

8/2135

N. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

39.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

A BUDAPESTI
SZERKESZTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TERÉZIA LEÁNYGIMNÁZIUM
TANÁRI KÖNYVTÁRA.

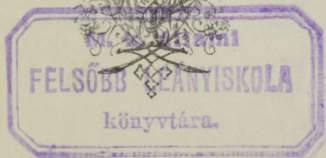
Mustral szerint.
qu

GYULAI PÁL.

HARMINCZKILENCZEDIK KÖTET.

(91. 92. 93. SZÁM.)

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TERÉZIA LEÁNYGIMNÁZIUM
TANÁRI KÖNYVTÁRA.

BUDA-PEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1884.

PM 901/959

EGYETEMI
BUDAPESTI
KÖNYVTÁR

~~BIBLIOTHECA SCIENT.
UNIVERSIT. HUNGARICAE
BUDAPESTENSIS.
DUPLUM VENDITUM~~

Orsz. Levéltár Könyvtára
1895h 6i 2. sz.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

TARTALOM.

XCI. SZÁM.

AZ ARTHUR MONDA-KÖRBŐL. Tennyson idylljei. I. <i>Gareth és Lynette</i> . Angolból. — Szász Károlytól	1
A TROJAI ÁSATÁSOK ÖSEMBERTANI JELENTŐSÉGE. (III.) — Téglás Gábortól	45
AZ INGATLAN VAGYON MEGADÓZTATÁSÁNAK FEJLŐDÉSE ÉS MAI ÁLLÁSA POROSZORSZÁGBAN. (I.) — Lukács Bélától	61
AZ ÉLŐ ANYAG ÉS AZ EGYÉNISÉG. — Ifj. Apáthy Istvántól	79
ANYA ÉS GRÓFNÉ. (VII.) Regény. — Pálffy Alberttől	112
A PESSIMISMUS EGY ÚJ BIRÁLÓJA. — Ambrus Zoltántól	139
ÉRTESITŐ. Pálffy Albert: <i>Esztike kisasszony professora</i> . — d. — Favaro A.: <i>Galileo Galilei e lo studio di Padova</i> . — r. — <i>Der Elemen'arbildungsgrad in Österreich-Ungarn</i> . — sz. — <i>Nyilt levél a szerkesztőhöz</i> . — Csiky Gergelytől	151

XCII. SZÁM.

MORVAORSZÁG ÉS A MAGYAROK A IX. ÉS X. SZÁZADBAN. — Csopey Lászlótól	161
AZ ARTHUR MONDA-KÖRBŐL. (II.) Tennyson idylljei. (II.) <i>Pelleas és Ettarre</i> . III. <i>Arthur eltűnése</i> . Angolból. — Szász Károlytól	191
AZ INGATLAN VAGYON MEGADÓZTATÁSÁNAK FEJLŐDÉSE ÉS MAI ÁLLÁSA POROSZORSZÁGBAN. (II.) — Lukács Bélától	223
A BÖGRE. Plantus vigjátéka öt felvonásban, latinból. — Csiky G.-től	250
KÖLTEMÉNY: <i>Elvonulás</i> . Lévy Józseftől	291
MŰTÖRTÉNETÜNK ÉS AZ ÖTVÖSMŰTARLAT. — Hampel Józseftől	293
NYILT LEVELEK: <i>Bartal Antalhoz</i> . — Finály Henriktől. — <i>A szerkesztőhöz</i> . — Görgei Istvántól	311
A PESTI NAPLÓ ÉS A KISFALUDY-TÁRSASÁG	318

XCIII. SZÁM.

OROSZORSZÁG VALLÁSOS VISZONYAI. — Rajeczi Istvántól	321
TANULMÁNYOK NÉPÜNK ÉLETVISZONYAIRÓL. — Jekelfalussy Józseftől	343
EGY ÁLMADOZÓ NAPLÓJA. — Végh Arthurtól	377

MOZGALMAK AZ EGYETEMI RENDSZER ÜGYÉBEN. (I.) Szabó Józseftől	388
LUCRETIA ASSZONY UTCZAJA. Beszély. Mérimée Prosper után, fran- cziából. — Csurgó Györgytől	422
KÖLTEMÉNYEK: <i>Itthon</i> . Szász Károlytól. — <i>Petrarca sonetteiből</i> . I—X. Olaszból. — Radó Antaltól	444
A KAMATLÁB TÖRTÉNETE NÉMETORSZÁGON A JELEN SZÁ- ZADBAN. — Fekete Ignácztól	452
KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR. — Duka Tivadartól	463
ÉRTESÍTŐ. Wertheimer E.: <i>Austria és Magyarország a XIX. század első tizedében</i> . — Szilágyi Sándortól. — Daudet A.: <i>Sapho</i> . — rf. — Przsewalszky: <i>Harmadik útja Közép-Ázsiába</i> . — s. — Wieland: <i>Az Abderiták</i> . Heinrich Gusztávtól. — Wirth M.: <i>Ernste und frohe Tage</i> . — N. T. — K. Nagy Sándor: <i>A Székelyföldön és az Al-Dunán</i> . — s. — Koroda Pál: <i>Alkibiadesz</i> . — f.	473

AZ ARTHUR-MONDAKÖRBŐL. *)

(Tennyson idylljei.)

Első közlemény.

I.

GARETH ÉS LYNETTE.

Lot s Bellicent utolsó nagy fia
— S jó nagy kamasz — Gareth, esős tavasszal,
Bámulva nézte, hogy a hegyi ár,
Egy karcsu fenyvet kiszakitva, hogy'
Sodrá magával. «Hogy bukott le ez,
— Mondá Gareth — mint egy silány lovag,
Vagy rossz király láncsám előtt, ha voln'
Láncsám! — Oh öntudatlan viz-roham,
Mely a mélységbe mindent lesodorsz,
Pedig hideg hó-lé duzzasztja föl csak,

*) Mióta ugyan e cím alatt Tennyson *Idylljeiből* kettőt (*Helént és Guinevrát*) a *Budapesti Szemle* második kötetében (1873.) közöltünk s ugyanott az egész cyclus akkori mibenlétét vázlatosan ismertettük, az akkori nyolcz költeményhez még kettő járult. A költő maga is érezte, hogy cyclusa, úgy mint akkor volt, még nem teljes.

Arthur lovagköre megalakulásának, az abba fölvetel föltételeinek, a lovagkör — az úgynevezett Kerek-asztal — szellemének tüzetesb rajzát kelle kívánunk. S ez igény kielégítésére írta a *Gareth és Lynette* című kalandos és bájos idyllt, melyet az Arthur eredete után mindjárt első helyre tett; azért-e: mert még egészen derült hangú, mint egy drámai zene nyitánya, vagy azért, hogy már itt, ily korán kijelölje a földolog — a *Lancolet és Guinevra* bűnös szerelmök — magvának ellintését?

Mig bennem élő vér van! Te az Ő —
 Teremtőd akaratját teljesited,
 Bár mitse' tudsz; s én, a ki tudok, értek,
 S erős vagyok: anyámnak udvarán
 Tengek, megúnva szót fogadni már,
 Foglyúl, kit olykor kényeztetnek is,
 Hajszolnak is, mert — hjába — jó anyám
 Még gyermekül tart most is! — Jó anyám!
 Nekem ugyan rossz. Inkább volna rosszabb!
 De nem kívánom, mégse! A nagy ég
 Bocsássa meg neki s adjon belém
 Erőt: fülét szünetlen kérelemmel

Tristánról, az Arthur-mondakör egyik legelőbbkelő tagjáról, neve egy párszori pusztá említésén kívül, alig volt eddig szó a cyclusban; legalább tevékeny szerep abban nem jutott neki. Ezt hibának kelle éreznie. S azért Tristán és a két Izold történetét is egy — közvetlenül a vég-katastropha elébe helyezett — költeményben (*Az utolsó torna*) fölvette még, bár nagyon is vázlatosan s mellőzve a szerelmi regény számos részleteit, melyeket a Strassburgi Gottfried oly gazdagon fölhasznált. (Lásd Heinrich Gusztáv nagy tanulmányát: *A Tristán-monda Németországban, a Budapesti Szemle* 12., 13., 14. kötetében) — s csak a végkifejlést adva, közvetlen előkészítőjeül a Guinevra még nagyobb katastrophájának.

Így van ma, tíz darabban, — egy elő- s utóhang és közben a Kerek-asztal nyolcz darabja — kiegészítve a király-idyllek sorozata, ekkép:

Arthur eljövetele (Prolog).

A kerek-asztal.

1. Gareth és Lynette;
2. Geraint és Enid;
3. Merlin és Vivien;
4. Helén.
5. A Szent-Grál.
6. Pelleas és Ettarre.
7. Az utolsó torna.
8. Guinevra.

Arthur eltünése (Epilog).

Kétségkívül jöhetne hozzá még több is (mert a mondakör körül sincs kimerítve), de alig várható már, hogy jőjön.

Mi, a még eddig általunk nem közlöttek közül, ezúttal *Gareth és Lynettet* adjuk, később még *Pelleas és Ettarret* s az *Arthur eltünését* szándékozunk még ez évfolyamban közleni.

Fárasztanom, kalitkám ajtaját
 Mígnem kinyitja és repülni hagy,
 Mindig fölebb héjazva, a dicsőség
 Nagy napjaig föl — és onnan lecsapni
 Minden silányra s azt halálra tépni,
 Arthur lovagjaként, parancs-szavára,
 Tisztítani a világot. — Hisz Gawain, hogy
 A nyáron itt jártak Modreddel, egy
 Láncsára hitt ki, véle, a lovaggal.
 A harcz-biránk Modred volt, jobb hijján.
 S hogy a nyeregben őt megingatám :
 ‚Félig legyőztél‘ — monda ő, habár
 Ajkát harapva Modred hallgatott.
 Hisz ő mindig mogorva — bánom is én!»

Bement Gareth s az anyja széke körül
 Settengve, kérdé : «Jó anyám, habár
 Mindig csak úgy hívsz : a gyerek, de hát
 Szeretsz-e, gyereked' ?» Kaczagva rá:
 «Vad liba vagy, hogy ily kérdést tehetsz !»
 — «Ha hát szeretsz, anyácska — szólt Gareth —
 S ha lúd vagyok, de nem vad ám, szelid,
 Hallgasd mesémet!» — «Hallgatom, fiaeskám,
 Ha lúd- s arany tojásról szólna is.»

S esdő szemekkel szólt Gareth : «Anyácska,
 Ez a tojás, a melyről szól mesém,
 Tisztább arany, mint lúd valaha tojt.
 Mert sas, királyi sas raká, magas
 Szép pálma tetejébe, a minőt
 Könyvedben aranyozva láttam én.
 S a fa körül settengve szüntelen,
 Egy vig, de szegény fiú, ki a tojást
 Csillogni látá a magosbul, így
 Gondolkodék : ‚Ha fölmásznám oda,
 S lehozhatnám : dusabb volnék vele,
 Mint egy sereg király!‘ — De valahányszor
 Akara mászni : valaki, a kit
 Kis kora óta szeretett, lefogta
 És visszahúzta, mondva : ‚Föl ne mászsz, mert

Nyakad' töröd, az Istenért! S a gyermek,
Anyácska, lenn maradt, nyakát se' törte,
De szíve vágytól szinte megszakadt,
S elsunnyogott.»

Kinek felelt az anyja :

«Ha volt, ki őt szerette, kis fiam,
Az megpróbálta volna és neki
Lehozta voln' a kincs-aranyt.»

S Gareth,

Esdő szemekkel válaszolt : «Aranyt
Mondék? Aranyt? — S meg is próbálta voln',
Nő, férfi, bárki, mind a févilág,
Arany ha lett voln'! Ámde jó aczél volt,
Olyan, minöbül az Excaliburt
Kovácsolák; körül a viharban
Villám cikázott — s a madárka benn
Zaklatva csattogott fészken, — s a gyermek
Magán kívül volt: — Oh anyám, bocsáss!»

És Bellicent sohajtva szóla : «Nem
Sajnálánál elhagyni engemet?
Nézd, Lot atyád, mint tuskó tűzhelyen,
Kiegészzinté már, úgy fekszik ott;
Mert a mióta pártütő gyanánt
Harczolt királya ellen az urakkal,
És tartományát Arthur vissz'adá:
Folyvást hanyatlott s most úgy fekszik ott,
Csak hogy lilieg s el nem temethető,
Nem több; se lát, se hall, se tud, se szól.
Két bátyád Arthur udvarába' van;
Bár nem szerettem őket úgy soha
Mint téged, oly hön, — nem is érdemelték —
De te maradj; mint a piros bogyo
A madarat, úgy tégedet, kicsinykém,
Csábít a torna, harc, kinek kis-újjad
Se fájtsoha, se tört láb, vagy zuzott tag
Baját nem érzéd, a mi gyakori
Az agyrendítő összeroppanásnál
S tornák porondján s rémség, ah, szivemnek!
De csak maradj! Űzz szarvast fenyvesinkben,

Zúgó patakjainkna, így növeld
 S fejtsd napról napra férfias erőd'.
 Szép a vadászat; oszt' számodra majd
 Kellő arát, szépet választok én,
 Ki ékesítse ifju éltedet
 S apolja hajló, agguló korom',
 Mig Lot uram sorsára jutok én is,
 S nem ismerlek téged, magam' se, semmit.
 Maradj, szerette jó fiam! Gyerek
 Vagy még te inkább, mintsem férfiu.»

S Gareth: «Ha még gyerekeknek tartasz, ám
 Hallgasd meg újra e gyerek-mesét.
 Volt egyszer egy király, mint a mienk;
 S fia, hogy felnőtt s házasodhatott,
 Nőt kére tőle. Atyja, a király,
 Kettőt jelölt ki. Szép egyik s erős
 S fegyverbe' — csak erővel nyerhető el.
 Sokan kívánták. Mig a másikat,
 Szegényt, de senki. És feltételül
 Ezt tűzte a király: vagy elnyeri
 Erővel azt az elsőt, vagy ha nem,
 A másikat kell nőül vennie,
 Ki senkinek se' kelle, mert pupos
 S rőt arczu volt, hogy maga is, magát
 Szégyellve, rejtegette szüntelen,
 Soha se' nézett szembe senkivel,
 S kihez ragaszkodék is — bele halt.
 Az egyik neve: Hir; a másiké
 Gyalázat. — Mégis visszatartsz anyám?
 Felnőttem én már; férfi-munka vár.
 Szarvast vadászni? Nem! Krisztust, királyt
 Követni, tisztán élni, jót beszélni,
 Torolni bünt, követni a királyt . . .
 Miért vagyok különben?»

S anyja szólt:

«Édes fiam, sokan nem ismerik
 Királynak őt s ismerni nem akarják.
 Bár én tudom, hogy igazán király.
 Ifjonta, hogy gyakran valék vele,

S királyilag hallám beszélni, úgy nem
 Kétkedtem abba', mint nem ő maga.
 A magaménak érzém, legközelebb
 Szivemhez ; ám te itt hagynád-e hű
 Jó otthonod', kockára tenni mindent,
 Épséged', élted', mind egy olyanért,
 Ki még királynak elismerve sines ?
 Várj, míg a bőlesejét fedő homály
 Kissé eloszlik. Jó fiam, maradj !»

S gyorsan felelt Gareth : «Nem egy napig,
 Ha elbocsátasz ! Átmék a tűzön,
 Csak engedelmed' nyerjem — hogy mehessek!
 S nincs elismerve ! Ki a megromolt
 Vén Róma hamvát elsöpörte az
 Országá küszöbéről, kiüzé a
 Pogányokat s szabaddá tette népét ?
 Ki voln' király, mint ő, a szabadító ?»

Igy a királyné hasztalan törekvén
 A szándokától elmozdítani őt,
 S látván, hogy az ingathatatlan áll,
 Ravaszul azt kérdé : «Átmészsz tűzön ?
 Ki tűzbe menni kész : füsttől se' fél.
 Menj hát, ha kell ; de mielőtt megkérnéd
 Hogy lovagának üssön, a királyt :
 Az engedelmesség s szerelmed egy
 Próbája még mit tőled kér anyád.»

S Gareth : «Kivánj bár százat s nehezet!
 Csak gyorsan! és próbálj ki hát ugyan csak !»

Szemébe nézve, lassan szólt az anyja :
 «Menj Arthur udvarába álruhában,
 S étel- s ital-fogónak állj be ott,
 Kukták s a konyhanép s azok közé,
 Kik a terembe tálat hordanak.
 Neved' pedig ne mondd meg senkinek ;
 Szolgálj egy évig és egy napig így.»

Mert a királyné azt hívé, fia,
 Ha látni fogja, hogy a Hir felé
 Egyetlen útja aljas szolgaságon
 S konyhán visz át, Garethje herczegibb
 S büszkébb szivü lesz, mintsem arra lépjen,
 S vele marad — s a harc veszélyeit,
 Honn ülve, elkerüli.

Ám Gareth,
 Hallgatva kissé, aztán így felelt:
 «Ki testbe' szolga, lélekben lehet
 Szabad; s a tornát így is láthatom!
 Fiad vagyok s mivel anyám te: hát
 Szót kell fogadnom; minden úgy legyen
 Mint akarod. Megyek hát, álruhában
 S szolgálni állok, konyha-nép közé,
 S nevem' se' mondom senkinek se', nem
 Magának a királynak!»

Egy időt
 Késett Gareth még. Anyjának szeme,
 — Félvén, nehogy bucsútlan menjen el —
 Utána fordúlt, akármerre járt,
 S elútazását megnehezíté.
 A mig egy éjjel, felköltvén a szél,
 Mely a nagy éjben hajnalig dühöngött,
 Fölkelt, s felköltve két szolgát, kik őt
 Kis kora óta szolgálták, mig anyja
 Fölrérze s észrevette — távozék.

Paraszt ruhába' mentek mind a hárman.
 És dél felé fordultak. Madarak
 Zenéltek ágakon s a légbe' fönn,
 A nedves halmok zöldülőbe' már,
 S a réti zöldség mind virágba' volt,
 Mert már a húsvét elmúlt az idét'.

S hogy lábok a lapályba ért, a mely
 Egész le Camelotig terjedett,
 Távolban im a regg ezüst köde
 Gomolyg föl a királyi hegy körül,
 Mely rét s az erdő közt emelkedék.

Olykor kicsillant a város högye ;
 Olykor középen tornyok csúcsa szúrta
 Át a ködöt ; olykor csak a magas
 Kapu világlék, mely a tájra nyílt ;
 S aztán a szép város — meg' eltűnék.

Gareth cselédi megijedtek erre.
 S szólt egy : «Ne menjünk, jó uram, tovább!
 Bűbájos város ez, tündér-királyok
 Építheték !» — A másik szint' azonmód' :
 «Böles emberünktől hallók honn, uram,
 Hogy e király nem is király, hanem
 Váltott-gyerek Tündérhonbúl, ki csak
 Varázslat által s Merlin bűvivel
 Üzé el a pogányt.» — S megint amaz :
 «Uram, hisz itt város nincs is, merő
 Káprázat !»

És nevetve válaszolt
 Nekik Gareth : hogy az ő vériben
 S fejedelmi, ifju álmiban, elég
 Varázs van, azzal hogy Merlint akár az
 Arab tengerbe elsülyeszse ; s így
 Erővel a kapúhoz vitte őket.
 Nem is volt ily kapú az ég alatt !
 Mert boltozat-kövén, mely fodrosan
 Redőzve volt, hullám-verés gyanánt, a
 Tó hölgye állt, mezitláb ; a ruha
 Úgy folyt le róla mint a vizesés,
 Keresztbe terjesztett két szép karát
 Szétnyitva tartá a párkány alatt,
 S viz-csöppek estek mind a két kezéből.
 Kard függé egyikén, tömjénező
 A másikon, s vihar s szél ingatá.
 Keblén a szent hal úszott ; s jobb- s balán
 A fal terén Arthur csatái voltak
 Jelképesen kifestve, régi s új
 Dolgok vegyest, úgy mintha az Idő
 Csak semmi volna s oly csodaszerűn,
 Hogy a ki nézte : szédült ; s mind fölött,

Fenn a tetőn, ama három királynő,
Arthurt a kik bajában gyámolítják.

S Gareth cselédi addig bámulák az
Alakokat, míg a sárkány-tagok
S tündéri képletek mozogni és
Forogni, összeforogni, bogzani
Kezdték, s a két fiú ijedten így
Kiálta: «Jó uram, a kapu el!»

S Gareth hasonlóan rá szegzé szemét,
Míg néki is mozogni látszának.
S a városból ki zene hangja szólt.
Ők hárman a kapútól megriadtak,
A mint feljök egy agg férfi jött,
Hosszú szakállal; mondván: «Fiaim,
Kik vagytok?»

A kinek Gareth felelt:
«Szántó-vetők vagyunk, kik ott hagyók
Ekénket a borozdán s eljövénk,
Királyi fényt csodálni; s emberim
(Mozogni látván a várost a ködben)
Kétlik, hogy a király király, avagy tán
Tündérhonbúl eredt, s e várlakot
Büv építé s tündérkirály s királyné;
S azt is: ha áll-e város itt valóban,
Avagy merő káprázat? s e zene
Elremité. De szólj nekik valót!»

Ott az öreg jós játszva így felelt:
«Fiam, hajókat láttam, tat elől
Orr hátul, égben én evezni vigan;
A légben fölfordított tornyokat;
És ez való. S ha nem tetszik neked:
Vedd azt valónak, mit nekem te mondtál.
Mert mint te mondtad: úgy tündér király
S tündérkirálynő építé e várost.
Szent hegyszorosból, Napkelet felől
Jöttek, kezökben egy-egy hárfa volt,
S a város hárfa-szóra épüle.

S mint mondtad, ez bűv-város ám, fiam,
 Mert semmi benn', minek látszik, nem az,
 Kivéve a királyt, bár veli sok :
 Hogy a király árny s a város való.
 De jól vigyázz, mert ha a kapún belépsz :
 Varázsa rabja léssz, mert a király oly
 Fogadalommal köt le, férfinak
 Mit nem fogadni szégyen voln', holott
 Meg nem tarthatja senki ; de ha felsz
 Eskünni : be ne lépj a nyílt kapún,
 Maradj kívül a föld pórnépe közt.
 S zenét ha hallasz, tudd hogy egyre még
 Építenek ; s mert a város zenén
 Épült föl : ennél fogva nem is épült
 És így örökre épült.»

Bosszusan

Mondá Gareth : «Tiszteld szakálladat,
 Ágg mester, az fehér, mint az igazság
 És majdnem oly hosszú minő magad.
 Mért csúfolod a jövevényt, ki hozzád
 Szépen beszélt?»

De így felelt a jós :

«Hát még a bárd-talányt sem ismered?
 Zavar s csalódás és függő-viszony,
 Kétértelműség s alkalom s kibúvó'. *)
 Csak úgy csufollak én, mint te csufolsz ;
 Csakhogy átlátok rajtad, mert nem az vagy
 Mint látszol ; ámde én tudom, ki vagy.
 És most bemészsz, csúfolni a királyt,
 Ki hazudás árnyát sem tűrheti.»

A csúfoló így végzé komolyan.
 És jobbra fordúlt s ment a lapon.
 Utána nézve szólt Gareth : «Barátim,
 Egy füllentésünk, mint gonosz manó
 Ül ime kezdeményünk küszöbén!

*) Talán jellemzőbb volna az eredeti alakjában hagyni :

«Confusio és illusio és relatio,
 Elusio és occasio és evasio.»

A szeretet hibás, nem én s anyám!
Se baj, majd helyre ütjük!»

Vig kedelyvel

Nevetve szólt s belépe társival,
Cam'lotba. Büszke, árnyas paloták
Álltak soron, czifrázva képletekkel,
Dicső királyok művi, tettöket
Kik kőbe' hagyták. S hányszor egy lovag
Ki- vagy bement itt, csörgött fegyvere.
S a hang Gareth fülének jól esék.
Erkély-, szoba- s lugasból nők szeme,
A szerelem megannyi csillaga
Nézett le; s ép, erős nép járt körül,
Mint hol kegyes király ül trónuson.

S a palotába menve föl, Gareth:
Hang, Arthur hangja, érte ott fülét.
S fejek fölött, a hosszan boltozott
Csarnokban, a király személye fényét
Látá, a trónon ülve és ítélve.
Rá nézni nem mert, fiatal szive
Kalapács-ütését érzé füliben,
S gondolta: «e kis füllentés miatt
A nagy király, ha szólok, elítél.»
Előre törve mégis, Sir Gawaint
Vagy Modredet szemközt találni félt,
De egyiket se látta, csak a trón
Körül figyelve álló lovagok
Szemében a hajnalesillag gyanánt
Fénylő becsület tiszta sугarát,
S hitök' s szerelmök' a király iránt,
S győzelmi fényt s a nyert s még nyerhető dics
Szomját

S jajongva a király elé
Egy özvegy jött: «Kegyelmet, oh király!
Atyád, Uther, meghalt uramtul egy
Darabka földet vett erővel el.
Mert bár előbb aranyt kínála érte,
De, hogy szemünkben kedvesb volt a föld,

S nem adtuk : ő erővel elvevé,
És nem maradt nekünk se föld, se pénz»

S Arthur : «Melyik kell : föld-e, vagy arany?»
Kinek az asszony sirva : «Nem, uram!
Férjem csak a földhöz ragaszkodott.»
S Arthur : «Szerette földed' megkapod,
S aranyba' hármás árt, évek szerint, a
Használatért. Ez nem kegy, csak igazság,
Feltéve, hogy valót szölsz. Átkozott,
Ki atyja jogtalan lépésiből
Jogot formál magának.»

Hogy ez elment,
Jött másik özvegy s sirva szólt : «Kegyelmet,
Királyom ! Én ellenséged vagyok.
Saját kezeddél ölted meg szerette
Férjem' mint felkelőt a fő-urak közt,
Hogy Lot s megannyi harezolt ellened,
Azt mondva : születésed alacsony.
Velök tartottam s tőled mi se' kell.
De lásd, a férjem öcscse fiamat
Várába zárta s éhen ölte meg
És elfoglalta örökét, melyet te,
Ki megöléd az apját, meghagyál
A fiunak. S azért, bár nehezen
Kérek, gyűlölttől, bármit : kérlek, adj
Egy lovagot, ki értem vivjon és
A gaz tolvajt megölve, fiamért
Álljon boszút!»

S kiállt a sorbul egy
Derek lovag s szólt : «Egy kegyet, király!
Engedd, hogy én, ez asszony rokona,
Vivjak meg érte s öljem meg a gatz.»

S Sir Kay, az udvarmester, is kilép :
«Kérlek, király, ne add meg kértöket!
Ez asszonyét ne, a ki téged itt
Nyilván csufolt. Csak kalodát neki!»

De Arthur: «Országomba' mindenütt
 Sérelmet orvosolni: ez királyi
 Tisztünk. Ez asszony szereté urát;
 — Csitt, asszony, arról: kit szeretsz s gyüölölsz.
 Az ős-királyok tűz-halálba dobtak,
 Aurelius Emrys holtra veretett voln',
 Uther kivágta volna nyelvedet.
 Eredj hát. És te, ki rokonja vagy,
 Menj szinte. Győzd le azt, de meg ne öld,
 Csak hozd elé, hogy én ítéljem el
 Királyi jog- s igazságom szerint.
 S ha vétkes ő: a halhatlan királyra,
 Ki e világért élt s halt: meghaland!»

Most egy követ jött, a Márké, kinek
 Neve az országban rossz hangu volt,
 Cornwall királyae. A két kezében
 Szemet vakító valamit hozott,
 Mi messze fényle, mint mustár-vetés,
 Ha hirtelen nap, két zápor között,
 Süt rá: világos sár-arany szövet volt,
 Melyet letőn a trón elé s letérdelt,
 Jelentve: hogy fejedelme, a hűbéres
 Király uton van Camelot felé,
 Hallván, hogy öcsesét, Tristramet, lovaggá
 Űté kegyelmesen Arthur király;
 S mivelhogy ő magasb állásu, mint
 Király, reméli, hogy hűber-ura
 E tisztességet tőle még kevésbé
 Tagadja meg, s könyörg: fogadja el
 E szőnyeget, hűsége zálogául.

S Arthur parancsolá: tépjék a posztót
 Dirib-darabra; és a pestre dobtá,
 Hol cserfa-tőke lángolt. — «Szép lovag!
 A Márk paizsa álljon itt ezek közt?»
 — Mert ott a csarnok hossza közepén
 Egy magas állvány, annak homlokán
 Három soron kő pajzsok álltak ott;
 Némelye czimeres, némely kimetszett,

Némely üres ; és minden pajzs alatt
 Egy-egy lovag neve. Ilyen levén
 Arthur szokása : hogy ha valamely
 Lovag egy hősi tettet végezett,
 Annak kimetszek pajzsát ; és ha kettőt :
 Rá czifra czimert véstek ; és ha semmit :
 A pajzsa pusztá és üres maradt,
 Csak neve rajta. — És látá Gareth,
 Hogy a Gawain paizsa czimeres,
 S a Modredé üres, mint a halál.
 — S Arthur kiáltá : tépjék szét a posztót,
 S a tűzbe dobta.

«Kedvünk volna inkább

A koronától is megfosztani,
 Mintsem lovagnak ütni, csak mivel
 Neve király. Kiket királyokul
 Találtam : egymás közti harczaik'
 Megszüntetem s királyokul hagyám.
 Némely közülök jó szivü, kegyes,
 Igazmondó, hős s tiszta életü volt,
 Kiket magunk közé fölvéve, most
 Itt ülnek csarnokunkban. Ámde Márk
 Beszenyvezé a nagy király-nevet,
 Mint bémocskolná még az alacsony
 Parasztit is. Az arany posztaja
 Nem kell. Eredj hát és mondd meg neki,
 Szemünk elé ne jöjjön, nehogy ólom
 Posztóba varjuk, elnémitva mind-
 Örökre — gyáva, cselszövő, ravasz,
 Gonosz tanácsu embert, úton-állót,
 (Te róla nem tehetsz — Sir Kay vegyen
 Gondjába és mindennel lásson el!)
 Mert átkozott, a ki orozva öl.»

Még esdekelve jött sok panaszos,
 Ember s vad által tett károk miatt ;
 S mindegyikével ment egy-egy lovag,
 Segíteni rajta s igazságot tenni.

Végül Gareth, két kézzel súlyosan
 A két cselédre támaszkodva, járult
 Király elé, könyörgve: «Egy kegyet
 Uram király! (és hangja reszketett)
 Mert lásd milyen kiéhezett vagyok,
 Ezekre támaszkodva. Hagyj azért
 Tartás fejében konyhád népe közt
 Szolgálnom egy évig meg egy napig,
 Akkor beállok harczosid közé.»

S mond a király: «Jól megtermett fiu,
 Jobb tisztre volna méltó. Ám ha jobbat
 Nem kérsz, legyen Sir Kay a mestered,
 Étel- s ital-fogók parancsnoka.»

Fölkelt s kiment. Sir Kay — egy halavány
 Sápadt lovag, oly' mint a plánta, melynek
 Törzsén moszat nő —

«Lássa bárki meg, szólt,
 E ficzkó némi zárdából szökött meg,
 Hol, Isten látja, nem kapott elég
 Hust és levest. De én, ha dolgozik,
 Mint egy galambnak, megtömöm begyét,
 S meghizlalom, mint bármi malaczat.»

S ott állva Lanc'lot: «Udvarmester ur,
 Verebet ismersz, és agárt, kopót,
 Ismersz lovat: de embert — azt nem ismersz.
 Nagy s tiszta homlok, — finom, sima haj, —
 Szép görbe orr — nagy s finom orrlyukak,
 Nagy s szép s finom kéz: — itt kaland-titok
 Lappang; s ha juh-akolból, vagy királyi
 Csarnokbul is jó, e gyerek nemes
 Jó származásu. Bánj szépen vele,
 Másképp ítéleted' csúffá teszi.»

Mond Kay: «Ugyan mit mormogsz itt titokról?
 Azt véled, a királynak ételét
 Megmérgezi a ficzkó? Nagyon is
 Együgyü arra. Mit, titok? Nemes

Ha volna : kardot kérne és lovat.
 Szép és finom ! No lássa meg az ember !
 Finom kezű s szép arczu úrfi ? Lám !
 Inkább saját szépségeden legyen
 Gondod, nehogy egy szép nap' cserbe hagyjon,
 Lanc'lot uram, — s bizd' rám e kis legényt ! »

Gareth tehát, dicsőség helyett, nyakára
 Vevé a füstös konyha-jármot ; együtt
 Evett a szolgálkkal a küszöbön,
 S piszkos cselédek közt hált éjtszaka.
 Sir Lanc'lot mindig szépen szólt vele,
 De Kay, az udvarnagy, nem állhatá,
 S jobban kinozta és dolgoztatá
 S hajszolta társinál ; nyárs-forgatást,
 Meg vízfordást, favágást és egyéb
 Nehéz munkát végeztetett vele.
 Gareth magát megadta, a király
 Iránti tiszteletből ; s nemesen
 Hordván nehéz igáját, általa
 Fölemelé aljas szolgálatát.
 S ha szolgál-társi magok közt beszélve,
 Az egyik a király és Lancelot
 Szeretetét magasztalá, hogyan
 Menté meg a király lovagja éltét
 Két izben a csatán, s ez egyszer őt,
 Mert Lancelot volt első torna-hős,
 Arthur pedig legelső a csatán :
 Örült Gareth. — S ha másik elbeszélte :
 Hogyan lelék, vándor erdő-lakók,
 Egy hajnalon, ködülte tó vizén,
 Caer-Eryris szellős magaslatán
 Kis meztelen gyerekként a királyt,
 Kiről a jós azt mondta : elmenend
 Avilion szigetébe s eltűnik,
 De meggyógyúl s nem is hal meg soha :
 Gareth örült. De ha badar beszéd folyt,
 Füttyölni kezdte mint pacsirta, vagy
 Valami tánczdalt, és oly hangosan, hogy
 Előbb gunyolták, aztán tisztelék.

S mikor Gareth csodás történetet
 Mesélt nekik : hogy egy merész lovag
 Mint vága vérrel hörgő útat a
 Húszszorta összefont sárkány-nyakon :
 Ugy ültek és heverték czimborái
 Körüle, tátott szájjal, ölbe tett
 Kezekkel, elbűvölve, míg Sir Kay
 Az udvarmester rájuk nem ütött,
 Mint szélroham száraz levél közé,
 S szétverte őket. Vagy ha a cselédség
 Egymás közt játszott vagy versenyre kelt,
 Mindannyinál két ölnyivel dobá
 Tovább a rúdat vagy követ Gareth.
 S ha állt új-udvar s Sir Kay engedé :
 Lélekszakadva úgy szaladt oda,
 És látva hogy' tolong a sok lovag,
 Jövő-menő hullám gyanánt, s a mint
 A láncsa tört, ló tombolt : a fiú
 Magán kívül volt, elragadtatástól !

Egy hóig élt így a cseléd között.
 De múlva a hetek, a jó királyné
 Megbánta mit fogadtatott vele,
 S gyerektelen magányán búslakodva,
 Telő s fogyó hold közt, vitézi fegyvert
 Küldött neki s feloldta esküjétől.

Hogy ezt Garethnek Lot egy embere
 — Kivel gyakorta játszott volt új-udvart
 Gyerekkorukban, s fél'eső helyen
 Nagy karikát karczolta a porondba,
 Két széliről dobálta egy a mást, —
 Hirül hozá : szégyentül úgy leány
 Még nem pirúlt, mint örömtől Gareth.
 Nevete, szökdelt : « Most a füst közül,
 Sátán uramtól szent Péterhez ugom
 Egyszerre ! — Csitt ! E hir csupán enyém,
 Ne tudjon erről senki, csak királyom !
 — Eredj te most ! » — S ment rögtön a királyhoz,
 Meglelte s elmondott mindent neki.

— «A hős Gawaint megingatám egy izben,
Játékból; vivni, ő mondá, tudok.
Tégy lovagoddá, csak titokba! Hagyd
Nevem' titokba' s bizz rám valamit:
Mint láng a hamvból, úgy kilobbanok!»

Itt a király nyugodt szeme reá
Esék; ő fennakadt és elpirúlt
S mélyen hajolt s megcsókolá kezét.
Ki így felelt: «Édes szüléd, fiam,
Megizené, hogy udvaromban élsz,
És kért, hogy adjam meg kérésedet.
Lovagnak üsselek? Fiam, az én
Lovagjaim nagy esküt tesznek ám:
Hogy bátrak és szelídek lesznek, és
Szeretve, állandók a szerelemben,
S főkép: uroknak engedelmesek.»

Gareth vigan fölugrott térdiről:
«Bátor leszek királyom, azt ígérem
S hogy váltig engedelmes: kérdd meg attól
Kinek adál, az udvarmesteredtől,
Cselédihez ki nem valami lágy.
Mi a szerelmet illeti: biz én
Még nem szerettem; ám, Isten segít,
Leszek szerelmes is!»

Mond a király:
«Titokban üsselek lovagnak? — Egynek,
Ki legnemesb, leghívebb lovagom,
Ki vélem egy mindenben: tudni kell.»

«Hadd tudja meg hát Lancelot, királyom,
Ő legnemesb s leghűbbed.»

A király
Szólt: «S mért kívánod a világot úgy
Meglepni? Mert az én lovagjaim
Értem, királyukért, s a tett miatt
Teszik a jót, nem hogy zajt üssenek.»

Vigan felelt Gareth : « Magam sütötte
 Kalácsomat nem szolgáltatam-e meg ?
 Hadd nevet is szerezzek enmagam.
 Tettem beszéljen : — egy nap rá elég. »
 S kegyes kezét Gareth vállára téve,
 Mosolygva néze rá a nagy király.
 S fél-akaratlan', mert tetszék neki
 Rugalmas ifjusága, engedett.
 Majd Lancelot-val négy szem közt beszélve :
 « Megengedem, hogy hős próbát tegyen.
 Tartsd szemmel majd, ha indulóba' lesz.
 Ülj lóra és kövesd őt messziről.
 Takard el az oroszlánt pajzsodon
 S vigyázd, nehogy elfogják vagy megöljék. »

Azon nap, a csarnokban egy magas
 Ágból való hölgy állított be, gyöngy-
 Virág a homloka, két arca meg
 Alma-*virág* ; *solyom-szem*, *picziny orr*,
 Görbülve szépen, mint *virág-szirom*.
 Apród kísérte léptit s így beszélt :

« Királyom, a kül-ellent mind elűzted,
 De nézz a belső ellenségre. Hid,
 Rév, mind megülve rablóktól ; s kinek
 Egy tornya van : jó két mérfölden úr.
 Mit ülsz te itt ? Ha én volnék király :
 Veszteg nem ülnék, míg a legkisebb
 Zug is nem volna undok vérontástól
 Oly ment s szabad, mint oltárteritőd
 A szent vértől, mit vesztegetni bűn ! »

— « Nyugodj' meg, — Arthur monda — én se' nyugszom.
 S lovag'im is megtartják esküjök',
 Mig, *lyányka*, országom bármely *siványa*
 Oly tiszta lesz, akár e *diszterem*.
 Mi a neved és mit kívánsz ? »

« Nevem ? — szólt —
 Nevem : *Lynette*, nemes *lyány*. Mit kívánok ?

Egy lovagot, ki vivjon hűgomért,
 Lyonorért, ki magas születés,
 Dúsgazdag és csinos, — nálam csinosb.
 Castle-Perilousban él ; sebes folyam
 Foly három ágba lakhelye körül ;
 Azon van három ré ; s három lovag
 Elállta mindhármát ; testvérek ; és
 Egy negyedik, a leghatalmasabb
 Négyök között, saját várába' tartja
 Őt fogva, ostromolva, kedve ellen
 Hogy nője légyen ; és csak arra vár,
 Mig oda küldöd, hogy vivjon vele,
 Fő-embered' Sir Lancelot-t, a kit,
 Bizik magába', hogy legyöz : hogy aztán
 Hugom' dicsőséggel nőül vegye.
 De nőül ő nem megy, csupán ahhoz,
 A kit szeret, vagy egy szent éltühöz.
 Azért jövék most Lancelot után.»

S Arthur, Garethre gondolván, felelt :
 «Tudod, leány, hogy Rendem célja : az
 Ország gonosztevőit irtani.
 Szólj, ama négy, kik ők ? mi fajta nép ?»

«Rossz fajta nép az, oh uram király ;
 Kóbor lovag-faj, régi mód szerint,
 Mely szertejárt, s tevé a mit akart.
 Nemes, vagy aljas, — váltva ; mint kinek se
 Törvénye, sem királya. És kevélyen
 Hármok magát napszokról nevezi :
 Mint Hajnalesillag s Déli nap s Estesillag ;
 Mivel bolondok. S csöppel sem okosb
 A negyedik, ki mindig fekete
 Pánczélba jár s irtóztató vadállat.
 Éjnek s Halálnak nevezi magát,
 Halálfejet hord sisakán, s a pajzsán
 Csontváz alakját, azt jelentve, hogy
 Ki azt a hármat megöli, vagy el-
 Kerüli, ő szállítja örök éjbe.

És mind a négy bolond, de rémitő.
Azert jövek most Lancelot után.»

Most Sir Gareth, helyérül, a tömegeből
Kitünve fejjel s villogó szemével,
Szólt: «Egy kegyet királyom! — Bizd e bajt rám!»
S hogy észre vette, Sir Kay hogy' morog
Mellette, mint a megsebzett bika:
«Igen, királyom! ismersz, én vagyok
A konyha-szolga, étel-italodon
Felhizva jól, száz olyat leverek!
Igéreted, királyom —» S Arthur egy
Tekintetet vetett rá: «Büszke, nyers,
És engedékeny: méltó hogy lovag légy.
Menj hát!» S ki hallá, mind elképedett.

De a lány homlokán szégyen, harag,
Gög kergeté a gyöngyvirág színét,
S karját emelve: «Szégyen rád, király!
Első vitézed' kértem — és te kuktát
Adsz!» — S mielőtt még visszatarthaták, a
Trón lépcsőjén lefutva, lóra kap,
A szűk uton levágtat, künn megállva
A torna-térnél s — «kukta!» mormogá.

Most két nagy ajtó nyilt a csarnokon.
Egy végin egy, ez a lapos tetőn
Erkélyre vitt, hol a király szokott
Sétálni napfeljöttkor s kinézni
Erdőre, sikra. Innen egy királyi
Lépcső, toronytetők s zöld fák közé vitt.
Ezen az ajtón ment ki a király.
A másik ezzel szembe; s oly magas, hogy
Lóháton is a legmagasb taréju
Sisak sem érte. S e kijáraton
Szaladt boszúsán ki a lány; ezen
Ment Sir Gareth ki; és ott künn lelé
Arthur ajándokát, fel-város érőt,
A legszebb harczlovat s mellette két
Hű emberét, kik éjszokról vele

Jöttek, s az egyik egy üres paizst
 S sisakot tartá, másik a lovat
 S a kelevézt. Mire Gareth kioldá
 Nyakán a sarkig érő szür-szövet
 Zubbonyt s ledobta ; s abból, mint alig
 S elnyomva pislogó tűz üszke, mely
 Már halva látszik, fényesen kitör
 S széttépve hamva burkát, mely mögött
 Lángszinben ég mint drágakő csilláma :
 Ugy állt Gareth, fénylő fegyverzetében.
 S hogy föltevé a sisakot, fogá
 A pajzsot és lovára ült s a széljárt
 Tetőn megedzett csernyelű aczél-
 Hegyü gerelyt ököltre kapta : ott
 Csak úgy nyomúlt előtte vissza mind
 A kitolongó konyha-csöcselék ;
 S így látva őt, — ki jobban dolgozott
 Mindannyinál, s kit ép azért szerettek —
 Lóháton és fegyverben : lekapák
 Sipkáikat, kiáltva : «Isten áldja
 Király urunkat s hős lovagjait !»
 S az üdv-kiáltó sorfal közt Gareth
 Lépdelt lován a lejtős úton és
 Ki a kapún.

Örömmel ment Gareth.

De mint az eb, ha elverik a más
 Ebtől, marakodás közt, mielőtt
 Bevégezik a harczot, követi
 Urát, nevén szólítva, de morog.
 S boszúját nem felejtí : — a kapu
 Mögött Sir Kay is úgy morgott Garethre,
 Kít ütni és hajszolni megszokott.

«Csatára küldi, fegyverben, lovon,
 — Királyunk vénül ! — a kuktámat ! Ejnye
 Fiezkók, el dolgoatokra ! mert ha nincs
 Jó tűz, velem gyül meg a bajotok.
 — Hát nyugaton kél s keleten megyen le
 Eztán a nap ? S kuktám ! — Valószínű,

Gyermekkorában úgy fejen csapák,
 Hogy mire felnőtt, elment az esze.
 S hogy' fölemelte hangját a silány,
 S nem szégyelé, hogy kukta, dicsekedni!
 'Sz alattam engedelmes s szelid volt,
 Mig Lanc'lot el nem csavará fejét!
 Megállj! Utána mék s meglátom én:
 Ha ismer-é urának engemet?
 A füst közül mászott ki — és ha még
 Kczem' birom : megmutatom neki
 Hogy sárba rántom és ha a királynak
 Megjő esze : meg' visszakergetem
 A füstbe!»

Lancelot így szóla : «Kay,
 Királyod ellen mit berzenkedel?
 Ez, kit gunyolsz, bizony nem tett hibát,
 De hűn szolgálta benned a királyt.
 — Megállj! Fogadj szót! A fiú derek,
 Tettvágya nagy s kardhoz, gerelyhez ért.»
 — «Hallgass, felelt Kay, oly jó szívű vagy
 Hogy kedvezéssel elkényezteted
 Az ily ficzkókat!» — Azzal lóra ült,
 És le az útra, a kapún kiment.

A torna-térnél egyre dűnnyögött
 Még a leány : «Miért tesz a király
 Ily csúfot rajtam? Mert ha Lancelot-t
 Nem akará, hát adna legalább
 Azok közül egyet, kik hölgy-szivért
 S dicsért harcolni szoktak, lovagot,
 De nem — gyalázat! — egy kuktát, nekem!

Kihez Gareth, — s kevés volt nála jobb
 Formájú, fénylő fegyverében, — így szólt :
 «Szép hölgy, a bajt rám bizta király;
 Vezess, követlek!» — Erre a leány,
 Mint a ki mérges gombát érez erdön,
 S azt vad dögének, vagy menyétnek, avvagy
 Bűdös egérnek véli, gúnyosan
 Befogta orrát két újjával és

Kiálta: «El! mert konyhafüst-szagú vagy!
Nézz hátra csak, ki jő?» — Mert Kay jöve.
— «Hát már nem ismeresz? Sir Kay vagyok én,
Urad, s a konyhán szükség van reád!»

Gareth viszont: «Nem vagy többé uram;
De nagyon is ismerlek: a király
Házában a legdurvább lovagot!»
— «Megállj, te!» S összezsaptak s Kay uram
Egy vállficzammal elbukott. S Gareth:
«Vezess, követlek!» szólt, de a leány
Futott előle.

Ám a gyöp fogyott
Előtte, jó lova majd meggebedt
A hajszolásban — s így kelleetlenül
Megállt, hogy őt Gareth elérte; s szólt:
«Miért üzöl, rossz ficzkó, engemet?
Azt véled, elfogadlak lovagul,
S jobban szeretlek, mert valami gaz
Fogással, és merő véletlenül
Leterítéd s megöltéd uradat?
Tányér-mosó, nyárs-forgató, te! Csak
Oly konyhaszag' vagy most is, mint előbb!»

— «Szép hölgy, Gareth szólt nyájasan, beszélj
Akármit, addig el nem hagylak én,
A rám bizottat mig nem végzem el,
Vagy nem halok belé!»

— «Elvégezed?
Szép lord! biz úgy beszél mint egy lovag!
Elleste, a gazember, módjukat!
No jó, kölök, ha nem tágitsz, kölök,
Olyanra fogsz találni: valamennyi
Levest a konyhán főztél valaha,
Mindért se' mernél a szemébe nézni.»
— «Majd megkísérlem», — szólt Gareth mosolygva,
Mi felboszantá hölgyét, hogy megint
Nyargalni kezdte, erdő sűrűjén;
S Gareth követte, mig az szidta folyvást.

— «No, konyha-hős! Az útat elhibáztam,
 Arthur vitézi hol őrt állanak!
 S ez erdön annyi tolvaj, mint falomb.
 Ha mindkettőnk' megölnek: legalább
 Megmenekülök tőled. Nos vitéz
 Kuktám, tudod forgatni nyársadat?
 Védj meg, ha tudsz; nem jó uton jövök.»

És így az alkonyat homályiban
 Együtt ügettek, csúfolt s csúfoló.
 S megmászva egy nagy kaptatót, sűrű
 Fenyves sorok között, medencze mód'
 Kivájt kerek völgy nyílt, nyugat felé,
 És a medencze mélyén egy kerek
 Tengerszem, át az alkonyat homályán
 Csillogva, mint egy óriás bagolyszem.
 Segély-kiáltás hallaték alulról,
 S ki a setét erdőből futva jött,
 Egy szolga-ember, szüntelen kiáltva:
 «Jaj, megkötözték és a tóba dobják
 Az uramat!» — Gareth mond: «Bűnöket
 Torolni tiszttem; ámde még szorosb
 Tiszttem: veled maradni.» — Mit a lány
 Hogy megvető szavakkal gúnyola:
 «Vezess s követlek!» monda rá Gareth.
 «Kövess, vezetlek!» válaszolt a lány.
 S le a fenyők közt vágtak át a sűrűn.
 A tót elérve, sűrű árnyban ott,
 Felsőzárig érő sás és kaka közt,
 Hat férfi vonszolt egy hetediket,
 Kö a nyakába', hogy a vízbe fojtsák.
 Három csapással hármat leterítve,
 A többi három megszaladt. S Gareth,
 Leoldva a követ, a tóba dobta,
 És olajos iszap kavarga föl.
 Most kötelit megoldá s lábra tette
 Gareth a foglyot, ki derék lovag
 S Arthur királynak jó barátja volt.

— «Jó hogy jövel, különben e gazok
 Megadták volna nékem. Volt okuk
 Gyűlölni engem ; mert szokásom ám,
 Ha tolvajt fogtam, vízbe fojtani,
 Mint kutya-kölyköt, kövel a nyakán.
 Sokan rohadnak már e viz alatt ;
 De éjfelenként a követ kioldják
 Nyakukból és lidércz-fényben lobogva
 Tánczolnak a mocsáron. Jó barát,
 Oly életet mentél meg, mely talán
 Ér valamit, tisztítván e vadont.
 S alig tudom méltó jutalmadat
 Megadni ; mit kívánsz ?»

Gareth felelt :

«Semmit ; magáért tettem a mit tettem,
 És mint királyom hű szolgája csak.
 — De adsz-e éji szállást e leánynak ?»

Mire a báró monda : «Meghiszem,
 Hogy Arthur asztalához tartozol.»
 Lynette kaczagva : «Ahhoz, csakugyan,
 Egy értelemben : lévén kukta nála.
 De azt ne hidd, kölök, hogy már azért
 Beveszlek, mert nyársaddal ügyesen
 Felnyársalál két vagy három favágót !
 Cséplő is úgy leverte voln' bizony
 Egy hadaróval. Most is konyhaszag' vagy ;
 De ha ez úr kész szállást adni : jó.»

Igy szólt. Az erdön egy járatra túl,
 Gazdag s csinos kastélyba, a hol az nap
 Lakoma volt ép' a magas teremben,
 S pecsenye, bor, kalács az asztalon
 Még bőviben, tértek be mind a hárman.
 Egy büszke fajdot, kontya dísziben
 Tevének ott mindjárt a lány elé,
 S az úr, mellé ültette Garethet.
 A lány felugrott : «Báró ur, biz ez
 Nem szép : mellém ültetni ezt a ficzkót !
 De hallja. Arthur csarnokában álltam

Ma reggel arra kértem a királyt,
 Bocsássa vélem Lancelot vitézt,
 Levernü Nap s Éj rabló-párokat,
 Kivált emezt a szörnyet, a kivel
 Nem birna más, csak ő, a kit hívék.
 Egyszerre fölkiált e szemtelen :
 ‚Bizd rám e bajt, én a kuktád vagyok,
 Felhizva jól étel-italodon‘.
 És Arthur, esze-veszve, így felelt :
 ‚Eredj tehát !‘ és rá bizá e bajt ;
 Rá, nézd, ki disznót ölni tán valóbb,
 Mint női sérelmet megtorlani,
 Vagy ülni úri hölgyek oldalán.»

Szégyelve is magát, meg is ütődve,
 A lord hol egyik-, hol másokra nézett,
 S a hölgyet a fajt mellett hagyva, más
 Asztalhoz ülteté le Garethet,
 S melléje ült s evett s aztán beszélt :

«Öcsém, valóba' kukta vagy-e vagy nem,
 S csak hölgy-szeszély a mit mond, és vajon
 Ő-e bolond, vagy a király, avagy
 Egyik se', vagy mindkettő, vagy magad !
 Nem kérdem én ; de az, hogy jól verekszel
 S erős vagy és derek legény s meg is
 Mentetted éltem' : annyi bizonyos.
 De szent az is, hogy itt hatalmasokkal
 Lesz dolgod ; és gondold meg, nem lesz-e
 Jobb, visszatérned hölgyeddel s megint
 Csak Lancelotért kérni a királyt ?
 Bocsáss meg, érdekedbe' mondom ezt,
 Ki életem' mentéd meg.»

És Gareth :

«Köszönöm ; ám a bajnál maradok,
 Nap s Éj s Halál s Pokolnak ellenére.»

S így a mikor másnapra viradón
 A lord, kinek megmenté életét,
 Egy darabon újtokra elkisérte.

S Isten nevében ott hagyá, Gareth szólt :
«Vezess s követlek!»

Rá a hölgy kevélyen :
«Már nem futok ; megtürlek egy óráig.
Arszlán menyéttel jól megfért együtt
A vizözönkor. S úgy tetszik nekem,
Hogy szánni kezdlek. Nem ternél-e vissza ?
Mert itt közel van már a ki legyőz
S megöl. S az udvarhoz megyek megint
S szemére hányom a királynak ott
Hogy tüzhelyétől adta lovagom'.»

Kinek Gareth udvariasan felelt :
«Mondj mit akarsz, én a mit kell, teszem.
Csak várd el egy órám' s meglátod azt,
Hogy jó szerencsém nem kisebb azénál,
Ki hamuból királyfihoz mene.»

Most egy szoroshoz értek, melyen át
Kigyózva ment a rohanó folyam.
Fákkal sűrűn benőtt és meredek
Partok közé szorítva ment a víz ;
Rajt' könnyen át egy-ivü hid szökött.
A túlsó parton selyem sátor állt,
Arany csikos fehér szövet, csupán
A hegye bíbor s rajta vérvörös
Nagy lobogó. Elötte föl s alá
Fegyvertelen járt a rabló lovag,
Kiáltva : «Nos kisasszony, ez-e a
Vitéz, kit Arthur udvarából hoztál,
Hogy átereszszelek?» — «Nem, nem! -- felelt —
Hajnal-lovag! De a király igen
Boszus levén rád vakmerényidért,
Lovag helyett kuktáját küldt' ide.
Vigyázz magadra, nehogy hirtelen
Rád üssön és fegyvertelen megöljön,
Mert nem lovag, paraszt.»

A mire az :
«Hajnal leányi s szolgálói, jertek,
Vértezzetek föl!» S a sátor mögül

Három csinos lány, hajdonfönt s meztláb
 Selyem s arany ruhában, jött elő.
 Kis lábuk a fű harmatába' fénylett,
 Hajokba' harmat, vagy gyöngy, csillogott,
 Mint barna kőben a csillám-szemek.
 Ezek föladták kék fegyverzetét,
 S kék pajzsot ahhoz, rajt' a hajnalesillag.
 Gareth pedig hallgatva nézte csak
 A lovagot, ki még lovára várt,
 Előre diadalmasan. Alant a viz,
 Eget tükrözve kék hullámiban,
 S a lenge sátor, és a meztelen
 Kis lábak, a selyem ruhák, a fegyver,
 S a pajzs csillagja — minden csillogott.

S a lány, ki szemmel tartá, szóla: «Mit
 Bámulsz? Ha félsz: eredj, van még idő.
 Fuss vissza, míg lovára föl nem ül.
 Nem szégyen; úgy se' vagy lovag, paraszt!»

De mond Gareth: «Lovag, avagy paraszt,
 Szívesbben, oh hölgy, húszszor megvívok,
 Mint halljam, hogy' kisebbitsz s sértegetsz.
 Érted vivót jó szó illetne tán.
 De jobb ha szídsz, ez a harag tüzét
 Lövelli karjaimba s érzem,
 Hogy megölöm.»

S a csillagos vitéz
 Lovára ült s a hid túl-végiről
 Kiálta: «Kuktát küld, bosszúból?
 Ilyennel nem vívok, de bosszuját
 Megfordítom, mivel szégyenleném
 Más tenni: mint kiütni nyergiből
 S elvenni a lovát és fegyverét
 S úgy küldni a királyhoz vissza őt.
 Hagyd abba hát e hölgy kíséretét
 Paraszt, s jövel! Le a nyeregből, ily
 Hölgyet kísérni s még lovon: nem illet
 Parasztot.»

Rá Gareth : «Hazudsz, kutya !
 Mert nálad én jobb ágyból származom.»
 Szólt; s gyors rohammal a hid közepén
 Csapódtak össze; mind a két gerely
 Hajlott, de nem tört; es a két vitéz,
 Mint kő, hajító gépből dobva, úgy
 Bukott egyszerre lova csipején át,
 A hidra le. De gyorsan felugort
 És kardot ránta mindkettő. S Gareth
 Oly bösz erővel forgatá vasát,
 Hogy ellenét a hidon visszanyomta,
 Mig a leány szólt: «Kukta jól verekszel!»
 S amaz Gareth pajzsát szorította már,
 De egy csapás — s a rája nyomulót
 A kukta csúful földre teríté.

S az elbukott: «Ne vedd el életemet,
 — Kiálta — megadom magam'.» S Gareth :
 «Ha ez a hölgy kér érted, ám legyen,
 Kegyelmet osztok.» — Elpirúlt a hölgy :
 «Mit? Szemtelen paraszt! Én kérjelek?
 S még köszönettel legyek tán adósod?»
 — «Haljon meg úgy hát!» és a sisakát
 Feltolta, hogy megölje; de a lyány
 Sikolta: «Meg ne merj gyilkolni egy
 Magadnál nemesebbet!» — És Gareth :
 «Szavad parancs s megtennem azt gyönyör.
 Kelj fel lovag, kezében életed.
 Sietve Arthur csarnokába menj
 És mondd: kuktája küldé. Kérd kegyelmét,
 Hogy megszegéd törvényit. Én magam,
 Ha visszatérek, szószólód leszek.
 Pajzsod enyém, mehetsz! — S te, drága hölgy,
 Vezess, követlek!»

Elrohant a lyány
 S hogy Gareth utolérte, visszaszólt :
 «Paraszt, a mint a hidon láttalak
 Harczolni: úgy tetszék, a konyhaszag
 Gyöngébben érte orrom'; ám a szél

Megváltozott s most húszszor jobban érzem.»
 Aztán dalolni kezdé pajkosan:
 «*Oh, hajnalcsillag — nem ez a haramja,*
A kit varázsszal, vagy véletlenül
Vagy bármikép, megöltél, nem tudom —
Oh hajnalcsillag, mely szelíd világgal
Mosolygsz reám, valósítsd fényed által
Szép álmomat : hogy hűm mosolyga rám !
 — De te fogadj szót s fordulj vissza most,
 Mert itt közel a gázló, s a ki őrizi:
 Bolond parabolájok második
 Csillagja, mindjárt megfizet neked,
 S még kamatostúl. Szégyentől ne tarts,
 Hisz úgy se' vagy lovag, hanem paraszt.»

Kinek nevetve Sir Gareth felelt:
 «Parabolájok? halld csak a paraszt
 Paraboláját. Hogy még kukta voltam
 A többi közt, nagyon hevet sütött
 A konyha-tűz; s egy czimborám, kinek
 Kuttyája volt, kabátját rá dobá
 S, 'örizd!' mondá — s nem volt több gondja rá.
 Te a kabát vagy, melyet a király
 Órizni rám bizott s én a kutya;
 S harapni tiszttem és nem elszaladni.
 Paraszt-e vagy lovag? s egy jó paraszt,
 Ki mint lovag szolgál neked, fölér
 Bármely lovaggal, hogyha hűgodat
 Fölszabadítja.»

— «Helyesen, paraszt úr!
 De mert paraszt-létedre úgy verekszel,
 Mint egy lovag: annál jobban gyűlöllek.»
 — «Szép hölgy, sőt annál jobban kellene
 Becsülnöd, hogy paraszt-létemre is
 Legyőzőm ellenid'.»

— «Jó, jó — felelt —
 Hisz emberedre lelsz ma még te is!»

S a második szorost elerve, hát
 Nagy pejlovon s vakítva csillogó

Pánczél-ümögben, járt a Déli Nap
 Túl a sebes gázlón ; s mikép a kis
 Sugár-virág, ezerszer nagyított
 Alakba', pajzsán úgy lángolt a nap,
 Hogy elkáprázott a Gareth szeme,
 A mint azt nézte. Ő meg a zugó
 Gázlón keresztül így kiálta túlról :
 «Öcsém, az én nyilamba' mit keressz ?»
 De rá kiált a gázlón át a lány :
 «Egy kukta ez az Arthur udvarából,
 Ki elvevé öcsédtől fegyverit.»
 — «Hohó !» kiált a Nap s fölütve rőt
 S bárgyú-kerek arczán a sisakot,
 Lovát a gyors gázlóba ugratá.
 Szintúgy Gareth s kellő középén úgy
 Találkoznak. — Láncsa-harczra itt
 Hely nem levén, csak karddal csaptak össze,
 Négyszer, keményen. Félt az új lovag
 Hogy megverik ; de hogy súlyos karát
 Az ötödik csapásra emelé
 A Nap : lova patkója megesuszott
 A vízben, a víz sodra elkapá
 S elmosta a Napot.

Gareth pedig
 Keresztbe vetve láncsáját a gázlón,
 Kihúzta őt. De az nem vitt tovább
 — Mert minden csontja összetört a sziklán —
 S magát megadta. És ezt is Gareth
 Csak a királyhoz küldte : «Kérj kegyelmet,
 Majd otthon én is szószólód leszek.
 — Vezess s követlek !» S ment a lány, elől.
 «Hát most a szél nem fordult, drága hölgy ?»
 — «Csöppet se ; s itt nem is győztél, paraszt.
 A víz-fenéken síkos szikla volt,
 A ló azon csuszott meg, láttam én !»

— «*Oh nap !* — nem e kemény bolond, a kit
 Véletlenül elejtél, oh paraszt ! —
Oh nap ! — ki mindent kéj vagy kinra keltesz !
Oh hold, ki kéjt s kint álomban felejtetsz !

Mosolygj, — hüvem kétszer mosolyga rám !
 — Mit tudsz te szerelem- s szerelmi dalról?
 Pedig születél voln' nemesnek, ég
 Jóvoltiból, csinos fiú lehetnél !

— « *Oh harmatos virág, mely nap keltére
 Kinyilsz s bezárod kelyhedet estére,
 Viríts ki, hűm kétszer mosolyga rám !*
 — Mit tudsz virágról te, kivéve tán
 Tálat diszitni véle ! S tán királyunk,
 Ki a kukták virágát, tégedet,
 Hozzám adott, maga is a virágok
 Bolondja tán ? Mivel diszited a
 Pástétomot ? hát a disznó-fejet ?
 Disznóra rozmarin s babérlevel !

— « *Oh kis madár, mely üdvözlöd a hajnalt
 S fészkedre dallva szállsz az alkonyattal :*
Dalolj, hüvem kétszer mosolyga rám !
 — Mit tudsz te madarokról, csattogány-
 Pacsirta-, pinty-, rigóról ? Mit neked
 Hajnaldaluk, mely egyre nő a nap
 Nőttével ! A madár neked csupán
 Pecsénye, nyárson, megspékelve jól
 Szalonna-spékkel. — Ámde jól vigyázz !
 A harmadik még nincs a nyársadon.
 Ott vár, de jobb ha megfordulsz s szaladsz ! »

Egy három-ivü hídon túl, az alkony
 Rózsás színében, talpig meztelen
 (Ugy látszik), és magát tükrözve a
 Mély vízben, állt a harmadik lovag,
 Magát ki Esti-csillagnak nevezte.

S Gareth: « Miért jár fényes délben így
 Meztelen e bolond ? » — Felelt a lány :
 « Nem meztelen, de cserzett bőr ruhát
 Visel magán, rászabva szorosán.
 S ha pánczelát keresztül vágod is
 A sima bőrön kardod elsikúl. »

S a hidon átkiált a harmadik :
 «Hejh, Nap-öcsém, minek sütsz ily alant?
 Főlebb van a te útag! Vagy megölted
 E hölgy lovagját?» — És a hölgy felelt :
 «Nem magad-fajta csillag ez, hanem
 Arthur egéből rátok lökve, hogy
 Mindnyájatok' megsemmisítsen. És
 A két öcséd már le is áldozott
 Előtte és most rajtad van a sor,
 Csillag uram. Nem vagy-e vén?»

— «De vén,
 Szép hölgy, olyan vén s szívós: húsz gyerek
 Se ér velem föl.» — Erre Sir Gareth :
 «Vén és szívós vagy a hetvenkedésben
 Azt látom. Ám a hajnalcsillagot,
 A mely erő ledobta, megfelel
 Az est-csillagnak is.»

Kürtjébe fújt
 Amaz, keményen és halálosan.
 — «Vértezz föl!» és lassu léptekkel, a
 Vész-tépte, foltos, rőt sátorbul egy
 Szürkült öreg lány jött ki, és kopott
 Pánczélt adott rá, horpadt sisakot,
 Melyen csak egy fonnyadt levelke lógott
 Bokréta helytt, s paizst adott neki,
 Min fényelve félig, félig moeskosan,
 Jelvénye látszék: a kis esti csillag.
 S a mint nyergébe ült s a hidra robbant,
 Ugy Gareth is; s ott összecsaptak, es
 Gareth ledobta nyergéből, leszállt
 És kardot ránta. Már az talpon állt
 Vont karddal, és Gareth megint leverte,
 Megint felugrott; s valahányszor őt
 Gareth lenyomta, mindig talpra ugrott.
 Alig lihegve már, látá Gareth,
 Hogy hasztalan minden munkája; s úgy
 Érzé magát, mint a ki agguló
 Korába' küzd rögzött szokásival,
 S nem bir velök, mert minden-úntalan,

Ha is legyőzte, a fejére nőnek,
 Mig belefárad. Igy Gareth, hiába
 Vítt, hölgye bár szünetlen biztatá :
 «Jól van, paraszt! Felségesen, paraszt!
 — Derék paraszt-lovag, túltészs akárhány
 Valódi lovagon! — Szégyent ne hozz rám,
 Szégyent ne hozz! — Megjósolám! — Csak üsd,
 Csak vágd! Ne hagyd! — Méltó vagy a Kerek
 Asztalhoz! — Úgy! Kopott a fegyvere,
 A cserzett bőrbre bízik csak! — Ne hagyd!
 Üsd, vágd! — A szél nem fordul soha többé.»
 S minden szavára jobban vág Gareth ;
 Már darabokra szabdalá a pánczélt,
 De még a cserzett bőre ellenáll,
 S nem verheté le végkép, mint a szél
 A víz színén fennúszó hólyagot,
 Mely habról habra ugrik s nem merül el.
 De végre kardja markolatban el-
 Töré azét. «No, most megfogtalak.
 Add meg magad'.» De az csak rá szökek
 S lovagiatlan', sodrony-pánczelos
 Karjával kezdé fojtogatni, hogy
 Majd megfuladt; de megfeszítve még is
 Végerejét: átdobta a hidon
 A vízbe, — úszszek, vagy merüljön el.
 És szólt: «Vezess, követlek!»

De a hölgy
 Mond: «Nem vezetlek; mellettem jöhetsz,
 Leglovagibb te minden kukta közt!»
 — «*Lóher-levél, harmattól csillogó,
 Szivárvány, három színben ragyogó,
 Mosolygj, hűm háromszor mosolyga rám!*

— Uram, majd azt tevéem hozzá: lovag,
 Csakhogy parasztnak te mondád magad' —
 Szégyellem és bánom, hogy oly silányul
 Bántam veled s csufoltalak. De ládd,
 Nemes leány vagyok — s azt gondolám,
 Hogy csúfolódik vélem a király.
 De megbocsáss barátom, mert te mindig
 Szépen feleltél gúnyszavamra, és

A mily vitéz oly engedékeny is vagy,
Mint Arthur udvara legjobbjai.
De mert paraszt vagy, elmém e miatt
Zavarba' van s nem is tudom mi vagy.»

«Szép hölgy, felelt, nem vagy hibás. Csupán
Abban, hogy a királyról föltevéd,
Hogy csúfolódik s olyat ád neked,
Kértedre, a ki rajtad nem segíthet.
Te mondtad a mit mondtál, arra én
Tettel feleltem. És lelkemre! azt
Nem is tartom lovagnak, férfinak se,
Se' hölgy ügyében vívni érdemesnek,
Ki egy szeszélyes lány bohó szavától
Magát még sértve tudná érzeni.
Szégyelni? Ne! Gúnyos szavad nagyobb
Erőt adott karomnak; s most, mikor
Szépen beszélsz: úgy érzem, nincs lovag,
Még Lancelot dicső személye sem,
Hogy birna vélem!»

S az idétt', mikor
Magános gólya abba hagyja bús
Mélázgatását s lebocsátja másik
Lábát s kinyújtózkodva gondol a
Kövér ebédre egy távol mocsárban:
A szép leány mosolygva említett
Garethnek egy közel barlangot, a hol
Sültek s kalács s jó felvidéki bor
— Mit lady Lyonors küldött lovagja
Számára s elejébe — vár reá.

Egy szűk nyílásba tértek azután
Mely ama barlang torkához vezet,
Hol kőlapok valának sorba, rajtok
Kívésve lovagok, lóháton és
Halványan elmosódó színben. Ott
A lány: «E helytt, paraszt-lovagom, egy
Remete élt, ki szent kezével így
Faragta kőbe az Idő csatáját

Az ember lelke ellen. Ama négy
 Bolond e nedves falból szopta, nézd,
 Az allegóriáját, de csak az
 Alakot ám. — Nem ismernél reá?»
 S Gareth, a köbe vésve, megkopott
 Ódon betűkkel, im ezt olvasá:

«PHOSPHORUS» és «MERIDIES»

Meg «HESPERUS», «NOX», «MORS» — az öt alak
 — Megannyi fegyveres vitéz — alatt,
 Kik egy irányba fordult arczczal, a
 Szegény lelket — tört szárnyu, szétzilált
 Hajú, tépett ruhájú alakot —
 Űzték, ki menhelyt és védelmet a
 Remete barlangjába' keresett.
 «Indúlj szemök iránt — s oda találsz.
 — De nézd, ki kísér?» fölkiált Lynette
 Megállva, hirtelen.

Mert egy valaki,

— Kit Camelotban a hanyatt esett
 Sir Kay fölsegítése, majd a lyány
 Tév-útra mente is késleltetett —
 Sir Lancelot, megúszva a folyót
 Három helyen, pajzsán a letakart
 Kék oroszlánnal, halkán követé
 Kettőjüket; s a mint a csillagot
 Csillanni látá, rá csapott Garethre:
 «Rabló lovag, megállj! Megbosszulom
 Barátomat!» — Nagyot kiált Gareth,
 S hogy összezsaptak, egy percz — annyi se —
 A győzhetetlen dárda, a világ
 Csodája, egy kis érintésire
 Oly könnyedén bukott a före le
 Gareth, kacagni kelle önmagán.
 Lynette-et bosszantá e kaczagás
 S így szólt csipősen: «Csúfosan bukott
 S megint a kukta-sorba lelökött
 Lovagcsa, mit kacagasz? Hogy hasztalan
 Hetvenkedél?» — «Nem azt, szép hölgy; hanem
 Hogy engem, a vén Lot király meg a
 Jó Bellicent királyasszony fiát,

A hidak és a gázlók győztesét,
 S Arthur lovagját, így leterített
 Egy nem-tudom-ki, csupa bűvölet
 S varázs s véletlen által! — Eh, ki kard!
 Legyőztek!» S Lancelot szolt: «Herczegem,
 Gareth! — Valóba' csak véletlen és
 Oly által, a ki ép segíteni jött,
 Nem bántni téged; Lanc'lot, a ki hogy
 Épen talál: ma annak úgy örül,
 Mint mikor Arthur őt üté lovaggá!»

S Gareth: «Te, Lancelot! A te kezéd
 Űtött le? És ha tán véletlenül
 — Mi meg nem eshetik — bajtársaid
 Dicsekedését, oh legyőzhetetlen!
 Silány gerelykém megsértette voln',
 Leverve téged: mint sajnálanám
 S szégyenleném! Te, hős Sir Lancelot!

S pajzánul a leány: «Sir Lancelot,
 Mért nem jövel, hogy hivatnak? és miért
 Jössz most, hivatlan? Nekem a paraszt
 Tetszett, ki folyvást szidva, nyájasan
 Felelt, mint egy lovag; de ha lovag:
 Ugy nem csoda, — csak én vagyok kijátszva
 S bolonddá tartva; csak azt nem tudom:
 Mért s mely jögon üzték e gúnyt velem?
 Hol van igazság, ha Arthur király
 Trónlépcején s jelenlétebe' sincs?
 Lovag s paraszt, herczeg s bolond, gyűlöllek
 Mind-mindörökre!»

Monda Lancelot:

«Légy áldva, Sir Gareth! olyan lovag vagy
 Minőt kívánhat a király! S te, lány,
 Van-e eszed, megvetni őt azért,
 Mivel legyőzték? Engem is legyőztek,
 Nem egyszer ám! Legyőzöttből lesz a
 Győző, levertből a világverő.
 Karddal nem is vivánk; de a lovad
 Fáradt, Gareth, s fáradt valál te is,

És férfi-voltodat megérezém
 Fáradt láncsádon is. Jól végezed
 A rád bizottat, mert kitisztítád
 A folyamot s leverted ellenit;
 Ha szidtak, arra nyájasan feleltél,
 S leverve: kaczagál. — Herczeg, lovag,
 Üdv, Kerek-asztalunk új társa, üdv!»

S a mint Lynettehez fordulván, neki
 Elmondta a Gareth történetét,
 Pajzánul a lány: «Jobb, magunk tegyük
 Magunk' bolonddá, mint más. — Itt közel,
 Sir Lancelot, egy barlang, melybe' jó
 Étél s ital vár s abrak a lovaknak
 S kova, kiütni. Sűrű kázsiák
 Födik nyílását. Csak keressük, itt lesz.»

S hogy megtalálták s bémentek, Gareth
 Evett, ivott, oszt' mélyen elaludt.
 A lány szelíden néze rá: — «Pihenj,
 Megérdemelted jól a pihenést.
 S ébredj vigan! — No, nem virasztom-e
 Mint anya oly gyöngéden? mint olyan,
 A ki egész nap szidta gyermekét
 S üldözte ébren, de megáldja álmát.
 — Mily édes illatú e kázsia!
 Így éjjel, mintha az egész világ
 Bék' s nyugalom s szerelem volna csak!
 Oh Lanc'lot, Lanc'lot» — s összekulesolá
 Két kis kezét — «olyan boldog vagyok:
 Hogy kis parasztom nemes és lovag!
 Megesküvém, máskép az a setét
 Haramja nem bocsátott volna el,
 Hogy visszatérek s elhozlak magammal,
 Megvívni véle. Nézd, ha most te méssz
 Hozzá, veled viv és legyőzöd őt
 Kétség kívül — s lovag-parasztom így
 Legszebb diadalától fosztva lesz.»

Mond Lancelot: «Tán, a kiről beszélsz,
Isméri pajzsomat. Gareth, ha tetszik,
Cserélje a magáéval ki azt,
S üljön lovamra; friss ló, nem kíván
Sarkantyut és szereti a csatát,
Mint a ki üli.» — «Lancelot-szerű
Ajánlat», mond a lány, «és Lancelot
Nagylelkü, mint mindenben, ebben is.»

Gareth, fölébredvén, vigan fogá
A pajzsot s szólt: «Oroszlánok, no most
Ugorjatok, ti láncsa-tördelők!
Bögésre tátva szátok — bögyetek
S ugorjatok, bucsúzva uratoktól!
Ne féljeteK, Gareth gondot visel
Reátok és fentartja becsetek'.
— Hős Lancelot, karomba új erő
Árad e pajzsból, új tűz; s úgy hat át, mint
Ki Lancelotnak árnyát sem akarnám
Megszégyenítni hagyni. — El, siessünk!»

Hallgatva mentek, hallgatag mezőn.
Az Arthur-hárfa,*) nyár-sápasztva bár,
A fellegekkel szembe úszva, hívólag
Intett Garethnek, ki urára gondolt.
Csillag futott le. — «Ni, mondá Gareth,
Az ellen elhúllt». — Bagoly huhogott:
«A diadal-kiáltás!» szólt Gareth.
Egyszerre a leány, ki bal-felén
Lovagla, gyorsan a pajzshoz kapott
Mit Lancelot kölcsönze néki -- s szólt:
«Add vissza pajzsát, add, hadd vivjon ő!
Átok e nyelvre, mely tegnap egész nap
Teged szidott s ma Lanc'lot-t rávevé
Hogy kicserélje pajzsát és lovát.
Nagyot tevéL — csodákat nem tehetsz:
Elég dics: ezt a hármat hogy legyőzted.

*) A lant csillagzat.

— Ah, megsebezve — elcsufítva látlak!
A negyedikkel nem birsz, esküszöm!»

— «S miért ne, szép hölgy? Mondd ki mind a mit tudsz;
El nem ijesztesz. Durva hang, sem arcz,
Idomtalan termet, vad indulat,
Feltetelemtől engem vissza nem tart.»

— «Nem, herczegem, felelt az, Isten őrizz!
Arczát sohsem láthattam én, mivel
Nappal magát nem is mutatja ő.
De lestem éjjel, mint a rémletes
Kisértetet; hangját se' hallhatám;
Tolmácsa mindig egy apród vala,
Ki jött s mene, s felőle úgy beszélt
Mint kibe tiznek ereje szorúlt,
S ha dühbe jő, lekaszabol vakon
Nőt, férfit, ifjat, lyányt, sőt csecesemőt!
Mondják sokan, hogy gyermek-hússal él!
A szörny! — Oh herczeg, én Lanc'lot után
Menek először is; őt illeti
E bajvivás, add vissza paizsát!»

Gareth nevetve: «Ha kívánja Lanc'lot,
Én átadom mint erdemesnek; így
S máskép nem.»

Lanc'lot elbeszelt neki

Minden lovag-szabályt az oly esetre
Ha vivni kell erősbbe mint magunk;
Hogy' tartsa a lovat, láncsát, paizst,
És az erő hiányát gyorsaság
S ügyesség által hogy' pótolja ki.
— «Mind jó szabályok, monda rá Gareth,
Én egyet ismerek: támadni, győzni.
De láttalak tornán harczolni téged
S a módod' ellesém.» — «Segítsen ég!»
Mondá Lynette sohajtva.

Azután

Egy darabig setét felhő alatt,

Hallgatva mentek ; mig lovát a lány
 Megállítá s mutatva félkezével,
 Halkan susogta : «Ott!» És oda néztek
 Mindhárman.

Castle-Perilous alatt

A sik mezőn nagy hegynyi sátor állt,
 Bibor szegélyén kívül fekete
 Tetőtől talpig ; lobogója szinte ;
 Rajt fekete kürt függge ; mit Gareth
 Megfogva, mielőtt gátolhaták,
 Teljes szív- és tüdőből belefűtt.
 Fal visszazengett ; mécs kigyúlt ; futó
 Lángok szaladtak, ablakokban. Ő
 Másodszor is fűjt ; erre föl s alá
 Tombolva, kongó lépések zaja
 S elfojtott hangok, árnyak suhanása,
 S a várba fenn, körözve hölgyvitől,
 Egy ablakban szép lady Lyonors
 Jelent meg és fehér kezével inte.
 S mikor a herczeg harmadszor fuvá meg
 A kürtöt : hosszú csend — elvégre a
 Nagy sátor egyik szárnya megnyilék ;
 S éjszín redőiből, ki benn' lakék,
 Éjszín lovon, éjszín páncélba', rajt
 Csontváz, fehér bordákkal, feje helytt
 Ajkatlanúl vigyorgó koponya —
 Előre vagy tiz lépést tett s szörny
 Az éjben — ott megállt — s egy szót se szólt.

De szólt Gareth s egész haraggal ám :
 «Istentelen, ha — mint mondják s hiszem —
 Tiz ember ereje szorúlt beléd :
 Mért nem bizol saját erődbe' meg
 S öltesz magadra ily kisértetes
 Rémképeket, miket feledni vágy
 A vidor élet, és a durva rög
 — Szelídebb mint te — virággal takar,

Tán szájalomból!» — Az egy szót se szólt,
 Mi még növelte rémletes mivoltát.
 Egy lány elájult, lady Lyonors
 Kezét tördelve sirt, az Éj s Halál
 Menyasszonyának vélve már magát.
 Gareth feje borzongott a sisak
 Alatt, s maga Sir Lancelot meleg
 Vérébe' jeget érze forgani.
 Mind a ki látta : rémet látni vélt.

A Lanc'lot paripája most nagyot
 Nyeríte — s a Halálnak éj lova
 Előre ugrott. S kik iszony miatt
 Le nem hunyák szemök' : láták, a mint
 Lebukik a Halál — s felvászorog.
 De Gareth egy csapással széthasítá
 A kaponyáját ; két felé esett,
 A fele jobbra, fele balra. Új,
 Erősb csapással sisakát veré
 Ketté ; s a mint ketté nyilt : abból im
 Egy zsenge ifju viruló feje,
 Mint most fakadt virág, tűnék elé.
 És esdve szólt : «Ne ölj meg, oh lovag!
 Bátyáim indítottak erre, hogy
 A ház körül rémseget költsenek
 És elriaszszák lady Lyonors
 Kérőit ; ámde meg sem álmodák,
 Hogy a folyón valaki átjöhessen.»
 A nála csak kevéssel ifiabbnak
 Gareth szelíden szólt : «Szép gyermekem,
 Örült valál, hogy Arthur asztala
 Legelső hősét így kihívni merted!»
 — Nemes lovag, ők vettek erre rá,
 Ők a királyt s barátját Lancelot-t
 Gyülölve, azt hívek elejthetik
 Valahol a folyón — s nem álmodák
 Hogy mind a három gázlón átjöhessen.»

Most boldogabb idő következett ;
 És lady Lyonors és háza táncz

És zenezsón kaczagták a Halált,
Hogy gyermekes félelmök tárgya im
Egy viruló gyermeknek bizonyult.
Igy jóra fordult minden — és Gareth
A hősi próbát diescsel állta meg.

Ki e regét hajdonta elbeszélte,
Ugymond : Gareth elvette Lyonorst.
De a ki most ujabban : hogy Lynette-et.

SZÁSZ KAROLY.

A TROJAI ÁSATÁSOK ŐSEMBERTANI JELENTŐSÉGE.

Harmadik és utolsó közlemény. *)

IV.

A HARMADIK ÉS NEGYEDIK PRAEHISTORICUS VÁROS.

Novum Illium lakói közt egy monda volt elterjedve arról: hogy Troja a nagy katastropha után teljesen lakatlanul nem maradt. Ezt az *Iliász* is megerősíti, mert midőn Aineast Achilles párbajban majdnem megöli (XX, 302.) Poseidon így nyilatkozott: a végzet akaratából Aineas meg fog menekülni, nehogy Dardanos nemzetsége és családi neve végkép gemmissüljön, miután Zeus minden halandó nővel nemzett fiai közül őt kedvelte legjobban s jöllehet a Priamos családja idáig kegyvesztett volt, mostantól kezdve Aineas és ivadékai fognak Trója fölött uralkodni.

Schliemannnak ásó műszerei szintén igazat adtak a hagyománynak, mert az előbbi korszak közélete, iparossága is folytatását találja itt. Ugyanazon primitiv bronz csákányok, idolk, terracota vázák (háromlábbal vagy lábatlanul), két fülű kelyhek, durván nagyolt kőkalapácsok, vésők, kézi malmok, symbolicus jelekkel teleszórt agyaggömbök és korongok fordulnak elé itt is. A forma eme nagy hasonlósága mellett némi különbséget a technika kevésbbé gondos volta, a korongon készült vázák nagyobb száma s a kelyhekben mutatkozó néhány újítás képez.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 89., és 90. füzetében.

Egyébként a durva és csiszolt köfejszék is elterjedtebb használatnak örvendhetek s a házak körül akkora osztrigahéjhalomok láthatók mindenfelé, hogy abból egy nem épen épületes szokásra: a konyhahulladékok el nem takarítására lehet következtetnünk; már pedig magasabb fokú civilizációval az ilyen nép nem bírhat soha. Gyarló architektúrájokból sem magyarázhatunk ki egyebet, mert úgy látszik jobbadán vályogból építkeztek. Minden jel oda mutat tehát: hogy ha iparukban az előbbi város formáit megőrizték is, saját egyéni alkotásaikban nem bírtak azok színvonalára emelkedni, s mint csekélyebb műveltségű vidék jövevényei, a nehezebb iparágakban, minő az architectura, saját kezdetleges álláspontjokat emelték érvényre.

Legtöbbet producáltak fazékárúkból. Itt a forma, diszítés nem igen mutat sok eltérést, csupán a korong lehetett nagyobb használatban. Az előbbi fejezetben ismertetett edénytípusok mindenike képviselve van le az olvasztó tégelyekig és állatfiguráig. Utóbbiak tehenet, ökröt és kutyákat ábrázolnak. Ilyeneket Mykenében valamivel jobban kiegészítve talált még Schliemann. A brit múzeumba Rhodusról került egy tehén-alak, míg nálunk Szihalom, Pilin és Tordos szolgáltatnak hasonlókat.

A bélyeges cserépkészítményeknek minden már érintett változatát megtaláljuk itt, míg bronzból több ár-, tüfele s egy kés találtatott. Új jelenség egy ólom kerék négy küllővel. Mykenében hasonlókat bronzból (2) és aranyból (6) találtak, míg a királyi síremléken 3 csak jelképezve volt. Svajczból Corcelettes czölöp-épitményei közt találtak két kerék alakú bronz ékszert, más kettőt aranyból, míg Auvernitz mellett ónból és bronzból fordultak ilyenek elő. A Spreeből is halásztak ki két bronz kocsit, azonkívül még kettőt szolgáltatott Poroszország. Homér isteni szekereitől az itt szóban forgó csak annyiban tér el, hogy nyolcz helyett négy küllője van. Egyébként a fémipar gyakorlatát több rendbeli öntő-minta jelenléte is tanúsítja. Kőből egyszerű és átlukasztott kalapácsok, balták mellett fejszék, vésők, zúzó kövek, kézi malmok, csiszolók, parittyakövek szerepeltek. Végre a szokásos csonttűk, árák között több elefántcsont lemez találtatott csillagforma körökkel. Az egyik egészben is kör lehetett s Schliemann lószerszámrészletnek tartja. Feltűnő egy paizsforma csontkészít-

mény felső végén egy, alul két lyukkal, mintha fölerősítésre lett volna szánva. Ilyeneket ír le Evans János az eszkimóknál, kik karjukat ezekkel védelmezik a nyilvetések ellen. A negyedik (vagy mint Schliemann e művében neveztetik: ötödik) præhistoricus város kiválóképen architecturájában tér el az előbbitől, mert a kőfalnak semmi nyoma s úgy látszik fából, vályogból emelték leginkább házaikat. Az előbbi városnak százával talált kőalapácsai, fejszéi után itt összesen sem fordul elő több kettőnél s azok egyike ismét a ritka nephritből áll. A kőszerszámokat észrevehetőleg háttérbe szorítja a bronzipar. A jelzetes agyagkorongocskák alakja inkább hosszúkás, technikája gyarló s leginkább állatfigurákat (szarvas) tüntetnek föl. Egyedül a fazekas-művekben mutatkozik annyi haladás: hogy itt csupán a bagolyvázák készültek durván és csiszolatlanul; egyéb háztartási cserép tárgyakat pedig jobbadán korongon készítettek, egész műgonddal kisímitották. Háztartásuk épen előnyös változást árul el, mert a konyhahulladékokat a lejtőkön aláomolva találjuk s nem a lakások helyén, mint az előbbi települők tették volt. Tehát a lakosság egész életmódja, tevékenysége egyszerre átalakul s annyira más formákat ölt fel: hogy e változást csupán újabb betelepülésből magyarázhatjuk ki, mert ha a kőszerszámoknak bronzal történi fokozatos kicserélése természetes haladási folyamánynak volna is tekintendő: az építkezés és házi rend úgy szólva egy varázsütésre ugyanazon népnél nem szokott megváltozni.

Úgy kell lenni tehát, hogy jövevények számban és erkölesi befolyással túlszárnyalták az öslakókat s a közéletnek egésze más csapást jelöltek ki. Fémtárgyakat bronzból (kések, tük, fejszék stb.) ezüstből szolgáltatott ez a réteg. A bronz fejszék formájában a kőfejszék alakja folyvást uralkodó. A szokásos csontárok, tük bár elenyésző csekély számban itt is használatban voltak.

V.

A L Y D I A I V Á R O S.

Az előbb ismertetett præhistoricus város fölött s közvetlenül Novum Ilium romjai alatt nagy mennyiségben olyan edénytöredékeket talált Schliemann, melyeknek anyaga, szí-

nezése a megelőző és utána következő leletektől annyira különbözik, hogy se a præhistoricus csoporthoz, se az aeoli korszakhoz számítani nem lehet. Már 3—4', átlag azonban 6', a lejtőkön meg csupán 10—20" mélységben találjuk ezeket, s csalódásig hasonlítanak Rovio, Volterra, Bismatova, Villanova olaszországi sírhelyek cserepeihez. Ott archai, etrusk vagy még korábbi eredetűnek determinálják az ilyeneket s lydiai betelepülöktől eredeztetik. Herodotos említ ugyan is egy mondat, mely szerint Lydia lakossága fele részben Aty király fia Syrsenos vezetése alatt Umbriába költözött ki. Történelmileg ki van nyomozva: hogy Gyges király idejében (698—660 Krisztus előtt) Troja Lydiától függött s nem épen valószínűtlen, hogy ez uralom már korábbi időből datálódik. Ez alapon tartja Schliemann lydiai származásúaknak e részint korongon, részint szabad kézzel idomított edényeket, melyekhez hasonlókat az olasz ezölöpépítmények után fölmaradt a terramarek szolgáltatnak. Egyébként építészeti tekintetben merőben tájékozatlanul hagytak e lakosok bennünket, mert a mi netalán hátramaradt volna is: a rájuk következett ælok nagy hihetőséggel beépítették, ide helyezték templomukba (Athena), mely egészen Szent-Ilios szintájáig mélyed le. Annál kitünőbb mesterei lehettek ezek a fazekasságnak, mert ilyen jó minőségű és óriás arányú köedények nem fordultak elő egy rétegben se. Ezek közt is méltó bámulatunkat érdemlik ki az óriás pithosok. Ezek a mi nagyobb fajtájú kőkorsóinkhoz s az angol kalapurnákhoz hasonlítanak. Nagyságuk meglepő és felülmúl minden e nemben eddig előfordult tárgyat. Egyik például 6' magas úgy, hogy az ember eltöprel mellette, domború oldalát négy abroncsforma agyagpárkány övedzi. Anyaga durva vörös agyagnak kova és csillámdús keverékéből képződött s meglepőleg jól ki van mindannyi égetve. E cserepóriás képes volt még a vasember (Bismark herceg) figyelmét is elvonni egy időre a magas politikától úgy hogy készítésük módját ő fejtette meg legvilágosabban. Magyarázata szerint kívül belül rőzserakásokat gyűjthettek a fahengeren kiformált edényre s ezt a tüzelést többször ismételve, jobb kiégetést értek, mint a többi kisebb edényeknél, melyeknek a zsarátnok kapkodó lángjaival nyalattak csak körül. Előbb azonban ilyen finom tapasztással vonták be s egyúttal ki is símitották mindannyit. A kisebb edények jobbadán szabad

kézzel vannak idomítva; de anyagukban eltérés nem mutatkozik. Fazekaik öblösek, széles szájúak, abban a formában, minőt közönséges használatra, legtöbbet készítenek mai napig a magyar fazekasok. A kisebb edényeket a hirtelen kihasadás, széles száj s magasra hajló, olykor szögletben megtörő, egy vagy két fül jellemzi; minőket Olaszországban találtak (Pompæ, Castelfranco, *Bullettino di Paletnologia italiana* 1875 III. táblán), hanem hazánk is mutat föl például az általam egy ízben röviden ismertetett algyógyi (Hunyadmegye) kis barlangban. Görögországban ugyan ismeretlenek ezek, de kamthoros és kyphos nevű edényeik nagyban hasonlítanak hozzájuk. A kamthoros nevét alkalmasint a csolnaktól vették s Plinius említi (XXXIII, 53.), hogy Dyonisiosnak voltak ezek szentelve, kinek kezébe rendszeren egy festett kamthorost helyeztek.

Az edények domborodását többnyire rövid, haránt vonásokból összeállított oszlopos ékítmény, néha csücsök díszíti. Egy nagyobb fajta vázánál kosszarvakat ábrázolnak e csücsökök. Németországban közkeletű volt e díszítésű motívum s nevezetesen Zaborawo sírhelyen találtak hasonlókat Virchow és leánya.

Meglepő ügyességgel formálták az edényszájadékokat. Az egyik rögtön fölismerhető lófejjé van idomítva, csakhogy szarvat is illesztettek a ló fejére. Sayce szerint ilyen állatfejekkel ellátott edényekkel fejezték ki hódolatukat Egyiptomban a phöníciaiak a XVIII. dynastia alatt. Állatbábokat egyébként egészen önállólag is készítettek. Itt-ott látjuk szerepelni a kígyófejet is, még pedig símán és a paizsos vipera (*vipera ammodytes*) ormányának imitációjával. Az idevaló nép között most is az a babonás hiedelem uralkodik: hogy a kígyófej megérintése súlyos nyavalyákat, mint epilepsia, menten elhárít s ezért ilyen talismán nélkül Troja vidékén járni nem szokás. A kígyó feje becsének méltatása annyira elfajult, hogy egyéb tárgyak elidegenítését minden lelkifurdalás nélkül elnézték egymásnak; de midőn egyik két agyagfejet magával akart vinni: írigy társa kész volt besúgni rögtön. Merőben új s az alsóbb rétegekben nem szereplő lelet meg az edényfülekre alkalmazott cserebogár-szarvú tehénfej.

Olaszországban a Pótól délre az Abruzzok vidékén szintén gyakoriak a tehénszarvval ékített vázák. Azonkívül Mantua,

Vicenza czölöpépítményei, az Emilia hegység terramarei, Bologna, Voltara sírjaiban, Vibrata völgyei, sőt Rómában a szent Euseb templom alja is szolgáltattak ilyeneket. Mindezeknek chronológiája is tisztába van hozva s nevezetesen Emiliában az Abbruzzokon és Esquilinben a bronzkorba, a Póvidék czölöpépítményeinél, a neolithkorba Bologna és Voltara körül az első vaskorba sorolja ezeket Pigorini a *Bullettino di Paleologia Italiano* 1878 januári füzetében. Mikenében agyagból, de legtöbbsnyire aranyból talált ilyeneket Schliemann (*Mykene* cz. művének 252. lap 329., 330. sz.); Virchow Berlinben egy kis bronz kocsit bír, melyet három tehén és ugyanannyi madárfej díszít, s ugyancsak a berlini múzeumban látni egy másikat, mint érintve is vala, két madár és tehénfejjel. Mindkettőt a Spree iszapjából kotorták ki Burg közelében. A boroszlói múzeumban Alsó-Sleziából (Oberkehle) mutatnak egy bronzkocsit, két madárfejjel, de három tehén-szarvval, s Odera melletti Frankfurtban is találtak egy hasonlót (neu-ruppini múzeumban van.)

Pritzwalk mellett szintén előfordult egy bronz tehén fej szép hosszú szarvakkal, egy másikat a koppenhágai múzeumban őriznek, melyen három szarvon kívül madáresőr is látható, s Posenben Bythin helységéből ismeretes egy rézből öntött ökörfej. Hasonló bronz tehénszobrocskákat gyűjtöttek össze Sardinia fővárosában Cagliariában, hol több önálló tehén és bika alakon kívül egy bronz sajkán is ez az ékítési motívum szerepel. Ott föltünőbb meg egy tehénen lovagló nőnek szobra bronzból és számos női idól, tehénszarv, ékítéssel. Ezek a mykeneieknél sokkal teljesebbek, külön karokkal bírnak, úgy hogy a szarv jelenléte kétséget nem szenvedhet s legfölebb felholdnak nézhetjük. Egyébként Dél-Oroszországban a scytha sírokból is ástak föl néhány arany tehénfejet. Mindezeket hosszú szarvakat találunk, mely ökörfej mai nap-ság éjszokról számítva Morva- és Magyarországnál válik általánossá s mert az említett bronz és rézfejek jól kihegyesített szarvak a bölényével nem téveszthetők össze: világos újmutatást nyerünk e jellegben a származás helyéről és irányáról is.

A tehénszarvak azonban Európában nemcsak dísz tárgyakon, hanem edényeken is föltalálhatók s épen Virchow leánya dicsekedhetik egy ilyenel az általok átkutatott

zaborowoi temetőből, míg egy másik, az olaszországiaknak szakasztott mása, már elebb ott volt Berlinben a märki múzeumban. Schliemann Hera tiszteletével hozza mindannyit kapcsolatba. A cserépkészítmények közt befejezéséül három női szobrocskát kell fölemlítenem.

A csonteszközökből három érdemel külön megemléítést. Az első egy elefántcsont tör, melynek feje madarat ábrázol; a másodikon kis körlap közepén egy jól kivehető scorpiónak két oldalt valószínűleg egy-egy kutyának bevéselt körrajzával. Az egyiptomi mythológiában Selk istennőt jelképezte a scorio.

A harmadikon két lyuk mellett egy vízszintes vonalra irányuló három függélyes látható. Hasonló symbolicus jelekről volt alkalmunk megemlékezni az agyaggömbök és gyűrűk tárgyalásánál, s itt csak föl kell újitanom: hogy oltártüzet lát abban a legtöbb író. Hang Márton volt müncheni tanár azonban ugyanazt Sínek olvasta s Sigo vagy Siko kezdő tagjának tartá, mert ily név (talán hős vagy hazai Isten) az idevaló fölíratokban igen gyakori. Ilyeneket nemcsak Olaszország szolgáltattott idáig, hanem a hunyadmegyei edények talpán is gyakran látni hasonlókat, főleg Tordasról és Nándorvályáról.

Fém tárgyak. Itt ismét bronz tűk, lándzsahegyek, nyílvéggek, sarlók vannak túlsúlyban. Az egyik türe aranygyöngyök tapadtak; eredetileg azonban valamely nyakláncz részei lehetnek s csak utólagosan ragasztotta őket ide részben a bekövetkezett oxidatio, részint a kifejlett rézcarbonat. Az aranyozás gyakorlatáról egy késpenge tanúskodik. Nem kevésbé érdekes egy szépen kidolgozott bronz kehely, továbbá egy szűrő s főleg egy két élű fejsze, minőt Pulszky Ferencz múzeumi igazgató a budapesti internationalis ősembertani congressusnak mutatott volt be. *) Babyloniában, Assyriában, de különösen Kis-Ázsiában gyakoriak és characteristicusok az ilyen fejszék, úgy hogy Zeus labradeus épen ettől neveztetett el, mint hogy kari nyelven labranda kétélű fejszét jelent. Hasonló rézfejsze előfordúlt Luschertznél a Bieló tó czölöpépitményeiben és az Aldunánál. Mykenében arany ékszerek közt találta Schliemann az ilyen fejszét. Ezt a formát egy babyloniai

*) *Catalogue de l'exposition praehistorique etc.* par de dr. Joseph Hampel Buda-Pest 1876 139. oldal 147. rajz.

stylú aranygyűrű és achat gemma metszvényei közt is föltaláltak már. Az idevaló kétélű bronzfejszében Chaude Erno, a lyoni múzeum segédőre, következő vegytartalmat deríté ki. Ezer részből:

$$\begin{array}{r} 0.9232 \text{ rezet és} \\ 0.0739 \text{ ónt} \\ \hline 0.9971 \end{array}$$

súlyszerint pedig az elemzett anyag tett a bevegült homok kitisztításával 0.5210 grammot, ebből:

$$\begin{array}{r} \text{réz } 0.4810 \text{ gram.} \\ \text{ón } 0.0385 \\ \hline 0.5195 \end{array}$$

Az első vasat is ebből a telepítésből kapjuk. Mykenében s az idevaló öt első városban teljesen hiányzik a vas. Itt egy késpenge az első hirmondó, látható még a szeg helye is, mivel a fa vagy csont nyelet reá erősítették. Alakra az olasz sírok (Bovio mellett a Necropolen, Alrate közelében) etrusk eredetű bronz késeihez áll legközelebb.

Végig tekintve az itt előfordult tárgyakon, azokat igen távoli kor maradványaiúl keil minősítenünk. A mint kiemeltük, itt kosszarvakkal díszített vagy hosszú szarvú tehénfejeket mutató, fülekkel ellátott edények a jellemzők, melyektől a közép és felső itáliai terramarek csücsök-ékítményei és tompa szarvakkal vagy félholddal ellátott edényfülei leszarmazhatnak. A közös eredetű motivum tehát önálló fejlődést vett a kétfelé szakadt népnél.

V.

NOVUM ILIUM A GÖRÖG VÁROS ÉS A HŐSÖK SÍRJAI.

E nevet a régi írónál hasztalan keresnök, mert közönségesen Ilion, Ilium, vagy költőknél Troja néven említik s csupán Strabo használja a homeri Iliontól való megkülönböztetés kedvéért a «jelenlegi», «mostani» város nevezetét. E város kívül esik a prähistoricus kor határmesgyéjén; s így csak a mű teljes bemutatása kedvéért foglalkozunk nagy röviden

vele. Az idetelepedett lakosok városa tulajdonképen alant feküdt s a magaslatot csupán acropolis gyanánt alkalmazták valószínűleg már az okból is, mert annak nagyszerű múltjáról tudomásuk volt s mert egyébként is természetes erősségül kínálkozott az nekik. Míg tehát ők a téresebb völgyben építkeztek: templomaikat s egyéb szent helyeiket az erődített magaslatra helyezék. Hogy eredetileg hány templom díszíté az ormot: most eldönteni nem lehet, miután a római uralom s még inkább a keresztyénség kezdetén nagy rombolásoknak volt e hely kitéve. Herodotos említ egy templomot, melyben Xerxes Görögország felé útaztában (480 Kr. e.) az iliumi Athenének áldozott. Strabo szerint eredetileg kis kápolna állott s Nagy Sándor bővíté ki: Athén későbbi fényes temploma azonban Lysimachos műve, csakhogy Fimbria rombolásait Sulla hasztalan állítá azon helyre, mert az első keresztyének vak buzgalma a földdel egyenlővé tette ismét. Ennek gyönyörű corinthusi márványoszlopaít a körfalba építék, részint mészégetésre fordították. Intollerantiájok a szobrokat sem kimélé s ezer csoda, hogy Apolló templomából egy relief korunkra átjöhetett. Ez azután annyival becsesebb is, mert a görög szobrászatnak épen egy átmeneti korszakáról ad fölvilágosítást, mikor en face kezdették az alakokat faragni.

Egyéb nyilvános épületekről biztos tájékozást szerezni nem lehetett; csupán az éjszaknyugati bástyatorony származhatik még a macedoniai időszakból s a tetőt körítő 12' magas 10' széles falat Lysimachus építteté. Ennek faragott kövei Σ Γ és Δ jeleket hordnak, mint nyilván a kőfaragóktól odavéssett bélyegeket.

A város terjedelme után ítelve öt ezer lakost számlálhattott; volt saját színeköre, vízvezetéke (a Thymbrioson maig átfut a vízvezetéknek egy részlete).

A pásztorok már régebben számos érmet gyűjtöttek innen. Ezek a macedoniai uralomtól időszámításunk ötödik századaig terjedő időt képviselik. A belföldiek ezüstből, rézből, a császárság érmei csupán bronzból készültek s Augustustól Gallienusig s ennek Salonina nevű nejéig minden császár neve előfordúl. Az idevaló ezüstérmek az attikai pénzrendszerbe tartozó tetradrachmák. Czímlapjukon Athenének babérkoszorús, sisakkal ékitett feje van kiverve; az írásapon Athene álló alakját ΑΘΗΝΑΣΙΑΙΑΔΟΣ s az archon diogram-

mája köríti. Bronz érmeire szintén Athéne fejét, vagy mellképét verték. Utóbbinál a fej búbján álló torony Rómát personificálja. Másokon a farkastól szopó Romulus és Remus látható. Szokott formák még a Zeus sassa által fölragadott Ganymedes, vagy Athenének hosszú chitonnal fődött álló alakja; továbbá Heiton (jobbában lándzsával s baljában karddal, félre fordított fejjel s ΕΚΤΩΡ fölirattal; máskor baljában paizs és lándzsa ΕΚΤΟΡ, vagy ΕΚΚΤΟΡ stb.). Másokon Aineas hátán Anchissel Askaniost vezetve, vagy midőn ugyanezekkel egy csónakba lép stb.

A római császárok érmei még változatosabb bélyegzéssel vannak ellátva s Heiton, Aineas, Ganymedes és Athéne legendáit varialják.

A tisztán trojai és császári érmeiken kívül Alexandria Troas, sőtSigeson Dardanos, Tenedos, Ophrynion, Gergis, Elaissa, Abydos, Lampsakos, Smyrna, Herakleion, Ephesos, Adramyttion, Assos stb. érmei is előfordúlnak. Ezeken kívül hat macedoniai és több római származású gemna is találtatott itt négyfogattal száguldó harczt, a hajnalcsillag és félhold között álló Artemist, Isist, a szőlőfürtöt tartó Pant, s különféle férfi és női alakokat ábrázolnak. Ezek gyűrűfejeket képeztek, de a gyűrű csak egy esetben került meg velök ónból, mely fém a földben leghamarább el szokott mállani. Épen ez a körülmény magyarázza meg a gyűrűk elpusztulását. A gemmákat egyébként kiváló előszeretettel gyűjtötték az ó kor előkelői; így VI. Mithridatesnek 2000-ből álló híres gyűjteménye volt azokból s Hladrian is sokat áldozott rájuk.

A nummismaticai leleteken, számos fölíratos kövön kívül leginkább a festett cserepek és szobrászati maradványok bírnak itt nagy jelentőséggel. Az előbbi korszakok cserépedényei a legősibb ornamentikát tárják elénkbe, mikor vonásokból, pontokból szövést, fonást, himzést, illusztráló alakzatokat producáltak, vagy kezdetleges állatkör-vonalak bekarcolásában s vastartalmú agyaggal, kaolinnal, krétával eszközölt színezésben és simításban culminált, a decorationális művészet. Conze szerint az ős-európai stýlt képviselték azok. Itt azonban a Newton által fölállított virágdíszítés «decoration florale» kora veszi kezdetét, melyben a kör és csavarvonal alkalmazása változatosságot visz be az előbbi időszaknak egyenes zizgugos, vagy párhuzamosan haladó vonalrendszerének

combinatioiba s egyúttal a festék használatát megkezdette. E mértaninak is nevezhető rendszer messzi keleten a historiai kort megelőző múltból származik szintén, hol merev formákkal nyugózá meg a szellem szabad szárnyalását s önálló, teremtő gondolkodás nélkül utánczolt díszítési compositiókból állt, mígnem a görögök idealismusa emancipálni tudá az alól magát. Novum Ilium cseréptöredékei épen a fekete és vörös alakok fejlődési korát mutatják be, melynek talaján a görög agyagfestészet virágzási korához emelkedett. Ez archaicus edények, haladott decoratiojuk daczára, sem készültek mind korongon, hanem egy részöket szabad kézzel alakították. A festést mindkét oldalon : a külsön és belsön megtaláljuk s többnyire sötét barna, fekete festéket, fényes barna mázt alkalmaztak vagy közvetlenül a pirossá égetett agyagra vagy annak fehér, világos zöld, élénk sárga alapszínére. Rajzok nélkül ugyan szinte lehetetlenség a jellegzetesebb motivumokat ismertetni, mindazonáltal egy párnak szóbeli ismertetését tájékozásúl meg kell kísértenem. Különösen kettő vonja magára figyelmünket a Schliemann által bemutatott csoportból. Az első (1432. sz.) vörös alapon feketével rajzolt szárnyas női alakot ábrázol; orra, álla rendkívül hegyes, dús haja kettős fonatban hátára csüng s fejét törpe sipka födi, melyről hosszú, de spirallissal végződő tolldisz csüng alá. Mögötte két pontkör, egy máltai kereszt alakú svastika és az oltártűznek Haug által *si* tagnak minősített vonásos jel, melyről fönnebb emlékeztünk meg. Virchow szerint a pontkör virágot jelent.

A másik korongon készült cserép (1434. sz.) külsején fényes fekete vonaldíszítést visel, belső lapját pedig élénk sárga alapon archai jellegű nőarcz díszíti. Gazdag hajfürteit egy piros vonallal ábrázolt s a világhaladó szalag foglalja együvé; két sor nyakék mögött az assyr szobrok gyakori rhomboedricus decoratioja kezdődik. Mindkettőn a mozdulatlan conventionális feszesség, a hibás proportió, az öltözet esetlen kezelése elárúlja az assyr ízlesű archaicus görög edények compositioját, minöket Schliemann Mykenéből is tömérdekét ásatott föl.

Más edényeken a meander és hullámvonalak képezik az előbbi időszak vonalékitési compositioi mellett az újítást.

Ilyen edényeket a görög szigeteken: Cyprusban, Rhoduson, Athénben, Thebában, Naupliaban szintén találtak.

Az agyagkészítmények között számos reliefmű is ott szerepel, csakhogy az assyr ízlésű alakok mellett két igen szép női fej, egy csókolódzó gyermekpár képviselik a macedoniai időszakot s késő római korra mutató műdarabok is találtak. Az agyaggömbök és gyűrűk sem maradnak el. A korábbi telepeken szereplő *symbolicus* jelek (svastika nap, tűz) helyett emberi, állati figurák, ló, meztelen nő (hattyú, kecske, galamb stb.) vannak beléjük nyomva. Az első lámpával is itt találkozunk, mert az előbbi betelepülésekben még ismeretlen volt. Homérnál sem találunk erre vonatkozást, csupán a fáklyára.

Végre meg kell említenünk hat darab különféle figurával ellátott cseréplemezt, melyeknek rendeltetése még nincs tisztába hozva. Kettőn egy nyolczas, két egymás ellen fordított ív fed; a harmadik közepén két szárny s ezektől föl az öt ágú vonalköteg. Ezeket Virchow és Sayce Zeus mennyikövenek jelképei gyanánt határozták meg.

Iparművészeti alakítás tekintetében Apolló templomának egyik reliefje nyert nagy fontosságot, mennyiben a görög művészetnek egy külön korszakát tünteti föl, melyben Görögország minden városa az alakokat teljes arcvonalban állította elé szoborműveken, vázákon és érmeiken egyaránt. Ezt Sándor, Phera zsarnoka Thessaliából hozá Lenormant szerint gyakorlatba, midőn Artemis fejét en face kezdé érmeire vetetni. Ide tartozik az Epaminondas és Pelopidas győzelme által inaugurált thebei hegemonia kora, mert ekkor Larissa (Thessalia), Amphipolis (Macedonia), Lampsakos (Mysia), Sigeion (a trojai földön), Klazomenai (Joniában), sőt Rhodos, Velia, Kroton, Syracuse, Catania (Sicilia), Barka (Kirenaica) Herculaneum és sok más város vezette nemzöit en face. De mert az érmeek sokkal jobban ki voltak így téve a kopásnak, hamar visszatértek a régi gyakorlathoz.

Az itt szóban forgó szobormű sugárkoszorúba foglalt négy fejével Phoibos Apollot tünteti elé négy lótól ragadott kocsiján s Kr. e. a IV. századból ered.

Még csak a femtárgyakra kell röviden reflectálnom s ezzel Hissarlick ismertetését befejeztük. Itt két bronzkulcs erdemel külön fölemlítést (a harmadik vashól volt); melynek feje Hermest ábrázolja.

Az atticai egy negyed drachmához hasonló nehezekecskét (118 uncia súlyú) is találtak egy vadkan reliefjével.

Végre az üvepipart néhány kék és zöld gyöngy képviselte körbe és harántúl futó vonaldecoratioval. Sorainkat itt bezárhatnók, mert Schliemann ásatásaiból mindazt a mi ősembertani szempontból nevezetesnek mondható, legjobb tudatunk szerint igyekeztünk a fönnebbieken kiválogatni s mi még könyvében kiaknázni való van; azon a historicusok és philologusok osztozkodhatnak meg legjogosabban, mert e munka és vállalat, ha az agyag és fémipart nem tekintjük is, e két tudomány munkásainak fölötté becses tanulmányanyagot rejteget még. Azonban Schliemann tizenhárom sírhalmot is talált e környéken s bár azok végleges feltárásával maig sem készült el teljesen, röviden mégis megkívánom őket említeni. A török tepenek (tűzhely) nevezi mindannyit s a homéri hősök sírjai keresték ezekben századokon át, miután az *Iliászban* (VI. 416.) s az *Odysszeában* (XII. 9—15.) részletesen le van írva két temetés, melyeknél a hullát fegyvereivel együtt elégették s halmot hánytak fölibe. Az első ásatásokat csak Choisseul Gouffier gr. foganatosította 1786-ban. Most Calvert, Lubbock, Virchow vettek részt az ásatásokban, sőt Schliemann neje is közreműködött. A kiásott cserепek és egyéb műtárgyak száma nem jelentékeny ugyan, mindazonáltal elégséges vala annak beigazolására, hogy a halmokat csakis a történelmi időszakban a görög-archai időktől kezdve vehették igénybe, sőt temetkezési czélokra alig is használták. A homéri eposz szerzője mindenesetre itt találhatta ezeket s épen jelenlétök érlelheté meg benne azt a véleményt: hogy kedvenc hősei (Ajas, Achilles, Hector, Patroclus) nyugosznak azok alatt.

Legmeglepőbb eredményre jutott Schliemann a nyolczadik Ujek Tepen nevé halom fölásásánál. Hosszú, költséges munka után egy toronyszerű épületet tártak föl munkásai s annak derekán egy kis kamara mindössze néhány ó-római cseréppel egy vaskéssel és szeggel jutalmazá erőfeszítéseiket. Historiai följegyzések összevetéséből valószínűnek látszik: hogy ebben a Caracalla által kedves embere Festus tiszteletére állított művet bírjuk, kinek hullája azonban egyebütt tétetett örök nyugalomra. Még a «Pasa tepe» (Strabo szerint Aisytes halma) s a kilenczedik szám Besika tepen vezették némi

eredményre az ásatásokat. Utóbbin konyhahulladékok (osztriga, bíborcsiga széttört héja), gabonazúzó, mozsár, kősimító durva, sőt finomabb cserepek találtak. Az itt előfordult tányérok belül viselik a czirádákat, fazekaiknak nem volt füle s mindannyian hiányosan van kiegészítve. A vázafélék legdurvábbak.

Ornamentika és technika tekintetében e cserepek az első két város agyagiparára emlékeztetnek; csakhogy formájok merőben elüt azokétól. A szenes televényréteg és cseréphulladék oly nagy mennyiségben fordulnak elő, hogy azok után nem egy kis temetkezési halomfelére, hanem nagyobb emberi telepre lehet következtetni.

A fönnebbieken foglaltuk össze Schliemann trojai ásatásainak az ősembertanra nézve oly fontos eredményeit. Vállalata kétségen kívül figyelmet ébresztett volna minden időben; de most, mikor Európaszerte lázas tevékenységgel kutatják az ember őstörténelmét: egészen alkalomszerűleg érkezett s hatása a művelt világ köreiben kimaradhatatlan. A cultura ősi állapotát, a népek egymáshoz való viszonyát senki több adalékkal nem világította még meg s ha a præhistoria minden kérdésére megnyugtató választ művében nem kaptunk: annak oka egyfelől a felölelt terület korlátoltságában, másfelől és legkivált pedig a dolog természetében rejlik; mert chronologiai bizonyosságot még akkor sem fogunk elérni e téren: midőn Bel-Ázsiának még kevésbé ismert vidékeit s a Hellespontustól Európa szíveig eső területet hasonló aprólékossággal hatalmába keríti az ősarchæologia.

Schliemannt hasztalan gúnyolták kincsásónak s az *Iliász* buzgó követése miatt rajongó phantastának, mert e munkájával minden elfogulatlan olvasóját nemcsak lefegyverzi, de egyúttal tisztelőjévé is avatja. Ő nemcsak a fölösött anyag sokoldalú földolgozásával érdemli ki elismerésünket, hanem a tudományt is határozottan előbbre viszi, merőben új nézpon-
tokat iktat abba be, tágítja eddigi szűk határait s a fönálló schemak átalakításának halaszthatatlanságát a tények hosszú sorával kimutatja. Az ő önzetlen áldozatkészségének, lelkes ügybuzgalmának köszönhetjük egyesegyedül: hogy a hissarliki tető 52·5 láb mélységben tátongó üregeiből kiaknázott megszámlálhatatlan emlékeivel az anyagi világnak ép olyan csodás jelenségévé emelkedett: minőnek a költészet terén az

Iliászt ünnepeljük. Ásatásait vessük össze a Rassam által 1877 óta Assyriában Babyloniában a brit múzeum költségén foganatosított munkálatokkal, vagy előkelő tudósok által (Conze S., Humann K., Bohn R., Sreller H., Lolleng G. és Raschdorff) Pergamonban eszközölt kutatásokkal, a német kormány olympiai ásatásaival, a római Colosseum nagyszerű régiségeivel s még terjedelemre sem múlja felül egy sem. Ennyi egymásra következett időszak culturájáról pedig épenséggel senki-nek sem sikerült idáig tájékoztatást nyújtani.

És Schliemann nem az az ember, kit eddigi sikereinek mánora annyira elkábitson, hogy önmagával és dicsőségével betelve: babérait csak pihenésre kívánja ezután fölhasználni. Nemes becsvágya máris visszavezeté eddigi munkásságának színhelyéhez; hisz nagy munkája még a sajtót el sem hagyá s 1881. évi májusban ismét Kis-Ázsiában kutatta a hissarliki őslakók magas fokú polgárisultságának első csiráihoz vezető irányt.

Mi magyarok saját szempontunkból is érdekelve vagyunk fölfedezései által, mert a Közép-Duna vidékén s épen a mi nagy magyar Alföldünkön és az erdélyi medenczében főleg Hunyadmegyében Tordoson és Nándoron eddig fölszínre került præhistoricus ipari termékek, legkivált pedig a cseréptárgyak nemcsak ornamenticában, alakban és technikában, hanem bálványalakokban és bélyegjegyeikkel legközelebb állnak a trojai öt præhistoricus város ilyenmü termékeihez kézzel foghatólag illusztrálva, hogy a műveltség nagy ország-útja hazánkon át haladt Németország felé. A legszembeöt-lőbb és legnagyobb különbség talán a fibulákban áll, melyek nálunk és Németországon oly díszes változatokban használtattak, míg Trojában teljesen ismeretlenek. Ennek okát az egalji különbség által megkívánt ruházkodási módban kell keresnünk; de egyéb változott életviszonyok kényszere által nem érintett tárgyaik, ideértve még a symbolicus jeleket, madárvázákat és állatalakokat is: változatlanúl átszár-maztak.

Ez ideig éjszokról Dániából, a brit szigetekről kerestük őskori leleteink mintaképeit; ezután delfelé kell tekintenünk s Hissarlik emlékeiből válogatjuk együvé összehasonlítási anyagunkat. E tekintetben épen Schliemann gazdagon illusztrált műve fog legnagyobb segítségünkre szolgálni s az ő

gyűjteményéből megalapított ethnologiai múzeum Berlinben az ősrachæologiáknak úgyszólván tanulmányi iskolájává alakul bizonyára.

Minthogy pedig Troja culturájának első elemei a mykenei és trojai régiségek tanúsága szerint még arrább délen és keleten Egyiptomban és Assyriában rejlenek; honnan az elefántcsontot, a hyppopotamus alakokat, a svavistikát, a spirális, hullámzatos és rosetta ékítést, a fémek ismeretét s a finom aranyművességet tanúlták el: minden újabb jel, mely e népek s a cultura tovább terjedésére világot vet, egyúttal bennünket is szükségképen illet és érdekel. Vajha a Balkán félsziget is megkapná a Schliemannját, hogy ne csak nyelvészeti alapon, mint tette Fligier, hanem az őstelepek ilyen elvitázhatatlan bizonyatékáival egészülnének ki hézagos ismereteink ama kelta galatak hajdankoráról, kiket hazánk első birtokosai gyanánt Nagy Sándor idejéből nevez meg először a historia s kik később a rómaiságba assimilálódtak; de a kik egy messzi régmúltban a trojai őslakókkal emlékeik egybevetése szerint eddig alig sejtett szoros viszonyban állottak.

TÉGLÁS GÁBOR.

AZ INGATLAN VAGYON MEGADÓZTATÁSÁNAK FEJLŐDÉSE ÉS MAI ÁLLÁSA POROSZORSZÁGBAN.

Első közlemény.

Az ingatlan vagyponra vonatkozó adózás fejlődése Poroszországban lassú, hosszas és nagyon sokáig rendszer nélküli. Épen e miatt érdekes és tanulságos e fejlődés. A porosz ingatlanadó csak századunk hatodik tizedében nyer a modern fogalmaknak megfelelő alakot. Addig mondhatni a régi rendszer áll fönn. Poroszország Európában az egyedüli állam, mely a régi hűbéri alapokon fejlődött ingatlan adóval lép be századunk második felebe. A reform majdnem egy század óta megígérve, e század elején meg is kísértve, igen gyakran sürgetve, csak 1861-ben valósúl meg, de ekkor annál rendszerebb.

Az adózás súlya Poroszországban legújabb időig az ingatlan birtokra esik, mint a létező vagyonnak szemmel látható tárgyára. Az adózás fejlődése tekintetében három korszakot kell megkülönböztetnünk.

Az első időszakban az ingatlanokra vonatkozó adó még egyéb adókkal van összekeverve. A német császári adóból fejlődve, a porosz állam jegecedésével fejedelmi adóvá válik, de nem terheli kizárólag a földet, hanem egy a hadi szükségletek miatt, a hűbéri és honvédelmi fejlődés fonalán kifejlett adó, mint Magyarországon a contributio, mely a vagyonnak egyéb — akkor különben még alig számbavehető — alkatelemeit is éri.

A második korszakot 1807—1861-ig, az ingatlan adó egyenlősítésére és egységesítésére vonatkozó törekvések töltik be. Az ingatlan birtok fölszabadúl számos korlát alól, de az

adózás középkori, történelmileg fejlődött jellegét részben még mindig megtartja.

Az 1861-diki törvény által az ingatlanokra vonatkozó adózás lényeges változáson megy át. A mit már az 1807—11-ki illetőleg 1820-ki reformokban czélul kitűztek, csak most válik valósággá. Az ingatlan vagyon adózási tekintetben is két hatalmas alkotó elemere oszlik: a földadóra és házadóra. Mindkettő külön s egységesen rendeztetik, részben azon tapasztalatok értékesítésével, melyeket más államok is ez irányban szereztek; részben karöltve tovább fejlesztve a porosz administratio gyakorlatiassága és a német tudományos elmélet által.

I.

A porosz adózás a német birodalmi adózás alapján fejlődik. A német császárok számára megszavazott rendkívüli segélyek alakjában kezdődik a német birodalmi adózás; a császári tekintély hanyatlásával azonban a mindig nagyobb önállóságra vergődő német fejedelmek s köztük a brandenburgi fejedelem szintén kezdik gyakorolni az adóketési jogot. *)

Az első birodalmi adó a filléradó volt (der gemeine Pfennig). A keresztes háborúk idején elrendelve, egyházi szervezeten alapúlt. A német rendek szavazták meg a császárnak bizonyos vállalatokra. Minden adózó egyszersmind a bűcsű jótéteményében részesült. A beszedés a papok közreműködése

*) A régebbi német-római birodalmi adófejlődésre nézve l. Lang: *Historische Entw. d. deutsch. Steuerverfassung*. Berlin, 1793.; — Hüllmann: *Deutsche Finanzgeschichte d. Mittelalters*. Berlin, 1805. — Az ingatlan adóra vonatkozó általánosabb jellegű források: *Ueber die Grundsteuer in Teutschland u. d. Westphälisch. Finanzgeschichte*. 1814.; — Schimmelfennig: *Die preuss. direct. Steuern*. Berlin, 1859. I. k.; — Bergius: *Die Grundsteuer u. d. Mahl u. Schlachtsteuer*. Boroszló, 1853.; — Bergius: *Finanzwissenschaft*. 501. l.; — Oesfeld: *Preussen in kameral. u. staatswirtsch. Beziehung*. 90. l.; — Rönne: *Staatsrecht* II, 627. l.; — Stein L.: *Finanzwissenschaft*. I. k.; — Struensee: *Die Grundsteuer mit besond. Beziehung a. d. Königreich Preussen*. Boroszló, 1850; — Löll: *Die Grundrente, die preussische u. bayrische Grundsteuer*. Würzburg, 1872.

mellett történt s a befolyt összeg a sekrestyében őriztetett. Az érsekségi kerületek képezték a kivétési kerületeket is. Egyéb-aránt a hét külön érdekesoport (császár, választó fejedelmek, a többi egyházi és világi fejedelmek, a praelatusok, grófok és bárók vagyis főnemesek, lovagok vagyis közönséges nemesek, végül városok) föl volt jogositva külön kincstárnokokat nevezni ki.

Ez adó útján fedeztettek a birodalom hadi kiadásai s a birodalmi állandó hadsereg költségei. Az adó általános volt. Egyházi és világi nemes, fejedelem, érsek vagy tökepenzes, nemes vagy pór, ha nem is volt fekvő birtoka, szabad ember vagy röghöz kötött egyaránt, alája volt vetve.

Vagyoni adó volt, (az összeirt vagyon minden talléra után egy bizonyos meghatározott számú fillér), mely kiterjedt nemcsak az ingatlan birtokra, hanem mindennemű más vagyonra, jövedelemre és keresetre, mely időnként becslés alá jutott. Háztartási cikkek, ruházat, lovak, fegyverzet azonban nem képezték a vagyoni összeírás tárgyát.

A filléradó már a XIV. század elején elenyészik s helyét a római adó (Römermonate) foglalja el, mely alól azonban a császári tekintély csökkenése s a fejedelmek és hűbérurak hatalmának megizmosodása következtében, nemesség és egyházi rend, nem különben a tényleges hatalom képviselői és közegei (tisztviselők) mindinkább kivonják magokat.

A Römermonate keletkezése következő. Ha a német-római császár megkoronáztatása végett Rómába ment, a német-római birodalom nyolcz hónapra 20,000 gyalogot és 4000 lovast kellett, hogy kiseretül adjon. Külön lajstromok készíttetek, melyekben meghatároztatott, hogy a fenti számból a rendek minden csoportjára hány gyalogos és hány lovas esik. Később e kulcs alkalmaztatott a császárnak, vagy a birodalomnak megszavazott pénzsegélyekre is. Valahányszor a császár számára bizonyos pénzsegély szedetett, legtermészetesebbnek látszott, ha az ugyanazon kulcs szerint osztatik meg, a mely szerint a rendek római útjában kísérni kötelesek a császárt. Megállapítatott, hogy egy lovas tizenkét forinttal, egy gyalogos négy forinttal váltandó meg. Így mindenik rendre nézve előállott azon kötelezettség, hogy vagy kiállítson egy bizonyos számú lovast és gyalogost, vagy hogy a megállapított összeg lefizetése által megváltsa e kötelezett-

séget. Ha a császárnak 50 «római hónap» szavaztatott meg, ez azt jelentette, hogy mindenik birodalmi rend a császárnak 50-szer annyi tizenkét illetőleg négy forintot köteles átszolgáltatni, a hány lovas vagy gyalog reá a római út tekintetében ki volt róva.

A «Römermonate» szerinti adózás tehát tulajdonkép birodalmi adózás. Birodalmi célból, császári tekintélyvel vitetik keresztül. A lajstromok, melyek az egyes rendek tartozását kitüntetik, az úgynevezett matriculák. A római adó tehát a német birodalmi adózásnak kezdetleges formája.

De alapúl szolgál a birodalmat alkotó s mindinkább külön egyediségre jutó egyes fejedelemségekben az adóügy további fejlődésére. Az adó, mely időnként a birodalom által kivettetés, a birodalmat alkotó egyes rendek által lett volna viselendő, ezek azonban igyekeztek azt alattvalóikra áttolni. A császár, nem rendelkezvén közvetlenül saját közegekkel, a repartíált összeg beszédéséről az egyes tartományok urai gondoskodtak. Ennek következtében a kivetés, illetőleg maga az adó változott az egyes tartományok szerint. Némelyik tartományban a római adó a nemesek vagyonára, városokban a tűzhelyekre vagyis a házakra, néha az egyes iparágakra, másutt a jobbágyokra és alattvalóikra vettetett ki. A császári tekintély nem levén elég erős, hogy egyenlő adózást vigyen keresztül: a helyi viszonyok szerint megengedte, vagy elnézte, hogy a római adó átháríttassék az alattvalóikra. «A hol a kamara (tudniillik a fejedelem, vagy a tartomány kincstára) szegény, a tartomány pedig gazdag: ott a fejedelemre kevesebb, a tartományra pedig több adó rovandó ki, s megfordítva» — úgymond Miksa császárnak egy rendelete. Csakhamar a kivételből egy rendes viszony keletkezett; az egyes tartományi fejedelmek rendszerint közvetlen alattvalóikra, hűbéreseikre s jobbágyaikra vetették ki az egyes tartományokra kivetett birodalmi segélyt. Íme a különbség a római adó és a filléradó közt. Ez utóbbi még általános volt, kiterjesztve világi és egyházi nemesekre; az elsőnél azonban már kifejlődnek és meggyökereznek némely kiváltságok, exemptiók s a birodalmi segélykép elrendelt adó lassanként oly teherre válik, mely leginkább a nép nagy tömegének vállaira nehezedik.

Mondtuk, hogy a római adó birodalmi adó volt. A birodalom egyengeti annak útját, hogy némely szükségletek köz-

adózás útján fedeztessenek. Az így megtört ösvényre azután az egyes fejedelmek is reá lépnek. A császári hatalom gyöngülésével az egyes fejedelmek is gyakorolni kezdik mindazon souverain jogokat, melyeket a császár gyakorolt, így a megadóztatási jogot is. És nem csak a birodalom céljaira szednek bizonyos adókat, hanem saját különleges céljaikra is. Csak természetes, hogy e tekintetben leginkább a birodalmi «római adó» által megjelölt alapokon haladnak. A birodalmi törvényhozás megkíséرتi ugyan, hogy az alattvalókat, mint a császári erő támaszait az egyes tartományi főnökök és urak önkényével s hatalmaskodásával szemben oltalmába vegye. A *Reichsexecutionsordnung* elrendeli, hogy senkitől se véssék nagyobb adó és gyakrabban, mint a mennyi meghatározottat, s hogy az alattvalók a kirovott mennyiségről értesítsenek. Mindazonáltal mert a császár messze van, a fejedelem pedig közel; mert a császár karja a birodalom minden zugába ritkán ér el, a fejedelem pedig közvetlen rendelkezik — adózási ügyekben is az egyes tartományok egyedisége és a fejedelem souverainitása mindinkább kidomborodik.

Így Poroszország már a XVIII. század elején a német birodalmi kapcsolatban ugyan, de mint külön állam áll előttünk. Fejedelme fölveszi a királyi címet és teljes mértékben gyakorolja a királyi hatalmat. Adózási tekintetben is gyakorolja e jogokat: a porosz állam Bede, contributio, accisok, regalék s monopoliumok czíme alatt különféle jövedelmi forrásokkal bír már. Mellőzzük most a többit; e helyen az egyenes adók s kivált az ingatlanok adózásának fejlődésére szorítokunk.

Mondtuk, hogy a birodalmi segélykép megállapított római adó az egyes tartományokban különféle alapokon vettettet ki. Az akkori kor szellemében feküdt, hogy a befolyásosabb tartományi rendek kivonták magokat ez adó alul. Az is természetes, hogy az időnként szükséges összegek leginkább a szemmel látható vagyonra, az ingatlan vagyonra s annak kiegészítő részeire (munkaerő: ember, állat) vettettet ki. De a kivetés módja különbözött. A brandenburgi fejedelemségben az adó a birtoktestek szerint vettettet ki. Minden birtok bizonyos számú részletre volt osztva s az adó így repartíáltatott az egyes birtoktestekre. Ez a jobbágy-telkek vagy sessiók szerinti adózás, mely nálunk is főnnállott 1848-ig. — Holsteinban

például az ekék száma szerint, a szász választó fejedelemségben a birtok jövedelmének arányában (nach Schocken), az osztrák tartományokban a vagyon becsértéke (nach Pfunden); másutt, például Felső-Lausitzban a füstök száma szerint vettették ki.

A külön tartományi fejlődés is ehhez a birodalmi adófejlődéshez simul. A tartományi adók is, melyek csakhamar fontosabb szerepet játszanak, mint a birodalmi adó — ugyanezen alapokon vettettek ki, és a történelmi fejlődés fonálán nagy mértékben szaporodnak.

Nem levén czélunk valamennyi német tartomány adózási fejlődésének ismertetése, csak a Poroszországra vonatkozó fővonásokra szorítkozunk. E fejlődés is változatos. A mint a porosz állam időnként különféle tartományokból alakul, az ingatlanok megadóztatása tekintetében különféle állapotokat talál. Jellemvonása a porosz adófejlődésnek e tekintetben, hogy bár a reformot mint czélt korán kitűzi, a talált állapotok iránt mégis sokáig nagy kímélettel van s azokat a legújabb időig föntartja. Még 1861-ben midőn az ingatlanok megadóztatása egységes alapokon és rendszeresen szerveztetik: a porosz birodalom közep és keleti részeiben az ingatlan adóknak tizenhat főcsoportja áll fönn, különféle alosztályokkal úgy, hogy egészben száznál több különféle ingatlanadóval találkozunk, melyek a birodalom egyes részeit szerfölött egyenlőtlenül terheltek. Egy történelmileg fejlődött bonyolult, változatos és sajátos rendszer, melynek fejlődése azonban még ez ideig nincs tudományosan és rendszeresen ismertetve. Csak annyi világos, hogy e fejlődésben a hadi szervezet volt döntő befolyással s hogy mindezen különböző czimek alatt kifejldött adók az ingatlan birtokra neheztedek.*)

*) A porosz, részben régebbi német ingatlanadók történelmi fejlődésére nézve lásd bővebben Thile: *Nachricht v. d. churmärkischen Kontributions- u. Schosz-Einrichtung oder Landes Steuer-Verfassung des Ritterschaft Corporis*. Halle és Lipcse, 1768; — Eigenbrodt: *Ueber die Natur der Bede- Abgaben*. Giesz, 1826; — Gräser: *Die Steuernatur d. Geschosses*. Eisleben, 1853; — Orloff: *Fahrrente u. Geschoss. Archiv staatswiss. Abhandl.* Lübeck, 1863. I R.; — Wöhner: *Steuerverfassung des platten Landes der Kurmark Brandenburg*. Berlin, 1804; — Bülov: *Geschichtl. Entwicklung der Abgabenverhältnisse in Pommern u. Rügen*. Greifswald. 1843; — Riedel: *Der Brandenburg-preussische Staatshaushalt in den beiden letzten Jahrhunderten*.

Egyébaránt a különféle nevek alatt előforduló adók két főcsoportra oszthatók: a síkföldet terhelő *contributoria* s a városokat terhelő *servisre*.

A contributiók különféle alapokon s különféle nevek alatt vettetnek ki. Néhol a nemesi rendek is hozzájárulnak, de túlnyomólag a jobbagyságot terhelik. Néhol csakis az ingatlan birtokra nehezedenek, néhol a vagyon egyéb alkatelemei is tekintetbe jönnek. Messze vezetne az egyes adók ismertetése; szétszórtságuk és különlegességöknél fogva nagyobb érdekekkel nem is bírnak. Nevök már jelzi tartalmukat és céljokat, ilyenek: *Lehn- und Ritterpferdegelder*, *Kavallerie-Gelder*, *Justizsalarien-Gelder*, *Portionen- und Rationen-Gelder*, *Schocksteuer* (az ingatlan jövedelme után), *Hufenschosz* (állatok után), *Giebelschosz* (házak után), *Realgeschosz* (ingatlan adó), *Quatembersteuer* stb. Mindezek egyébaránt az azon időben szokásos úgynevezett *contributio* (némely tartományban *Schosz*), vagyis hadi adó alfajait képezik. Jellemvonásuk, hogy a hadszervezetből folynak s az állandó hadsereggel járó terheknek (zsold) képezik folyományát: hogy nem többé birodalmi, hanem külön (porosz) fejedelmi adók; hogy leginkább az ingatlan birtokra nehezedenek, és különbözök az egyes tartományokban.

A különféle contributiók mellett a hadcsapatoknak ellátási kötelezettségéből még egy más jelentékeny adó fejlődik: a *servis*. Az állandó és átvonuló csapatok elszállásolása és élelmezése természetben teljesítendő tehernek tekintetett. Ebből azonban egyenlőtlen megterhelés származott; az egyik vidék vagy város súlyosan és gyakran volt terhelve, a másik ellenben — távolabb esvén a hadi útvonaloktól — ment maradt hasonló terhektől. Ennek következtében azon vidékekre és

ten. Berlin, 1866 (1806-ig.); — *Tabellen u. amtliche Nachrichten über d. preuss. Staat für das Jahr 1849.* (az ingatlan adóra vonatkozó törvényhozás történelmi ismertetése a statisztikai hivatal kiadványaiban. IV. köt. 1853. Berlin); — *Gesetzentwürfe betref. die Regulierung d. Grundsteuer* (az indokolás igen sok történelmi adatot tartalmaz); — *Dieterici: Zur Geschichte d. Steuerreform.* 1810—20. 217 l.; — *Hofmann: Lehre v. den Steuern.* 423 l.; — *Benzenberg: Über den Kataster.* Bonn, 1818; — *Schimmelfennig, Die preuss. direct. Steuern.* — *Rönne: Preuss. Staatsrecht*, II, 627 l.; — *Bergius: Finanzwissenschaft.* 502 l.

városokra, melyek az elszállásolás és ellátás terhében nem vettek részt, csakhamar kivettek egy bizonyos összeget készpénzben, hogy az inkább megterhelt városok és vidékek költségei némileg megtéríttessenek. Elv gyanánt szolgált, a dolog természeténél fogva is, hogy a lovasság a vidéken, a gyalogság a városokban helyezendő el, miután ilymódon az ellátás mindkettőnél czélszerűen biztosítható. Így fejlődnek a vidéken, illetőleg a sík földön a lovasság eltartására fizetendő adók — Kavalleriegelder — melyek a sík földön csakhamar részben vagy egészben a contributiokkal olvadnak össze; a városokban pedig az úgynevezett servis, a hadcsapatok ellátása czímén fizetendő adók. Tisztán a hadszervezet alapján fejlődve, idővel rendes bevételi forrássá válnak. A városokban egyideig különféle alapokon vették ki; néhol az iparos foglalkozásokat terhelték és mentesen hagyták az ingatlan vagyont; de csakhamar a városi ingatlan vagyont, vagyis a házbirtokot terhelő adóvá váltak. A sík föld lakossága tehát (számos személyi exemptiókkal) a különféle contributiókat és a lovasság eltartása czímen szedett különféle nevű és különféle alapokon kivették, de túlnyomó részben az ingatlan birtokot terhelő adókat fizette, a városok lakossága pedig a servist, mely a házbirtokra nehezedett, szintén számos, a birtokosra való kivétellel.*) (Ezek mellett főnnálltak még a városokban az accisok s különféle vámok.) Egyébaránt a porosz birodalmat alkotó egyes tartományokban is eltérő az ingatlan adó fejlődése.

Az ország keleti tartományaiban, úgymint a rajnai tartományban és Westfáliában, nem különben a westfáliai királysághoz csatolva volt részekben, az ingatlan adó, különösen a francia hódítás óta kataszteri alapokon és mint repartitíós adó fejlődik. Az adó összege időnként változott, de a kivetés kulcsa meg lévén egyszer már állapítva, midőn újabb szük-

*) Hogy mily egyenlőtlenül oszlott meg e városi ingatlan adó, megvilágítja azon eset, mely az 1817-diki adótanácskozások írataiban foglaltatik, mely szerint egy városban 226 adókötelezettet a beszállásolás czímén épen annyi adó terhelt, mint a mennyit a többi lakosok összes direct adója kitett. Ennek következtében 116 család kivándorolt abból a városból, hogy a beszállásolási (servis) tehertől menekedjék. (L. a Staatsrath jelentését Dietericinél: *Zur Gesch. d. Steuerreform* 166. l.)

ségletek merültek föl, rendszerint ugyanezen alaphoz nyúltak. 1839-ben az ingatlan adó e tartományokra vonatkozólag 3.200,000 tallérban állapítottatott meg.

Az ország nyugati részeiben egészen ellenkező és jóval zavarosabb a fejlődés.

A főntebb már jelzett különbség a sík föld és a városok megadóztatásában, fölismerhető ugyan a legtöbb tartomány adózási fejlődésében. A sík föld, vagyis a mezőgazdasági birtok azon porosz kormányzati elvek alapján, melyek a nagy választófejedelem ideje óta kifejlődtek, a contributióval rovatott meg; míg a városokban azon szempontból, hogy a városi összes lakosság bevonassék az adózásba, tehát azok is kik különben a rendi szervezetnél fogva ingatlan és egyéb egyenes adóktól mentesek voltak — inkább a közvetett adók fejlesztvén, a városi házbirtokra előbb az állandó hadsereg gyalogsapatainak, később lovascsapatainak is ingyenes elszállásolása és ellátása rovatott (servis). Azonban a poseni nagyhercegségtől átjött területeken adózási tekintetben nem fejlődött ki semmi különbség a mezőgazdasági és a városi ingatlan birtok tekintetében.

Említettük, hogy mindezen adók különbözők nevük, kivetési alakjuk, kiterjedésök és mérvük, nemkülönbön keletkezési idejük szerint.

Keleti Poroszországban és Lithvániában a XVIII. századig a sík földön különféle adók álltak fönn, melyek eltérő módok szerint részben a birtok terjedelme (Hufenschosz) szerint, részben mint fejadók, leginkább azonban az állatok száma (Horn-, vagy Klauenschosz) szerint osztattak szét az egyes adózók közt. A repartitiót azonban gyakran kijátszták azzal, hogy a jobbágyok, marhaállományokat a nemesek udvaraiba hajtották s kivonták a megadóztatás alól. Ez okból I. Frigyes Vilmos (1714) egységesítette e különféle adókat; az így egységesített adó (az úgynevezett Generallufenschoss) a birtok alapján volt kivetendő. Fölmérés az akkori viszonyok közt nem történhetett, hanem számadások, korábbi lajstromok, birtokosztályok, a vetőmag mennyisége s más ily megközelítő ismervek alapján számították ki a birtokállományt. Lovagi birtokoktól a Generallufenschosson kívül még régibb időktől fogva egy külön hűbéri díj, parasztbirtokok után servis és fouragepenzek voltak fizetendők.

Nyugati Poroszországban, melynek részei korábban lengyel területet képeztek, különféle adók álltak fönn; ilyen a Hufencontribution, egy a birtok terjedelme szerinti adó, mely egy II. Frigyes által (1773) egybeállítottatott kataszterféle összeírás alapján vettetett ki. Azon kisebb birtokosok kik contributiót nem fizettek, külön védelmi díjjal (Realschutzgeld) vagy házadóval rovattak meg. A malomcontribution és az italadó czimén szintén külön adók vettek ki az ingatlan birtokra. A lengyel részekben a Lanengeld állt fönn, egy a Hufencontributionhoz hasonló adó, egynémely nemesi birtok pedig a Lengyelországhoz tartozott részekben kifejlődött (Quartgelddel rovattak meg.*)

Posenben az offiarával találkozunk, egy önkéntesen megajánlott ajándék, melyet a különben adómentes nemesi osztály fizetett; az egyházi rend a subsidium charitativumot fizette, mely hasonló a magyar subsidium ecclesiasticumhoz. Az adózás terhe egyébaránt a misera plebsre nehezedett, mely a földdel együtt vagy egyházi, vagy nemesi tulajdont képezett. Ezekre, valamint a városi ingatlan birtokra egy 24 százalékos adó nehezedett, melyet (a városi birtok kivételével) a kiváltságos osztályok alattvalóikra, jobbágyaikra toltak át. Ezenkívül fönnállt a malomadó és podymna név alatt egy füstadó (házadó.)

Szileziában már az osztrák uralom alatt történtek némi kísérletek egy kataszter fölvételére nézve. II. Frigyes folytatta és revidiáltatta e munkákat (1748) és egyszersmind elrendelte, hogy az ilykép megállapított kataszter örök időkre állandó maradjon. A contributionnak nevezett adó föl nem emelhető összege 120,000 tallérban, ez összeg szétoztása pedig egyházi birtokoknál a kataszteri jövedelem 50 százalékában, a máltai és német rend birtokainál 40²/₃ százalékban, nemesi birtokoknál 28²/₃ százalékban parasztbirtokoknál végül 34 százalékban állapított meg. Ezenkívül a síkföldi házak külön házadóval rovattak meg (városok az accisokkal adóztak)

*) *Lan*, lengyel szó, annyit jelent mint *Hufe*. — A Hufenschoss, mely a német adófejlődésben oly nagy szerepet játszik, térmérték szerinti adó. A patkó, vagy *lábnyom* után számították ki a birtoktest hosszát, kerületét, nagyságát. — Lengyelországban a nemesek időnként a tiszta jövedelem negyedét ajánlották föl a koronakincstár számára; innen a *Quartpénz*.

némely kerületekben pedig még külön régi adók terhelték az ingatlan birtokot. (Herzogsgetreidezinsen, Landeskron-geschossghelder, fixirte Zinsen, Landeshauptmannsgefälle.)

Pomerániában nagymérvű adómentességek álltak fönn. A tartomány megoszlott adómentes és adóköteles birtokokra. Az adók különfélek a tartomány egyes kerületei és vidékei szerint is, a mint még a XVII. század óta ötlegszerűleg, a helyzet kényszere alatt fejlődtek. Részben ugyanazon adókkal találkozunk itt is, melyekkel a többi tartományokban (Lehn-pferdegelder vagy Allodificationszins, Hufencontribution, Kavalleriegeld, Servis, malomadó,) de ezeken kívül időnként egészen különleges az ingatlan birtokra nehezedő adók keletkeznek: Hofgerichtsgelder, Landreitergeld, Salzfuhrgeld, Superintendentengefälle, Stifts-, Rendanten-, Hebungskreis-, Physicatsgehaltsbeiträge, Ritteracademiengelder.

Brandenburgban a lovagok és nemesek a hűbéri vagy allodificationalis díjat fizették, mely a parasztbirtok terhéhez képest (Hufen és Giebelschoss, Contributio stb.) csekély volt. A contributio összege I. Frigyes Vilmos idejében összegében állandósíttatott.

Az előbb szász tartományokban is hasonló fejlődéssel találkozunk. A nemesi és lovagi rend adója mindössze némi hűbéri díjából áll (itt Donatio vagy Ritterpferdegelder) és csekély; a teher nagy részét a nem kiváltságos osztály viseli (Schocksteuer, Quatemberst., Kavalleriegeld, Portions-geld).

A mint látjuk, nagy vonásokban is, egy elég zavaros kép; sokféle adó, eltérő alapon, különböző kivetés, majd fix összeg majd változó; majd térmérték vagy álladék, majd hozadék szerinti adózás, számtalan kivétellel, kiváltsággal, mely a tartományon belül is szerfölött egyenlőtlenül oszlik meg egyes vidékek s még inkább egyes adózók közt.*)

Említettük, hogy már a római adót az alattvalókra igyekeztek áttolni a birodalmi rendek. S a mit a birodalom keretében megkísérlettek a birodalmi rendek, azt midőn az adó tartományivá vált, ennek keretében igyekeztek keresztülvinni a tartományi rendek. Míg a hadszervezet szerint hadbászallási kötelezettségök tartott: a felsőbb osztályok ez adó-

*) L. Dieterici: *Zur Geschichte d. Steuerref.* 218. l.

mentessége természetes volt. De az állandó hadsereg behozatalával, s a fejedelmi hatalomkör megszilárdulásával, adómentességek mindinkább erős támadásoknak van kitéve. A rendek mindazonáltal itt is ragaszkodnak adómentességükhez. A contributiót kivetik alattvalóikra, de maguk adót nem fizetnek. Itt ott fizettetnek az allodiális birtokok után némi, még a hűbéri szervezetből folyó jelentéktelen díjak. A nagy választó fejedelem már kísérleteket tesz, hogy az eddigi adómentes osztályokat is belevonja az adózás körébe. De a rendek nagy ellenállást tanúsítanak. És csakugyan a földadó tekintetében a kiváltságok és mentességek teljes megszüntetése csak 1861-ben következik be; tehát jóval későbbén még, mint Magyarországon!

A porosz adózási ügy fejlődése ebben az irányban igen érdekes, mert bizonyítja azt, hogy a kiváltságos osztályok történelmileg fejlődött jogaikhoz minden időben s mindenütt szívósan ragaszkodtak, s hogy a magyarországi rendeknek erős ragaszkodása e jogokhoz, melyeket még különleges viszonyok is indokoltak, nem áll elszigetelten. A poroszországi rendek, egy hazai s nemzeti kormánynyal szemben, oly viszonyok közt, midőn sem külön állami sem nemzeti jellegöket, nem kellett felteniök ellenséges törekvésekkel szemben: a legmakacsabban ragaszkodtak oly történelmi kiváltságokhoz, melyek századok előtt indokoltak voltak, de a megváltozott viszonyok közt már csak viszásságokra vezettek.

Már I. Frigyes Vilmos — a második ki, a porosz királyi czímet és hatalmat használta és gyakorolta — 1719-ben kísérletet tesz, hogy a rendek birtokait is bevonja az adózásba. A nélkül, hogy a porosz rendeket megkérdezte volna elrendeli, a Generalhufenschost, egy a földbirtok után fizetendő általános adót. De a porosz rendek tartományi marsallja egy francziául szerkesztett jelentésben tiltakozik, mert ily adó által «tout le pays sera ruiné»; (tönkre megy az ország). — A fejedelem válasza következő volt: «Ézt nem hiszem, de igen is hiszem, hogy a junkerek azon tekintélye, melyszerint bármit is megakadályozhatnak, meg lesz semmisítve. Én föl fogom építeni a souverainitást, mint egy sziklaerős oszlopot.» — S midőn a magdeburgi lovagok a király önkényes adókivetése ellen a bíróságokhoz folyamodtak s a pör sokáig húzódott, a király egy 1722-diki rendeletében utasította a bevételeket ke-

zelő generaldirectoriumot, hogy mindenképen zaklassa ezeket a renitens nemes urakat, hogy elmúljon örökre a kedvük ily bűnös és istentelen merénylettel öröklött fejedelmök és törvényes felsőbbségök ellen. A bíróságok azonban a rendek javára döntöttek s a kiváltságok megtörése csak részben sikerült.

Ez a helyzet az ingatlan adózás tekintetében a jeni catastropháig. Az egyes tartományok különféle alapokon s külön formákban adóznak. Az adózás tekintetében különbség van téve sík föld és városok között. Sík földön fönnáll a jobbágy-ság, melyet a contributió neve alá egybefoglalható különféle adók terhelnek. A rendek és nemesek ez adó alól mentesek. A városi házbirtok szerfölött egyenlőtlenül a servis czímén van megróva. A városokban lakó rendek és kiváltságosítottak csakis a közvetett adók (accisok) útján vonatnak be az adózásba.

II.

Az 1806—7-diki I. Napoleon ellen vívott háború alapjaiban megingatta Poroszországot. Azon reformok, melyek a tilsiti béke után a porosz király uralkodása alatt maradt állam reorganisatiója tekintetében a nép anyagi és szellemi erejének fokozása érdekében létesítettek: az ingatlan adózás tekintetében is maradandó nyomokat hagytak. Az ingatlan birtokra súlyos békók nehezettek, melyek akadályozták a mezőgazdaság fejlődését és fölvirágozását. Az ügyek élére hívott Stein tanácsára a birodalmának sorsa fölött már-már kétségbeeső király komolyan hozzá látott iparra, mezőgazdaságra, kereskedelemre vonatkozólag mindazon nagy vívmányok létesítéséhez, melyek Franciaországban csak egy véres forradalom árán voltak valósíthatók. Egy 1807-diki királyi rendelet megszüntette (1810 Márton napjától kezdve) a jobbágyi viszonyokat, a jobbágyok által bírt földet azok szabad tulajdonának jelentvén ki. Valamint az ipar s kereskedelem tekintetében megszüntetettek azon nagy korlátok, melyek ezek fejlődését akadályozták, úgy szabaddá tették a földet is, megszüntetvén mindazon közép-kori intézményeket, melyek a tulajdont, annak szabad használatát és az ingatlanok szabad forgalmát akadályozták.

Remelték, hogy az így fölszabadított földbirtok képesebb lesz a terhek elviselésére.

«A béke helyreállván, — úgymond III. Frigyes Vilmos 1807 október 9-diki edictuma — minden gondunk oda irányult, hogy alattvalóink hanyatlott jólétét emeljük Midőn a szükség általános és nagy: a rendelkezésre álló erők nem elégségesek, hogy minden egyesnek segínyt nyujtsunk; ezzel nem is ernénk czélt. Ily viszonyok közt úgy az igazság, mint egy jól rendezett államháztartás érdeke azt követeli, hogy eltávolítsuk mindazon akadályokat, melyek az egyes egyént erőinek kifejtésében eddig akadályozták. Beláttuk, hogy a földbirtok használatának és tulajdonjogának s a földműves személyes szabadságának azon korlátozása, mely eddig fönnállt, törekvéseinket akadályozza, sok erőt elvon a productiv munkától, káros befolyással van a hitelre és csökkenti a munka értékét. Ezért elhatároztuk e korlátokat azon szűkebb térre szorítani, melyet a közjó érdeke megkíván.»

E rendeletben ki van mondva az ingatlan birtok forgalmának szabadsága; nemes vehet és birlalhat polgári és paraszt birtokokat, polgár és paraszt nemesi birtokokat. A földesúri jogok gyakorlatában immár a bírlalónak születése vagy társadalmi rangja különbséget nem tesz; az elővásárlási és szomszédi jog korlátoltatott, a birtoktest — más jogok sérelme nélkül — fölosztható, földarabolható, eladható. Az alattvalói (jobbágyi) viszony (Eigenbehörigkeit, Leibeigenschaft, Erbunterthanigkeit, gabelle adscriptio) megszűnik és se születés, se házasság, se egy alattvalói hely elvállalása, se szerződés által többé föl nem állítható; azon kötelezettségek azonban, melyek az illetőket mint szabad embereket egy ingatlan birtokának jogczimén, vagy egy különleges szerződés alapján terhelik, továbbra is érvényben maradnak.

Egy későbbi (1809 april 8 diki) rendelet megmagyarázza, hogy minő szolgáltatások szűnnek meg, s mi marad egyelőre érvényben.

Teljesen megszűnik: a földesúr azon joga, hogy a jobbágyi kötelezettségből való kibocsátás czimén, személyi vagy dologi váltságdíjat követelhetett (lytrum personale et reale).

Azon földesúri jog, mely szerint a jobbágyok gyermekei három éven át a földesúri curiában — kényszer cselédbér

mellett — szolgálni vagy a kik nem szolgálnak, magokat megváltani tartoztak ;

azon földesúri jog, melyszerint a jobbágyok és védelemben részesülő rokonaik gyermekei, még e három éven túl is mint külső cselédek (az úgynevezett Fremdenlohn mellett) szolgálni tartoztak ;

azon jog, melyszerint a földesúr, a falun kívül szolgáló alattvalóktól azon engedély fejében, hogy másutt keresi fönrtartását, bizonyos díjat (Schutzgeld) követelhetett ;

azon jog, melyszerint a földesúr különféle címeken még egyéb nem épen kötelezettségszerű szolgáltatásokat követelhetett ;

azon jog, melyszerint minden huszonnégy éven túli alattvaló, a községben szogálatköteles állásra volt kényszeríthető ;

azon jog, melyszerint a földesúr meghatározhatta a parasztbirtokban az örökösödés sorrendjét ;

egy akár örökösödésileg, akár tulajdon-, akár örökbérlet címén bírt parasztbirtoknak eladásánál, vagy elzálogosításánál, nem különben megterhelésénél nem szükséges többé a földesúr beleegyezése ;

nem szükséges többé a földesúr beleegyezése a jobbágyoknak sem házasságánál, sem akkor, ha valamely keresetet (ipart) választ.

Ellenben továbbra is fönrtartatott «addig míg ez irányban más intézkedés nem történik» a földesúrnak patrimonialis bíraskodása s az e czímen fizetendő külön díjak (Schutzgeld). Mint a polgári s rendészeti bíraskodás közege iránt a jobbágyok földesuruk iránt további engedelmességgel tartoztak.

Mindazon szolgáltatások, melyek inkább magánjogi jellegűek, s melyekkel a jobbágy az általa bírt ingatlanért, vételi vagy urbarium, vagy jogérvényes szerződések és szokás alapján a földesúrnak tartozik (kézi és szekeres napszám, pénzben vagy terményekben való kamat, vagy szolgáltatás ; nemkülönben birtokváltozásoknál az adás-vétel összege utáni garasok, szóval az átruházási illeték kezdetleges formája), továbbá a földesúrnak, mint a bíraskodási jog tulajdonosának fizetendő illetékek, továbbra is fönrtartatnak.

A földbirtok fölszabadítása tehát részben szűkebb keretek közt mozgott, mint nálunk 1848-ban. Megszűnt a röghöz

kötöttség, az örökös jobbágyság, a szolgálati kényszer, az átruházás, örökösödés és szerzés korlátozása; de föntartottak azon kötelezettségek, melyek egy ingatlan birtoklásának jogcíméből, vagy egyéb magánjogi szerződésekből keletkeztek. A földesúri bíraskodási jog s az azzal kapcsolatos illetékek csak később váltak államiakká; a magánjogi jelleggel bíró kötelezettségek pedig részben az illetők által eszközölt megváltás következtében szűntek meg.

A tulajdonjog elismerésével és érvényesítésével az ingatlanokra vonatkozó adózás is világosabb és foghatóbb alapokat nyert. — Az állam vagyonává tett királyi birtokokon a jobbágyi viszony már korábban I. Frigyes Vilmos által megszüntetett. Egyidejűleg a francziáknak fizetendő nagy kártérítések fedezése végett elrendeltetett az állami jószágok eladása, oly módon, hogy a vevő a birtokába átmenő ingatlan birtokkal nem veszi meg egyszersem annak adómentességét.*)

Ezen, inkább a mezőgazdasági birtok fejlődését érintő reformot, egyéb intézkedések követték. Belátták, hogy az ingatlanok tekintetében fönnálló különféle adózás nagy egyenlőtlenségekre vezet, úgy az egyes tartományok, mint az egyes adózók között, s hogy az ingatlan adó hiányossága egy egészes helyes adórendszernek is nagy akadálya.

Ez okból az 1810 október 27-diki és 1811 szeptember 7-diki híres edictumok kitézik azon irányelveket, melyek az ingatlanok megadóztatása körül követendők.

«A legrövidebb idő alatt elkészítendő lesz egy új kataszter, hogy a telekadót ez alapon lehessen meghatározni — úgy mond az 1810-diki edictumban a király. Nem célunk az eddigi adókötelezettek terhének fölemelése, csak az egyenlő és arányos megosztás. Épen ezért meg kell szűnnie minden kivételnek, mely se a természetes igazsággal se a szomszéd államokban látható kormányzat szellemével többé nem fér össze. Jövőben tehát az eddig adómentes ingatlanok is megrovandók, még saját dománialis birtokainkat sem véve ki. Akarjuk hinni, hogy azok, kikre ez intézkedésünk vonatkozik,

*) Az államjóság ugyanis mint ilyen, adómentes volt. Most elrendeltetett, hogy az állam csak a tulajdonjogot adja el, de nem egyszersem az adómentességet, hanem ellenkezőleg, a magánbirtokba átmenő ingatlan adókötelessé válik.

meg fognak nyugodni ebben ; s ez esetben legalább nem fogja őket érhetni továbbra is azon szemrehányás, hogy többi alattvaló társaik (Mitunterthanen) rovására vonják ki magukat a közterhek alól ; megnyugodhatnak annál is inkább, mert a jövőben teljesítendő adószolgáltatások teljességgel nem állnak arányban a birtokaikra különben nehezedő, terhesebb személyes lovagi szolgálattal, vagyis a hadbaszállási kötelezettséggel ; mert továbbá a birtok szabad használata, teljes iparszabadság, másnemű terheknek megszüntetése nekik is javukra válik, s mert a monarchia egy nagy részében a földbirtokosok már tényleg viselik a telekadót ». Az ezen edictumokban foglalt elvek tehát : egységes ingatlanadó, és az adómentességek megszüntetése ; az ingatlan adó összege nem emelendő, hanem egyenletesen osztandó meg az ingatlanok birtokosai közt, az exemptiók megszüntetésével, még pedig egy egyenlő elvek szerint elkészítendő kataszter alapján. Az eddig élvezett mentességek kárpótlása ez edictumokban nem lőn megígérve.*)

Egy nagy rázkódás súlya alatt nyúlt ily gyökeres intézkedésekhez Poroszország. Az óriási szerencsétlenség, mely az egész országra nehezedett, egy időre háttérbe szorította az egyes osztályok s különösen a kiváltságosítottak különleges érdekeit. De a föltornyosuló nehézségek, a csakhamar ismét kitört háború s a birtokos osztályoknak eltagadhatatlan nagy befolyása, ismét hosszú időre megakadályozta e reformok valósulását.

Jellemző, hogy e reformoknak kezdeményezéséhez és megígéréséhez is csak nehezen jutott el Poroszország. Hardenberg államminiszter érdeme, hogy legalább kilátásba helyezte e reformot. Stein, ki Jena után és Hardenberg előtt vezette a porosz állam reorganisatióját, még idáig sem akart menni es hevesen ellenezte Hardenberg újításait. Ohajtatta ugyan, hogy a paraszt szabad legyen és biztosan élvezhesse munkája gyümölcsét. De másrészt a paraszt birtokot mint ilyent akarta

*) Kapcsolatban ez adózási intézkedésekkel már egy 1811. szeptember 4-diki rendelet megerősíti a földtulajdonjogból folyó szabad rendelkezést. Egyúttal megszünteti a földbirtokot terhelő előfogati és élélmezési kötelezettséget. Míg egyéb adók az 1811. reform szellemében a személyt terhelő adókká váltak, az ingatlan adó megmaradt tárgyi adó gyanánt és a birtok eldarabolása esetén ez adó szétosztandó aránylag a birtokrészekre ; az adó tehát többé nem korlátolta a szabad rendelkezést.

föntartani, bizonyos függésben a földesúrtól, és nem volt barátja azon korlátlan szabadságnak, mely szerinte «zsidó kézre juttatja és napszámoszá degredálja a paraszt birtokost». Ellene volt a jobbágyi terhek megváltásának is, bár helyeselte másrészt a személyi szolgálmat, a személyi szolgálati kötelezettség megszüntetését.

Persze más országoknak könnyebben adott tanácsot és hamar készen volt elítélő bírálatával. E férfiú, ki saját hazájában annyira conservatív a nemzet nagy zömét képező földbirtokos osztályljal szemben, írataiban, melyekben az osztrák császárnak ad jó tanácsokat — élesen hibáztatta Magyarországot külön állását s «a magyarok nyers és vak egoismusát, melyet — szerinte — vagy pressióval vagy erővel kell megtörni.» Azon egyéntől, kinek eszményét a bureaucraticus absolutismus képezte, ki akkor, midőn a porosz rendek kemény bírálat tárgyává tették egyik adójavaslatát, azt tanácsolta a királynak, hogy ne hallgasson a közveleményre, hanem szigorú büntetések által térítse ezt jobb útra — természetesen nem lehetett várni, hogy érzéke legyen Magyarország alkotmányos jogai iránt. De, hogy a magyar rendeknél oly annyira hibáztatott nyers és vak egoismus megvolt a porosz rendekben, az csakhamar bebizonyult azon ellenállásban, melyet az itt jelzett adóreformok ellen a porosz rendek tanúsítottak, annyira hogy az ígért reform részben csak évtizedek múlva volt keresztülvihető, részben csak a legújabb időben valósulhatott.

Jellemző az is, hogy az ingatlanadóra vonatkozó rendi mentességek megszüntetése iránt ez időben még oly kiváló tudós és államférfinak sincs érzéke, minő Hoffmann. E férfiú, kinek az 1810—1820-diki porosz adóreformok körül tevékeny része volt, daczára annak, hogy behatóan tanulmányozta az angol adózási elveket, melyek ez időben már személyi és osztály-különbségeket nem ismertek — még sem volt híve az általános, kivétel nélküli teherviselés elvének. Sőt az adókról szóló könyvében úgy találja, hogy azon indokok, melyek a történelmileg kifejlődött jogok, vagyis a rendi adómentességek mellett és «azon másik jog mellett, mely ugyan nem az események folyamán fejlődött, hanem az ember belső érzékében gyökerezik» — fölhozhatók : legalább is ellensúlyozzák egymást !

AZ ÉLŐ ANYAG ÉS AZ EGYÉNISÉG.*)

Majdnem kétezer évig elmélkedett az emberi nem a természet fölött, majdnem kétezer évig hitte, hogy pusztá gondolkodással megfejltheti összes titkait, megértheti minden dolgok lényegét: és kétezer év alatt egyet sem ismert meg a titkok közül, még a fölszínét sem látta jól meg semminek. Alig több kétszáz esztendejénél, hogy vizsgáljuk önmagunkat s a minket környezőket, alig kétszáz esztendeje sejtjük, hogy a dolgok lenyegébe nem hatolhatunk: és kétszáz év alatt föltártunk ama titkok közül annyit, a mennyit őszintén, lelke mélyében Platonak egy tanítványa sem remélhetett.

Minek köszönhetjük ezt? Csakis annak, hogy ma a természet ismeretét valóban létező dolgok szemléletéből akarjuk megszerezni, nem pedig, mint egykor, önkényesen föllállított elvekből levezetni; ma — Bacon kifejezését használva — a természetnek magyarázóí és nem anticipatorai vagyunk. Ma az igazsághoz nem a tiszta emberi értelem mindenhatóságába vetett hittal gögösen, szónoki ügyesség által, hanem minél több megerősítő tény gyűjtésével akarunk közeledni, a nélkül, hogy valaha teljes bizonyosságot remélhetnénk. Az az idő már letűnt, a mikor egyetlen mulékony föltevésből egész rendsze-

*) Beale S. S.: *Protoplasma or life, force and matter*, London, 1870.; — Strassburger E.: *Zellbildung u. Zelltheilung*. Jena, 1880.; — Flemming W.: *Beiträge zur Kenntniss der Zelle u. ihrer Lebenserscheinungen*. *Archiv für microsc. Anat.* Bd. XVIII. Theil II. Haeckel E.: *Die Perigenesis der Plastidule*. Leipzig, 1876.; — Haeckel E.: *Studien über die Moneren u. andere Protosten*. Leipzig, 1870.; — Bernard A.: *Leçons sur les phénomènes de la vie*. Paris, 1878.; — Perrier Edm.: *Les colonies animales*. Paris, 1881.

reket vezettek le. Ma már egyébre valók; csupán az adatok összefűzésére, ideiglenes kiegészítő eszközül használhatók. Hasonlítanak e részben ahhoz a roskatag faalkotmányhoz, a mit a házak építéskor készítenek, hogy rajta a kemény, tartós köveket fölhordják és munka közben rajta állva, egymáshoz erősítsék. Ha valaha elkészülne a szilárd épület, akkor elvetnők a faalkotmányt. Addig szükségünk van rá, jóllehet igazi, önálló értéket néki nem tulajdoníthatunk. Azt mondja Claude Bernard is, hogy az még nem elég, ha tényeket ismertünk meg; az emberi énnnek szüksége van arra, hogy a tényektől eltávozzék, kényszerül azokon túlmenni és föltevéseket készíteni. Ezekről kéri a dolgok magyarázatát, ezekben keresi módját annak, hogyan hatoljon mélyebben a tünetmények lényegébe. (*Leçons sur les phénomènes de la vie*. I. 42.) Bármennyit beszéljenek is némely kísérletező tudósok a föltevések ellen, elismerésünket ezektől sem tagadhatjuk meg.

A bűvárok legnagyobb része tapasztalást tapasztalásra halmoz, hangyaszorgalommal gyűjti a kísérleti eredményeket és azt hiszi, hogy ezzel megtett a tudomány érdekében mindent, a mit csak tehetett. De az eredmények sokszor eltérők, sőt egymással gyakran merőben ellenkezők, úgy hogy a rájuk fordított óriási munka a tudományt valójában semmivel sem viszi előbbre, csak hosszú meddő vitatkozásokra ad alkalmat. A tömértelen sok adat között kiigazodni évről évre nehezebb, majdnem lehetetlen. E sajnos körülmény oka jó részt bizonyára abban az alárendelt szerepben van, a melyet a természetvizsgálók nagy része előtt mai napság az elmélet játszik. Pedig ez most még fontosabb, mint valaha, mert ma már van mi fölött elmélkedni elég.

Nem szabad pusztán föltevésekből kiindulnunk; de igenis szabad, sőt kell a tényekből minden lehető következtetést levonni és ezekre alapítani a további eljárást. A tényeknek magukban véve nincs becsük, a mint — hogy folytassam a föntebb megkezdett hasonlatot — nem sokba vesszük a falakat emelő egyes köveket. Elmélkedés által lehet csak jelentőségüket megismerni, csak gondolkodás által hasznukat látni. Ha van valami határozott és kétségbe nem vonható tapasztalásunk, ebből, mint kiindulási pontból, vigyázva és szigorú szabályszerűséggel okoskodva, a következtetéseket a végső határig vihetjük, sőt kell is vinnünk. Fele úton meg-

állapodni helytelen dolog; mert egyrészt csak úgy ismerhetjük föl az illető tény igazi értékét és fontosságát, ha látjuk, hova és miféle végpontig vezethet; másrészt pedig a megkezdett úton, ha az helyes és jogos, bár esetleg az eredmények nem is tetszetősek, tovább nem nyomulni gyávaság és a tudománynak gyors haladásában hátráltatása.

Szükséges, hogy legyenek kísérletezők, kutatók, vizsgálók a tényeket gyűjteni. Nem kevésbé szükségesek azonban az olyanok, a kik a gyűjtött tényeket tisztán gondolkodás által földolgozzák, a tudomány céljaira fordítják. A kutatók a szorgalmas munkások, a kik a természet óriási szikláiból lankadatlan erővel a kemény kockaköveket kivágják, kifejtik, vagy azokat használható alakba megfaragják. A gondolkodók az építők; ők az összehordott kövekből nem kevesebb fáradtsággal építik a tudomány templomát, a melyet ugyan emberi erővel soha befejezni nem fognak, de a mely papjainak így épülőfélben is ad helyet, a honnét a gyakorlati élet embereinek a földi boldogulás módját hirdessek. E különválasztás persze a valóban teljes nem lehet, mert egyrészt a kísérletezők munkájához, hogy ez célra vezessen, az elméletnek nagy ismerete, mély gondolkozás és bizonyára az is szükséges, hogy az illetők vigyázatos következtetés által tisztán lássák már előre a bejárandó utat; másrészt alig hiszem, hogy létezhessek a természettudományok terén nagy gondolkodó, a ki épen a gondolkodást ne a kísérleteknek vagy az észlelésnek iskolájában tanulta volna meg.

Ilyen gondolkodóknak, a kísérletezésben meg az észlelésben is kiváló építőmestereknek alkotásairól akarok most szólni, fejtegetni azokat az elméleteket, a melyek az élet mivolta felől igyekeznek bennünket fölvilágosítani. Értekezésem szűk kerete azonban nem engedi, hogy vele egészében, behatóan foglalkozzam. Kiválasztok tehát az élet elméletéből egy fölötte fontos részt, azt, a mely az élő egyénnek az élethez, illetőleg az élet anyagához, a protoplasmához való viszonyára vonatkozik. És e viszony bizonyára megérdemli, hogy egyet-mást, a mi az élet titkaiból ismeretes előttünk, teremhez képest köréje csoportosítsak és azzal csupán ez egyet igyekezzem kidomborítani. Sőt megérdemelné e viszony nagy jelentősége azt is, hogy a legkiválóbb tudósok különös tanul-

mány tárgyává tegyék, mert általa nem egy komoly kérdés, nem egy nehéz probléma merül föl a gondolkodó előtt.

A tapasztalat és a gondolkodás az élő lényeket és az élettelen dolgokat mindig közelebb hozza egymáshoz. Igaz, hogy közöttük még mindig igen nagy a távolság és nagy fog mindig maradni. Ma még tagadhatatlan az, a mit Beale mond, hogy az élettulajdonságok magyarázatát nem lehet természettani elvekből megadni, hogy mai napig a vegytan sem ad kellő fölvilágosítást az élő anyagról, hogy az ür az élő lények legalsóbb rendű működései és a legmagasabbak közt, a minő szerinte az öntudat, sokkal csekélyebb, mint az élő lények legalsóbb rendű működései és az élettelen anyag tulajdonságai közt. (Beale S. S. *The president's adress. Journal of the Royal microsc. soc.* III. köt. I. rész 202—224. Kivonatát l. *Jahresberichte von Hoffmann.* Schwalbe IX. köt. első szám 14.) A gondolatnak nem csupán lépnie kell, midőn az életteltől az élőhöz akar jutni. Némileg szárnyakra van szüksége, hogy a legegyszerűbb élő lényhez vagy akár az élő anyaghoz a hozzá leghasonlóbb élettelen valamitől átröpülhessen. E részben ismereteink hágsóójának még sok foka hiányzik; de semmi esetre sem annyi, hogy e hiány pótlását legalább remélni ne lehetne, nem annyi, hogy gondolatmenetünk akadályozva volna.

Az újabb természettudományoknak köszönhető eme meggyőződésünk okait azonban jelenleg bővebben nem fejtegethetem. Mellőzöm a bizonyítást az élő lényeket általánosan jellemző tulajdonságokra nézve, a minők a szervezettség, a szaporodás, a táplálkozás, a fejlődés, a veszendőség stb. és a melyek végső elemzésben voltaképen csak az élő alakelemeknek, az élő sejteknek tulajdonságai. Ezek pedig szerepüket azon anyagnak köszönhetik, a melyből állanak: a protoplasmának, e rendkívül bonyolult összetételű vegyületnek vagy mások szerint keveréknek. Az utóbbinak tartja a többi között Claude Bernard is. Azt véli, hogy épen e keveréket alkotó részek elrendeződése, ezeknek egymásra való sajátságos és mai napság meg sem érthető hatása az, mi az élő anyaghoz kötött tünetényeket szüli, a mi azonban azért nem kevésbé engedelmeskedik az anyagi részek csoportosulása általános vegytani törvényeinek. Az élettulajdonságok szerinte voltaképen nem is egyebek, mint a szervesített anyag természet-vegytani tulajdonságai.

Ez ellen fölhozhatná valaki a vitalisták amaz ellenvetését, hogy az ősképlő (protoplasma) szerepelhet ugyan az élet-tüneményeknél, de azoknak okozója nem ő maga, hanem valami különös, benne rejlő erő. Tapasztalataink alapján azonban az ilyen életerő képzelt hatalmát könnyű megdöntünk.

Az élő anyag, a mennyire ismerjük, az élet-tüneményei-hez szükséges folytonos halál következtében szénsavvá, vízzé s ammoniakká bomlik el; ezek pedig nyilvánvalólag a közönséges anyag osztályába esnek. A protoplasmát, az állati élet föntartóját, a növények állítják elő, és így ők az összes életnek mintegy szétárasztói.

Csakhogy minden protoplasma létfeltétele a szénsav, az ammoniak és a víz. Ha bármelyiket a világból eltávolítanák, minden élet lehetetlenné válnék. A növény protoplasmájához oly viszonyban állanak, mint ez az állatéhoz. Azon módon, a mint a hidrogén és az oxigén vízzé: a hidrogén és a nitrogén ammoniakká, a szén és az oxigén szénsavvá egyesül. E három új anyag azonban élettelen. Ha ellenben összekerülnek, úgy bizonyos körülmények között egy sokkal bonyolultabb testet (a protoplasmát) hoznak létre, és ez mutatja az élet tüne-ményeit.

A molekulák összetételének e fokozatában semmi ugrás nem látható; jogos dolog tehát a sor minden tagjára egyforma beszédmódot alkalmaznunk. A vizet mindenki anyagnak nevezi és tulajdonságairól, képességeiről mint az anyageiről beszél, valaminthogy a hidrogént és az oxigént is anyagnak nevezi.

Ha hidrogén oxigénnal bizonyos arányban kevertetik és e keveréken elektromos szikrát üttetünk keresztül, új anyagot nyerünk, vizet, a mely alkotó elemeitől lényegesen különbözik. A hidrogén és az oxigén 0° C-nál gáz, a víz szilárd, kristályos szövetű tömeg.

E sajátságot és még sok mást a víz sajátságainak nevez-zük és őket valamikép az alkotó elemek sajátságaiból igyek-szünk magyarázni, noha ezek azokhoz miben sem hasonlók. Nem jut eszünkbe föltenni, hogy az egyesülés pillanatában valami különös «izé» lép előtérbe, a mi talán *aquositásnak* volna nevezhető, és tudja Isten, mi módon, a hidrogén és az oxigén molekuláit megragadva, a víz kristályos szövetébe

kényszeríti. Ellenkezőleg meg vagyunk róla győződve, hogy a víz tulajdonságainak alkotó elemei sajátságaiából való eredése előbb-utóbb oly világosan fog előttünk állani, mint a mily érthető például egy általunk szerkesztett gép működése, ha ismerjük mozgó kerekeinek összeállítását.

Mennyivel különösebb, ha víz, szénsav és ammoniak tűnik el, és helyébe, már meglévő protoplasma befolyása alatt, ugyanoly súlymennyisége támad az élő anyagnak? Ebben semmi meglepőt nem találhatunk.

Igaz, hogy a protoplasma egészen más viselkedésű, mint a víz, ammoniak és szénsav, a miből előállott. De hát a víz nem más-e, mint az oxygen és hydrogen? Igaz továbbá az is, hogy a már meglévő protoplasma szerepe az új létrejötténél teljesen fölfoghatatlan; csakhogy az elektromos szikráé is ép ilyen a víz keletkezésénél.

Nem jogosít föl semmi rá, hogy anyagból keletkezett dologban az anyagiaktól egészen független valaminek létét higyük. A vitalitás csak olyan alaptalan fogalom, mint az aquositás, és teljesen megérdemli, hogy a tudományos nyelvből végkép eltűnjék.

Ha a tudomány nyelvét biztos és szilárd jelentőségűvé akarjuk tenni, mindenütt, minden körülmények között egyformán kell alkalmaznunk. Ha a vízen mutatkozó tünetnyek, a víz tulajdonságai, úgy a protoplasmán észlelhetők is csak annak tulajdonságai lehetnek.

Ilyenforma okoskodás útján jut el Huxley arra az eredményre, hogy az élet a protoplasma tulajdonsága. (T. H. Huxley: *Reden u. Aufsätze: Ueber die physische Grundlage des Lebens.*) E szerint a protoplasmát és sajátságait tanulmányozni egyértelmű azon körülményeknek, melyek közt az élet létesülhet, és magának az életnek tanulmányozásával. Az élet ismeretéhez fűződő összes érdek e bámulatos anyag körül központosul, mivel egyedül ez képes életet adni, és ettől el nem választható. Az ember jóformán istenné válnék, ha valaha sikerülne kedve szerint előállítania.

Szólani fogok tehát e rendkívül fontos valamiről, a protoplasmáról, a melynek fölfedezése valóban egyike az újabb kor legcsábítóbb vívmányainak. Bámulatos is az, hogy az élet viselője az egész világon lényegében mindenütt ugyanaz legyen úgy az óriási pálmában, mint a finom, pe-

helyszerű penészgombáknak szabad szemmel alig látható ágacskaiban, úgy a hatalmas elefántban, mint a vizeket népesítő parányi ázalékokban. A középkori tudósok az élet intézőjéül az Archæus szellemet tekinték, azt mindenféle csodás képességekkel fölruházták és bármily képtelenségnek lássék is ma előttünk, őszintén hittek benne. De ha valaki azt mondja vala nékik, hogy a tulajdonképi élőek, az élet közvetlen birtokosai oly apró lények, a melyekből egy köbponalnyi téren százezrek találnak kényelmes helyet, hogy őket, magukat, daczára minden bölcsességüknek szintén csak ilyen állatkák, ilyen parányoknak milliói alkotják, akkor ők ezt a vakmerő halandót nemcsak istentagadónak, de örültnek is tartották volna. És íme! ma már ilyesmit bátrau mondhat bárki is, ma már szaván nemesak, hogy el nem szörnyedünk, de szent meggyőződésünknek valljuk. Hajdanában a scholasticus lázas képzelme csupán angyalokat, szellemi lényeket tánczoltatott a tű hegyén, ma már a nyugodalmas vizsgáló testi szemei előtt egy épen oly kis helyen elférő vízcöppben anyagi, valóssággal létező teremtmények százai száguldoznak, keresztül kasúl járva ezt a nékik oly tág teret! Mi az élet anyagi viszonyainak ismeretében a múlt századok fölött úgyszólván szédítő magasságban állunk. Hogy mikép jutottunk e polczra, mikép ismertük meg a protoplasmát, annak történetét legyen szabad néhány vonással vázolni.

Már Wolff F. G., a kinek a fejlődéstan terén oly sokat köszönhetünk, a múlt században szól valami kocsonyás, nyálkás anyagról, a test tulajdonképi állományáról, a melyben apró hólyagcsák lépnek föl és a szövetek alkotóivá lesznek. E hólyagcsáknak, mint sejteknek valódi fontosságát azonban csak e század harminczas éveiben mutatták ki; a növényekre nézve Schleyden, az állatokra nézve Schwann. E két tudós meggyőzte a világot arról, hogy úgy a növények mint az állatoknak leglényegesebb része, alakeleme a sejt, hogy az egyes szövetek sejtekből vannak összetéve, ilyenekből alakulnak át, bárminő keveset emlékeztet is eredetükre az a kép, a melyet épen mutatnak. A mit ők általánosságban állítanak, azt más bűvárok az egyes szövetekre nézve lassanként külön-külön bebizonyították úgy, hogy ma már nincs része a testnek, a melyre nézve legcsekélyebb kétségünk lehetne.

A híres Schwann-féle sejt-elméletben azonban a proto-

plasma még nem játszik szerepet ; mert mind Schwann, mind Schleyden meghatározása szerint a sejt egy olyan hólyagocska, a melynek leglényegesebb része a sejthártya ; a sejttartalom és a sejtmag szerepe csupán alárendelt. De midőn így az élő alakelemnek kérdésével lassankint tisztába kezdtek jönni, a tudósok egy része már az élet alapanyagával is foglalkozott. Oken e század elején föltevési alapon bizonyítgatá valami egyszerű anyagnak létét, a mely az életet azon módon tartaná magához kötve, mint a hogy a vegyülettani elemek tulajdonságaikat bírják. Ez volna az ősnyalka, a német nevén híressé vált «Urschleim». Ebből eredne az élő világ, ebből váltak ki a szervezetek, ebből áll most is idegzetünk legfontosabb része, ez alkotja egyedül a legalsóbb rendű lényeknek, az ázalékoknak egész testét, a melyet Oken minden szerv nélkülinek hitt. Ez ősnyalka, az Urschleim, önként keletkezett a vizek mélyén.

Az Oken által ősnyalkájára ruházott szerep tisztán föltevési volt ; előzetes, a priori, fogalmakból vagy hibás vizsgálatokból eredt. Nem csoda tehát, ha az ellene föltámadt Ehrenberg vizsgálatainak nagy száma és látszólagos pontosságával szemben hitelét lassanként elveszíté. Dujardin volt az, a ki a már-már elnyomott eszmét megmentette és az egyszerű föltevést lelkiismeretes vizsgálatai által a ténynek sokkal magasabb rangjára juttatá. Kimutatá, hogy bizonyos mikroskopi lények teste valóban ilyen puha, állandó, alakot föl nem vevő anyagból áll, a mely alsóbb rendű elemekké szét nem különíthető, a melyen még kevésbé lehet határozott szerkezetet kimutatni, a mely néha teljesen egyöntetű, más-kor és gyakrabban szemcsés, mozgásra képes és szemcséit különböző irányokban tova hordó áramlásoktól van keresztezve. Ez más nem lehetett, mint az Oken-féle nyálka ; csak-hogy az a furesa anyag a jelen esetben nem csupán a bölcsek képzeletében állott élő, hanem a tudósok szigorúan vizsgáló szeme előtt is megjelent, aláveté magát mindenféle kísérletnek és pontos meghatározásnak a nélkül, hogy segítségért bármily föltevéshez is kellett volna fordulni. Dujardin a «sarcodé», húsanyag, elég találó nevet adta neki, mivel csak-ugyan ez, ha nem is a húsnek egyedüli alkotója, de minden-esetre anyagának egy része.

Ezóta, a minek már közel ötven esztendeje, Dujardin

tapasztalatait minden természetvizsgáló megerősíté. Sőt, a mi több, kimutatták, hogy minden élő állat sejttartalma tökéletesen oly lényeges tulajdonságokkal bíró anyag, mint a sarcode. Velük egy időben ismerték el a botanikusok, hogy növekvésük és szaporodásuk szakában a növényi sejtek is hasonló anyagot tartalmaznak, noha ennek a sarcodeval való azonosságát még nem is sejték, és Mohl Hugó külön, protoplasma névvel ruházta is föl. Schultze Miksa azonban később bebizonyítá, hogy a növényi protoplasma meg az állati sarcode közt semmi különbség nincs se tulajdonságukra se szerepükre nézve, a miért kár is nekik különböző nevet adni. A tudományban a protoplasma «ösképlő» név jutott túlsúlyra bizonyára azért, mert, mint Perrier megjegyzi, világosabban fejezi ki azt az eszmét, hogy az általa jelölt anyag, Huxley mondása szerint, az élet természettani alapja.

Az élet anyagi alapja tehát meg volt állapítva nem az elmélet, hanem a kísérlet, a tapasztalat útján. Kimutatták volt az élő szervezetek alakelemeit is a mindenütt egyaránt szereplő sejtekben; de a két fogalom egymástól még messze állott, sőt egymásnak még némileg ellent is mondott. Hátra volt őket egymással összeegyeztetni. Ez azonban addig nem vala lehetséges, a míg a Schwann-féle sejt-elmélet fennáll; mert e szerint a sejtben a sejtfa a leglényegesebb, már pedig nem ez az élő alapanyag és hogy az alapanyag meg az alakelem leglényegesebb része két különböző dolog legyen, az semmiféle okoskodással meg nem fér. Meg kellett tehát dönteni a Schwann-féle elméletet, a mely hosszú ideig korlátlanul uralkodott a bűvárok fölött.

Az első hathatós támadást Huxley intézte ellene, noha az ő kiindulási pontja is hibás volt és ő is tevédelemmel fegyverkezett más tévedés ellenében. 1853-ban a sejtelmélet fölött írt bírálatában egyáltalában tagadja a sejtek nagy fontosságát, sőt meg létezésüket az élő szervezetben is kétségbe vonja, megjelenésüket a szövettani vizsgálatoknál csupán műterméknek mondva. Szerinte, ha élő sejt mégis létezik, ennek a sejt-mag semmi esetre sem lehet lényeges alkotó része. Különben ő az életet még ekkor nem tartja vala a szervezet valamely alakeleméhez kötöttnek, hanem egy különös anyag benső tulajdonságának, a mely anyag mutathatja az élettüneményeket a nélkül, hogy rajta a legkisebb szervezettség is szük-

séges volna. Tevedés volt mindenestre tagadnia a sejtek fontosságát, de nagy érdem az, hogy az élő anyag önálló jelentősége mellett sikra szállt.

Leydig még három évvel később sem mert ily határozottan föllépni; de kétkedően és habozva bár, ő is kimondá, hogy Schwann elmélete hibás, hogy a sejttel lényegtelen, legfontosabb a sejttartalom, kevésbé az, noha kiváló szerepű, a mag. Schultze 1861-ben ugyanezt, csupán határozottabban fejezte ki és állítását számos vizsgálatának eredményeivel annyira megerősítette, hogy vele szemben a Schwann-féle elmélet minden hitelét elveszíté a tudósok legnagyobb része előtt. Ugyanez időtájt hasonló nézetekkel lépett föl Beale Angliában, de a continens kevés figyelemben részesíté.

1862-ben Brücke egy lépéssel tovább ment és a sejtmag fontosságát is elvetette; hozzá csatlakozott később Stricker. Az élő alapanyag és a szervezet alakegysége tehát már-már azonossá vált. A kérdést Hæckel döntötte el véglegesen, midőn 1864-ben az első monádot, pusztá, szerkezet nélküli ősképlőből álló élő lényt fölfedezvén, kimutatta, hogy az élet alak-eleme kizárólagosan az egyszerű alapanyagból áll.

Ez állásponton maradtak a dolgok mindaddig, a míg a múlt évtized elején a protoplasma-elmélet a plastidularis elméletben vetélytársra nem talált. Némely tudósok vizsgálati ugyanis állítólag kimutatták, hogy nem a legegyszerűbb sejteket alkotó protoplasma-rögöcske az utolsó fok, a hová a kutató szem mikroskóppal fegyverkezve az élő lények elemzésében eljuthat, hogy nem a sejt az alakegység, hanem bizonyos hosszúkás szemcsék, jobban mondva finom pálczikák, a melyek a protoplasmának üvegszerűen áttetsző alapállományába vannak ágyalva és itt Hæckel szerint jellemző önálló mozgásokat végeznek. E képletek a plastidulák, a melyekre az élő anyag egyéniségéről szólva még vissza fogok térni. Létezésük és mindaz, a mit róluk mondanak, igen bizonytalan, jóllehet ma már a bűvároknak nagy száma foglalkozik velük: Strassburger, Flemming, Bütschli, Heitzmann, Frommann, és mások.

Azonban akár tulajdonítsunk kutatásaiknak fontosságot, akár nem, annyi tény, hogy a megállapodás az élet alakegységét illetőleg miattuk lehetetlenné vált. A plastidulákban meg nem nyugodhatunk, mert azok előttünk szerepükre, sőt léte-

zésükre nézve is oly homályosak, mint akár a sejthólyagesák voltak a múlt századokban. Hæckel azáltal, hogy a plastidulák létezését általánosítja, megvonja az egyszerű sejtől az alakelem nevet; de helyébe azért semmi elfogadhatót nem állít. Annak idejében (1874) is igaz volt, de ma még inkább az, a mit Török Aurél a szervezet élő alakegységeiről szóló tanulmánya utolsó soraiban mond: «Ha ezek után a sejt-elmélet fölötti tanulmányunk eredményét összefoglaljuk, nem titkolhatjuk el, hogy a hosszas munka és a legfényesebb elmék beható búvárlata daczára sem sikerült még az állati szervezetet élő alakegységekre biztosan szételemezni és ez alakegységek alapján a kifejlett szervezetnek biztos és határozott szöveti tervrajzát megállapítani».

Egyebiránt magát a protoplasmát, mint alapanyagot a plastidularis elmélet, jóllehet, ha következetes akar lenni, teheti, ma még nem igen támadta meg. Mert meg nem dönthető az a tény, hogy a protoplasma, minden körülmények között bizonyos számú általános tulajdonságokkal bírván, a míg egyreszről önmagában elégséges a legváltozatosabb élet-tüneményeket végezni, másrészről meg a legszerényebbek előidézésére is okvetetlenül szükséges. És ez mindenesetre elég bámulatos dolog arra, hogy ama nevezetes anyaggal behatóbban foglalkoznunk érdemes legyen. Nézzük át tulajdonságait és vegyük majd különösen figyelembe azt, hogy a protoplasma bárhol forduljon is elő, sohasem képez kapcsolatos nagy tömegeket, hanem mindig kis terjedelmű csöppekre van osztva, a melyek egymástól függetlenek és mindig külön egyéniséggel bírnak.

A protoplasma, a mint eredeti minőségében, menten a fejlődés által okozott változásoktól, határozott alakot nem vesz föl, úgy halmaz állapotát illetőleg sem sorolható egyikébe sem azon osztályoknak, a melyekbe a természetten a testeket elrendezi. Nem szilárd, nem is folyékony, hanem a kettő között áll, majd egyikhez, majd másikhoz közelebb, de sohasem annyira, hogy törékenynyé, külső nyomásnak ellenállóvá, vagy pedig szétfolyóvá lehetne. A legkisebb nyomás is hat reá; de azért van oly összetartása, hogy a környező nedveket nem engedi hirtelen, erőszakosan állományába nyomni. Folyékonyan összevegyülne a folyadékkal, a hol van, rázódás következtében még kisebb csöppekre esnék szét,

elvesztene önállóságát, egyéniségét, mint a vízbe öntött bizonyos olajkeverék, a mi, míg nyugalomban van, szabályos gömböt képez, de erősebb mozgítás után mindig apróbb gyöngyökre esik szét. Szilárdan nem végezhetné azokat a mozgásokat, a melyek a táplálkozáshoz okvetetlenül szükségesek. A különös, szilárdfolyékony halmazállapot tehát lényeges, az életnél nem nélkülözhető tulajdonság.

E részben az ősképlő leginkább hasonlít a fehérjeféléknek nevezett és a tojás fehéré által jellemzően képviselt szerves vegyületekhez, és mégis nagyon különbözik ezektől is. Ha ugyanis például tojásfehérét vízbe bármily apródonként becsöpögtetünk, az egyes csöppek egymás közelebe jutva, összetapadnak, összefolynak és utoljára egyöntetű alaktalan tömeget képeznek. A parányi protoplasma csöppök ellenben, valameddig csak élnek ámbár egymásnak közvetlen közelében lehetnek, külön maradnak, mindig megtartják, a párosodás eseteit kivéve, önálló egyéniségüket. Saját testük részecskéi közt sokkal nagyobb az összetartás, mint az az erő, a mely őket összetapasztaná, sőt egybeolvasztaná. Síma falpra kifecskendezve, a higany is apró golyócskák alakját veszi föl. Bármit teszünk azokkal, legfőlebb még kisebb gömbökre oszthatjuk szét, de a fához oda nem tapaszthatjuk, mivel az ő részecskéik közt is nagyobb az összetartás mint tapadásuk az idegen testek legnagyobb részéhez. Mihelyt azonban egyik golyócska a másikkal érintkezik, önálló létét tüstént elveszti és a két kis golyó együtt nagyobbat alkot: a higanycsöpp látszólagos egyénisége csak idegen testekkel szemben létezik. A protoplasma-csöpp pedig a magához hasonló anyaggal szemben is megtartja egyéniségét, mert ez neki életével járó tulajdonsága.

Vegyületi alkatát illetőleg is leginkább hasonlít a protoplasma a fehérjefélékhez. Úgy, mint ezek, áll szénből, oxigénből, nitrogénből, hidrogenből es kis részben kénből, meg más ásványi anyagokból. Az alkotó elemek már a fehérjékben is oly bonyolult viszonyban vannak képviselve, hogy erről még ma sem bírunk kielégítő fogalommal; de még sokkal bonyolultabb a viszony a protoplasmánál, a mely még hozzá, rendesen csak mikroskopi mennyiségekben fordulván elő, az összetételére vonatkozó vizsgálatokat fölülte megnehezíti és eredményeiknek a legjobb esetben is csak hozzá vetőleges, valószínűségi értéket enged.

Annai azonban bizonyos, hogy az ősképlő alkotásában semmiféle elem nem vesz részt, a mi a szervezetlen világban is élő ne fordulna, a miből némely, eléggé bonyolult szerves vegyületeket magunk is ne állítanánk elő. A szerves vegytan-
nak újabb, rendkívüli haladása, a még nem is oly régi, ellen-
kező meggyőződéssel szemben kétségtelenné tette, hogy az
emberi lángész és türelem az élet által előállított vegyületek
bármelyikének mesterséges előállítására igényt tarthat.

Igaz, hogy ez igény alapos volta tényleg még a fehér-
jékre nézve se bizonyult be, de azért már sokan azt a kérdést
is fölvetik, nem lehetne-e magát a protoplasmát is előállítani
és így az élet anyagi alapjával együtt, magát az életet terem-
teni, a tétlen anyagot az élet magaslatára emelni. Az illetők
nem akarják, hogy kérdésüket az önkéntes nemződés, gene-
ratio æquivoce, híres kérdésével összetéveszszék, mert az
utóbbi nemesak magára az élő anyagra, hanem már a fejlődés
bizonyos fokán álló élő lényekre, szervezetekre vonatkozik.
Ők csak magát a szabad, minden örökölt változástól, másod-
lagos tulajdonságtól ment, szerintük egyéniség nélküli ősképlőt
értik. Így az ősképlő mesterséges előállításában elvileg nem
volna semmi képtelen; csakhogy, ha szigorúan vesszük a dol-
got, szabad ősképlő nem is létezik, csupán élő lények és csak az
ezek testében foglalt ősképlő ismeretes. A tapasztalás, nézetem
szerint, az ősképlőnek meg az élő egyéniségnek fogalmát úgy
összeforrasztja, hogy az ősképlő előállításával minden esetre élő
lények mesterséges előállítását is czélul kell kitűzni. Ettől
pedig minden józan természetvizsgáló nagyon tartózkodik.
Virchow annak idejében a sejtek keletkezésének addigi elmé-
letével szemben, a melynek megalapítója Schwann, a sejt-
elmélet híres fölállítója volt, kimondotta és dicsőséges küzde-
lemben győzelemre segíté azt a mondását, hogy «*omnis cellula
ex cellula*», minden sejt már meglévő sejtből keletkezik. Ma e
tételt még általánosabban állíthatjuk föl és bátran jelent-
hetjük ki, hogy minden protoplasma már meglévő protoplas-
mából keletkezik, hogy az élettelen anyagot csak már élő költ-
heti életre.

A miben elvileg csakugyan nincs képtelenség, az volta-
képen a holt ősképlőnek előállítása. Ha valaha valamely
búvár hosszas fáradozásait sikerképen egy ép oly vegyületi ösz-
szetételű anyag koronázná is, mint az ősképlő, hátra volna

még e tétlen anyagnak megadni a mozgást, a mi az életet jellemzi. Ez anyag egy igen bonyolult alkatú fehérjefele vagy fehérjefélék keveréke volna, talán igazán az élet anyagi alapja, de nem élő lényeket alkotó anyag, a mi sokak kételkedő nézete szerint előttünk vegytani tekintetben ismeretes nem is lehet, mivel az elemzés alá vett ösképlő, a dolog természeténél fogva, már nem élő. Ez alapon sokan egyáltalában kétségbe vonják jogunkat, az élő anyagra következtetni. Mert ha azt bebizonyítottuk is, hogy ammoniakra, vízre és szénsavra szétbomlik, még nem kétségtelen, vajon igazán ez alkotó részekből áll-e; meg kellene tenni a kísérlethez, hogy ez igazán hiteles legyen, az ellenpróbát, ammoniák, víz és szénsavból vissza kellene állítani tudni a protoplasmát; ez pedig nem áll hatalmunkban.

Igaz; csak hogy mi voltaképen és szorosán véve semmi-fele test összetétele nem ismerjük. Azon az alapon minden vegytani következtetésünket kétségbe kellene vonni. Hogy a smaragd kovasavas aluminium-oxyd és kovasavas beryll-oxyd kettős sója, csak akkor felel meg teljesen a valóságnak, ha alatta egyebet nem akarunk érteni, mint hogy a smaragdot bizonyos körülmények között a kovasavas aluminiumoxydra és kovasavas berylloxydra, illetőleg végelemzésben silíciumra, oxigénre, hidrogénra, aluminiumra és beryllumra bonthatjuk. Sikerülhet talán ez elemekből a kovasavas timföld és a kovasavas beryllföld kettős sóját újra előállítani, de nem igen lesz ez többé smaragd, sem ilyes valami.*) Ki fogná ezért mondani, hogy a vegytani elemzés semmit sem ár tudtunkra a smaragd összetételéről? Bizonyára senki. Bátran beszélhetünk tehát a protoplasma összetételéről is, daczára halála utáni nagy változásának.

De maga az élő ösképlő annyira és oly lényegesen különbözik minden más szerves anyagtól, hogy, mint mondám, ezeknek előállítható voltából azéra következtetni ma még nem lehet, ámbár a bennük szereplő elemek ugyanazok. A határozott vegyületek ugyanis alkotó részeitet mindig állandó ará-

*) Újabb időben ugyan egy tudós chemicus leírta, hogyan lehet smaragdot előállítani; de mivel ebből senkinek sem mutatott, okkal kételkedhetünk kísérletei teljes sikerén.

nyokban, állandó súlyviszonyok szerint tartalmazzák és e viszonyoknak bármily változása magának a vegyületnek lényeges változását, más testté átalakulását vonja maga után. E körülmény az, a mi a valódi vegyületeket az egyszerű keverékektől megkülönbözteti. A protoplasma összetétele nem ily állandó; bizonyos határokon belül folyton változik a nélkül, hogy maga az anyag megszűnnék lenni az, a mi. Különböző nemcsak, midőn egyik állattól a másikhoz átmegyünk, nemcsak ugyanazon állat egyes szerveiben, nemcsak a szerveknek egyes szövetrészeiben, hanem ugyanabban a sejtben, ugyanabban a protoplasma-csőppben is perczről perczre. Folyton változóban van; a külső közegből szüntelen kölesőnöz és ennek a saját anyagából szüntelen enged át. Általában többet vesz föl, mint a mennyit ad; súlya, térfogata tehát lassankint nő: ebben áll a táplálkozás.

A protoplasmában nincs anyagparány, a melynek rendeltetése volna, hogy benne végkép megmaradjon. Egyik előbb, a másik utóbb lép ki belőle, hogy helyét másnak adja át. Szüntelen áramlások hatják át, hozva, víve részecskéket, folyton változtatva a parányok elrendeződését, a minek változatlansága különben a vegyületek létföltétele. Maga az elrendeződés a protoplasmára nézve nem lényeges; de maga az eltűnés és a helyreállítás módja az, a mi az élő anyag egyes fajait egymástól megkülönbözteti. Igaza van Perriernek, hogy a többi vegyületet alkatrészek, a protoplasmát mozgások jellegzik. (*Les colonies animales* : 37.) De abban, hogy mihelyt a mozgások megszűnnek, az ösképlő nincs többé, fehérjefélek keverékévé alakul át és a vegyülettan uralma alá lép, már nincs egészen igaza, ez ellen már kétségtelen tapasztalati tények szólnak.

Már általában megszokták az élő anyagot olyannak tekinteni, mint a mely soha tétlenségbe, vegyülettani közönbösségre nem juthat. Az a csereviszony, a mi az ösképlő és a külvilág között létezik, soha nem szünetelhet. De újabb időben bővebben tanulmányozták az élő lényeknek oly állapotát, a midőn az összes életműködések nemcsak lassúdnak, de egy időre tökéletesen meg is szűnnek. Ez a lappangó élet, a mely a különben jellemző mozgásoknak semmi nyomát nem mutatja. Oka az életműködésekhez szükséges föltételeknek, például víznek, oxigénnek, vagy kellő melegnek hiánya.

Mikor ezek visszatérnek, az életműködések is újra kezdődnek, mintha soha sem is szüneteltek volna. Láthatjuk a lappangó életet a növények érett magvainál, a melyek már nem petét, hanem fejlődésben levő embryót tartalmaznak, láthatjuk a baktériumok, a betokozott ázalékoknál, a ke-rekes férgéknél (Rotatoriæ), a kígyó alakúaknál (Anguillulæ) és az alsóbbrendű pókoknak egy Tardigrada nevű neménél. (Claude Bernard id. m. *Deuxième Leçon: Les trois formes de la vie.*)

Némelyek azt az ellenvetést tették, hogy az ily állapot csak lassúdása, de nem szünetelése az életmozgásoknak, hogy ezek folyton léteznének, jöllehet a mi érzékeink föl nem foghatják. Csakhogy a lappangó élet a magvaknál például századokig tarthat és rajtuk mégsem látni semmi változást; már pedig bármily lassú lett legyen is a működés, századok alatt fölhalmozódott eredménye bizonyára mégis föltünő volna. És hátha a változás mindazonáltal létezik, de oly csekély, hogy még ily hosszú idő alatt sem észlelhető? Ez csakugyan lehetséges; hiszen a mi érzékeink alá nem esik, azt bátran mondhatni akár létezőnek, akár nem. De akkor ép ily joggal állíthatom, hogy a hegy gyomrában fekvő és már régen kikristályosodott drágakő évezredek óta még mindig titkos fejlődésben van, ép így állíthatom, hogy az arany, a legállandóbb fém, a száraz levegőn változik, csakhogy sem a fejlődést, sem a változást ki nem mutathatjuk. Az ellenkezőt bebizonyítani lehetetlen. Ha azonban a lappangó életben a mozgás csak ily kis fokú, akkor nyugodt lelkiismerettel mondhatjuk, hogy — legalább reánk nézve — nem létezik.

Így a protoplasma fönnállhat a nélkül, hogy élne, a nélkül, hogy ezért megszűnt volna tökéletesen az maradni, a mi volt életében, mert hiszen az életet bizonyos körülmények között visszanyerheti. Az élet tehát nem is lakozik a protoplasma vegytani alkatrészeiben, hanem ama mozgásban, a mi állománya részecskéit élénkíti. Az ösképlő él, de nem maga az élet; sőt ez neki nem is tulajdonsága, és Huxleynek nincs igaza, midőn ezt mondja: (L. *Reden u. Aufsätze etc.: Die physische Grundlage des Lebens.* 130. l.). Ha az volna, akkor lappangó élet nem létezhetnék, mivel az ösképlőnek étellel, mint tulajdonságával mindig kellene bírnia.

Az élet mozgások összesége, vagy akár a mozgásnak egy

neme, alakja. Más szóval, és meg lehet találni nevezhetjük a protoplasmában fölhalmozott erély által végzett munkának; de semmi esetre sem tulajdonságnak. A leelő test is végez munkát, de a munka néki nem sajátja; ez csak a munkaképesség lehet. Így az ösképlőnek is legfőleg a munkaképesség, illetőleg az életképesség lehet sajátja, a mi az életet lehetővé teszi, azonban, hiányozván egyéb, külső föltételek, mint a fölhozott példák tanúsítják, nem hozza szükségképen magával.

Mozgás lévén, az élet a maga részéről mozgásnak okává válhatik. Többé-kevésbé összetetteket létesít, kezdve az amoeba egyszerű mozdulatától föl egészen az emberiség lángeszű nagyjainak gondolatáig. E szempontból csakugyan lehet erőnek tekintenünk.

Ez életerő azonban egészen más jellemű, mint a minőt vitalistának nevezett iskola néki tulajdonított. Nem valami az élő lények belsejében székelő titokzatos tényező, a mely csupán a saját szeszélye szerint függetlenül intézve az élettüneményeket, egy időre kivonja az anyagot az általános természetvegytani erők uralma alól és homályos szerepébe a kutató physiologusnak semmi bepillantást nem enged. Ellenkezőleg, a mi életerőnk csak olyan mozgásokat létesít, a melyek az erőműtan minden törvényeinek alá vannak vetve; a néki megfelelő tünemények a vegytani rokonság által okozottakéhoz hasonló következetességet mutatnak. Perrier szerint az életerő a protoplasmára nézve az, a mi a vegytani rokonság a parányokra nézve. Hódol egy szóval az anyag és erő állandósági törvényének.

Voltaképen nem is szabadna életerőnek nevezni, hanem életerélynek. Az erő egy és általános; egységes anyagnak megfelelőleg, minden hitünk, mai elveink minden parancsa szerint, nemcsak állandó, hanem egységes is. Van erő; de életerő nincs se a vitalisták fölfogásának se másnak értelmében. Az egységes erőt az anyaggal való különös viszonyában erélynek (energia) nevezzük; és a minthogy az anyag különböző alakulatokban lép föl, úgy az erély is különböző alakokat mutat, a melyek egymásba bizonyos körülmények közt átvihetők, épen ez által mutatva, hogy ugyanazon forrásból származnak, lényegükben megegyezők. Az erélyalakokat általában fölosztják helyzeti és eleven erélyre. Ezenkívül megkü-

lönböztetünk a viszonyokhoz képest sugárzó erélyt, vegyületi erélyt, elektromos erélyt stb. Úgy, a hogy fölveszszük ez alakokat, fölvehetjük, sőt föl is kell vennünk az életerélyt. Csak-hogy ez az életerély az anyaggal szemben ép oly tevékeny, mint a többi; nem áll fölöttük, hanem mellettük; függ a többitől, mint azok egymástól. Az anyaggal szemben tétlen erő paradoxon. És Claude Bernard épen olyan életerőt vesz föl, a mi léteznek ugyan, a miről mi anyagon látható tünetmennyekből szerezhetünk tudomást, de a minek az anyagra semmiféle behatása nem volna. «Az egyedüli életerő — úgymond — a mit megengedhetünk, nem lenne más, mint valami törvényhozó, de semmi esetre sem végrehajtó hatalom.» Hozzáteszi továbbá képletesen: «Az életerő igazgat oly tünetmennyeket, a melyeket elő nem idéz; a természeti tényezők előidézik a tünetmennyeket, a melyeket nem igazgatnak». (Id. m. I. 51.) Pedig hát valamely tünetmenny lefolyására hatás csak úgy kép-képzeltető, ha a ható valami az illető tünetmennynek bizonyos anyagi föltételeit módosítja. Vagy létezik életerő, és akkor úgy működik mint a természetvegytani erő; de így már megszűnt tétlen törvényhozó lenni és visszaesik akár a vitalismus életerejének akár a föntebb vázolt életerélynek fogalma alá. Vagy nem működik és így az általános erő alakjaival nem érintkezve, azokon kívül áll; de akkor nem létezik, mert a mi létezik, az a többi erélylyel együtt, néki tulajdonított tünetmennyek által, anyagi viszonyokon bizonyúl be.

Claude Bernard-t fölvételére az a rend és czélszerűség sarkalta, a mi főleg a magasabb rendű lények élettűneményeiben egyáltalán, különösen pedig a fejlődésben nyilatkozik. Ha az ide vonatkozó tényeket ma még meg nem magyarázhatjuk is tökéletesen, annyit már elértünk, hogy a magyarázatot legalább lehetetlennek nem kell tartanunk. Remélhetjük, hogy azoknak a dolgoknak a lényegébe előbb-utóbb be fogunk hatolhatni annyira, a mennyire a lényeket, szerveink és elménk gyarlósága mellett, csak fölismerni képesek vagyunk. Nem is az a bizonyos rend, az a határozott egymásután késztet ben-nünket életerélyről szólni, hanem az egyes élettűnemények közül némelyek, a melyeket a természetvegytani erők, jobban mondva az általános erő keretén belül tanulmányozott eddigi erélyalakok meg nem magyaráznak és magukban meg sem magyarázhatnak. Ilyen a többi között az élő egyéniségnek egyik követel-

ménye, az öntudat, a mi — nem tartható állapotnak, hanem szellemi működésnek.

De legyen elég e tárgyról a mondott néhány szó! Ha mélyebben belé akarnék bocsátkozni, nagyon sokat kellene róla beszélnem; ezt pedig jelenlegi czéлом nem engedi.

A táplálkozást szintén az élő anyagot a holtól megkülönböztető jellegek közé sorolják. Magának a táplálkozásnak eredményére nézve egy jegecz és egy sejt között nincs különbség: bizonyos körülmények között ez is, az is növekedhetik. De igenis van a táplálkozás módjában. A jegecz, ha a neki megfelelő anyalúgban fekszik, a saját állományához hasonló részecskéket csak fölületére vonja. A protoplasma-csöppben valóságos áramlás meg végbe: saját testétől idegen anyagokat temet magába és másokat állományából kirekeszt, mialatt minden tulajdonságait — szűk határokon belül — megtartja.

Beale az alakelem táplálkozása folyamatában beálló jelenségeket írván le, a protoplasma-csöppet mint valóságos kis örvényt állítja elénk. Az idegen részecskék az elemi élő lény fölületén áthatolva, annak gömböcskékből álló testében a középpontig haladnak előre, mialatt a már átalakított részek vagy kifelé mozognak és végtére újra áttörik a fölületet, hogy a külvilágba jussanak, vagy egy darabig még benmaradnak, hogy a protoplasma-egyén tömegét növeljék.

Az élő lényeket már Cuvier örvényekhez hasonlítja; és ez a hasonlat, a melyet később is nagyon sokan alkalmaztak, valóban fölötte találó egész szervezetekre is; de különösen az a protoplasma-egyénre nézve. Az örvény is folyvást új meg új részeket sodor magába és folyton lök ki másokat: benne semmi sem állandó; szüntelen mozgásban, változásban van minden, de azért maga az örvény minden tulajdonságában állandóan megmarad mindaddig, míg erőszakos külső behatások meg nem rontják. Az élet elemi örvénykéi is örökké fennmaradnának, ha a közeg, a melyben előre haladnak, örökké olyan maradna, hogy egyrészt a táplálékot kellő mennyiségben nyújthatná, másrészt a káros természetvegytani tényezőket az élő sejttől távol tarthatná.

A mozgás tehát a táplálkozással szoros kapcsolatban van. Vonatkozik úgy az alak- és helyváltoztatásra, mint a már említett belső áramlásokra. Huxley az ősképlő mozgásait

ennek két tulajdonságából, az ingerlékenységből és az összehúzókonyságból vezeti le. (Id. m. 117.) Claude Bernard fősúlyt az első sajátságára fektet és következőleg határozza meg: «Az ingerlékenység minden anatómiai elemek (illetőleg az azt alkotó protoplasmának) ama tulajdonsága, hogy külső ingerek hatása alatt működésbe lépnek és bizonyos módon visszahatnak. (Id. m. I. 242.) E tulajdonságok azonban csak képessé teszik az ösképlőt a mozgásra, de a mozgást magát meg nem magyarázzák. Sokan ezt kizárólagosan külső, természetvegytani tényezőkben keresik. Igaz, hogy például erőművi inger, fény, hő, elektromosság idézhet elő mozgást és a már előidézettet megváltoztathatja, de sem egyiknek sem a másiknak kielégítő okát nem adhatja. Az ösképlő folytatja mozgását még akkor is, ha körüle minden föltétel szigorúan állandó. Belső, saját állományában székelő ok az tehát, a mi mozgásait föntartja.

Magá a külső behatás szintén elkerülhetetlenül szükséges, mert semmiféle test a külvilággal szemben való nyugalmi állapotát bensejében székelő ok következtében meg nem változtathatja. Ez ellenkeznék az erő állandóságának törvényével. Szükséges valami, bármily csekély külső inger, hogy a sejtben fölhalmozott erély munkáját kiváltsa. Ez a munka pedig lehet a külsőleg látható mozgás, de lehet oly működés is, a mit közvetlenül nem észleltünk és csak másodlagos tünetenyekből ismerhetünk. Midőn például egy fénysugár ingerlőleg hat a protoplasma-egyénre, ez az inger a benne levő és valószínűleg vegytani természetű helyzeti erélyt fölszabadítja; ez átalakul azzá az életerélylyé, a melyről már szóltam. Az életerély pedig egyrészt erőművi erő alakját veszi föl a szemmel látható mozgásban, másrészt az élő lényben a vele történtek öntudatát létesíti. Ez öntudat következménye valami homályos, nekünk alig fölfogható akarat, a mely a megkezdett mozgást föntartja és bizonyos irányba tereli, néki bizonyos czélszerűséget ad.

A táplálkozással függ össze a szaporodás is. Legegyszerűbb alakjában abból áll, hogy egy egy protoplasma-csöpp két darabra szakad, és azután mindenik darab oly módon folytatja az életet mint elődjök. Azt hiszem, hogy az ilyen szaporodásnak egyéb oka nem lehet, mint egyrészt a táplálkozással járó növekvés, másrészt az a körülmény, hogy az élő protoplasma-

csöpp csak bizonyos kis méretben létezhetik. Ha ezt túllépte, többé mint egy egyén nem állhat fenn; tehát, hogy fönmarad-hasson, akaratán kívül, szükségképen két darabra szakad, az egyből két külön egyéniség lesz, a melyek ismét csak bizonyos határig növekedhetnek. Azontúl ismételni kénytelenek azt a folyamatot, a minek külön létüket ők is köszönhetik.

Hogy a protoplasma egyén miért nem haladhat túl bizonyos nagyságon, arra ma még alig felelhetünk. Bizonyára a táplálkozás válik számára lehetetlenné, és ennek következtében az a tényező, a mely egy bizonyos központ körül az egész testet egyensúlyban tartja, veszt hathatós voltából. Az egyensúly megbomlik, a test szétesik két vagy több darabra. A test szétesését láthatjuk gyakran amoebák és infusoriumoknál, mint a halál tünetét; de ekkor a szétválás számos apró szemcsére történik, míg a szaporodásnál meghatározott számú nagyobb darabokra: talán azért, mert az utóbbi esetben az összetartás nem annyira az egyes elemi részecskék között szűnt meg, mint inkább csupán a részecskék egyes csoportjai közt, ezeken belül pedig megvan. A halál ugyanis a protoplasma erőszakos és a rendesnél nagyobb mértékű vegyületi változásának következménye, a midőn a protoplasma megszűnik lenni az a mi volt, tehát megszűnik élni is. A szaporodást megelőző túlságos növekvés által megzavart anyagcsere következtében ellenben az életműködések csak lassúlnak; de a protoplasma annyira át nem alakul, hogy az élet csak egy pillanatra is megszűnne.

Mindezen gyanítások azonban a kérdésre korántsem felelnek meg, mert nem magyarázzák meg a fő dolgot, hogy tudniillik miért nehezedik meg a táplálkozás, illetőleg miért zavarodik meg az anyagcsere a növekvés bizonyos fokán túl? Be kell érünk a tétellel, hogy élő protoplasma, mint egy egyéniség csak bizonyos csekély tömegben, csekély nagyságban létezhetik; mert különben nem volna rá ok, hogy miért szaporodjék és miért ne növekedjék korlátlanul.

De talán létezik egyéniség nélkül nagyobb tömegben? A tapasztalás azt feleli, hogy nem; sőt arról is meggyőz bennünket, hogy egyéniség nélküli protoplasma egyáltalában nem létezik, vagy legalább még eddig előttünk nem ismeretes. Mindaz, a mit eddig észleltünk, sejtnek, élő egyénnek alakjában tűnt elénk. Élő egyén alatt pedig olyan lényt

értünk, a mely környezetétől többé-kevésbé éles határok által elkülönítve, létének öntudatában végzi az életműködéseket.

A mi az öntudatot illeti, ennek létéről igaz, hogy közvetlenül meg nem győződhetünk, erre nézve egyenes, a tapasztalat által szolgáltatott bizonyítékunk nincs. Kénytelenek vagyunk pusztán analogiára támaszkodni. Ámde az analogia a tudomány birodalmának némely részeiben fölötte fontos eszköz. A csillagászat valódi nagyságát, a mivel ma dicsekedhetik, jórészt annak köszönheti, hogy Herschel Vilmos analogia útján következtetett a földi dolgokról, a földi tüneményekről a végtelen naprendszerek, az egész világ-egyetemnek viszonyaira. Egyenes bizonyítékaink itt is nagyon kis számúak, és íme, szellemünk ma már mégis sok biztossággal kalandozhatja be a külső és belső tejútaknak sok lakójú, messze téreit. Ha hasznos az analogia az alig mérhető nagyságokkal szemben, miért ne lehetne az a másik végtelennel, az alig mérhető kicsinységekkel szemben?!

Tudomással voltaképen csak saját öntudatunkról bírhatunk; de ez azután minden tudásunk legbiztosabbika, minden ismeretünk kútforrása: azt az egyet igazán tudjuk, hogy létezőnk. Cogito, ergo sum! Semmi másnak egész biztossággal nem tulajdoníthatjuk, de viszont egész határozottsággal semmitől se vitathatjuk el. Nem mondhatom így teljes joggal, hogy felebarátomnak van öntudata, mert él, mert beszél; nem mondhatom, hogy a kristálynak nincs, mert nem él; hiszen sem a felebarátom, sem a kristály nem én vagyok. Arról azonban — képességeinkhez aránylag — meg lehetünk győződve, mint az élet tudományának legszebb vívmányáról, hogy csak a sejt, a protoplasma egyén élhet és így minden, a mi él, többé-kevésbé átalakult protoplasma-csöppnél nem egyéb. Ez végez minden életműködést, minden élettulajdonság ezé, és így az öntudat is néki tudandó be. A mi öntudatunk tehát egy vagy több — véleményem szerint valószínűbben egy — agyunkban székelő, élő sejtnak öntudata. Ha pedig ezek a sejtek bírnak öntudattal, miért ne bírna a legegyszerűbb élő lény, a szóban forgó szerkezet nélküli és mégis önálló protoplasmacsöpp? Ilyenek a Hæckel által először föltalált monádok, a protogenes, a protamoeba és mások: egy-egy parányi kocsonya-rögöcske. Ez az, a mit rajtok legjobb látó eszközeink, leghatalmasabb mikroszkopjaink mutatnak. Majd tökéletesen

átlátszók úgy, hogy csupán a környező folyadékétől elütő fénytörések teszi őket kivehetőkké, majd rendkívül kicsiny, folytonos keringésben, áramlásban lévő szemecskék vannak állományukba hintve. És ez az apróság mégis él, mégis bír öntudattal, a melyet előttünk mozgásainak czélszerűsége által tüntet föl, a mennyiben nála a mozgás még egyáltalában figyelemmel kísérhető. Ha valaminek, úgy bizonyára ezeknek szükségök van öntudatra, mert hiszen szabadon, egészen önmagukra hagyatva élnek és gyakran saját fáradságukkal kénytelenek táplálékukat megszerezni.*)

Nem sorolhatom most elő még kis részét sem annak a számos tapasztalatnak, a mi csak föltevésünk alapján magyarázható meg. Elég az hozzá, bátran mondhatjuk, hogy öntudatra képes minden protoplasma is, a mi sejt alakjában, többé-kevésbé független egyén módjára létezik. Nem állítom, hogy minden működésök öntudatos, hiszen mi magunk is gyakran tökéletesen elveszítjük öntudatunkat. Hosszabb időre is eltűnhetik ez a nélkül, hogy azért az a bizonyos sejtünk megszűnnék végezni életműködéseinek egy részét, a nélkül, hogy azért anyag-cseréjének teljes szünetelését kellene föltennünk. Mert az öntudat, mint már említém, a leglényegesebb életműködések egyike, a mely nem folyik ugyan mindig, de a melyre minden élő lény bizonyos körülmények között kell, hogy képes legyen. A mi öntudatunk egyéb, kifejlett szerveinknek köszönhető szellemi működésekkel annyira össze van bonyolítva, hogy — igaz — föl se foghatjuk, minő lehet pl. egy anœbáé, a mely azt semmi érzékhez sem fűzheti; de létezésében hinnünk, ez epen nem akadályoz: nagyon sok másban is hiszünk, a mivel csak így vagyunk, a mit tán még kevésbé tudunk elképzelni.

Mikor a tudósok egy része, főleg a régebbiek, a protoplasma tulajdonságait akarják tárgyalni, rendesen előre kijelentik, hogy az egyéniség nélküli protoplasmáról fognak szólni, nem élő lényről, hanem élő anyagról. «A protoplasmát, annak természetét és tulajdonságait tanulmányozva — mondja Claude Bernard (id. m. I. 293.) — az ember az életet úgy szólván csupasz állapotban tanulmányozza az életet különös egyéniség nélkül.» Pedig hát ilyen élet nincs; tehát nem is lehet róla beszélni. Csupán egyéniség élhet; minden, a mi

*) L. Edm. Perrier id. m. III. fej.

él, bír egyéniséggel, és a mi él, az protoplasma. Az örvényről kölcsönzött és már említett hasonlat e tényben is csak megerősítőt talál. Az örvény is, a protoplasma egyén is elkülönített, magába zárt, határozott kiterjedésű, független központú valami: jellemző mozgásait, önálló voltát a külső behatásokkal szemben igyekszik mindig föntartani.

Ha nem volna minden protoplasmába mintegy kiírthatatlanul beléoltva az egyéniség, ha e nélkül életben maradhatna, vajon miből lehetne magyarázni, hogy nincs korlátlan kiterjedésű tömegekben, hogy a protoplasma-csöpp csak bizonyos határig nőhet? Pedig, a mint tudjuk, tényleg mindeniknek tömege fölülte korlátolt. *)

Ezenkívül minden sejt csak egészében él: egyes részecskéi külön magukban élettelenek. Erőszakosan ketté vágatván, mindkét darab hatott volna. Ha egy nagyobb fajta ázalékot, például egy kifejlett paramæciumot vizsgálunk és a fődő lemezre hirtelen erős nyomást gyakorolunk, néha sikerül egy-egy állatot szétnyomni. Külső hártýája megreped, a repedésen kitódúl a fölvelt táplálék és vele együtt az a protoplasma-tömeg, a mely csak egy pillanattal előbb látható áramlásban és azon volt, hogy a táplálékot megemészsze. Mihelyt kijutott a testből, a környező folyadék nyomása következtében kisebb-nagyobb gömböket képez. Épen olyan élő anyag az, mint előbb volt, de már meg sem mozdul; ez valóban egyéniség nélküli protoplasma, de bármit tegyünk vele, vajon mutatja-e az élettüneményeknek bármelyikét is? Nem. A finom szemcséknek az az esetleg rajta látható le s föl rezgő mozgása nem egyéb, mint az úgynevezett Brown-féle molekuláris mozgás, a mit minden folyadékba hintett finom por mutat, erős nagyításnál nézve. Bizonyára hasonló eredményre jutnánk, ha képesek volnánk a legkisebb élő lények testét kettévágni, ha ez nem volna csekélyebb, mint legfinomabb késeink élének vastagsága: az egyes darabok itt sem élnének.

Vannak tünemények, a melyek fölületes vizsgálatnál valóban azt látszanak bizonyítani, hogy a protoplasma még akkor is mutat életműködést, midőn például az említett módon egy ázalék belsejéből kicsöppenik és élő sejtet nem képez. Schmarda azt mondja, hogy szétdarabolt stentorokból kilépett

*) L. Edm. Perrier id. m.

protoplasma-csöppek elektromosság behatása alatt összehúzódnak; a többi között e ténnyel is igyekszik kimutatni a külső tényezőknek az élő anyag mozgására való befolyását. (*Zoologie* II. Aufl. I. 43.) Ámde a tapasztalatnak az életre vonatkozólag minden jelentősége elvész, az ilyen visszahatást nem tekinthetjük életműködésnek, ha figyelembe vesszük, hogy az olyan nehezen folyós testek, a melyek a környező folyadékkal diffusio útján csereviszonyba léptek, a protoplasma mozgásaihoz valóban meglepőleg hasonló mozgásokat mutatnak. Erről mikroskopi vizsgálat útján meggyőződhetünk minden colloid anyagon (tojásfehérje, enyvesöpp), a melyet tus-szemecsekkel megtöltve, valamely folyadékban diffúzióknak kitettünk: lassú folyamatnál csak a szemecéken látható erős molekuláris mozgás, bármily külső behatás által gyorsítottnál ellenben az alapállomány is a legváltozatosabb mozgásokat végzi. (Wundt: *Physiologie*. Vierte Aufl. 131.) Már pedig ki fogná akár az enyvet, akár a tojásfehérjét élő anyagnak tartani, ki fogná azt, a mit rajta láthat, életműködésnek nevezni? Ép ily kevésbé alapos dolog, ama protoplasma-csöppeknek életet tulajdonítani. A protoplasma egyéni túl az élő anyag nem osztható a nélkül, hogy lényegét, életét továbbra is megtartsa, valamint nem képez az élő anyag teljesen, bensőleg kapcsolatos egészben nagyobb tömeget, mint a mennyi épen egy egyénben szükséges. A megfelelő egyénben egyesül tehát mindkét határa ama kiterjedésnek, a melyben az élő anyag valamely fajtája fölléphet; valamely fajtája, mondom, mert a fejletlenségnek ugyanazon fokán álló monádok számos nemei a protoplasmának, lényegökben megegyező, de némely fajlagos sajátságra nézve különböző fajtáiból kell, hogy álljanak. (Edm. Perrier id. m. 77.)

Talán nem lesz nagyon merész dolog, a protoplasma-egyéneket e helyt a testek molekuláihoz hasonlitanom. Az élet elemi alapja az a legcsekélyebb mennyisége az élő anyagnak, a mely még képes mutatni az élettüneményeket. Ezzel szemben valamely anyag molekulájának nevezik az illető anyagnak azt a legkisebb részét, a mely még változatlanul mutatja annak tulajdonságait, a mely az öt körülvevő tényezőkkel szemben önállóságát még bizonyos erővel föntartja, a mely tehát legalsó határa annak, a meddig bármely vegyület osztható a nélkül, hogy megszűnnék lényegében az maradni,

a mi volt előbb. A testek különböző módokon gyarapodhatnak tömegökben, sokféleképen fogyhatnak, de azért molekuláik se nem nagyobbodnak, se nem kisebbednek. A gyarapodásnál csak a már meglévőkhöz járulnak újak meg újak, azokkal tökéletesen megegyezők; a fogyásnál csak a már meglévők közül változnak el többen vagy kevesebben, de azért maguk a megmaradtak teljesen olyanok, mint voltak. Többé-kevesébbé állandó egyéniségeknek mindenféle physikai érintkezésnél, keveredésnél, mechanikai szétosztásnál és igen sok egyéb behatásnál, sőt vegyületi átalakulásoknál is határozott bizonyosságát nyújtják. Valamint a legóriásibb sziklák és a legtörpebb kavicsok csupán ily végtelen kicsiny molekulákból állanak, úgy a leghatalmasabb elefántok és a legnyomorútabb férgek is parányi sejtekből vannak összetéve, a melyek aránylag szűk határokon belül szintén állandó nagyságúak. Ha nőnek az élő lények, csupán alkotó sejtjeik szaporodnak, ha visszafejlődnek, ugyanazok kevesbednek, kisebb vagy nagyobb számmal szétessenek, elhalnak. Ezek a sejtek pedig az egyszerű protoplasma egyéntől vagy egyáltalában nem, vagy csak némi fejlődés, némi szervezettség által különböznek.

Úgy a molekulák, mint a protoplasma-egyének tehát egyrészt nagyobbodni nem képesek, legfőlegbb szaporodhatnak, másrészt semmi körülmények között nem kisebbíthetők lényegök kockázttatása nélkül. Ezenkívül a molekulák alkothatnak egyszerű, egyöntetű testeket, a melyeknek bensejében semmiféle különös irányú elrendeződés nincsen, alkothatnak továbbá bizonyos határozott szerkezettel bírókat, a minők például némi kettős fénytörésű anyagok az ugyanazon vegyületi alkotású, egyszerű fénytörésűekkel szemben. A protoplasma-egyének, illetőleg a fejlettebb sejtek szintén képezhetnek föltötte bonyolult szerkezetű lényeket, kezdve a rendezett sejtsaládotól föl az emberig; de képezhetnek szabálytalan, minden rendet nélkülöző halmazokat is, a minő az óceánok fenekén lakó Bathybius, mások szerint Protobathybius, meg a Hæckelina, a melyet különben némelyek csak az előbbi egyik fejlődési alakjának tekintenek, továbbá a Myxodictyum meg a myxomiceták úgynevezett plasmodiumai stb.

Szóval az «élet elemi alapja» az élettulajdonságokra nézve ugyanaz kell, hogy legyen, a mi bármely más anyag tulajdonságaira nézve a molekula. De valamint ezek nem

mindenütt egyformák, sőt általános tulajdonságaikat nem tekintve, fölötté különbözök, úgy a protoplasma-egyének sem mind egyformák, hanem, mint említém, fajok szerint eltérők.

A tudományoknak mai napság egyik főtörekvésök, hogy mindent egységes alpra vezessenek vissza. Az élettan e czélt el is érte, nem is. Kimutatta, hogy minden életnek egyenlően legelső föltétele és egyaránt viselője a protoplasma. Ámde azt is kénytelen elismerni, hogy a protoplasma nem mind egyforma, hogy bátran szólhatunk protoplasmákról, a melyek nevezetes különbségeket mutatnak. Egyik monád ép oly egyszerű, mint a másik, egyik ép úgy nélkülöz minden szervezetet, mint a másik, és, ime, egymástól mégis nagyon elütnek; az egyik így futja be pályáját, a másik amúgy; az egyiket jellemzi az a képesség, a mi a másíknál merőben hiányzik; az egyiknek életföltétele az, a mi a másíknak biztos halált okoz. Azt nem lehet mondani, hogy az épen szereplő viszonyok okoznák a különbséget, mert hiszen egymásnak közvetlen közelében élnek eltérő fajok nemzedékről nemzedekre, de azért egymáshoz hasonlókká nem válnak. Azt is nehéz hinni, hogy a ma létező sok faj mind egy eredeti ősalakból keletkezett volna, átalakulva a körülmények szerint az éveknek száz-ezrei alatt, a mióta a földön az első, mindenütt egyforma protoplasma létrejött. Elég dolgunk van azzal, hogy a körülmények hatásából a lassankinti szervezkedést megmagyarázzuk, kimutassuk, hogyan fejlődött az egyszerű protoplasma-egyénből a hártáival és maggal bíró sejt, majd ebből a sejtcsaládok és később lassankint a ma élő összes szervezetek. A viszonyok, a melyek a protoplasma-egyéneket különbözőkké tehatték, csak úgy létezhettek már akkor, midőn az élet épen keletkezőben volt, mint később. Épen oly alappal, vagyis őszintébben szólva, ép oly kevéssé alaptalanúl föltehetjük, hogy mindjárt eredetileg különböző fajtájú protoplasma-egyének jöttek létre mint az ellenkezőt, hogy az eredeti egyformák különültek szét utólagosan fajokká. E föltevés, mondom egészen jogos, és még hozzá sokkal kényelmesebb az ellenkezőnél, mert legalább megkímél sok, csaknem lehetetlen magyarázattól arra vonatkozólag, micsoda utólagos viszonyok folytathattak be az említett fajok elkülönítésére?

A protoplasma egyéniségét sok tudós kétségbe vonja. Leginkább az említett példákat, különösen pedig a roppant

tömegekben, roppant kiterjedésben létező Bathybiust hozzák föl ellene, mint a mely szabad egyéniség nélküli protoplasma volna és az élettünetmények közül a leglényegesebbeket mégis mutatná, mint a mely legjobb képviselője a formába nem szorított korlát és irány nélküli életnek. A többről azonban már kétségtelenül, erről pedig nagy valószínűséggel ki van mutatva, főleg Bessels Emil kutatásai által, hogy nem egyebek monádoknak, protoplasma-egyéneknek szabálytalan csoportjainál, a melyekben az egyesek annyira összefolytak, hogy őket ilyen állapotban külön észrevenni nem lehet.*) Egyébiránt ezzel az egy nehézséggel szemben a többi monádok, mind határozottan egyének levén, az életnek egyéniséghez kötött volta mellett untig elég bizonyítékot szolgáltatnak, és így azt legalább is hihetjük, hogy az élet már eleve úgy jelent meg a földön és a Bathybius-féle esetek — föltéve, hogy egyéb megoldás nem volna — csak utólagosan, csak mint különös körülmények következménye, jöttek létre.

De talán — így lehetne okoskodni — ha nincs is nagyobb élő egyén a sejtnek, ha az erőszakosan nem is szakítható darabokra életének kockáztatása nélkül, mégis apróbb elemekből van összetéve, talán van valami szerkezete, talán az egyenemű alap csupán összefoglalja azokat az elemeket, a melyek, ámbár egymástól mesterségesen elkülönítve nem, mégis élnek magukban véve, a melyek tehát az élet legalsóbb rendű hordozói, tulajdonságai.

Claude Bernard, a plastidularis elmélet szellemében így szól a protoplasmáról: «Miután igen egyszerű alkotású anyagnak hitték volt, ma igen bonyolult szerkezetűnek tekintik.» (Id. m. 201. l.) Másútt azonban az élő anyagot ő maga is alaktalannak (amorphe), vagyis inkább egyöntetűnek (monomorphe) mondja.

Bizonyos bonyolult kezelés után, némely protoplasmán néha egyes vizsgálóknak sikerült fölfedezni valami hálózatot, a mi finom szemeséket összekötő rendkívül vékony fonalakból áll. Ezek az úgynevezett plastidulák. Noha a tudósok egy csoportja tömérdek papírt áldozott föl már nekik, mégis nagyon megbízhatatlanok. Ilyenekké teszi őket különösen az a hosszadalmas kezelés, a min keresztül kell menniök, és a minek

*) L. Perrier id. m. 65.

következtében nagyon könnyen a műtermék gyanújába keveredhetnek. Vagy pedig nem volna-e lehetséges, hogy a halál után látszó finom recze csak az életben egymást keresztező és az épen áramló szemcsék által jelzett áramlási utak hálózata? Midőn a protoplasma hirtelen elhal, a szemcsék vigyázatos kezelés mellett megmaradhatnak abban a helyzetben, a hol épen voltak az életben: a sorok nem bomlanak föl és létrejö az újabban annyit emlegetett képletek számos alakja.

Hogy a monádoknak azaz a protoplasma-egyéneknek teste minden szerkezet nélkül való, azt Perrier kétségtelennek tartja már csak azért is, mivel a mai mikroszkopjaink mellett elérhető legnagyobb nagyításnál képesek vagyunk a protoplasma molekuláinak megfelelő nagyságokat is észrevenni, megláthatjuk a sejtnék anyagában magukat a molekulákat is, és valójában még sem mutatható ki határozott rendezkedésüknek semmi megbízható nyoma. Ilyet normalis viszonyok között legfőlebb csak az láthat, a kibe mások tekintélye oly erős meggyőződést oltott, hogy csupa jóakarattól a mikroszkop alatt azt is látja, a mi ott sincs. Van valami az öreg Schleydennek gúnyos mondásában: «A mikroszkop alatt azt lehet látni, a mit az ember akar!» Ha azonban a vizsgálónak szeme nem káprázik — és ez nem is olyan közönséges dolog — semmi más nem tűnik elebe, mint ide s tova mozgó, bizonyos irányban áramló és e mellett gyors rezgésben lévő parányi szemcsék halmaza, a melyek közül a még kivethető legkisebbek vagy már molekulák vagy néhány ilyennek csoportjai. Pedig hát a legfinomabb szerkezet sem vonatkozhatik a molekuláknál kisebb részek rendezésére!

Állítólag még szabad szemmel képesek vagyunk kedvező körülmények közt, főleg áteső fényben a milliméter század részénél nem vastagabb szálakat is megkülönböztetni, a minők némely pókhálók szálai és testünk legvékonyabb pehelyszőrei. Mikroszkopjainkkal meg kétezerszeres nagyítást érhetünk el, és e szerint az a valami, a minek átmerője a milliméternél 200,000-szer kisebb, azaz 0.000005 milliméternyi, épen látásunk határán van. A kicsiségnek körül-belül ezen a fokán állanak általában a testek molekulái, a melyek közt a fehérjeféléké — mint a legösszetettebb és, Lieberkuhn szerint, alkotó elemeinek 785 parányából álló molekula, bizonyára a legnagyobb levén — leginkább észrevehető.

Kissé furesának tetszhetik, hogy olyan pusztá föltevés útján megállapított valaminek mint a molekula, nagysága ki legyen számítható! És ez mégis megtörténhetik. Bizonyítják Thomson, van der Waals, Maxwell, Looschmidt es mások munkálatai. (L. Ad. Wurtz: *La Théorie atomique* 232—235. oldal.)

De térjünk vissza az élő egyénekre! Fölösleges volna e helyt a plastidulák tanának tüzetesebb megvitatásába bocsátkozni. Bárhogy álljon is a dolog, az alapját alkotó vizsgálatok leginkább csak maggal bíró sejtekre vonatkoznak. Ezek pedig, ha a valóságnak megfelelnek is, a tárgyat képező elmélettel nem ellenkeznek, mert hiszen a maggal bíró sejtek a fejlődés lépcsőjén már messze vannak a legegyszerűbb élő lények fölött. Azok már szervezetek, a melyek lehetnek többé-kevésbé bonyolultak, mutathatnak akár mindenféle kezdetleges szerveket is. Maga az eredeti protoplasma-egyén mégis lehet tökéletesen szerkezet nélküli. De a Hæckel, a kinek szokása és, úgy látszik, jelszava mindent általánosítani, általánosítja a plastidulákat is. Úgy tekinti őket, mint a monádok legvégső elemi összetevőit, ama szét nem bontható testeket, a melyekhez látás útján a legfinomabb elemzés vezethet. Ez elemek tevékenyek volnának, önálló, rezgő és hullámzó, úgynevezett plastidularis mozgásokat végezhetnének.

Arra azonban, hogy maguknak a szemcséknek saját, életükből folyó mozgásuk volna, semmi bizonyítékunk nincs. A tovahaladó és különösen jellemző mozgást az üvegszerűen átlátszó alapanyag működése következtében támadó áramlásoknak köszönhetik. A rezgő mozgás ugyanis önálló, de az életre nézve épen nem jellemző, mert nem más, mint az a molekula-mozgás, a mit mindenféle, folyadékban lebegő, igen finom részecskék mutatnak, a mi csupán az illető folyadék minőségétől és állapotától függ. Így Wiener és Exner tapasztalták, hogy tus-szemcsék, vízben eloszolva és légtől menten üveglapok közé zárva, molekula-mozgásukat hónapokon át megtartották. És e mozgásra, hogy a hasonlóság teljes legyen, még azoknak a külső tényezőknek is van befolyásuk, a melyek a protoplasmára ingerként hatnak. Például a meleg a tus-részecskék rezgését határozottan gyorsítja. (L. Wundt. Id. m. 127.)

Mindezek szerint semmiféle mozgási tüneményből nem

lehet arra következtetni, mintha az említett plastidulák önálló életük volnának, mintha a protoplasmának bármely része is élhetne magában. Hæckel az anyagi molekulák természettani tulajdonságait adja nekik, és ezenfelül egy élettulajdonságot, az emlékezetet, vagyis képességet arra, hogy megőrizze azt a mozgás-nemet, a miben tevékenységek nyilvánul. Ilyen emlékezet fogalma egyrészt nem eredeti, mivel már a múlt században hirdette Maupertuis, és újabban Ewald, másrészt egészen szükségtelen. Szükségtelen főleg annak magyarázatához, hogy az egy sejtből keletkezett fióksejtek úgy élnek, azon tünetmennyeket mutatják, mint az anyasejt. Az előbbieknél tulajdonságai az utóbbiéival szükségképen megegyezők, mert a szaporodás legegyszerűbb alakjaiban nem más, mint egy plasma-csöppnek két darabra válása, és az föl nem tehető, hogy magának az eredeti plasmának fajlagos tulajdonságai ezáltal megváltozzanak. Egyenlő tulajdonságú anyagok pedig egyforma külső behatások mellett csak egyforma tünetmennyeket szülhetnek; és azt Hæckel legkevésbé sem tagadja, hogy az életben való viselkedés, a tünetmennyek különös sorozata az élő anyag tulajdonságaiból és a körülményekből következik. Valóban sok dolguk volna a plastiduláknak, ha például magasabb rendű lényeknél ezek hosszú genealogiáját eszükben tartanák, hogy fejlődés közben minden lény a maga részéről szintén befuthassa azt az utat, melyet ősidőktől fogva maga a faj bejárt. Mert az egyén átalakulásai alatt keresztülmegy mindazon fokozatokon, a mik a faj történetét alkotják, azaz, Hæckel nagyhangú kifejezése szerint, az ontogenesis, vagyis az egyének kifejlődése az öröklés és az alkalmazkodás törvényei által megszabott rövid és gyors ismétlése (recapitulatio) a Phylogenesisnek, vagyis a megfelelő törzs kifejlődésének, tudniillik azon elődöknek, a melyek az illető egyén őseinek láncolatát képezik. (Hæckel: *Natürliche Schöpfungsgeschichte*. 6. Aufl. 276.)

A plastidulák emlékezetének és az egész plastidularis elméletnek fölösleges volta az egyszerű protoplasma-egyénekkel tehát önként kiviláglik. A magasabb rendű lényekre nézve is nagyon nélkülözhetővé teszük akár Hissnek: (*Unsere Körperform u. das physiologische Problem ihrer Entstehung*), akár Darwinnak: (*On the Domestication of animals and plants* művének *Pangenesi*s című részében) ide vonatkozó föltevésai.

Engedje meg a tisztelt olvasó, hogy mindannak lényegét, a mit az előbbiekben, fájdalom csak vázlatosan kifejtteni szerencsém volt, végezetül a következő néhány szóban röviden összefoglaljam :

Az élet mindig egyéniséghez van kötve ; az egyéni főmaradástól nem korlátozva, határozott alak, minden irány és minden öntudat nélkül nem létezik. Az élet egyedüli tulajdonosa nem a protoplasma-anyag, hanem a protoplasma-egyén, és pedig nem részeiben is, hanem csupán a maga egészében. A protoplasma-egyén végre a fajok szerint különböző, de mindig csekély és megszábotott határok közt változó méretekkel bír.

Csak így érthető meg, miért van szüksége a természetnek millió meg millió sejtre, hogy nagyobb élő lényeket alkotasson, csak így érthető meg az állattannak és a növénytanak legújabb iránya, a mely minden magasabb rendű élő lényben a legalacsonyabbaknak, a sejteknek majd egyszerű, majd fölötte bonyolult szerkezetű csoportozatát látja. Maguk a sejtek a valódi élettani egyének ; függetlenségüket, a mint Milne Edwards mondja : személyiségüket többé-kevésbé megtartva, ezek egyesülnek az állattani vagy növénytani egyénné. (*Leçons sur la physiologie et l'anatomie comparée de l'homme et des animaux.* XIV. 226.)

Bármely magasabb rendű élő lény a maga összeségében oly különös, oly nehezen érthető képet mutat, minden részében az aprólékos alakoknak oly sok változatát tárja eléünk, élettüneményei által oly kúszálnak látszó útvesztőbe ragad, hogy a vizsgáló vele szemben zavarát alig rejthetné el, a számtalan, tájékozást csak nehezen engedő jelenségből alig igazodhatnék ki, ha a tudomány nem nyujtana számára megbízható Ariadne-fonalat, megbízhatóbbat mindannál, a mit valaha ember saját szellemében a földön és természet fölötti segítségben a földön túl keresett vagy találni vélt. E fonal nincs valami hatalmas, ég felé törő oszlophoz erősítve ; ellenkezőleg, nagyon is parányi, nagyon is gyöngéd valamihez : mindig sejtből, protoplasma-egyénből indul ki, és bármennyi kerülő, bármily hosszú út után mindig csak oda tér meg. A bölcsék magasztos eszméinek forrását az egyszerű sejtnak életműködéseiben kutatjuk ; és ez igénytelen törpe lényt vizsgálva, csak annál inkább lelkesülünk minden nagyért, fonségesért.

A mire nem rég tudatlan bámulattal tekintettünk, azt most kezdjük érteni és nagyszerűségét csak most tudjuk igazán méltatni: a kicsinyről tanuljuk meg csodálni a nagyot.

Kétségtelenül a protoplasma-egyének tanulmányozásának köszönhetjük legnagyobb részét annak az óriási haladásnak, a mely az élet titkára boruló fátyolt már-már föllebbenti előttünk, a mely remélhetőnek mondja azt, hogy megtudjunk annyit az életről is, a mennyit alkotásunk és földi helyzetünk bármiről is tudni enged. Ma már nem hiú káprázat az, ha biztató erővel száll meg a hit, hogy az élettan előbb-utóbb el fogja érni végcélját, hogy ki fogja mutatni az élet összes bonyolult viszonyainak kapcsolatát a protoplasma-egyén keretén belől végbemenő és egyszerű törvényekre visszavezetett mozgási tüneményekkel. Ki fogja mutatni ezt oly világosan, mindenki előtt oly megérthető módon, hogy a művelt ember lelki szemei előtt még gondolkodásának műhelye is oly ismert legyen, mint évek óta megszokott dolgozó szobája. Eljövend az idő, midőn mindenkinek be kell látnia, hogy, ha tudásunk csak viszonylagos értékű, és örökre gyarló marad is, legalább nincs semmi, ám nevezzék életnek vagy egyébnek, a mi előttünk kevésbé volna érthető, mint akármi más. Ennél pedig többet senki sem kívánhat!

Ifj. APÁTHY ISTVÁN.

ANYA ÉS GRÓFNÉ.

Regény.

Hetedik és utolsó közlemény.*)

XVII.

A dolog nehezen indul és a diplomatiái tárgyalás az anya és fiú között ki nem elégitő eredménnyel végződik.

Négy napig várta Árpád gróf a választ levelére. Nagy idő ez mostanában, ha a postának csak nyolcz óra kell, hogy Buda-Pest és Brünn között az útat megjárja. Az ifju azonban, mint a szerelmesek szokták, e késedelmet is jó jelnek tekintette.

— Anyám bizonyosan feltörte leveletem és elolvasta: különben rögtön visszaküldi, mint a másikkal tette. De már ingadozik és semmit sem akar elhamarkodni.

Egy este azonban, épen oly órában, melyben legkevésbé sem várta, belép szobájába az öreg József és violaszín pecsétetes levelet tesz ura elé, a theázó asztalkára.

Győzelem! a postabélyeg Brünn városát hirdeti. A levél nagy négyszög, de vékony; tehát nem lehet benne az ő levele, mely hat teljesen beírt lapot foglalt magában.

Nagy izgatottsággal törte föl a pecsétet, de a mi legelőször is szemébe ötlött, rögtön leverte őt képzelt mennyországából. Nem édes anyja írása. Megint a fejedelemné ékes kaligraphiája; azaz: idegen kézzel írott szabályos betűk és sorok,

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 85., 86., 87., 88., 89. és 90. füzeteiben.

alól a fejedelemnőnek egyáltalában elolvashatatlan szarkalábjaival.

A levélben pedig csak az volt, hogy Tereskey grófné még mindig vallási szent gyakorlatokkal levén elfoglalva, a hozzá intézett levelet fölbontatlanul félre tette és igen kéri Árpád grófot, hogy őt ezutánra minden további levelezéstől megkímélni szíveskedjék.

Vége volt az utolsó reménynek is. Eloszlottak a ködből alakult fellegrákok; a kisütött nap puszta, kietlen vidéket és vigasztalás nélküli jövőt világított meg.

Félóra múlva azonban Árpád gróf a teli pohárral nyújtott méregből és epéből, ha csak szalmaszálon át is, egy kis edességet tudott kiszíni.

— Még is van haladás — gondolá. — Ezúttal nem küldte vissza levelemet. Ez annyit tesz, előbb vagy utóbb fölbontja és elolvassa. Megtilt minden további levelezést? Oh bizonyára azt érti ez alatt, hogy ha a fiú az anyával értekezni akar, ne sokat írogasson, hanem arra való a vasút, hogy jöjjön hozzá személyesen.

Másnap Józseffel együtt a reggeli gyorsvonatra ült, délután egy órakor leszállott Gänserndorf állomáson. Ott nagy kétségbeesésében megevett valami petroleumban kisütött pecsenyét s aztán fölugorva a bécs-prágai vonatra, este öt órakor, a midőn már deczemberi sötét éj volt, megérkezett Brünn városába s beszállott a helyben igen elegánsnak tartott *Hotel Podowitz*ba.

Itt legelső gondja volt kérdezősködni, mi módon juthatna be az ember a «hét tör fájdalma» nevet viselő zárdába. A kapus, a pinczér meg a szobalyány nem tudtak utasítást adni. Tán még veszedelmes bolondnak is tartották, hogy fiatal ember létére oly szent helyre akar betörni.

Később azonban lemenvén az étterembe, látta, hogy az egyik asztalnál egy vidéki pap vacsorálgat, tehát ő is, a szokott engedelemkérés mellett, oda ült s kiválasztott az étlapból valamit, a mi nevénel fogva, nemzeti morva eledel lehetett.

Árpád gróf társalogni kezdett a pappal, a ki igen értelmes és beszédes embernek látszott s mindjárt kitűnt belőle, hogy a helybeli viszonyokat tökéletesen ismeri.

— Tisztelendő úr! Szabadna egy kérdést tennem?

— Tessék, uram, ha szolgálhatok.

— Nem tudná nekem megmondani, minő úton és módon lehetne nekem bejutni a «hét tör fájdalma» nevű apácza-zárdának beszélő teremébe?

— Hogyan? — felelt a pap elriadva — ön a «hét tör fájdalmá»-ba akar behatolni? De, uram, oda még a tegnapi született fiúcsesemőt sem bocsátják be, annál kevésbé oly fiatal urat, mint ön.

— Oly szigorú zárda?

— Borzasztó szigorú. Csak a kísérlet is föllázítaná a kolostort, de még egész Brünn városát, összes igazhitű lakosságával.

— Tehát teljes lehetetlen? Már nem is e világban élnek? De hiszen még is akad néha, hogy a legfontosabb családi ügyekben valamelyik apáczával értekezni kell.

— A «hét tör fájdalmá»-ban nem ismernek családi ügyeket. Ott csak szent czélok s a vallás javára irányzott törekvések kelthetnek érdeklődést.

— De végre is, ha valamelyik halandó férfi fontos és életbe vágó közleményt akar beküldeni, csak kell módnak lenni, hogy izenetét átadhassa?

— Nincs szabály kivétel nélkül. Hanem ehhez legelőször is a legjobb helyről jövő ajánlat és a leghathatósabb pártfogás szükséges.

— Pártfogás? tessez az, ha engedélyt nyernék, a méltóságos és főtisztelendő püspök úrtól?

— A püspök még nem elég (csak úgy röviden címzés nélkül mondta), oda több kell.

— Több? Hol kaphatnék magasabb forumot?

— Azaz: hogy a püspök nem avatkozik a dologba. A ki hozzá folyamodik, azt feleli neki: tessék egyenesen a zárda gyóntató atyjához fordulni.

— Ah, értem, ez az akadály, ez a szikla, melyen átugrani kell.

— Ez azon rév, melyen a zárdába juthatunk. De azért ebből nem következik, hogy a kérelmező közvetlenül valamelyik apáczával a vasrácsolattal ketté választott teremben személyesen beszélhessen. Ez ember emlékezete óta soha sem történt.

— Soha?

— Soha! Úgy, hogy idegen férfi csak a fejedelemnő-

vel beszélhet, még pedig mindig a gyóntató atya jelenlétében.

— Szörnyű rabszolgaság! Mint ha mi férfiak mindnyájan csak az incselkedő ördögnek küldöttei volnánk.

— Nines különben.

— És ez a gyóntató atya? Legalább csak közel lehet hozzá férti?

— Minden órában. Ajtaja szegény és gazdag előtt éjjel-nappal nyitva van. Mondják, igen ájtatos öreg ember. Ha ma-holnap meghal, a káptalan meg a városi tanács folyamodni fog Rómába, hogy a szentek közé kanonizálják.

— Még az alsóbb rendű papság is így gondolkodik?

— Nincs azok közt egy hajszálnyi különbség; az elsőtől az utolsóig mind egy húron pendül.

— Úgy látszik még is, mint ha ön másként vélekednék.

— Én? Hogy jövök én a papok kategóriájába?

— Azt hittem, hogy ön pap, plebános.

— Ezer ördög, még csak az volna hátra! Uram, én a brünni színház tagja vagyok s rendesen az intrikus szerepeket játszom.

— Akkor ezer bocsánatot kérek; de én önt folyvást tisztelendő úrnak címeztem s nem mondott ellen.

— Oh a mi ezt illeti, én soha sem hallom, mint címiznek engem. Szokva vagyok minden nap más titulust hallani. Vagyok én börze-zsidó, megszőkött pénztárnok, alattomos jezsuita-pater, báró, gróf, herczeg, néha még papír koronával ő szent felsége.

— Nagyon, igen nagyon örvendek ez ismeretségnek, de valóban föltűnt, hogy ön az apáczák zárdájának házi szabályait oly pontosan ismeri.

— Olyan ember, mint én, a ki mindig kocsmában ebédel, kocsmában vacsorál, sokat hall, sokat tanul a világ dolgairól.

— Utoljára még tán meg tudná mondani, hol lakik az a nagyhatalmú gyóntató atya?

— Breitegasse 19. szám. Ne csodálkozzék ezen. Magam is tisztelegtem nála egyszer, két törvényszéki tanácsos jelenlétében.

— Oly czeremoniával járt a tisztelgés?

— A dolog így történt: Egyik gyöngé órámban a szín-

padon úgy öltöztem, olyan maszkot vettem, és úgy beszéltem, mint ő atyasága. Erre engem két hétre bezártak s ráadásul még ünnepélyesen bocsánatot kellett tőle kérnem.

— Sok volt egyszerre, ily csekély tréféért. Hogy hívják ezt a gyóntató atyát?

— Pater Lactantius.

— Mit hallok? Pater Lactantius!

— Ismeri? akkor szerencsét kívánok hozzá. Csupa báj és méz ez ember, csak hogy mentől belebb hatolhasson mások titkába. A nyáron, mondják, halálos beteg volt Bécsben, de miután a jezsuitának nem szabad meghalni akkor, mikor neki tetszik, csak ha szerzetének érdekében főnöke megengedi, hát kiépült s most friss egészségben van, mint a makk.

Nyugalmas éjet kívántak egymásnak.

Reggel, midőn világosodni kezdett és József komornyik a kikéfelt öltözéket behozta, egy levélkét adott ura kezébe. Ím tartalma:

«Gróf úr!

Örömmel értesültem, hogy ön Brünnbe érkezett. Régóta várom. Nagy meglepédesemre szolgál, hogy tegnap már ismeretséget is kötött. Bizonyos istentagadó komédiás tele beszélte fejét: tehát az én kedves növendékem maga ítélhet a megromlott társaság veszedelmeiről. Kettőjük közt lefolyt beszédből tudom, mi hozta önt ide: tehát, ha nincs ellenére, a kilencz órai szent mise után meglátogatom önt szállásán s viszem a «hét tör fájaldmá»-ról nevezett zárdába. P. L.»

A levél jól volt írva; semmi homályos benne: az olvasó mindjárt tudta, kivel van dolga.

— Derék város ez a Brünn — okoskodék Árpád gróf — látszik, hogy innen kerülnek ki a legfinomabban szimatoló rendörkémek. Hanem a jezsuita paterek is megkapják belőle a maguk részét.

A kijelölt órában a pater bérkocsin jött a vendéglő elé. Időkímélésből föl sem jött a gróf szobájába; csak izente, hogy ha tetszik, készen áll szolgálatra.

Útközben pater Lactantius szükségesnek látta, egykori kedves tanítványának egy kis útbaigazítást adni.

— Gróf úr! — mondá — a hová megyünk, ott nincs hatalmasabb úr, mint én vagyok; de lehetetlenséget ne követeljen tőlem. Ilyen volna, ha kívánná, hogy édes any-

jával találkozék és beszéljen a zárdának elrácsozott tere-
mében.

— És miért nem?

— A ház szabályai meg nem engedik, semmi szín alatt.

— Tudtomra, anyám nem apáca.

— Nem; mert azon perczben, melyben neki tetszik, ki-
mehet. De míg ott van, mindenben egyenlő a többivel. Semmi
kivételt, kiváltságot nem követelhet; együtt ájtatoskodik társ-
nőivel, együtt ül asztalhoz az adventi böjtös ebédre s még
megszokott szolgálatát is nélkülöznie kell.

— Nem beszélhetek anyámmal? Akkor miért me-
gyünk oda?

— A grófnéval nem beszélhet, de igen a fejedelemasz-
szonynyal. Mondjon el neki mindent, a mi szívéen fekszik, a
mi lelkét nyomja, s aztán majd én ítélem meg, mennyit kell
ebből a grófné tudomására juttatni és mennyit nem.

— Ilyen föltételt ei nem fogadhatok. Ez rabszolgaság
volna, mi pedig szabad országban élünk.

— Igen, az ország szabad; ott ama falakon belől, főnö-
köm megbízásából én uralkodom korlátlan hatalommal.

— És ha még is valaki ellenmondana e korlátlan hata-
lomnak?

— Megteheti egyszer; de olyan büntetést kap, hogy
elmulik kedve a második kísérlettől.

— Oh, oh! Talán csak nem falazzatják be, mint Ubrik
Borbálával tették?

— Ezt is megtehetjük, ha tetszik.

— És a törvény?

— A törvény csak a zárda kapujáig törvény, azon belől
az én birodalmam kezdődik.

— Köszönöm, hogy ezt megmondta; ki kell szabadíta-
nom anyámat e középkori szent inquisitió odujából.

— Mihelyt a grófnének tetszik és én is úgy akarom.

— Ah, ez már sok! Pater, én rettenetesen gyanítok.
Önök fogva tartják anyámat!

— Már volt ilyen esetünk is.

— Uram! — kiáltott föl Árpád gróf — állítsa meg a ko-
csit. Olyan helyre, a hova ön visz, nem tanácsos menni
revolver nélkül.

— E hiányt azonnal kipótolhatjuk. A legközelebbi útca

sarkán egy fegyvergyáros boltjára találunk. Vehet ön ott pisztolyt, töltényt, tört, kardot, yatagant és igen éles bouvie kést.

Árpád gróf elpirúlt, de mégis, mintha valami kellemetlen hidegség érzése futna végig háta gerinczén. Akarata ellen regényes képek torlódtak agyába. Hát ha oda benn sülyesztőre állítják s a legelső erőszakos szóra megmozdul a padló alatta, s akkor mindenestől aláhull az örökös rabság sötét aknájába.

— Minden esetre — mondá elég sértő hangon — jó lett volna a vendéglőben előre megmondani, hová megyek, hogy esetleg tudják, hol keressenek.

— Azt is, hogy hol találják meg?

Árpád grófnak nem tetszett e hideg elbizakodás. De csak nem fog félni egy öreg paptól, meg egy csoport böjtölő apácától? Haladott tehát a kocsi, míg egyszer valamelyik útcza sarkán, a rossz kedvű fiatal ember két rendőrt látott ácsorogni. Meg sem gondolva, mily nevetséges szerepre vállalkozik, megállítá a bérkocsit s magához inté a rendőröket.

— Uraim! — szolt hozzájuk — íme látogató-jegyem. Én most a «hét tör fájdalom» nevű zárdába megyek. Ha ma delután egy órakor nem leszek a *Hotel Podowitz*ben, tegyenek jelentést a főnökségnél.

A rendőrök borzasztóan széles szájat tátottak ezen rémdrámába való utasításra. Átvettek a jegyet, mondtak egymásnak cseh nyelven valamit s aztán tovább állottak.

— Értette gróf úr, mit beszéltek?

— Nincs szerencsém, csehül tudni.

— Engedelmével lefordítom; azt mondták: már megtörtént, hogy az urak egy apácát megszöktettek, de hogy az ájtatos szűzek egy ilyen markos ficzkót fölfaltak volna, még soha sem hallották.

A kocsi nem sokára kiért a városból s megállott egy komor és visszariasztó ízlésben épült homlokzat előtt. A tér szomorú és kietlen, de jobbra balra gyárak emelkedtek, melyek a szomszédságot örökös gépzajjal nyugtalaníták, a vidéket pedig mindent feketével beborító füsttel árasztották el.

Épen most kullogott vissza a város felé egy hirlap-colporteur, a ki meglátván az idegen ifjút, szokott rikácsoló hangján ajánlgatni kezdé a helybeli cseh és német ellenzéki lapokat.

A pater három fajta lapot vett meg s betekintvén a napi

hírek rovatába, útitársát a következő újdonságra figyelmeztette:

«Tegnap este óta városunknak jeles vendége van: gróf Tereskey Árpád, Magyarországból. Az ifjú gróf el van ragadtatva Morvaország fővárosának szépsége, gazdagsága, óriási forgalma és nagyszerűsége fölött. Mondják, hogy az ifjú gróf egyúttal a «hét tör fájdalom» zárdában lakó édes anyját is meglátogatni szándékozik.»

— Most már meggyőződhetik az én kedves tanítványom, hogy nem incognitóban viszem a kolostorba. És ha mégis ott feledném a legrejtettebb «in pace»-ban, bátran keresheti őt a a rendőség, míg csak az épületet körül köre szét nem szedte.

Az ifju nem felelt, de érezte, hogy meg van szégyenítve. Ő ugyan maga csak nevette az idétlen gondolatot, hogy félt volna; de tény, hogy elhamarkodott óvatosságával valamicskét mégis elárult ezen nem fiatal hőshöz illő portékából.

A kapu az első csöngetésre fölnyilott. A vén portásné mély meghajlással állt félre, utat engedve a gyóntató atyának. Mikor megpillantotta a fiatal embert, ijedten szögezé szemeit a földre, mintha lelkét bűnös gondolatoktól akarná megóvni.

Következtek az egymást átszelő folyosók tömkelegei. Nehol a négyszögű kövekből rakott tévesztő utak végét vasajtó zárá el. Ilyenkor oldalra kellett fordulni s a lépcsőn egy vagy két emelettel fölebb hatolni, míg ismét zárt ajtó elé értek, s akkor újra lefelé az alsóbb emeletekbe. A hol kis kerek ablak kétes világot adott, az mind magas falaktól körülvelt szűk udvarra szolgált. Mindenütt penészszag és kriptai csend, melyet csak saját lépteiknek visszhangos kopogása zavarhatott föl. Vezető nélkül innen ugyan idegen ki nem talál.

Elvégre a legnagyobb épület sem lehet határtalan, mint Brazília őserdei, tehát hosszú vándorlás után egy vasrudakkal erősített tölgyfa ajtó elé jutottak, melynek zárát a pater magánál tartott kulcsesal nyitotta ki. Ott voltak a kolostornak úgynevezett beszélő teremében.

Tulajdonkép ez is csak puszta ék nélküli szoba volt, erős vasrácozattal ketté osztva. A külső felében, a közepén szüette faszék állott, fenyőfából, festetlenül; olyan, minőt a törvenyszék teremében a vádlottnak adnak. Belől, szemben a rácsozattal, kopott fekete bársonnyal bevont pamlag sötétkedt a fejedelemnö számára; mellette, oldalt, színehagyott

olaszfal takarta el a szoba szögletét. Hihetőleg csak azért, hogy e helyen, a hol mindent titokba burkoltak, az idegen ne lássa, honnan terem elő a fejedelemasszony, hanem egyszerre csak jelen legyen.

Ekkor a pater kihúzván óráját öve alól, mondá:

— Nagyon is korán jöttünk. A kolostor szüzei még nem végeztek el ájtatosságukat. Foglaljon helyet gróf úr, s ha e szék kényelmetlen, gondolja meg, hogy itt a holtig tartó vezeklésnek fölszentelt csarnokában vagyunk.

Ezzel visszament az ajtóhoz, becsapta oly erővel, hogy az egész épület rezgett belé. S miután a kulcsot is ráfordítá, sétálgatni kezdett a terem szélében.

Nem sokára az épületnek nem nagyon távol eső részéből gyászszertartásra emlékeztető ének hangzott föl. Hallotta egy öreg férfinak rezgő bassusát, kísérve a láthatatlan asszonyi karnak sopránjától.

Igazi temetési ének, megfelemlítő és kedélyt leverő halotti zsolosma. Az öreg reszkető hang rá kezdé:

«Gemitus mortis, dolores inferni, circumdederunt me.

Az apácák folytatták, bizonyosan könyvből olvasva, latin nyelven. Nem érthették ugyan, mit énekelnek, de az Úr jól tudta, mit kérnek tőle az egyház hivatalos nyelvén.

— Úgy vagyok itt — szólótt Árpád gróf — mint Genaro és társai a Borgia Lukreczia lakomáján. Kivéve a gazdag asztalt, az ezer gyertyát és az arany sárga színében csillámló syrakusai ó bort.

— Ön kolostorban van.

— Pater, ön engem csodálatos hidegségével meg akar félemlíteni? Nem tagadom, bizalmatlanúl jöttem ez iszonyatos fészekbe, a hol a középkornak sötétsége mint megkövült rémalak mai napig uralkodik. Borzasztó kőhalom ez, melyet a vakhit emelt föl, mint megvívhatatlan erőseget a természet hatalma ellen. És századok óta mindig találkoztak, kik élve ide temetkeztek! Ily boldogtalan lehet az én anyám is, a ki gyermekora óta mindig bálványa és irigyletje volt a nagy világnak, hogy elzárkózik ide e korhadó kriptába?

— Isten közelében legbizonyosabb a vigasztalás. Láthatja gróf úr, miként fájhat egy anyának a fiú engedetlensége.

— Akkor engem büntessen és nem magát.

A távolban pedig még mindig hangzott a gyász-ének.

Ama reszkető hang most fölemelkedék s mint az utolsó ítéletre hívó angyalnak harsonája, éneklé a borzasztó anti-phonát:

«Ne tradas bestiis animas confidentes tibi.»

— Pater! jó theologia van ez énekben? Még arra is kell kérnünk az örök jóságot, az örök irgalmasságot, hogy a benne bízóknak lelkét ne vesse martalékúl a pokol undok fajzatainak?

— Nagyon szükséges, mert az ember akkor is vétkezhetett, a mikor jót vélt cselekedni.

— Úgy tanultam öntől, hogy mindig a beszámítás határoz.

— Nem rosszul beszéltem. De van eset, hogy magunk vétkes mulasztással hanyagoljuk el megismerni azon utat, melyen az igazságot föltalálhattuk volna.

— Temetés van a kolostorban?

— Nincs. Csak mater Veronika halála évfordulóját tartják az egész oktáva alatt.

— A múlt héten halt meg?

— Valamivel régebben: december 10-dikén 1721-ben.

— Hogyan? 1721-ben? Több, mint százötven év előtt! Pater, szükség lehet, egy oly régen megholtnak lelki üdveért még mai napig is imádkozni?

— Az imádság soha sem sok, soha sem fölösleges.

— Akkor mi lesz azon szegény emberből, a kit koporsója mellett meg nem sirattak, a kiért soha más még egy miatyánkot sem mondott el?

A pater vállat vont, s az írás egy mondatát idézé:

— Sokan vannak a meghívottak, de kevesen a választottak.

— Hogy hívják a mostani fejedelemasszonyt?

— Mater Miloszlava.

— Grófné?

— Herczegnö.

— Uram! egyáltalában nem remélhetem, hogy anyámmal beszéljek?

— Mig itt van e házban, teljes lehetetlenség.

— És ha írok hozzá?

— Akkor megmutatom neki az érkezett levelet s azt mondom: «leányom, feltöröm a pecsétet, s a mit helyesnek

és üdvösnek ítélek, elmondom belőle»; ha nem fogadja el e föltételt, szeme láttára a lángok közé vetem.

— Ön nem volt ily hatalmasság Bécsben, anyám palotájában!

— Bizonyára nem, és nem is követeltem; de itt e falak között én vagyok a lelkiismeretnek földi bírója.

— És ha ön is csalatkozik?

— Akkor fejemen az ítélet. Rajtam fekszik a legnagyobb felelősség.

— Mikor anyám e házba lépett, lehetetlen, hogy ismerte volna e minden önérzetet megsemmisítő fegyelmet.

— A grófné e ház, e szerzet törvényeit ismerte, mielőtt ön e világra született volna.

— Nem beszél arról anyám, mikor akar innen kiszabadulni?

— Mondtam, mikor neki tetszik. De csak akkor fog neki tetszeni, ha fia meghajlik és engedelmeskedik.

— Pater! még egy kérdést: Van-e Istennek vallási ki nyilatkoztatásában oly törvény, hogy az anyának joga volna, fia számára feleséget választani?

— Nincs.

— Úgy-e nincs.

— Ellenben kötelessége, jó tanácsot adni. A fiú részéről pedig nyílt engedetlenség az, hogy oly nőt választ, a kit az anyja félre vet.

E pillanatban Árpád gróf szeme előtt valamely áttillanó árny elfogta a világosságot. Átpillantott a szobának a rácsozaton túl eső felére s látta, hogy éppen most egy apácza jelent meg s helyet foglalt a fekete pamlagon.

— A hercegnő: mater Miloszlava fejedelemasszony — szólt pater Lactantius s a homályos szobából oly ajtón, melynek eddig nyoma sem látszott, végkép eltűnt.

Ki tudná leírni, minő rögtöni változás a helyzetben, a hangulatban és a kilátásban a jövő felé? Csak a színpadon lehet rá eset, hogy az éjt rögtön fényes nappal váltsa föl.

Egyszerre más lég, más világítás, más égalj e kriptai vígasztalhatatlanságban. Árpád gróf az eddig tapasztalt jelekből ítélve, úgy képzelte a fejedelemasszonyt, mint sírjából kísérteni járó ösanyát, telve átokkal és fenyegetésekket a megromlott század ellen.

És mit kellett látnia!

Mater Miloszlava, a született hercegnő, daczára a nőt eltorzító szerzetesi öltözetnek, nyájas, jó akaratú, engesztelékeny és bocsánatra hajlandó hölgy volt. Lehetett közel ötven éves, de az egykori szendesség, mely boldoggá tehetett volna egy férfit, még most sem szállt el redőtlen homlokáról. Barát-ságosan tudott mosolyogni; akkor volt boldog, ha jót tehetett vagy kellemes hírt mondhatott.

Ez iszonyatos falak között pater Lactantius fanyar és izetlen szigora eltűnni látszott; megjelent a nagy világot ismerő hercegnő, telve kegygyel, szívjósággal, áldással és szeretettel.

— Ah! — mondá — ez Árpád, a kit egykor ölemben hordoztam. Jöjjön közelebb, hadd lássam, minő szakállas férfi lett a gyermekből, kit akkor láttam utoljára, midőn még ok nélkül sirt, ok nélkül nevetett.

Az ifju e rideg szabályok közé beékelt körben nem tehetett mást, mint előre lépett a rácsozat közelébe és hálás tisztelettel meghajolván, rebegé:

— Hercegnő . . .

— Ön kihallgatást kért tőlem. Itt vagyok. Bátran szólhat. Édes anyja hallja önt az én fülemmel és beszél önnel az én ajkaimmal.

— Hercegnő! én fájdalmas és keserű panaszszal járulok színe elé. Épen most, a midőn imádott anyám szeretetére és támogatására elkerülhetetlen szükségem volna, életem legfontosabb korszakában el vagyok szakítva tőle. Ezer mondani valóm van hozzá és ő, megfosztva önmagát szabadságától, idegen és hozzáférhetetlen lett hozzám. Semmit sem tud rólam s ha én akarok hozzá folyamodni, nem tehetem egy gyóntató atyának tetszése vagy nem tetszése nélkül.

— Önnek nincs igaza és panasza alaptalan. Barátnőm, Auróra grófné, jól tudta, hova jő, s nem is jött volna ide, ha nem tudja, kit talál itt: gyermekkori leghívebb barátnéját. Ő nem zárta el magát a világtól, még kevésbé gyermekétől. Mi ketten mindent tudunk, a mi társadalmi világunkban történik. Megírták nekünk, hogy Ebersdorff kisasszony bizonyos iratokat a tűzbe vetett. Mi tudjuk, hogy a magyar főváros úri körei tüntetőleg járnak Andorházára s Rivers kisasszony a társadalom bálványá és tündére. De már ez is egyik hibája,

mert a ki mellett tüntetni kell, annyit jelent, hogy nincs minden rendben. A tüntetés mindig valamely fogyatkozás elpalástolására van foganatba véve. Mi történt tehát valami új, a mi e zárt falak közé még be nem hatott volna?

— Semmi. De óhajtottam volna, hogy mielőtt anyám rosszalja házassági tervemet, bővebben megismerkedjek szívemnek választottjával. De ő sem látni, sem hallani nem akar: s nem tart fenn egyéb anyai jogot, mint elítélni és kárhoztatni.

— Lehet, de elhatározásának okát is adja. Minden anya követelheti, hogy fia a házhoz oly nőt hozzon, kit a mi társaságunk a bölesőtől fogva ismer. Látták a gyermekszobában, ott voltak, midőn először vette föl az Úr vacsoráját. Tudják, ki volt nevelője, mikor végezte be tanulmányait s aztán megjelent az estélyeken, az előkelők tánczvígalmában. Végre férjhez adják és senki többet nem tudhat róla, mint elmondottam. Vegyük föl most az ön ügyét. Elveszi Rivers kisasszonyt es mint nejét viszi a társaságokba. Mondják, oly rendkívüli szépség, hogy csodálat, bámulat tárgya. Jön aztán egy idegen, a ki ma látja először s kérdi: ki e tündérszép asszony? Ekkor aztán gyönyörrel és élvezettel beszélnek el, hogy ez igen regényes házasság volt. Férje már diák korában elszöktette, aztán kolostorba vitték, később rangot, czímet és vagyont örökölt. Aztán megjelent Magyarországon, birtokot vásárolt épen Nagy-Tereske szomszédságában. Régi imádója, a ki mindig levelezett vele, újra látta, elhamvadt szenvedélye ismét lángra lobbant, végre daczára édes anyja tiltakozásának, s az arra következett kitagadásnak, elvette s most boldog házaspár. Mondja meg uram, kedves lehet az egy férjnek, ha nejét szemben bálványozzák, háta mögött pedig három kötetre terjedő históriát mesélnek róla?

— A nagy világ soha sem fogja megtudni, hogy Rivers kisasszony valaha Wenworth nevet viselt.

— Oh ne féljen, kipuhatólják. Akkor majd más változatokkal hozzák forgalomba azt az érdekes útazást Salzburgból Dumber városába.

Árpád gróf az első pillanatban megütődve nézett a fejelelemasszonyra. Mert valósággal most először érthette meg, honnan származik e legyőzhetetlen gyűlölet az ellen, a kit ő oly mondhatatlanul szeret! És miért kellett a kitagadás tényé-

nek bekövetkezni? Honnan ered azon gyógyíthatatlan kétségbeesés, mely az ő anyját saját palotájából e rideg falak közé száműzé, a hol csak lelkének rabszolgasága várhattott rája?

De csakhamar kész volt válaszával.

— Herczegnő! megfordítom a kérdést. Az ember elvesz egy lányt, a kit a két család érdeke vagy indokolatlan szélsége egymásnak szánt. Megtartják a fényes menyegzőt s nincs határa a könnyektől kísért szerencse-kívánatoknak. A férj hazaviszi a csillogó aranyat, melyet a tűz még nem próbált meg; egy szép reggel pedig azon tapasztalásra ébred, hogy nagyon elkényesztett s még szebben felöltöztetett bábót kapott ajándékba. Következik erre a közönyösség és elhanyagolás. A férj kerüli az otthont, a nő, véralkata szerint, vagy dühös lesz, vagy éjjel-nappal sír. Ez is az életből merített regény, herczegnő, csakhogy halálíg tart, és az elzsibbadásig unalmas!

— Nem minden lány csak szépen felöltöztetett báb.

— Nem minden hölgy, a kivel játszott a sors, kalandornő. A mi pedig Rivers kisasszonyt illeti, ha már a származási táblára tekintünk, fölül áll minden kifogáson.

— Ebben nem kétkedünk. Sőt Auróra barátnőm többet tud, mint akár ön. Innen a kolostorból level ment Lensdale marquishoz és választ is kaptunk.

— Ez valóban újság előttem.

— A marquis nagy készséggel adott fölvilágosítást kérdéseinkre. A Wenworthok kiterjedt nemzetségét elismeri rokonainak, csakhogy száz közül alig ismer kettőt. Van már Wenworth pap, orvos, ügyvéd, hivatalnok, sőt egy annyira lesülyedt, hogy házat épített Londonban és a lakbérből befolyó pénzből élösködik.

— Ez angol fogalom, herczegnő; Bécsben a négyemeletes Hausherr valóságos rang, mely mindjárt a báró után következik. Mit ír ő lordsága a Riversekről?

— El van ragadtatva. Sir Archibald Rivers of Riverhouse személyes barátja volt, s mindig csak a legjobb társaságban forgott. Egyszerlen hibája volt a pazarlás, úgy, hogy mint koldús halt meg. Roppant vagyonából nem maradt hátra több, mint holmi ötven vagy hatvan ezer font sterling semmiség.

— Valóságos angol koldútság. És a származás? a család régisége?

— A *marquis* tündérmesét ír: A *Rivers* nemzetség Ó-Anglia őstörténelmében gyökerezik. Ő lordságának könyvtárnoka a felsőház aktáiból mutatta ki, hogy III. Eduard, a midőn a térdszalag-rendet alapította, mindjárt az elsők közül egy *Rivers* lovagot tüntetett ki vele.

— Íme, hercegnő, és anyám még sincs megelégedve?

A fejedelemasszony nem felelt s másra fordítá a beszédet.

— Uram, siessünk. A kihallgatásra szánt idő letelt; engem kötelességeim hínak. Mondja el röviden kívánságát.

— Hercegnő, én azt kérem, hogy anyám hagyja el e helyet, hogy szabadon beszélhessen velem, hogy találjon alkalmat, *Rivers* kisasszonynyal bővebben megismerkedni és lássa, hogy nem csak szépsége vakította el szememet, hanem főleg benső értéke, szívének tisztasága, lelkének fenkölt nemessége az, a mi engem elválhatatlanul hozzá bilincsel. Lehet, hogy éltében változó szerencsével küzdött, de mint romolhatatlan gyémánt, minden viszonyban az maradt, a mi mindig volt, ama legbecsesebb jutalom, mit Isten a férfi teljes boldogságára teremtet.

A hercegnő elszomorodva felelé:

— Ki kell jelentenem barátném megbizásából, hogy e kívánsága nem fog teljesedni.

— Akkor arra kérem anyámat, adja ki levélben beleegyezését arra, hogy *Rivers* kisasszonyt elvehessem.

— Mindjárt elhozom édes anyjának írott válaszát.

A fejedelemasszony eltűnt a rácsozat mellé állított olasz fal mögött. Árpád gróf visszaült székére és számíthatni készült a perczeket, míg a várt levél megérkezik.

Azonban a hercegnő alig volt távol három vagy négy másodperczig s már ismét megjelent, kezében egy egész ív nagyságú papírral.

— Itt a grófné válasza; magyarul van írva, én nem értem, tehát nem is diktálhattam.

Az ifjú gróf udvariasan hajtá meg magát és elolvasta a néhány sorból álló választ:

«Miután Árpád fiam az én folyamodásom következtében a törvényszék által nagykorúnak van nyilatkoztatva, többé

semmi szüksége arra, hogy ha házasodni akar, előbb az én beleegyezésemet is megnyerje. Gr. Tereskey Auróra.»

Árpád gróf, reményében csalatkozva, keserűen mosolygott, megköszöné a hercegnőnek szíves fáradságát s a vett levelet össze akará hajtogatni, hogy tárczájába tehesse.

— Vigyázzon, uram — szolt a fejedelem asszony — azt hiszem, a papiron a tenta még nem száradt meg, a betűk eltörlődhetnek.

Árpád gróf az ívre tekintett s valóban látta, hogy az erősebb vonásokkal írt betűk még fénylenek a nedvességtől. Ezzel egyszerre, mintha az ég sugallaná, egy gondolat villant elméjébe. Csak most vette figyelembe, hogy a fejedelemasszony alig másodperczekig volt távol s rögtön ismét itt volt a kész írott felelettel.

— Herczegnő! — kiáltá és inogni kezdett, mint mikor egy nagy és rögtön átható érzés az embert térdre esni kényszeríti — anyám itt van a közelben! Ő engem látott, ő halotta minden szavamat!

A fejedelemasszony könnyedén vállat vont, aztán balra lépett s két kezének mozdulatával a mellette kiterjesztve álló olaszfalat összezsapta.

Nem volt ott senki. Egy szék és asztalka. Ha volt azon írószer, e pillanatban már nyoma se látszott.

— Herczegnő! Anyámnak itt kellett lenni! Oh ne rombolja le tagadásával utolsó reményemet! Ő látni akart engem. Ő még gondol rám, még nem feledte, hogy egyetlen egy fia az, a ki ide jött hozzá könyörögni! Oh csodálatos erejű szív, mely ellenállhatott az anyai érzelem kitörésének!

A fejedelemasszony egy intéssel tudtul adta az ifjunak, hogy a kihallgatás véget ért, távozhatik békével.

Árpád gróf mély meghajlással köszönte meg a hercegnő kegyességét és szíves fáradságát, és tárczájába rejtven édes anyja levelét, meg végül mondá:

— E hideg sorokban halálos ítéletemet viszem, mert Rivers kisasszony kijelentette, hogy édes anyámnak nyíltan kijelentett beleegyezése nélkül soha sem fog nőm lenni.

A hercegnő homloka redőkbe borult. Egyszerre a büszke Auróra grófné legbensőbb barátnejá lett belőle.

— Ez igen bölcs föltétel — mondá igen bizalmatlan hangon — oly gyöngéd kebel ez az angol kisasszony?

— Herczegnö, hogy értsem ezt?

— Elég. Barátném ezen kérdésre is elkészült feleletével. Rivers kisasszony bizonyára eszes, értelmes és óvatos hölgy. Meglehet, azt gondolta, hogy Auróra grófné nyílt beleegyezésével Nagy-Tereske is jár; a nélkül, ki tudja, hogy mi történhetik?

Ezzel eltűnt.

Az ifju megfagózkodott a mellette álló rozszant szék támlájába. Ez volt, hozzá, a herczegnőtől a legbarátságatlanabb szó, és épen imádott eszményképét sújtá, igaztalanul gyanúsítá.

Viselvén lelkében a vett halálos sebet, tántorogva fordult meg s kereste a kijárást e boldogtalan helyről.

Nem sokáig kellett a sötét falakon nyilást keresnie, mert megzörrent egy ajtónak rozsdás sarka s pater Lactantius állott előtte, ismert kesernyés mosolyával.

Elhagyták tehát a szobát s Árpád gróf bámulva látta, hogy a beszélő terem ajtaja közvetlenül a főbejárás folyosójára szolgál. Még egy zár csikorgott, még egy küszöbön kellett át lépni és ott voltak Isten szabad ege alatt.

— Pater! — mondá az ifju — miért kellett nekünk, idejövet, annyi tekervényen áthatolni?

A jezsuita nevetve felelt:

— Engedelmeből, gróf úr, ez egy kis büntetés, bizonyos régi számadásnak kiegyenlítése volt. Arra nem számíthatam, hogy a huszonhárom éves fiatal embert megijeszszem, de maga sem tagadta, hogy nem jó kedvvel járkált itt, az én birodalmamban, revolver nélkül.

— És minő számadásunk volna együtt, a mit be nem fejeztünk?

— Oh az nagyon régen történt, de azért nem feledtem el. Emlékezzék vissza régen elmúlt évekre, a mikor az én Kempis Tamásomat az istentagadó Renan kárhuzatos könyvére átváltoztatni méltóztatott.

Árpád gróf akkor már föllépett a rá váró bérkocsi hácsójára s aztán visszafordúlva, mélyen nézett a jezsuita szemébe.

— Pater! — mondá — nem ezt a gyermekes boszút veszi rajtam, hanem ama másikat, melyet tárczámba rejtve, viszek innen haza. Nem büntetés ez, nem is boszú rég elfe-

ledett diákos csínyekért, hanem egyszerűen jezsuita érdek. Isten önnel! Remélem, hogy ez életben ma láttuk egymást utoljára!

XVIII.

A grófné következetesen grófné marad, de az anya sem tagadhatta meg magát.

Árpád gróf a nap hátralevő részét a vendéglőben, saját szobájában töltötte s nem látszott rajta, mintha Morvaország fővárosának ékessége és dicsősége nagyon érdekelné. De megvárta a más napot, hogy nappal érkezhessék Galanthára és onnan oda, a hova szíve vonzotta.

Volt elég ideje, az úton gondolkodni, mi tevő legyen? Terv tervet váltott föl, de végre is az volt az elhatározó indok, a mit szerelmének hatalma parancsolt. Legjobbnek ítélte tehát, ha a hozott levelet úgy magyarázza, mint világos és kétségtelen fölhatalmazást az esküvő napjának kitűzésére.

Galanthára érkeve, már várta a tisztartó, a ki másként is gondoskodott arról, hogy jövendőbeli földesura, bizonyos helyen, mindig kész fogatot találjon Andorházára.

A hölgyek jól ismervén a vasúti vonat érkezésének óráját, és azon időt, mely az állomástól a kastély kapujáig szükséges, az elfogadó terem ablakából nézték, mikor jő, a kit szívszakadva vártak; és hogy arczának vidám vagy levert kifejezéséből előre olvashassák, jó vagy rossz hírt hoz-e?

Egyszerre, midőn a részvétlenül időt mutató falí óra a válságos perczet jelölte, kocsi kanyarodott a kapu elé és Árpád gróf oly hálás köszönettel intett feléjük, mint a ki boldog azért, mert vártak rá.

Mylady és miss Alice lélegzetet is visszatartva, kérdőleg néztek az érkezőre, hogy a legelső hang, mely azon ajkakról elszáll, vigasztalást nyújt vagy letöri reményök virágát?

— Miss Alice — kezdte az ifju, minden áron jobb kedvet erőltetve, mint éreznie lehetett — ezen a világon nincs teljes öröm, de a fájdalomnak is meg van gyógyszere. Elégedjünk meg azon ténnyel, hogy mától kezdve boldogságunkat elháríthatatlan akadály nem zavarja. Anyámmal nem beszél-

hettem, mert a zárda szabályai, mint velem elhíttetni akarták, ezt nem engedik meg. Azonban a fejedelemasszony nagy részvétellel és barátsággal fogadott engem és kitarhattam előtte szívemet. Íme e néhány sorban hozom anyám válaszát, melynek értelme, hogy szabad vagyok s minden akadály, mely boldogságunkat gátolta, megszűnt.

Az angol kisasszony e bevezetés után félénken és nem nagy bizalommal vette át a kezébe átnyújtott iratot. Mindjárt az első sor olvasása után látta, hogy nem az az, a mit várt. Aztán megsemmisülve, szótlanul omlott le egy karszékre és kezével szeméit eltakarta.

— Miss Alice — kérde az ifju aggódó kifejezéssel — ennyire nincs ön megelégedve?

— Oh Árpád! nem sokat vártam, de ily keserű csalódásra még sem voltam elkészülve. Igen, jól mondja ön, most már semmi sem állja útját boldogságunknak, csak én ne volnék az, a ki vagyok. A grófné engem tekint a család veszedelmének; tölem tagadja meg, hogy leánya legyek. Én vagyok azon gyűlölt teremtés, a ki fölzavarom a ház nyugalma és mint tolokodó akarok a Tereskeyek szentélyébe behatni.

— Miss Alice! az égre és szerelmünk mindenhatóságára kérem, ne magyarázza anyám levelét ily sötéten, mert nincs e soroknak más értelme, mint hogy nekünk adja anyám a jelent és föntartja mindnyájunk számára a jövőt.

— Úgy van, öné lehetek, mihelyt önnek tetszik. De e hideg engedelem árnya mögött borzasztó tények állnak, melyek semmiben meg nem enyhültek. Még áll a viszály az anya és fiú között. Nem lehet annál rettenetesebb, hogy épen miattam rejtőzik el a világ elől, s betemetkezik a zárda börtönébe. Oh mily iszonyú kétségbeesés kell ahhoz, hogy egy anya ily lépésre határozza magát!

— Nem, miss Alice, így nem szabad gondolkodnia. Ily hit mellett hármunk között egyedül csak egyikünknek öngyilkossága vethetne véget az elviselhetetlen helyzetnek. De hallja meg, a mit még nem tud. Anyám még szeret és aggódva gondol rám. A nélkül, hogy tudtam volna, ott volt elrejtőzve, közelemben, míg előbb a paterrel, később a fejedelemasszonnyal beszéltem. Hallotta panaszomat, hallotta mint szeretem önt. Higyje el nekem, anyám már ingadozik, szíve lágúul és módot keres kimenekedni e helyzetből, melybe szenvedélyétől

üzetve, bele került. Még egy más vigasztaló jel, miss Alice! Anyám már szokni kezd a gondolathoz, hogy a kit én szeretek, az az ő kedves leánya legyen. Oh hallja és örvendjen! Anyám levelet írt marquis Lensdalének és választ is kapott. A levél tartalma közönyös, bár anyám szívének és előítéleteinek igen kedves lehetett. A marquis a Wenworthokat rokonainak ismeri el, a Rivers lovagok családjának régiségét és nemességét egykorúnak nevezte Ó-Anglia őstörténelmével. Ebből ítélje meg anyámat. Ez óta nem keres újabb eszközt, mely minket szétválaszszon. Teljes szabadságot ad, mert előre érzi, hogy nemsokára mindketten szeretett gyermekei leszünk. Miss Alice! kérem önt engedje meg, hogy esküvőnk határnapjának kitűzéséről tanácskozhassunk!

Most már a tábornokné tartotta kötelességének a közbeszólást.

— Gróf úr, engedje meg, hogy kis lánykám nevében válaszolhassak. Ha húgom, Alice, csak szívét venné tanácsadóul, oly rövid időn, mint csak történhetik, az ön neje volna. De gondolja meg, nemcsak azt a mit a világ mondana, de azt is, mily ítéletet hoznánk saját fejünkre, ha mi itt menyegzőt tartanánk az alatt, hogy Árpád gróf édes anyja, a kétségbeesés gyötrelmeivel küzdve, a föld legboldogtalanabb teremtményének tartja magát!

— Ez így van! — szólt helybenhagyólag a szomorú menyasszony.

— De mit tegyünk? — kérde a türelmetlen ifju.

— Várjunk! várjunk jobb időt, kedvezőbb pillanatot! — felelt lelkesedéssel miss Alice. — Oh Árpád! mi még oly fiatalok vagyunk, mit veszthetünk, ha várunk? Oly boldogság az, menyasszonyi napokat élni. Ön szeret. Engem pedig csak egy gondolat köt az élethez, hogy egykor öné lehetek! Még mindig legszebb álmom, legédesebb képzelgéseim, hogy az én Árpád grófom bennem ma is a régi bizalmas és mindent hívó kis Wenworth lánykát látja.

Árpád gróf hálás köszönettel ragadta meg a lányka kezét, sokáig csókolgatta s aztán oda emelte dobogó szívéhez. Ez volt eddig a legnagyobb szabadság, melyet magának megengedhetni vélt. Aztán kérde:

— Szabad lesz ide járnom?

— Ahányszor tetszeni fog — felelt a lány ragyogó arczzal.

— Igen — egészíté ki a tábornokné — a hányszor önnel tetszeni fog, miután Árpád gróf mindig tudni fogja, mit enged meg az illem és mit tilt el.

— Tehát várni fogunk — szólt az ifju igen kétes megelégedéssel. — Jól van. Várni fogunk. De meddig várjunk? E helyzet nem tarthat a végtelenbe nyúló határnapig?

— Megmondom én — felelt kis húga helyett a tábornokné. A végtelenségig várakozás, merő képtelenség. Azonban Árpád gróf hiszi, hogy édes anyja kezd már kiengesztelődni. Tehát ez legyen megállapodásunk. Addig várunk, míg a grófnétől a legelső oly hírt halljuk, mely a bekövetkező teljes kibékülésre reményt nyit.

A tábornokné kijelentésében mindnyájan megnyugodtak. Legalább átlátták, hogy mást nem tehetnek.

— Legyen — felelt Árpád gróf — várunk, míg anyám csak legcsekélyebb jelét adja engesztelőkenységének. Addig pedig az én gondom lesz, hogy alkalmat adjak neki akár egyenes, akár közvetett nyilatkozatra. Minden héten írok neki, ha kell, minden nap. De ha csak egy szót, egy kedvezőleg magyarázható jelt nyerünk tőle, jövök, röpülök és kitűzzük a boldog napot! Annak idejében aztán hozok két hozzánk illő magasrangú násznagyot és teljes csendben ugyan, de illendő díszszel megtartjuk itt Andorházán a menyegzőt!

A boldog vőlegény a kastélyban ebédelt s aztán az éjjeli vonattal visszautazott a fővárosba.

— — — —

Most már Árpád grófra izgalmas napok következtek. Egy reggel megírta nyolcz lapból álló levelét s aztán számítgatta a posta járását, az időt, míg anyja a vett levelet megkapja, gondolkodik felőle s végre ingadozik: adjon-e választ vagy sem!

A levelek Pestről minden héten kétszer rendszeren elmentek, de válasz soha sem jött. Egyedüli vígasztaló jel, hogy nem küldték vissza fölbontatlanul.

Egyszer az jutott eszébe az ifjunak, hogy tán hathatna anyjára, ha miss Alice is megkísérlené írni a grófnénak.

De mindjárt elveté a szerencsétlen ötletét. Először, mert egy el nem ismert menyasszony nem írhat vőlegénye anyjának a gyöngédség, sőt a jó ízlés szabályainak megsértése nélkül. Másodszor, mi volna eredménye, ha miss Alice levélben öntené ki szívének egyszerűségét és érzelmeinek gyerme-

kies ártatlanságát? a bizalmatlan és elfogult grófné még azt gondolhatná: mily raffnirozott ez a kalandornő!

Ezalatt telt az idő, a karácsony ünnepei is elmúltak, Árpád gróf minden héten egy napot Andorházán töltött. Reggel ment, ott ebédelt, éjjel visszautazott.

Ki tudja, mit tett, mit gondolt ezalatt a grófné ama sötét és vigasztalást nem adó falak között? Csak azt tudta Árpád gróf, hogy daczára a jezsuita pater ijeszgetéseinek, az ő édes anyja megkap minden levelet, sőt bécsi és pesti lapokat is olvas.

A lapokban azonban semmit sem találhatott fiáról, a ki nem járt nyilvános helyekre, nem látta őt senki a tánczvigalmakban, neve nem szerepelt az úri piknikek rendezői között. Tehát az ő fia búsúl, szenved, szomorú s tán kétségbeesett!

A januári rövid napok is vége felé jártak, a midőn Árpád gróf, a ki a Duna-parton egyszerű, de kényelmes garçonszállást tartott, egy reggel fölébred s legelőször is az ágya mellett álló asztalkára tekint, a hova József az érkező lapokat rakosgatni szokta.

Egy levél! Nagy négyszög boríték. Ismeretlen, vagy rég elfeledett írás!

Nézi a postabélyeget. Oh ha tán épen Brünn volna, az ő kívánságának Mekkája! De nem. Világosan látja a postajegyre nyomtatott betűket: Wien! — Rögtön kezébe ragadja a papírkést, fölmetszi a borítékot és nézi az aláírást.

Dr. Ludwig Werther.

Oly gyorsan olvasta, hogy szeme mindig egy sorral elébb járt, mint gondolata a korábbiakat fölfoghatta. Tudta, érezte, hogy ez ember csak édes anyjának parancsait teljesíti. Tehát, ha csak közvetve is, ő róla hallhat jó vagy rossz ujságot! Olvasás közben arcza fölragyogott, szemébe tűz gyúlt ki, a lég kevés volt körötte a gyors leheletre. Aztán csöngetett.

— József, hány óra?

Az öreg komornyik kényelmesen fordult az ágy átellenében falon függő óra felé s miután meggondolta, hogy ura maga is oda tekinthetett volna, felelé:

— Pontban nyolcz.

— Csak nyolcz? akkor még nem késő. Fél kilenczre indul a gyorsvonat. Öt percz öltözésre, öt percz hogy bérkocsi álljon a kapu elé, tíz percz a hajtásra innen a bécsi vasút

pályaházára s akkor bőven marad idő jegyváltásra s fölugrásra a waggonba.

Minden a kívánt rendben menvén végbe, Árpád gróf délben Galanthára, onnan egy óra alatt az andorhási kastély kapuja elé ért.

Még ülő helyéből fölpillantott az épület homlokzatára. Tudta, hogy e napon őt senki sem várja. De már szokásból és a szerelmesekkel mindig játékot űző poesissel nézett föl az elfogadó terem ablakára.

Csudálatos véletlen! Hihetetlen meglepetés! Az ablak függönye mögött ott látta az angol kisasszony túlvilági alakját, és azon örömet hirdető mosolyt, mely feléje lövellett.

— Ön várt engem?

— Nem, Árpád, ma nem. Hanem ez azon óra, melyben ön jönni szokott és én gyermekes képzelődésből itt, e helyen ünneplem meg a nap e perczét.

— Oh, milyen jó ön, miss Alice!

— Szeretem önt s ez mindent megmagyaráz.

És csak ekkor nézett az ifjunak szemébe. Most látta, hogy ama fekete kereksgben örömtűz lobbadozik. Oh, ha megérkezett volna azon várva várt jel, mely a boldogság első híret hozná!

— Miss Alice — szólt a gróf — szokatlan napon jöttem, mert levelet hoztam anyám ügynökétől. A tartalom magában véve száraz és prózai, de titkos értelme annyi, mint közeledő boldogságunknak hajnalhasadása! Kérem önt, olvassa.

A levél így hangzott:

«Gróf úr!

Ő méltósága, özvegy Tereskey Boldizsár grófnő parancsából értesítem önt, hogy kegyes úrnöm rendeletére a himmelfort-utczai palotát áruba bocsátottam s már több oldalról vásárlók is jelentkeztek.

Utásítva vagyok, mihelyt a palotát eladtam, a befolyt pénzt külön kezeljem azon czélból, hogy a Buda-Pesten emelendő családi palotának építkezési költségeit fődözhessem.

Fölszólítom tehát méltóságodat, szíveskednék hazája fővárosában, valamely előkelő helyen alkalmas telket kiszemelni, hogy aztán azt megvásárolván, a tervet megkészíttsem s tavasz nyiltára az építést is haladék nélkül foganatba vétethessem.»

Az angol kisasszony egészen megcsalatkozva reményében, kedvetlenül tette le a levelet egy asztalra. Mert a nők mindig valami rögtön az égből lehulló csodát várnak. Azt hitte, hogy a grófné egy szép reggel egyszerre átváltozva, meglágyult szívvel kelt föl ágyából. Azt izeni, hogy alig várja a legelső vonat indulását, siet ide, megöleli fiát és fiának választottját és örömkönnyekeket hullatva, viszi őket az oltár elé!

— Árpád! csak ennyi?

— Hogyan, angyalom? csak ennyi? Hiszen ez ezerszer több, mint remélhettük. Ez minden, mert megnyugtat és ki-elégít. Gondolja meg, anyám eladja bécsi palotáját, ez pedig azt jelenti, hogy nem akar többé külföldön élő magyar úrnő lenni. Gondolja meg, ő palotát épít a haza fővárosában! Ezt csak azon esetre ígérte, ha szíve szerinti nőt hozok a házhoz. Tehát önt, kit kész lesz kedves leányául elfogadni!

— És ez mind benn van e levélben?

— Szóról szóra, ez az igazi értelme.

Szerencsére épen ekkor lépett a terembe mylady s miután Árpád gróf a vett levél tartalmát angol nyelvre fordítva elmondta volna, a tábornokné mindenben az ifjú gróf véleményéhez csatlakozott. Kimondta, hogy az utolsó akadály is megszűnt; elég van téve azon föltételnek, hogy a legelsőbbben érkező reményteljes hír határozza meg a menyegző napját.

— — — —

Ennyi kétség, félelem és megpróbáltatás után földerült a kora tavasznak azon napja, mely a kölcsönös szerelem állhatatosságát megjutalmazni fogja.

Tudva volt az egész vidéken, hogy egyszerű csöndes lakodalom fog végbe menni, de ez nem tartóztatá a vidéki előkelő osztályt, hogy legalább a templomban jelen legyen és részvétét kitüntesse. Még kevésbé tartóztatá vissza a tisztartót, hogy Pozsonyból nyolcz darab mozsarat hozatván, hajnal derengése óta üdvölvésekkel hirdesse a nap eseményét, annyira, hogy egy varju sem maradt meg békével a határon.

A déli órákban Galanthára érkező völegényt és két igen magas rangú öreg urat, kik a násznagyi tisztet teljesítendőek lesznek, fölszalagozott négyes fogatok röpitették Andorházára.

Még Marie Antoinette kisasszony is megemlekezik barátnejáról. Szívából származó szerencsekívánatot küldött levélben. Nagyon sajnálta, hogy az esküvő csillogó ünnepély nél-

kül megy végbe, mert számított rá, hogy mint egyik nyoszolyó-lány fog szerepelni.

Csak a grófné hallgatott. Ünnepeles levélben kapta meg a legháladatosabb fiúnak jelentését az esküvő napjáról, de a nyugati posta nem hozott választ sem Buda-Pestre, sem a kijelölt napon Andorházára. Jelétül annak, hogy ha már megszűnt is ellenezni fia házasságát, még mindig szenvedőleges állást foglal el.

A templomban a vőlegény férfias határozottsággal, a menyasszony lányias félnépszerűséggel mondta el az örök hűség esküjének szavait. Mikor visszaléptek az oltártól, egymás szemébe néztek s mint férj és nő ültek a kocsiba.

Másnap már Kis-Tereskén volt az ebéd.

— — — —

Meg volt parancsolva, hogy a cselédség a kastélyt zárt háznak tartsa, és újabb rendeletig minden jelentkezőnek mondják, hogy a gróf és a grófné nem fogad látogatásokat.

E tilalom Ambrus Pál számtartóra, a ki a látogatók osztályán mélyen alól esett, ki nem terjedhetett. Eljött tehát vásárnapi díszben azon cím alatt, hogy a méltóságos gróf kegyes parancsát hallja, a méltóságos grófnénak pedig kezét csókoljon.

A számtartónak háta mögött egy roppant bajuszú és rengeteg szakállú tisztos hazafi álldogált, a kit a gróf nem ismert. Tehát halkán kérte számtartójától:

— Kicsoda ez az úr?

— Méltóságodnak legalázatosabb ispánja: Sapkás Pál.

— Ah, ő? régen nem láttam; nagyon megváltozott.

A grófné pedig, midőn e nevet hallotta, úgy eltűnt a szobából, mint ha most is a salzburgi kis lány volna.

Mikor a gróf számtartóját kegyesen elbocsátotta, közelebb inté ispán urat, barátságosan nézett rá s mondá:

— Palkó, láttad a grófnét?

— Igen, méltóságos uram.

— El mernéd ez életben valakinek mondani, hogy már másutt is láttad, ott messze távolban, még a tengeren is túl?

— Ha ezt tenném, megérdemleném, hogy méltóságod erdejében a legmagasabb fára fölakaszszanak.

— Bizom benned Palkó, s tarts számot minden időben pártfogásomra.

Múlt az idő, a nyár dereka is beköszöntött, a midőn egy estén, úgy felalkonyat táján, a midőn még a lámpákat nem gyújtottak föl, a grófné férje elé lépett, mellére borult s valami nagy titkot sugott a fülébe.

Ez a titok pedig oly fontos volt, hogy a gróf fiúi kötelességének tartotta, azt a távollevő anyjának is megírni. A levél elment. Auróra grófné tudomásul vehette, hogy rang tekintetében fényes előléptetés vár rája, a mennyiben az eddigi egyszerű mamából nagymama lesz. De azért még sem küldött feleletet.

Tél végén a boldog óra is bekövetkezett. A nagy titokból igen kis darabka hús és vér lett. Ott feküdt a bölcsőben, gyakran mosolygott anyjára, de még gyakrabban sírt és makranczoskodott.

Árpád gróf el volt ragadtatva e korai nagy vitézség fölött és mondá:

— Nagyapjának rebellis kurucz vére foly ereiben.

Már a keresztelő is végbe ment, a midőn egy napon a házaspár a reggeliző asztal mellett ülven, egyszerre benyillik az ajtó, az öreg József lép be, és egy levelet hoz nagy győzelemmel.

— Brünnből? — kérdék egyszerre a gróf és grófné.

— Egyenesen onnan.

Mikor a levél az ezüst tálczán az asztalon feküdt, látták rajta a kolostor pecsétét, de az írás, már kívül a címzés is, magától Auróra grófnétől eredt!

Árpád gróf asztali késsel metszette föl a borítékot s kivette a levelet. Belől is anyja kézvonásait látta, de az egész csak néhány sorból állott. De hogy ő maga írt, ez volt a fődolog; a hosszóság vagy rövidség semmit sem határozott.

A grófné reszketett, még mindig félt, hogy az anya csak fiának ír, ő róla pedig tudomást sem vesz. Róla, az unoka édesanyjáról!

Ekkor már férje végig futott a sorokon s aztán a magyar nyelven kelt levelet hangosan fölolvasta:

Ím szövege:

«Kedvesim! Örömmel vettem tudomásul kis unokám születését. Nagyon szívesen vettem, hogy elfeledhetetlen atyá-
tok emlékére Boldizsárnak kereszteltétek. Vigyázzatok egész-

ségére; keressetek nyár folytán jó levegőt számára. Nagyon ajánlanám, hogy a forró meleg hónapokat Nagy-Tereskén töltenétek. Talán — — — (itt egy egész sor írás igen vastag vonallal a teljes olvashatatlanságig ki volt törölve). Szeretők anyátok Auróra.»

Tehát végre levél a kolostorból! Nem lehetett annál boldogabb újság Kis-Tereskén!

Nem teljesült be sem a férj reménye, sem a nő félelme. A levél nem kizárólag a fiúhoz szólott, de a meny neve sem volt külön megemlítve. Nem vett tudomást egy új Tereskey grófné létezéséről, de meg sem tagadta. Mindent csak a következetesen használt többes szám magyarázott meg.

— Árpád — szólt félénken a nő — látod a kitörölt sort? én félek, hogy ott valami gyűlöletes volt ellenem.

— Épen az ellenkező. Lásd e ki nem törölt szót: «talán», ez a legboldogabb jövőnek tárja ki kapuját. Anyám azt akarta írni: «Talán . . . akkor magam is ott leszek». De aztán kitörölte. Vagy azért, mert ennyi kegy sok lett volna egyszerre... vagy —

— Vagy?

— Vagy még hamarabb akarja látni leányát és unokáját!

PÁLFFY ALBERT.

A PESSIMISMUS EGY ÚJ BÍRÁLÓJA.*)

Minden korszaknak meg vannak a maga kedvencz irodalmi alakjai, melyek a kor aspiratioit és jellemét költőileg személyesítik. Ugy vagyunk ezekkel a personificatiókkal, mint bizonyos jó ismerőseinkkel, a kikkel rövid ideig találkozunk egy kissé mindenütt; egy darabig otthon vannak minden társaságban, a hol megfordulunk; mindennap váltunk velök egy-két szót, mert divatos és jó modorú emberek; egyszerűre csak eszünkbe jut, hogy ismerősünket nem látjuk többé, és — ezt valóban nem hittük volna — félev óta nem vettük észre hiányát; a neve sem akar eszünkbe jutni. Jött és ment, mint Arthus király, senki sem tudja, honnan hová. Ez a mai jó ismerősünk, a mai analysáló kor képviselője egy kissé felületes, de különben igen elmés ember, foglalkozására nézve orvos. Szeret egy kissé poseba állani bonczoló késével, de egyébként igen finom ember; a mit az is bizonyít, hogy még nem úntuk meg, noha már eleget láttuk. Láttuk, a mint kidugta fejét egyik másik nagy folio tudományos könyv mögül, hallottuk, a mint kritikusokkal és irodalom-bölcselekkel vitatkozott, megismertük szereplését tömérdek regényben, minden este mint «raisonneurt» köszöntjük a színházban, sőt meglepetésünkre, néha mikor falura rándulunk egyik vagy másik lyrikus csöndes tűzhelyéhez, gazdánk helyett őt találjuk, szép verseket szavalva, melyek mindegyikének refrainje: *Névrose*.**) Egy szép napon persze el fog tűnni, mint a többiek.

*) Paul Bourget: *Essais de psychologie contemporaine*. (Beaudeau, Renan, Flaubert, Taine, Stendhal.) Paris, Lemerre, 1883.

**) *Les Névroscs*, par Maurice Rollinat. Paris, 1883.

Où sont les neiges d'antan ? Hol van Bietris, hol van Allys ? — mint Villon mester mondaná. Ki emlékszik még azokra, a kik őt megelőzték rokonszenvünkben ? ki törődik még azokkal a personificatiókkal, melyek a maguk idején ép oly szeretetre méltók voltak ? A napoleoni eszmék legerősebb hatása alatt egy ifjú, genialis nagyravágyó volt a közönség szívének Don Juanja; az akkori irodalom az ambitio hőseinek egész seregét nevelte föl. Ma már, ha Stendhal hőse, a *Rouge et le Noir* Julienje ránk nem marad, nem is tudnánk a typusról. Később, az eredménytelen forradalmak után, az általános politikai enervatio idején, egy nemzedék, mely kimerülten a nagyratörés küzdelmeitől, a semmit tevés és semmire vágyódás furiáival adta össze magát, rajongott a blaséért, a ki csak annyit hisz, mint a sevillai burlador, hogy: kétszer kettő négy, s a ki életét annyira sem becsüli, mint ezt a mennyiségtani igazságot. Minden jól nevelt leánynak volt egy ideálja, a ki kelleetlenül hurczolja vígalomból vígalomba ronsolt ifjúságát, a kinek a szerelem már nem élvezet s élvezete nem a szerelem, a ki laudanumot iszik és érdekesen kísérteties arcczal, frakkosan és fehér nyakkendősen hever az útcza sarában, mindannyiszor, a hányszor csak megjelen a maga frissességében a rózsa-ujjú hajnal. Az apró Rollák megnépesítették a regényeket és színházakat ép úgy, mint a kártyabarlangokat és a Pandarusok termeit. Persze, hamar kimúltak, végelgyöngülésben. Helyettük új emberek jöttek, egészen más természetűek, de nem kellemesebbek. Erre a típusra mindenki emlékezhetik; még nem is vezett ki teljesen. Az ébredő új erők és a democratia izléstelenségeinek a korát éltük. (Mindenkij tudja, hogy Demos könnyen beleesik az izléstelenség hibájába, mikor sokat enged meg magának.) A világ egyszerre tele lett emberekkel, a kik a Suez-csatornát csinálták, gyárakat emeltek, hidakat és utakat készítettek, neki gyürköztek a kohóknak s tetszettek maguknak kormosan és széntől sötéten. Mindnyájan ismertünk vagy száz urat, a kik mind alagútakat fúrtak ki és grófkisasszonyokat vettek feleségül, minek utána elmondták nézeteiket a születés és a munka aristocratiájáról. A «munka» (elől egy, néha két, sőt néha három «m» betűvel) — volt a devise, melynek csak a színpadon való hangoztatása is sokunk életét keserítette meg. Szerencsére, a gépészek, mérnökök és hámosok ideje is lejárt, és ma már a leggondosabb családapák sem

látnak a fiaikban tönkretett Stephensonokat, csak azért, mert az iskolában Tacitust kell olvasniok. A typus meghalt, éljen a typus. Nekünk, nagy gyermekeknek Guignolra van szükségünk, de únjuk Guignolt mindig ugyan abban a ruhában. Most a *dottore costumejében* látjuk a legszívesebben.

Az új alak az ajkán megfagyott szellemes mosolylyal, lancettájával, sőt egész *nécessairejével* együtt is jobban elszívelhető, mint elődei. Szavajárása műveltebb, beszéde okosabb, mint régebbi ismerőseinké. Nem tolja eszméit nyakunkra, s ha valamiben feszélyez, úgy az által teszi, hogy engedelemkérés nélkül kémlőleg vizsgálgat. Megtapogat, megvillanyoz, s aztán kijelenti, hogy betegek az idegeink, nekem is, önnek is, mindnyájunknak. Csoda, hogy eddig el nem pusztultunk bele. Nem ad tanácsokat, csak tényeket állapít meg. Nem törődik velünk, az egyén érdektelen előtte; csak tényeket keres, minél több apró, világos kis tény, kísérleteket téve mint a vegyész, s új igazságok után járva, mint a philosoph. A színpad figurái közt szellemes értekezést tart a társadalom vibrációról, regényekben legörömostebb mutogatja a szerelem clinicáját, tudósok és bölcselek előtt szívesen beszél az új törvényeket jelző új kór-jelenségekről, s ha verseket ír, szétszedi és elemzi fájdalmait, hogy valamit megtudjon általuk. (Emlékezzenek csak Rollinatra.) Egy kissé mindig affektál, de azért soha sem kiállhatatlan. Legkevésbé, mikor az irodalom-psychologot játsza. Ezek az orvosok a kritikusok közt nem valami jött-ment emberek. A kis újjokban is többet tudnak, mint a régi könyv-amateurök. Hozzájuk képest az őskorbéli letrék, a szép rajongó papjai, minden tekintetben valóságos gyermekek. Azok legfőbb érdeme egy érzelem volt, egy mysticus vonzalom a művészihez, életök szeretkezés az irodalommal, magáért az irodalomért és az élvezetért, melyet nekik az nyújtott. Az új emberek más fából valók. Hidegek, mint maga a tudomány, melynek önző szeretői, míg elődeik a szépnek lángoló troubadourjai voltak. Az irodalom nem céljok, csak egy mező, melyen kutatásaiknak tér nyílik. Nem érdekli őket jobban, mint a társadalmi tudományok, vagy a statistika, s ha mégis vizsgálódásra készíti őket, csak annak tulajdonítható, hogy az irodalom tükörnek látszik, melyben a morális élet mindenféle természetű tüneményei a legszembetűnőbben mutatkoznak. Minthogy eszközük épen az általánosítás, nem zár-

kóznak egy irodalomba s nem táplálnak hazafias előítéleteket. Az alakot számításon kívül hagyják, a költőt megfosztják fényes szavaitól, mint vén Aeskuláp a szegyenkező fiatal női patientst ruháitól, és az egyes esetekben csak általánosabb tünetmények jeleit keresve, kapcsolatos okokat találnak s azok alapján kérlelhetetlen logikával állapítanak meg egy közbetegséget, mely ellen nem tudnak orvosságot.

Efféle orvos a kritikusok közt Bourget Pál,*) a ki öt különleges eset, öt modern író lelki életéből következtetve, egy általános betegséget bizonyít reánk, melyben mindnyújan szenvedünk. Bizonyítja pedig ezt nem valami «ouvrage à longue haleine»-ben, hanem egy könnyű, látszólag egység nélküli, elegans könyvben, melynek érdekelnie kell minden mai olvasót. Hogy ne, mikor egy még alig ismert közös gyöngeségünkről van szó, mikor a bonczoló asztalra feszített lelkek legkedvesebb íróinké s mikor maga az értekező legkevesebbé sem az utolsó ember.

A ki csak egy kissé szemügyre veszi a doktor urat, az első pillanatra láthatja, hogy egészen bele illik a *Nouvelle Revue* finom szalonjába. Tetőtől talpig modern ember, minden tekintetben «bien ganté et bien coiffé». Szeretetre méltóan beszél mindenről, a mire a szó kerül, mint a ki járatos a politikában, ért a képzőművészetekhez, sokat utazott és teljesen a mai tudomány színvonalán áll. Ha jobban megismerjük, kitűnik, hogy nagyon helyén van a *Journal des Débats* kitűnő tudósainak és szépíróinak diszes társaságában is. Sok nyelvet és sok irodalmat ismer, nem olyan formán mint az irodalmi «kőművesek» — hogy a Taine szavát használjam — hanem a mint az «építő mesterek» szokták azokat ismerni. Kitűnő szeme van: megtalálni a dolgokban a jellemzetest, világos feje: elrendezni az észlelt jelenségeket s különös adománya a kifejezésben: költői és mégis geometriailag szabatos alakot adni érzéseinek, gondolatainak. Ilyen választékosan csak a választottak szólnak. Nem csodálnám, ha fiatal asszonyok rajonganának a doktor úrért. Ők azon sem akadnának fönn, hogy némelykor egy kissé keresetten képletes és mesterkélten költőieskedő, máskor meg nagyon is elvont es homályos, ám-

*) Paul Bourget: *Essais de psychologie contemporaine*. (Baudelaire, Renan, Flaubert, Taine, Stendhal.) Paris, Lemerre, 1883.

bár jóhiszeműleg és nagyképűség nélkül. Néha valóban keztyűbe bujtatja a szavait, de legalább glacé-keztyűbe.

Az, a mit mond, kettős érdeket nyer a beszéd tárgya által. Az öt író, a kiknek szája elé egymásután oda tartja tükrét, hogy annak elhomályosuló foltjairól leolvashassuk közös betegségeket, választott írónk, a kik mindannyian befolyással voltak képzeink, érzéseink alakulásaira. Ki ne ismerné Baudelairet? Ha más nem, az a kép, mely mindenünket megragadott tizennyolcz éves korunkban, *Don Juan aux enfers*, a Styxen átkelt és áldozataira hidegen, büszkén visszatekintő csábító képe, felejthetetlenné teszi előttünk. Amaz emberek közt is, a kiknek életében az egyetlen kaland az volt, hogy a lépcsőn összeütköztek a mosónéjok lyányával, sokan lesznek, a kik kívülről tudják a *Vámpirt*:

Toi, qui comme un coup de couteau
 Dans mon coeur plaintif es entrée,
 Toi, qui forte comme un troupeau
 De démons, vins, folle et parée . . . etc.

s hevültek az abban égő dæmoni szenvedély lángjánál. Flaubert-t is mindenkinek ismernie és szeretnie kell, a ki életében csak három regényt olvasott, hiszen Bovary Emma — e szegény női *Don Quijote* — történetét ép úgy fogják olvasni a jövő századbeli francia iskolák, mint ma a *Caractèrest*, persze «ad usum Delphini» kiadásokban. És Renan? Ő a század szívéhez nőtt amaz antagonismus által, melyben világos, kritikus elméje és a rejtélyeshez szító, idealis lelkülete állottak és állanak egymással szemben. Vagy Taine? A kibem, ha a tudós nem érdekel, érdekel a bölcselelő, ha az sem, akkor a nép-psycholog vagy a történetíró, az irodalom-búvár vagy a műkritikus, de mindenesetre az író, a ki első sorban és mindenekfölött a szó legnagyobb művészei közül való. A mi Stendhált illeti, neki valóban joga van kettőzött figyelemre. Könyvei félszázados álmodt aludtak, de új életre keltek s a Dornröschen bennök rejlett örök fiatalságával ingerelnek, hogy foglalkozzunk velök s helyre hozzuk egész nemzedékek mulasztását. «1880 táján fognak engem olvasni» — írta volt Balzacnak: s a világ most igazat adni kénytelen neki, a ki annyi igazságot adott a világnak. Ez a csodás szellem, a ki mint az arab regékben szokott történni, eleinte egy pár poros

kötetbe volt elzárva, aztán kitörve azokból, hirtelen megnőtt s föléje kerekedve egykoron győztes vetélytársainak, melléje nőtt a század legnagyobb szellemeinek : csak most lett igazán modern, holtan is közelebb álló korunk lelkéhez, mint sokan a nagy élők közül.

Vagy talán nem is az eszmei rokonság, nem is a megalotás ereje és művészete, a melyekkel lánczolatát adták az általunk csak sejtett, de meg nem talált kapcsolatoknak, s világos és fényes alakban fejezték ki el nem rendezett, homályos képzeleteinket, hanem valami más az, a mi egy titokszerű kapcsot hoz létre e nagy nevű «homme supérieur»-ök és névtelen olvasóik között? Talán valami egyéb ragad meg bennünket Baudelaireben, mint az az átszellemülten művészi természetű, finoman érzéki képzelem, mely a kedves boudoirját indus pagodává változtatja át, a hol homályos világnál rejtelmes illatok szállnak a légben s egy titokzatos kigyóbüvölő nő lejtő kábitó tánczát ígézetéül szegény, megittasult redingoteos kigyóknak? Egészen más, mondja doktor Bourget. Ő is, mint a többiek, egyéniségök varázsával csak békóban tartanak, ha már egyszer le tudtak kötni; a mi e genialis elmék rabjaivá tesz bennünket, az : betegségek. A kóroanyag, mely bennök dúlt, minket is emészt s a közös szenvedés kapcsa hoz velök szorosabb összeköttetésbe.

Azért — így folyik a következtetés — ezek a kivételes, beteg szellemek nagyon veszedelmes lények az egészségesekre nézve. Minden varázsuk, csábító erejük csak szirénhang, mely vesztőkbe csalja a gyöngéket. A ki közelökbe kerül, elpusztúl betegségek ragályától. — Nézzék önök azt a piros arcú fiatal embert — figyelmeztet orvosunk — a ki, nem látva a lenyugvó nap gyöngéd fényét s nem hallva a közelében röpködő fiatal lányok boldog csicsergését, tanuló asztalára dölve bújja a *Fleurs du malt*, vagy a Jézus életét : el fog veszni. Rövid időn intoxicálva lesz. Kérem : «intoxicálva».

Látni való, ennek fele sem tréfa. Nem is sejtettük, e könyvekben afféle szellemi baccillusok nyüzsgönek. Az ironia remegő kérdéssé sápad ajkunkon s megilletődve kérdezősködünk tovább az orvos úrtól. A ragályozást senki sem szereti. A mi bennünket illet, mióta a Rambosson legutóbb megjelent rengeteg könyvét olvastuk az «ideges jelenségekről» s abban bebizonyítva láttuk, hogy az ideg betegségei mennyire conta-

giosusak, mindannyiszor megijedünk, ha valahol új ismeret-séget kell kötnünk; vajon nem ragad-e ránk egy kézszorítás által valami myosotis ossificans, vagy maga a szörnyűséges meningitis?! Oh, nekünk avatatlanoknak, roppant respectusunk van az orvosi tudomány iránt.

Bourget kitalálja legtermészetesebb kérdésünket s második szavával megmondja, hogy a betegség, melyről beszél: a pessimismus.

Zavarba jövünk. Ez is olyan szó, melynek nevében már sokan és sokszor vétkeztek. Csak két szó van, melylyel több visszaélést követtek el: a «reál» és az «ideál». Ezekről már azt is olvastuk valahol, hogy nagy tévedés azt hinni, mintha a «reális» volna a «reál» s az «ideális» az «ideál». Ellenkezőleg, az egyik a másik, és a másik az egyik. A «pessimismus»-sal még nem jutottunk ennyire, de bizonyos, hogy ha tízen összeállunk róla vitatkozni, nem leszünk ketten, a kik ugyanegy dolgot értsünk alatta. Kérdezzünk meg egy bölcselkedőt, talán: «az élethez való akarat tagadását» fogja annak mondani, illő kivonatokat kíséretében Hartmannból vagy Schopenhauerből. Említsük e szót egy hivatásból író előtt: «ah, igen — fog kiáltani örvendve — a század betegsége!» És szép tiradeokat hallunk René, Manfred et consortesről. Ha jó kedve van, be fogja bizonyítani, hogy Hamletet is a «század betegsége» ölte meg s mi cserében megkérdezzük, mit szól ahhoz az ötletünkhöz, hogy voltaképen az Apulejus arany szamarát is a század betegsége hajtotta a mágiára, mikor még tudni vágyó ifjú volt s nem sejtette köztudomású sorsát. Forduljunk egy világfihoz, mosolyogni fog. «Pessimismus — úgy mond — szó, melyet a költők találtak ki. Azok, a kik hivatásuknak tartják a dolgokat egyes részeikben burleszk arányokban nagyítani, ezzel a föllengős kifejezéssel említik azt a kellemetlen érzést, melyet mi közönséges emberek unalomnak mondunk.» Szorítsunk sarokba végül egy orvost, az majd ilyen formán búvik ki a felelet alól: «Pessimismus ugyanannyit jelent, mint idegesség, a nervusok egy gyöngeségét, túlzagott beteges állapotát. Mindenki tudja, hogy ennek milyen befolyása van az agyvelő működésére. A többi mind lári-fári. Nézze, az a kis fiú, a ki ott bedugja a fülét, hogy ne hallja a fűrészs-ráspolyozást, egy jövőendő pessimista. Byronka.»

Bourget Pál, a ki bölcselő, író és világfi egy személy-

ben, s a ki e mellett még az orvost is játsza, nem adja e feleletek egyikét sem, sőt általában nem ad világos választ erre a legfontosabb kérdésre. Kétségen kívül sokat foglalkozik magyarázatával, de úgy látszik, ez az ördögös szó neki sem egyetlen fogalom kifejezésére szolgál. Mint a katolikus dogmatikát, hol szorosabb, hol tágabb értelemben kell venni, hogy megérthessük. Bourget valószínűleg valamely rejtelmes æont képzel alatta, mely mindig más-más alakba öltözik: Baudelaire előtt Mephisto selyem köpenyével, keztyűsen jelen meg, kezében arany billikommal, melyben tűznyelvű xeresi és bódító mákony keverednek; a croisseti remetét ellenben a pusztai szent Antal hiányos costumejében kísérti. Legalább a megszállottakon egészen más és más természetű hatások mutatkoznak. Bourget apróra elemzi e hatásokat, de adós marad annak megfejtésével, mi teszi a mysticus æon lényegét. Hogy a könyv hangulatában maradjunk: a kórtünetek felsorolása kiszorítja annak a magyarázatát, mennyiben azonos eredetűek és természetűek ezek az oly különböző jelekben nyilvánuló lelki betegségek. Öt különböző bajról van szó, mely egyik sem hasonlít a másikhoz, de mindegyik rokon valamiben egy hatodikhoz, a melyről csak a sorok között olvashatni. Ez magának Bourgetnak a «pessimismus»-a. A sok közül ezt lehet a legkomolyabban venni, noha Bourget a tárgyilagosság finom leplevel takargatja. Akármilyen feketeknek írja is le a dolgokat, nem akarja bevallani, hogy fekete üvegen át szemlélődve értekezik róluk. Még könyve resuméjében is kitér a határozott színvallás elöl:

«Vizsgáltam egy költőt, Baudelairet; egy történetírót, Renant; egy regényíró, Flaubert-t: egy bölcselőt, Tainet; épen most jutottam végére egy szövevényes elméjű művész vizsgálatának, a melyikben a kritikus és a képzelmi író a legszorosabban egyesülnek, és ennél az öt nagy francziánál ugyanarra az általános semmiségtől megundorodott philosophiára találtam. Ez a philosophia, mely érzéki és romlott Baudelairenél, megfinomított s kissé föllengős Renannál, tudatos és fölháborodott Flaubertnél, szintén tudatos, de egyszerűs mind lemondó Tainenél, ép oly sötét, de bátrabb a *Rouge et le Noir* írójánál. Igazat kell-e adnunk e rémületes csömörnek, melyet a legmagasztosabb elmék éreznek az élet hiába való erőködéseivel szemben? És az ember a művelődés által

valóban nem ért-e el egyebet, mint hogy bonyolultabbá tette barbárságát és raffinálta nyomorát? Azt hiszem, hogy azok kortársaim közül, a kiket e problémák foglalkoztatnak, épen úgy, mint én, majd fájdalmas, majd hittől és reménytől áthatott fölkiáltással válaszolnak erre az aggasztó kérdésre. Az már megoldás, ha valaki, mint Beyle, körülövezi lelkét s a kétely rossz érzéseinek ellenébe állítja egy oly embernek férfias erélyét, a ki látja végzete sötét örvényét, a ki nem tudja, mit rejt ez az örvény, és a ki nem fél.»

Ez a mesterien szerkesztett, nagy szókkal keveset mondó végszó csaknem kitalálni engedi, a mit a könyv eddig is hallgatag elárult, hogy maga Bourget is meg van támadva a betegségtől, melytől óva int. Annál rosszabb rá s annál jobb ránk, olvasóira nézve, ha subjectiv érzései segítségére voltak megfigyeléseinek. Kezdjük érteni és ismerni a «piros arcú fiatal embert», a ki a helyett, hogy üde kis lánykáknak udvarolna, e poros könyvekből szívja az édes mérget. És ha az epilogusból felénk sugárzó kevés világnál újra nézzük és egymáshoz hasonlítjuk a meglepő és szellemes ötleteket, melyekkel a szerző bennünket meghajigált, s melyek, miután kezeinkből kisiklottak, most körülünk szétszórta hevernek, kezd derengeni előttünk végre az is, mi lehet az az «általános semmiségtől való megcsömörlés», a mely mindnyájunkat fenyeget, ha a veszedelmes könyvek egyikét, másikat kezünkbe vesszük. Valóban, újra meg kell szerkesztenünk magunkban a Bourget genialis, de confusus könyvét, hogy tisztán fölállíthassuk az alapvető igazságot, melyre szükségünk van. Lehetetlen belőle egyetlen passaget idézni, melyben a könyv eszméjét összpontosítva találhatnók. Álljon itt egy pár szó a sokat említett baj eredetéről s egy gondolatsor annak hatásáról, a mint azt az egész könyvből kivehettük.

Mindnyájan vallásos, legtöbben katolikus neveltetésben részesültünk. A benyomás, melyet e neveltetés ránk tett, minden bizonynyal elhatározó volt életünkre. A szellemi világ megismerése, bármiképp talált is az bennünket, nyomot hagyott lelkünkben. Kétféle eset szokott bekövetkezni. Vagy alkalmas anyagok voltunk e revelatiohoz, vagy nem. Ha természetünk a mysticusra hajló, lelkünk, midőn hisz, nem elégzik meg egy eszmében való hittel. Látjuk az Istent. Nem szó, nem jelkép, nem elvont fogalom az ránk nézve, hanem

valóságos lény, melynek társaságában úgy élünk, mint egy atyával, a ki minket szeret, ismer és megért. Ez az illusio oly édes és oly erős, hogy ha egyszer eltűnt, nem lehet azt alsóbb rendű, kevésbé intenzív képzetekkel helyettesíteni. A ki a mákony mámorát megismerte, annak a bor hitvány, émelyítő. És a midőn lépést tartunk századunkkal, megfosztjuk magunkat e kedves képzetektől; lelkünk sérülést szenved, melyen át elillan minden gyönyör. A másik eset nem jobb emennél. Lehet, hogy a szellemi világot kevésbé fogékony lélekkel ismertük meg. Hittünk Istenben ifjúságunkban, de sohasem éreztük azt élőnek és személynek. Kielégített bennünket egy hit az eszmékben, elvont hit, mely mindenféle átalakulásra hajlandó. Csak dogma kellett, nem látomány. Első hitünket könnyen helyettesítjük más hittel; egyikünk hisz a szabadságban, másikunk a társadalmi rendben; ez a forradalomban, az a tudományban. Ezeket azonban sokkal hamarabb elveszítjük, mint amazt a másikat, a melynek gyökerei a legmélyebbre hatoltak bennünk. S a mint a sok foghúzás fogfájással, ez a sok hitcsere bizonyos fájdalommal jár, melyet rendesen általános melancholia követ.

Láthatni, Bourget, mint jó körökben forgó ember, igen értelmesen kaczerkodik a vallásos eszmékkel. Mindig tetszett nekünk ez az úrias, izléses, vallásbeli beruházkodás, a mely távolról sem hasonlít ama jó papok naiv rajongásához, a kiktől a magasztos eszmevilágot megismerni tanúltuk. Jól berendezett embernek van vallása, a mint van kényelmes lakása, lovai és ismeretsége a balletben. Mert illik, hogy minden legyen, a mire kényelmi tekintetből szüksége van. Bourget Pál úgy találja, hogy vallás nélkül kellemetlenül érezzük magunkat; s az ő szellemes ajánlatára bizonyynyal sokan fogják e nélkülözhetetlen kényelmi szert megszerezni. Ne szóljunk bele; a vallás még akkor is tiszteletre méltó előttünk, ha valaki házi bútornak használja is.

De egyszersmind fölbred a kérdés, hogy ha a vallástalanság nem csak a mi századunk bűne — ettől az elmélettől Bourget még igen távol van — miért nyilatkozik a baj épen a mi korunkban oly prægansúl, miért halványítja el épen a mi időnk arczatát? Lapozgassunk; a Bourget könyve erre is igyekszik megfelelni.

A pessimismus e szerint mindig titkos féregként rágó-

dott a társadalmak gyökerén. Hogy mégis ez a «finom szörny» soha sem tátogatta nyomorát erélyesebben, mint a mi századunk irodalmában, akkor, mikor az életnek annyi föltétele tökéletesedik, annak nem lehet egyéb oka, mint maga ez a tökéletesedés, mely úgy elkényezteti lelkünket, hogy azt képtelenné teszi a boldogságra. Azok, a kik hisznek a haladásban, nem akarták észre venni kényelmesebb létünk és teljesebb neveletésünk e rémitő váltságdíját. Irodalmunk elsötétedésében korunk társadalmi rázkódtatásainak múltó hatását látták. Sokkal inkább valószínű, hogy ez a melancholia kikerülhetetlen következménye annak az ellentétnek, mely a civilisatio szülte vágyak s a külső okok valósága közt áll be, annyival inkább, mert Európa egyik végétől a másikig a modern társadalom ennek a melancholiának ugyanazokat a lényegökben meg egyező s csak a fajok szerint egyes árnyalatokban különböző jeleit mutatja. Általános elteltség e világ elégtelenségeivel szemben lázítja föl a szlávokat, a germánokat és latinokat, s nyilvánul az elsőknél a nihilismusban, amazoknál a pessimismusban, emezeknél a névrose különféle, rendkívüli nemeiben. A szentpétervári összeesküvők gyilkos dühe, Schopenhauer könyvei, a commune örvöngő gyújtogatásai s a naturalista regényírók böszült embergyűlölete — az élet megtagadásának ugyanazt a szellemét tüntetik föl, mely minden nap jobban elhomályosítja a nyugati civilisatiót. Kétségen kívül távol vagyunk a planéta öngyilkosságától, a kétségbeesés theoretikusainak legfőbb vágyától. De lassan s biztosan növekszik a hit a természet nagy banqueroutejában, mely, úgy látszik, a huszadik század szomorú hite lesz, ha a tudomány vagy valamely barbár betörés meg nem menti a nagyon elgondolkozott emberiséget a maga gondolatának fáradtságától.

Tehát a vágyak és a kielégítés hiánya, a rohanás a tünő percz után, a melynek azt mondhassuk: «maradj, oly szép vagy!» — egy szóval, a régi dal. Íme, hét mérföldes csizmákban járva is az országútra lehet tévedni.

Ez a sokat borzasztott pessimismus tehát nem valami új ragály, hanem az öreg, jó szolid betegség, a mely már fél-századdal ezelőtt kidühöngte magát. Annyira, hogy ha korunk irodalmának egyik legjelentősebb caracteristiconját keresnök, azt vélnök, hogy épen e pessimismus elleni visszahatásban találhatjuk föl legkönnyebben. Söt erős a hitünk, hogy az, a mi

Stendhalt ma oly közel hozza szíveinkhez, első sorban épen az, hogy ama beteges áramlatban is meg tudta óvni lelki egészségét. Átjárhatatlan ironiával vette körül magát!

Valóban, se Beyle Henrikről, se (Beaudelairet kivéve) a többi négy íróról el nem hiteti Bourget, hogy oly komolyan megtámadva lettek volna a «század bajától», mint a milyen szépen kiszínezve előadja. De legkevesbbé Beyleről. Az öt író közül, kikből kettő még él, talán ő, — a leghosszabb idő óta halt — áll legközelebb korunkhoz szellemének irányánál és természeténél fogva. Könyvei, ellentétben azokkal a híres munkákkal, melyek rövid ideig királyi ünnepeltetést élnek, míg egyik napról a másikra megvénülve ébrednek föl, mint a szép Pécopin, most élük másodvirágzásukat. Nem csak azért, mert Taine egy egész iskolát nevelt föl abban a hitben, mely Stendhalt a század legnagyobb psychologjának vallja, s talán azért sem, mert a regényben — figyelmen kívül hagyva e helyt az *artisticus* tekinteteket — a legnagyobbat alkotta meg, a mire a század képes volt. (A legnagyobb értelmi erők a képzelmi világban az ő teremtményei; hősei épen oly genialisak, épen úgy rendelkeznek a mély lelki látással s elemző hatalommal, mint ő maga.) A világ újra előveszi könyveit, mert miután átszenvedte a *sensualismust* és az *ecclecticist* (és még egyéb us-okat is, köztük a Bourget kedves *pessimismusát*) föl-emelkedett ahhoz a *rationalismus* rostáján átszűrt *positiv philosophiához*, melyet egy jövendőbeli Helvetiusba oltott Comte fog rendszerbe önteni s melyet Beyle előre látott s alkalmazott.

Ennek a páratlanul világos, tiszta főnek épen rendkívüli éles látásával vele járt egy rendkívül ritka sajátság, melyet soha sem méltányoltak eléggé késő bámulói sem, a kik róla képet adni megkísérlették. Lelki egyensúlyát értem. Azt a ruganyosságot, melylyel fölül tudott emelkedni az elméje előtt összeütköző ellentéteken — azt a készséget, melylyel melyére nyúlt az igazságnak, nem felve, hogy megsérti önnön előítéleteit, érzéseit, — azt a bátorságot, melylyel fölhagyta a céltalan küzdelmet, — ironiáját, melylyel hidegen bírálni tudta olyan érzéseit, a milyenek a gyöngébbeknek életébe kerülnek. Ha valaki, úgy bizonyára ő ment volt ama hányattatástól, a melyet, legyen az bármily természetű, a *pessimismus* fogalma kifejez. Nyugodt szellem volt. Úgy látszik, Bourget is érezte

ezt, midőn megjegyezte a különbséget közte és Byron közt, «a kinek hasztalan küzdéseitől Stendhal vele született finomsága s még inkább átható elemző ereje által meg volt óva». Így hát bátran olvashatják fiatal embereink a *Rouge et le Noir*, még nem eg Ucalegon.

AMBRUS ZOLTÁN.

É R T E S I T Ő.

Esztiike kisasszony professzora. Regény. Írta Pálffy Albert. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Buda-Pest. Franklin-társulat. 1884.

Regényeket olvasó közönségünk újabb időben leginkább Jókai és Pálffy művei közt választhat és szeretnők hinni, hogy szívesebben olvassa Pálffyt. Választása nem szorúlna mentségre azok előtt, a kiknek józan ítéletét meg nem zavarták Jókai híveinek nem mindig tapintatos magasztalásai. De végre is nem a bírálók tömjénfüstje vagy kárhóztatása döntő egy író értékére nézve és hiába nevezgetnek valakit a legnagyobb magyar költőnek, ha regényeit, hogy Mirza Shaffy egy kifejezésével éljünk, «meg nem érti józan emberész». Ellenben Pálffyt olvasva, mindig tudjuk, hogy hányadán vagyunk. Műveiben nincs semmi ragyogó, semmi mélyen megindító, nem a nagy szenvedélyek bonczolója és költője és távol van attól, hogy olyanba fogjon, a mi erejét túlhaladja, de a mit ír, az világos, elmes és kellemes. Sokat tapasztalt, kiábrándúlt, de nem csüggedt lélekkel nézi az emberi dolgokat és azt tartja, hogy az elég általánosan elterjedt tisztességérzet türehető szint ad világunknak. Emberismerete és mérsékelt hite könnyed gúnyra hangolják, mely mint üdítő ér vonúl végig elbeszélésein. És kit ne érdekelnének leleményesen szőtt meséi, melyek többnyire a legújabb magyar társadalom viszonyait tükröztetik vissza? *Esztiike kisasszony professzorában* is sok ismeretes arczczal, törekvéssel és viszonynyal találkozunk.

Igaz, hogy oly köznemes családról, minő e regényben a Dorozsmay-család, mely hirtelen meggazdagszik és öt millióig viszi föl, keveset hallani ma napság, de nem ritkák a gróf Bendeffy Arthurok, kik zilált anyagi viszonyaik kényszere alatt az öt millió szép öröksének kezére vágynak. Szerencsére a Dorozsmay ház egy nagy befo-

lyású barátjának, Bogárdy Zoltán képviselőnek nincs semmi érzéke a grófi rokonság dicsősége iránt. Bemutatja a Dorozsmay háznál ifjú barátját, báró Gencsy Pált, egy rokonszenves, de szegény erdélyi mágnást, Bogárdy a bemutatás után barátját egyedül hagyja a ház kisasszonyával és Pál báró folytatni akarja a Bogárdy által fölvetett társalgási tárgyat, midőn Esztike kisasszony egészen közönyösen, de mint a következmény bebizonyította, valósággal végzetszerű véletlenből, kérdé: Báró úr, erdélyi? Pál báró e szó, Erdély, hallatára egyszerre tizenhat kötetre terjedő regénytárgyat fedezett föl; csodálatos ékesszólással beszélt a szelíd domb alján fekvő Gencsről, az ódon, de esetlen alakú szöglettornyokkal erősített udvarházzról, a megholt anyának művésziellenül faragott sírkövéről, a szigorú apának gazdasági gondjairól, három leánytestvéreiről, végre ama köszörületlen gyémántról, Zsuzsi néniről, ennek ártatlan előítéleteiről, forró szeretetéről, jóságáról, önzéstelen fölláldozásáról s maga is csodálta, hogy Esztike kisasszony mindezt érdekléssel hallgatta sőt néha fölvilágosítás okáért még kérdéseket is tett!» Esztike mind inkább érdeklődik a báró iránt. Elmondja neki, hogy a gróf megkérte a kezét s a mama oda is ígérte. «Még titok egy kicsit, de önnek megmondom». — «Örülök szerencséjének, ha boldog lesz vele». — Miért ne lennék boldog? Azt mondják, igazi nagy grófné lesz belőlem. — «Esztike kisasszony én félni kezdek, hogy ön még soha sem gondolkodott arról, mi az igazi boldogság?» A báró erre leczkéztenni kezdi a gyermek leányt, ki azontúl sokszor hallgatta a szorgalmas tanár előadásait, melyeknek vídám szeszélyű, de komoly jó akaratra mutató hangja szívéhez szólt. Egyelőre Esztike maga sem tudja, hogy miért habozik elfogadni a gróf ajánlatát, de midőn a bárót egy erdélyi leány társaságában látja, s ezt menyasszonyának hiszi, midőn e látvány hatása alatt szokatlan élénkséggel jelenti ki, hogy a gróf neje akar lenni, akkor látszik csak, hogy a tanár leczkéit mily fogékony lélekkel hallgatta. Esztike a gróf menyasszonya lesz, de az erdélyi leány igazi vőlegénye előkerülvén, annyira megváltozik hangosan hirdetett érzése, hogy maga segíti elő az esküvő elhalasztását. Mindenki sejti már végét a történetnek, de most újabb érdeknyer az gróf Bendeffy bajainak leírása által. Grófunkat zavarba hozza az esküvő váratlan elhalasztása, anyagi viszonyai aggodalmas színt öltenek, midőn egy látthatatlan kéz kifizeti adósságait és még készpénzhez is juttatja. Végre kitünik, hogy a jótékony kéz birtokosa az a Burghammer hercegné, kinek leánykorában a gróf szívesen látott udvarlója volt s ki most a

vén és gazdag herczeg halálos ágya mellett állva jövő, napjainak boldogságáról gondoskodik. Gróf Bendeffy végre belátja, hogy szakítania kell a Dorozsmayakkal, kik minden lehetőt megtettek, hogy a grófban e belátást megérleljék. Így aztán két házasságon végződik a regény.

Az elbeszélés útjának csak néhány főbb pontjánál állapodtunk meg, de nem azért, mintha a főbb pontokat összekötő kanyarulatok változatos kellemei iránt érzéketlenek volnánk. Sőt föl is említünk egyet közülök. Hogy miként vívják ki Bendeffyékat az özvegy Dorozsmayné megegyezését a házasságba, az mulatságosan van leírva. Arthur gróf anyja két barátnőjétől kísérve, egész díszben lepi meg Dorozsmaynéét, számítván az egykori kis városi menyecske zavarára. És valóban midőn gróf Bendeffyné ünnepélyesen megkéri Esztike kisasszony kezét Arthur gróf számára, az özvegy, felelni akart, de hang sem szállhatott ajkára, érzette, hogy szemébe könnyek gyülekeznek. Nem kellett egyéb a grófnénak. Úgy tekintette ezt, mint boldog igent, hévvel ragadá karjaiba a leendő örömanyt és saját művészileg hímzett és fölcspikézett kendőjével törölte le a sós nedvet, melynek néhány csöppje épen annyi millió forintot ért. Ily vidám hang uralkodik az egész regényen át. A szenvelgés, a regények szokásos csinált pathosa föl nem lelhető benne; a szereplők egyszerű, vidám, természetes, vagy épen naiv emberek. Igazi élet van bennök, mert tetteik, beszédmódoruk, mozdulataik és apró szokásaik, leszámítva egy pár nem épen lényeges vonást, híven vannak rajzolja azon osztályok eszmeköre és módorai után, melyekhez az egyes szereplők tartoznak. Közülök már ismertettük a két szerelmezt, közvetlenül utánok kell említenünk Zsuzsi nénit, e korlátolt viszonyok közt nevelkedett, jószívú és komoly kálvinista vén szüzet, kinek levelei a főváros csásbjainak áldozatául kiszemelt kedves Pál öcséséhez a regény legsikerültebb lapjai közé tartoznak. Nem hagyhatjuk említetlenül még Bogárdy Zoltánt, a szélsőbali hazafit, ez elég tisztességes és művelt embert, ki abban leli kedvét, hogy nyers modort és tanulatlanságot fitogtat. Varjas Andorjás, a hű és fontoskodó székely kocsis szintén igen sikerült, noha mellékes alak, hisz e regényben, hol a főrangú körök élete nagy tért foglal el, neki nem juthat szerep. Szívesen rajzolja e köröket Pálffy és tárgyilagosan födi föl hibáikat, el nem hallgatva erényeiket sem. Szóval nem sajnáljuk az időt, melyet e regény olvasására fordítottunk. Fölhozhatni ugyan ellene, hogy a csín, az ízlés, a kellem, a jó kedv még nem elegendők, hogy egy költői műben szenvedélyek rajzát, erős fölindulásokat kere-

sünk. De kételkedünk az ily szemrehányások jogosságában. Kiki abban igyekezzék remekelni, a mihez erőt érez magában és tekintve regényirodalmunk mai állását, Pálffy tehetsége és szorgalma kiváló méltánylást érdemelnek. d.

Antonio Favaro: Galileo Galilei e lo studio di Padova.
(Firenze. Successori Le Monnier. 1883.)

Kopernik születésének néhány évvel ezelőtt Európaszerte megünnepelt négy százados évfordulója új lökést adott a búvárlatoknak a természettudományok fejlődéstörténete terén. Carlo Malagola, Antonio Favaro és más tudósok munkái egészen új világításba helyezték a csillagászat nagy reformátorának alakját s a foglalkozás Kopernikkel természetszerűleg rávezette a kutatókat közvetlen utódaira, Keplerre és Galileire is. Mindketten az új eszmék elismertetéseért vívott harcoknak közepette állanak s a legnemesebb küzdelmet folytatták mesterök ügye mellett. Az igazság soha nem tekinthetett nagyobb megnyugvással jövő diadala elé, mint akkor, midőn a tudomány e nagy bajnokai lobogtatták zászlaját.

Galilei nagy tusája az egyházzal foglalja el a legkiválóbb helyet e férfi minden életírásában; kevesebb figyelmet fordítottak arra, minő volt eszméinek fejlődésmenete ez időpontig. Tanulmány-éveit Pisában, több évi tartózkodását Paduában s Florenczbe költözésének első szakát futólagosan vázolják életírói, hogy minél előbb rátérhesse nek viszályára az inquisitívóval s ettől kezdve szélesebb mederben engedjék folyni elbeszélésöket. Az életrajz architectonikája nyerve ugyan ezáltal, de annál nagyobb csorba esik a tartalom mélységén. Galilei azon életszakának ismerete nélkül, a melyben önmagával vívta meg a belső tusát a nagy kutató, hogy megtisztulva s megacézolozottan lépjen föl a reformatívó bajnokaként, csak félig érthető meg Rómával folytatott küzdelmének története s e küzdelem helyét a tudomány történetében is alig határozhatjuk meg a közvetlen múlt ismerete nélkül. Azért is megérdemli a beható tanulmányozást, mert e korszakra esnek a mester legnagyobb alkotásai, melyekkel új eszméket s új utakat nyitott meg a természettudományoknak.

E nézetek vezérelték a pádnoi egyetem egyik tudós tanárát, Antonio Favarot a két kötetes mű megírásánál, melynek címét soraink fölé jegyeztük. E könyvben találjuk először kimerítően s alaposan megvilágítva Galileinek tizennyolcz évi tanuló s kutató munkásságát.

1581 szeptember 5-dike óta szülővárosának, Pisának egyetemén orvosnak készült Galilei. Tizenkilencz éves koráig mitsem tudott a matematikából. Csak 1583-ban ismerkedett meg Euklid elemeivel s hagyta oda az orvostant, hogy egészen a természetbúvárlatnak szentelje magát. Belemerülve Archimedes tanulmányozásába, csakhamar hydrostaticus mérleget fedezett föl s megállapíthatá a konoid testek súlypontja megtalálásának módszerét.

Ismeretségbe lép egy befolyásos férfiúval, Guidobaldo del Monte marchesevel, a ki maga is jeles matematikus, s közvetítésével megnyeri 1589-ben, huszonöt éves korában a pisai főtanoda matematikai tanszékét. Évi jövedelme alig megv hatvan scudira. Pisaban veti meg alapját rationalis eróműtanának az esési törvények fölfedezése által, a melyeket kísérletekkel demonstrál. A mechanika fölötti híres dialogok is Pisában keletkeztek, a hol nagy szükséggel kellett Galileinek küzködnie. Új eszméi a mozgásnak törvényéről összeütközésbe hozták tanártársaival; nem maradhattott többé; jó barátai kedvező véleményt keltettek iránta a páduai egyetem reformatorainak körében, a kik aztán ki is nevezték a számtan lectorának ez egyetemen. Hat évre volt megszabva szolgálatának ideje s 180 scudira évi fizetése.

1592 december 7-dikén tartotta megnyitó előadását, melynek tartalmáról, sajnos, mitsem tudunk. Egy héttel utóbb vették kezdetöket rendes előadásai; a leczke-katalogusból kitetszik, hogy a következő két év során Sacroboseo sphärajáról, Euklid elemeiről Aristoteles mechanikai kérdéseiről s planeta-elméletéről s végre Ptolemæusnak Almagestjéről tartott előadásokat; szóval nem kis álmélkodásunkra azt találjuk, hogy egészen úgy viselte magát, mint akármelyik szerény egyetem közönséges matematika tanárai.

Híve volt-e akkoron Ptolemæus föld-központi tanának? Kétségtelen, hogy első éveiben vallotta e tanokat, bizonytságot tesznek róla Dante *Isteni komédiájához* írott jegyzetei is; de már 1597 táján más nézeteknek hódolt s azok felől levelezésbe is bocsátkozott Keplerrel, de nyilvánosan még nem lépett föl ez irányban; előadásai még egészen Ptolemæus szellemében valának tartva, a miből következtethetjük, hogy maga sem volt még egészen tisztában világnézetével.

Nem is csodállhatjuk szellemének ez ingadozását, ha meggondoljuk, mily szűk körben talált még ekkor elismertetésre a nap-központi tan. Koperniknek mintegy ötven évvel előbb megjelent nagy művét eleinte igen hidegen fogadták; a legtöbb német csillagász

üres hypothesis látott az új elméletben ; Tyge Brahe ellene kardoskodott, csak Keplert lehetett föltétlen hívének mondani. John Dee bevezette ugyan Angliába, Baco azonban határozott ellensége volt s a hírneves William Gilbertnek is aggodalmai voltak a földmozgás elfogadása ellen. Olaszországban nehezen védelmezhatték e tant a csillagászat dilettansai, Fra Paolo Scarpi, Campanella s csakis Galilei nagy telescopikus fölfedezései készíthették elő számára a talajt.

A páduai scholasztikusokkal akkor támadt első összeütközése, midőn föltűnt az Ophiuchusban az új csillag, melyet 1604 október 10-dikén észlelt először Galilei. Három fölolvasást tartott róla, melyekben nyomatékos érvekkel támadta meg a világ ingenerabilitásának s szétrombolhatatlanságának aristotelesi elvét. Bizonyos Antonio Lorenzoni, alkalmasint mások által fölbiztatva, discorsot adott ki ellene s válaszul csakhamar egy dialog jelent meg. Cecco di Ronchitinek nevezi magát szerzője, de a czáfolat alapossága s az ellenfél gyöngéinek ügyes kihasználása csaknem kétségtelenné tesz, hogy Galilei tollából kellett származnia a dialognak.

A teleskop megjavítása s a fölfedezések, melyeket annak segítségével tett, elterjesztették Galilei hírnevét egész Európában. Favaro nagy alapossággal, eddig jobbára ismeretlen források alapján írja le Galileinek e buvárlatait. 1609 augusztus 25-dikén bemutatott a velenzei senatusnak egy teleskopot, a mely nagy föltűnést keltett a köztársaság fő tisztviselői között s maga után vonta élethossziglan való alkalmazását. Galilei több műszerét eladta előkelő személyiségeknek s nemcsak mindenkit bámolatba ejtett, szép jövedelme is volt munkájából.

Méltán vethetjük föl szerzőnkkel a kérdést: vajon ki írhatná le érzéseit a nagy mesternek, midőn először pillantá meg telescopjával az ég csodáit? A hold ő neki mutatta meg először krátereit, a tejút előtte bomlott föl csillagtengerre, a látható égi testek száma megtízszereződött s sikerült végre legszebb fölfedezéseinek egyike: Jupiter trabansaié, melyeket 1610 január 10-dikén pillantott először meg, melyek természetét a rá következő éjeken fölismerte. Még ugyanazon év márczius havában megvitte *Csillagpostája* nagy fölfedezése hívét az álmélkodó világnak ; medicei csillagoknak nevezte el a négy trabanst, emlékére a fejedelmi családnak, mely arany betűkkel írta be nevét a fölvilágosodás történetkönyvébe.

Lelkesedéssel üdvözölte Kepler barátjának fölfedezéseit ; annál kancsalabb szemekkel néztek a többi tudósok a merész újtóra, ki a mozgás új központját ismerte föl Jupiterben s az első nagy lökést

adta a föld-központi elméletnek. S akadt egy olyan német tudós is, a ki példátlan szemérmertlenséggel magának tulajdonítá Galilei fölfedezéseit: guntzenhauseni Mayr Simon *Mundus Jovialis* című 1614-ben megjelent könyvével, melyben brandenburgi csillagoknak nevezte el a trabansokat. De mihamar kiderült a csalás s Mayr minden időkre a tudományos kalózság címével lett megbélyegezve.

Nemcsak az egyetemen tanított, magánszemélyeket is részesített oktatásban Galilei páduai tartózkodása alatt. Találkozunk azok közt híres külföldi nemesi családok neveivel, melyek ivadékaik csak azért mentek Paduába, hogy az ünnepekt mestert hallgathassák. Élénk szellemi tevékenység uralkodott akkor Paduában s bár sok jeles tudósa volt az egyetemnek, egyik sem mérkőzhetett meg Galileivel.

Favaro könyve először tárja elénk hű képét élete e szakának. Szerző ügyesen használja föl a forrás-anyagot. Galilei széles körű levelezését s folyvást le tudja kötni az olvasó érdeklődését hősének sorsa iránt. A második kötet legnagyobb részét az olasz levéltárak oly okiratai töltik be, melyek Galilei életének eddig egészen ismeretlen mozzanataira vetnek világot. A mű végén derekas értekezést találunk annak szükséges voltáról, hogy Galilei összes munkái kritikai új kiadásban rendeztessenek sajtó alá. Remélhető, hogy az olasz kormány mihamar megvalósítja ez óhajtatást s az összes tudományos világ közkincsévé teszi a nagy buvár nehezen hozzáférhető műveit is. —r.

Der Elementarbildungsgrad in Oesterreich-Ungarn. (Mit einer statistischen Karte von Ignaz Hatschek.) Peterman's Geograph. Mittheilungen. 1884. Heft VI.

Az elemi oktatás legkézzelfoghatóbb eredménye azon százalékban talál kifejezést, a mely az írni és olvasni tudók arányát mutatja az összes népességhez. Az 1880—81-ik évi általános népszámlálásnál monarchiánk mindkét felében, úgy a szent István koronájához tartozó országokban, mint a birodalmi tanácsban képviselt országok és tartományokban, nagy gond fordítottatott ez arányok kimutatására. Magyarországon már az 1870-ik évi népszámlálásnál is megtörtént ez, az osztrák tartományokban azonban a legutóbbi, 1881-iki népszámlálás volt az első, melynél e kérdésre gondot fordítottak.

Az írni és olvasni tudás ugyan nem az egyetlen mértéke az elemi oktatás sikerének s nem is egyetlen eredménye a népiskolának,

a hol egyéb is taníttatik, a betűk ismeretén kívül. De talán az egyetlen, a mi számokban kimutatható s mivel az írás az ismeretek közlésének, s az olvasás azok elfogadásának a legbiztosabb és legáltalánosabb eszköze: fölötte érdekes és az összes népesség műveltségi állapotára biztos következtetést engedő adatokat nyújt, ha az írni és olvasni tudók arányát az összes népességhez ismerjük.

Bocsássuk előre, hogy monarchiánk túlsó felében, a birodalmi tanácsban képviselt országokban az elemi iskolák száma 1880-ban megközelítette a 16,000-et, s a tulajdonképeni Magyarországon (Horvát-Szlavonországon kívül, melyről e részben nincsenek adataink), az elemi iskolák száma szintén megközelíti e számot, holott Magyarország területre is, népességre is, sokkal kisebb a monarchia másik felénél.

A mi az írni és olvasni tudók arányát az összes népességhez illeti, ez a különböző országok- s tartományokban, sőt a nagyobb területű s népességű országok egyes részeiben is, fölötte különböző.

Lajtán túl legnagyobb a kis Vorarlbergben, a hol minden 100 lakosra 82·3, s legkisebb Bukovinában, a hol csak 9·1 írni és olvasni tudó esik. E két szám közé a többi koronaországok s tartományok következőkép sorakoznak:

Alsó-Ausztria	---	---	---	---	---	76·9
Felső-Ausztria	---	---	---	---	---	76·2
Csehország	---	---	---	---	---	72·9
Tirol	---	---	---	---	---	70·2
Salzburg	---	---	---	---	---	70·0
Morvaország	---	---	---	---	---	67·3
Szilézia	---	---	---	---	---	61·9
Trieszt s vidéke	---	---	---	---	---	57·4
Stiria	---	---	---	---	---	54·4
Karinthia	---	---	---	---	---	45·9
Görz, Gradiska	---	---	---	---	---	29·3
Krajna	---	---	---	---	---	28·4
Istria	---	---	---	---	---	19·7
Galiczia	---	---	---	---	---	11·3
Dalmácia	---	---	---	---	---	9·6

S a birodalmi tanácsban képviselt országok ide vonatkozó átlagos arányszáma: 49·4.

A magyar korona országai s tartományai közt a legmagasb arányszámot, 53·7-et, Fiume és a tengerpart mutatja; Magyarország (Erdélylyel) 46·2; Horvát-Szlavonország 29·0; a volt határőrvidék

22·0. S a szent István koronájához tartozó összes népek közt az írni és olvasni tudók arányszáma 43·6, a mi tehát 5·8 százalékkal marad alul a lajtántúli országok átlagos arányszámán.

De ha Magyarországnak megyénkint is kimutatott arányszámait vesszük figyelembe, hogy csak néhány — legnagyobb, közép, és legkisebb arányszámot említsünk — látni fogjuk, hogy hazánkban az írni és olvasni tudók a legkedvezőbb arányokban állnak az összes népességhez. Mosonymegyében (81·7); Buda-Pest fővárosban (80); Sopronmegyében 76·6; továbbá 60-on fölül Komárom, Hajdú, Győr, Gömör, Békés, Fehér, Veszprém, Vas, Tolna, Pozsony, Esztergom, Brassó megyékben; a legkedvezőtlenebb arányok pedig kezdve Szolnok-Dobokán (11·1), Máramarosmegyén 13·1, alul maradnak a 20-on. Alsó-Fehérben, Hunyadban, Torda-Aranyosban — tehát azon megyékben, hol a lakosság túlnyomólag oláh; 20 és 30 közt Szilágy, Kolozs, Ugocsa, Kis-Küküllő, Fogaras, Csík. Sáros, Krassó-Szörény, Ung, Arad, Besztercze-Naszód és Maros-Torda megyékben, tehát szintén nem magyar nemzetiségű és pedig túlnyomólag ismét román lakosságú vidékeken. Az arányszám átlagos középértékét a 40—45. közöttit pedig Torontál, Szabolcs, Temes, Heves, Bihar, Szeben, Zala, tehát részint magyar, részint német népességű megyék foglalják el.

Ez adatokat, melyek részletes fölsorolására s összeállítására jelenleg terünk hiányzik, érdekes graphikus térképben állítja szemünk elé derék térképírónk, Hatschek Ignác, az *Osztrák-magyar monarchia írni s olvasni tudóinak százalék-arányai* című 1 : 3700·000 mértékű csinos térképében, melyre csak föl akartuk hívni a *Budapesti Szemle* olvasói figyelmét. —sz—

A Budapesti Szemle szerkesztőjének.

Igen tisztelt szerkesztő úr!

A *Budapesti Szemle* júniusi száma többek közt engem is megtámad azért, hogy a *Budapester Tagblatt* dolgozó társai közt látta nevemet az előfizetési fölhíváson. Másutt nem láthatta, mert eddigelé sem «német jambusokat, sem német rímeket» nem «faragtam» a *Budapester Tagblatt* számára, a mitől a tisztelt cikkíró annyira látzik félni. Ha sejtem, hogy a Johannok, Gregorok és egyéb német keresztnevek olvasása úgy meggyötri a cikkíró úr hazafias szemét és

lelkét, bizonyára már előbb megnyugtattam volna, hogy legalább az én nevem távolról sem azt jelenti, mintha ezentúl német jambusokat faragnék, hanem csak azt, hogy magyar dolgozataim — ha lesznek — az említett lapban német fordításban is megjelenhessenek.

Teljes tisztelettel

Buda-Pest, 1884 május 28.

CSIKY GERGELY.

* * *

Nincs okunk kétkedni e nyilatkozat őszinteségében, de az is bizonyos, hogy az ellenkezésben áll a *Budapester Tagblatt* előfizetési hirdetésével, a mely alapúl szolgált czikkünknek. Ezt kellett volna először is figyelmére méltatnia Csiky úrnak s fölszóalásával megczáfolnia ; akkor bizonyára őt illető megrovásunk elmarad. *Szerk.*

MORVAORSZÁG ÉS A MAGYAROK A IX. ÉS X. SZÁZADBAN. *)

Bajos megezáfolni azt az állítást, hogy Európában a keletnek lakók sokkal jobban figyelnek a nyugotra esők tet- teire, mint megfordítva. Úgy látszik, hogy a művelődés ter- jedése ma már egyazon irányú a föld forgásával: nyugatról keletre halad. Ennek a jelenségnek tulajdonítható aztán, hogy a keletnek lakók jól ismerik a nyugati államok és nem- zetek életét; míg a nyugatiak, ha keletről írnak, csak meg- botránkoztatják az embert. Azt hiszem, a francziák alapossága e tekintetben köztudomású.

Mi magyarok szintén e hibában leledzünk. Törjük ma- gunkat a nyugot tücske-bogara után, és a sok jó mellett talán több rosszat veszünk át tőle; de a kelettel, melyre utalva va- gyunk, honnét a közhit szerint, leginkább van fenyegetve létünk, alig vagy épen nem törődünk. Pedig a kelet érdemes a mi figyelmünkre! Nem az ázsiai keletet értjük itt, hanem azt, melyet Európa tár elénk a Középtengertől a Jegés óceánig. A közhit tartja, hogy államunk alkotása miatt előbb- utóbb számolnunk kell Oroszországgal. És vajon ismerjük-e Oroszországot? — Napi sajtónk untalan fölajdul az éjszaki óriás ellen; nyakra-főre olvassuk, hogy Oroszország fegyver- kezik, készül ellenünk, — de azért mely hazai lapnak van állandó levelezője Oroszországban? Bezzeg ha párizsi botrá-

*) *Morvaország és a magyarok a IX. század felétől a X. kez- detéig.* — *Moráviája i Mogyári sz poloviny IX. do nácsulá X. vjéka.* Írta Grot Jákovlevics Konsztántin. Sz. Pétervár. 1881. Nagy nyolczad- rét XXIV. 436 oldal.

nyokról, pletykákról van szó, villamos úton küldik meg nekünk, csak hogy melegében gyönyörködjünk bennök.

Nem föladatunk részletezni azokat a politikai okokat, melyek Oroszország alapos megismerésére kell hogy vezessenek bennünket; teendők egy műnek ismertetésében állhat csupán; de ennek kapcsán sem tartjuk minden érdek nélkül valónak pár sorral érinteni azt a törekvést, mely a történelemmel és nyelvtudománnyal foglalkozó oroszok és tudósaik közt az újabb időben tapasztalható. Nem kevesebbről van itt szó, mint rendszeres, szlávophil azaz pánszláv színezetű iskolákról, kipróbált férfiak, jobbadán egyetemi tanárok (Szreznevsky, Lámánszky stb.) vezetése alatt. Az iskola harczosait merőben sokat ígérő fiatal emberek és meglett korú férfiak képezik. Ide tartoznak: Grot Konsztántin, Pálmov, a két Szokolov, Ánnenkov, Brandt, Ptasicky, Zigel, Uszpenszky, Fortinszky, Budilovics Antal, Florinszkij és mások.

Ez a nyelvészeti-történeti iskola nem idegenkedik a politikától sem, és alapelveit igyen foglalhatjuk össze:

A szlávok multjok, jelenök és jövőjök alapján a keleti, vagyis a görög-byzanczi világhoz tartoznak. Byzancz növényedékei s részben örökösei lévén, elválaszthatatlan egész, egyazon, görög-szláv világnak nevezett szellemi egységet képeznek vele. Azonban valahányszor e szlávok összeütköztek az európai román-germán nyugattal, mindig önvesztöket okozták, úgy annyira, hogy minden csapás, minden veszedelem, mely őket érte, a nyugattól eredt; és lett légyen e csapás az idők folyamában bármennyire viszonylagos is, a végeredmény mindig ugyanaz maradt; a szlávok szellemi, közgazdasági és politikai leigázása. Valóban szánandó sorsuk van e népeknek. Hogy ne akarnánk tehát mi oroszok, segíteni nekik, mikor a magyarok, mongolok és törökök tényleg segítették őket a nyugat elleni harczaikban.

Messze vezetne célunktól, ha föl akarnók sorolni, mi mindent írtak a fönt nevezett férfiak a bennünket környező szlávok életéről és állapotáról, de politikájokat ismertetni fölösleges is volna, a mennyiben már az előadottakból ismerjük az irányt, mely lépten-nyomon fölüti fejét e munkákban, tudniillik megismertetni azt, mennyi igazságtalanság történt a szlávokkal. Azonban ez irányok még annak a megértésére is valók, miért választotta ez iskola egyik tehet-

séges tagja épen a magyarok történetének leghomályosabb, de egyszersmind legérdekesebb részét. Szvátopluk alatt nagy szláv (morva) birodalom volt megszilárduló félben és mint ilyen sok kellemetlenséget okozott a frank-germán császároknak; ez a szláv birodalom a magyarok segítségével, vagy épen általok bukott meg, de népe megszabadult az elnémetesítéstől; a bukás összeesik a magyar uralom megszilárdításával, s a magyarok ellenálltak a germanisációnak: tehát érdemes megismerni e korszakba vágó históriájukat.

Érdekes tudnunk, hogy ez az iskola, mely úgy tekinti a magyarokat, mint a kik segítették a szlávokat a németekkel való kulturális harcban, hogyan vélekedik rólunk. Erre kimerítő feleletet találunk az iskola fejétől, Lámánszkij J. Vládimir, szentpétervári egyetemi tanártól, a hírhedt Ákszakov Sz. Iván lapjának a *Rusznak* 1882. évi 26-dik számában. «Nincs okunk félni a magyaroktól — írja Lámánszky — de nincs okunk hízelegni is nekik. Földrajzi, néprajzi és történeti viszonyok következtében nem egyszer volt dolgunk velök; a mi pedig a közel jövőt illeti, szükséges, hogy kölcsönös viszonyaink a dolgok hatalmának következtében egyre bensőbbekké, tartósabbakká és közvetlenebbekké váljanak. Ennél fogva minden kísérlet, mely a kölcsönös közeledésre és a közvetlen megismerkedésre vezet, egyaránt javunkra válik, de nem csupán nekünk és nekik, hanem az ő honfitársaiknak, a velünk rokon és hitsorsos nemzeteknek is. Ha a magyarok megismerkednek velünk közelebbről, előbb-utóbb belátják, hogy ellenséges terveket nem forralunk ellenök, sőt inkább Magyarországnak önálló fejlődést kívánunk. E végből azonban okvetetlenül megkívántatik, hogy békében és barátságban éljenek az őket környező szlávokkal, hiszen úgy a magyarok, valamint a szlávok érdekei is közösek, lévén nyugatról egyaránt fenyegetve a germánisációtól. Hogy pedig Magyarország sikerrel harcolhasson a külellenséggel, szükséges, hogy egységes egészet, és alkotó részeiben barátságos és egy célra törekvő összeget képezzen . . . Ha Oroszország a magyarok vesztére törekednék, mi oroszok soha nem ajánlanók nekik, hogy őszintén béküljenek ki szláv és román földijeikkel . . . Őszintén kívánjuk, hogy egyetemeinken minél hamarább láthasunk derék magyar ifjakat, tanulgatva az orosz nyelvet, régiségeket, történelmet és irodalmat. A magyar utazók szí-

ves fogadtatásra találtak és találnak Oroszországban mindenha».

Nem vitatjuk, mennyire őszinték az érdeemes tanár szavai; de tartunk tőle, hogy ha majdan sikerült a törököt kitérni Európából, az oroszok lesznek az elsők, a kik megírják az oszmánok történetét azon alapon, mert «segítették a szlávokat a németek ellen».

És most térjünk föladatunkra.

Grot Jákovlevics Konsztántin, a *Morvaország és a Magyarok* című munka szerzője, fiatal ember még, nem régerült Varsóba egyetemi tanárnak; nagy kedvvel foglalkozik a szláv történettel, és már évek előtt bizonyosságát adta e nembeli hívatásának, írván Konsztantin Porphyrogenitus után a «szerbegről». A jelen munkájával a szentpétervári egyetemen elnyerte a magisteri czímet. Általános jellemzésére annyit mondhatunk, hogy nem ellensége a magyarok múltjának, a mi pedig jelenünket illeti, arról csak oly épületes nézetei vannak, mint bármely desperatus pánszlávnak, mondván: «Megfosztva minden nemzeti jogtól, szemünk láttára sínylődnek a szlávok milliói a magyar nép igája alatt, a mely már minden lehetőt kigondolt elmagyarosításukra.» (Előszó: XV. lap.)

A szerző vaskos könyvét négy főfejezetre osztja, csatolván hozzá előszót és rövid összegezést «a magyarok által a Közép-Dunán okozott változásokról».

A főfejezetek a következők:

I. A közép- és aldunai országok történetének átnézete a IX. század elejéig (1—76. lap);

II. Politikai viszonyok a Közép-Dunán, a magyarok bejövetele előtt (77—148);

III. A magyarok. Költözések és vándorlásuk a Közép-Dunán való megállapodásig (149—304); és

IV. A magyarok beköltözése a Közép-Duna és a Tisza mellékére; győzelmök a Morvaországgal és a keleti-frank birodalommal vívott harcaikkal (305—409. lap).

Egy pillantás a főbb vonásaiban közlött tartalomjegyzékre meggyőz bennünket arról, hogy a szerző könyvének több mint felerészét a magyaroknak és történetöknek szenteli.

Munkájának célját ilyen körvonalozza: «A nyugati szlávok történetének legfényesebb korszakát főleg három momentum jellemzi, úgymint: 1. a közép-dunai (morva) szlávok

jelentékery politikai hatalomra tesznek szert a IX. század második felében; 2. elkeseredett harczot vívnak a németekkel nemzet-politikai és egyházi függetlenségökért; és 3. a magyarok betörése minden következményeivel képezi e harcz kimenetelét. Munkánkban a magyarok betörésére és az általok a Közép-Dunán okozott politikai fordulatra irányozzuk a főfigyelmet. Azonban mivel ezen fordulat igaz megbecslése az előbbi két kérdés helyes fölfogásától függ, nagyon természetes, hogy művünkben e két momentumnak is jelentékeny szerepet kell játszania.»

Ezután megismertet azon véleményekkel, a melyek a tárgyalandó kérdésről eddig fölmerültek. Ezeket mi is ismerjük; de tekintve azt, hogy Hilferding formulázása szerint vallják e véleményt a pánszlávok ma is, jó lesz röviden ismételnünk azokat. Hogy a magyarok bejövetele a legnagyobb csapás volt, mely a szlávságot valaha érte, s mely már ott lap-pang Sáfáriknál, azt a nézetet Palacky emelte érvényre *A cseh nép történetében*.

Palacky ezeket mondja: «A magyar nép bejövetele és Magyarországon való letelepedése a világtörténelem legfontosabb eseményei közé tartozik; soha a sors nem mért a szlávságra csapást, mely századokon át súlyosabban kihatott volna. A szlávok a IX. században Holsteintől a Peloponnészig terjedtek és bárha ősi separatismusok következtében sokfelé voltak oszolva, mégis mindenütt bátrak, vállalkozók és tevékenyek maradtak. Az általok megszállott nagy térség középtáján Rosztiszláv és Szvatopluk alatt, egy mag kezdett csírázni, a melynek szerencsés kinyílása a jövőben a keresztyén és egyszersmind nemzeti művelődés szép virágával kecsgettett; az a jóakarát pedig, melyet Rómától és Byzancztól tapasztalt, mondhatni, hogy fejlődésének kiszámíthatatlan sikeréről kezeskedett. Idővel részint bel-, részint külokok alapján, e maghoz csatlakoztak volna az összes szláv törzsek; a keresztyénséggel együtt töle nyertek volna, ha nem is új politikai intézményeket, legalább új-európai művelődést és nemzeti, értelmi és eszbeli tehetséget, nemkülönben megkapták volna az egységes nyelvet, írást és irodalmat. Valamint nyugaton Róma befolyása alatt támadt a frank birodalom, úgy keletkezett volna keleten, nem szükölködve Byzancz befolyása nélkül, a nagy szláv birodalom és keleti Európa ezer év előtt egészen

más politikai képet nyert, mint a minővel valójában bírt. De azért, hogy a magyarok beütköztek az alakuló szervezet szívébe és azt megsemmisíték, megsemmisültek egyszer minden korra az ily remények is. A nagy test tagjai, a melyeknek volt érkezésök összenőni, újra szétestek, mert az idegen elem erővel befúrta magát közéjük. Azóta minden tag, a mennyiben magánosan állott és nem ismert közös célt, csupán önmagáról gondoskodott, a szomszédokkal való apró-cseprő összetűzésekre pocskolta erejét, és soha nem volt képes erősen ellenszegülni az idegeneknek, a kiket a közös hasznon alapuló összetartás erősen egyesített» . . .

Palacky nézetét vallották : Szalay László, Fessler-Klein, Sayous és Rambaud.

Hilferding, orosz szlávista, nem volt megelégedve a Palacky szövegezésével ; ő tehát így formulázta a pánszlávoknak egyik maig is érvényes sarktételeit : « Nagy Károly birodalmának fölbomlásakor az egész mostani Magyarország szláv kézben volt ; Bolgárország bírta délkeletet, Morvaország éjszakot, dél-nyugaton pedig külön szláv fejedelemség keletkezett, a balatoni. Ily módon e síkságok az egész nyugati szlávtság központjai és érintkező helyeivé lettek. A szláv népcsalád nyugati része, a mely már egyes csoportokra bomladozni és különválásra törekedni kezdett azon célból, hogy néhány elkülönített nemzetet és államot alkosson, újra be lőn vonva a közösségbe és egységbe. Közép-Duna síkságain találkoznak a bolgár szlávok és a szerb-horvátok a Kárpátokon túli szlávokkal ; itt támadhatott volna az Elbától a Visztuláig és Litvánia határáig eső területeken uralkodó éjszaknyugati, és az Adriai és Fekete tengerekre támaszkodó délnyugati szláv csoportok közt az egyesítő pont. A szláv népcsaládnak Dániától Görögorszáig terjedő felében létre jöhetet volna ugyanaz, a mi később a keleti felben, orosz földön keletkezett, tudniillik a nemzeti egység és az erős társadalmi és állami organisatió» . . . Aztán elmondva a nagy morva fejedelemség fényes keletkezését és hatalmas voltát, igyen folytatja : « Ha nem gördített volna az útba akadályokat a véletlenség, a nyugati szláv világ bizonyára már a IX. században megkezdette volna azon földadat teljesítését, mely — úgy látszik — a XIX. század Oroszországnak jutott osztályrészül . . . A nyugati szláv világnak akadályokat gördített útjába a véletlenség ; és e véletlenség — a

magyarok. Nem azért nevezem véletlenségnek a magyarok betörését, mintha híve volnék azon tannak, hogy az emberiség sorsát a véletlenség intézi; én e kérdést nem is érintem, és csupán azt állítom, hogy a magyaroknak Európába való betérése, mint tény, a véletlenség jellemét viseli magán» . . .

«A magyarok megtelepedése a Közép-Dunán kiszámíthatatlan következményű a nyugati szlávokra. Ez a szlávok előtt egészen idegen népcsalád két része éjszakira és délre osztá a nyugati szláv világot, és nem hagyta köztök egyetlen érintkező pontot sem. A nyugati szláv világra ezután a teljes elkülönzés szelleme várt, a melynek többé semmi ellen nem állhatott.

«Annak következményei, hogy a magyarok a Dunán megtelepedtek, roppant súlyosak és végzetesek voltak a szláv nép egész felére, Európa egész középső tájaira, az Elbától a Nyemánig, az Adriától a Fekete tengerig.*)

E nézet — mint említők — főleg a pánszlávoknál buzgó pártolásra talált; akadtak sokan, a kik a Palacky-Hilferding elmélet ellen kikeltek, hibásnak nyilvánítva azt.

Már Jelágin *A magyarok helye Európa népei közt**)* című értekezésében hibásnak nyilvánítá Palacky nézetét, és következőkben foglalta össze okoskodását: «Ha a IX. században a Dunán váratlan nem keletkezik egy pogány állam (azaz: Magyarország), Sáfárik a XIX. században bizonyára nem mondhatta volna a magyarországi szlávokról, hogy «a tótok és a kárpátaljai oroszok megvédték nemzetiségüket épen úgy, mint a morvák, karantánok, horvátok és szerbek».

A szerzőével megegyező véleményben van Lámánszkij †) is, mondván: «A X—XI. században a magyarok megerősödnek a Tisza-Duna menti síkságon és Szvátopluk morva államának romjain keletkezik az Árpádok magyar-szláv birodalma, mely igaz ugyan, hogy hosszú időre más fajú éket ütött a szláv testbe, mindamellett erős bástyát nyújtott a szlávoknak Németország ellen».

*) Hilferding: *Magyarország és a szlávok*. 1860.

***) «Mjeszto Vengrov szredi národov Jevrossy.» (*Russzkájú Beszédü*. 1858. IX. kötet.)

†) Lámánszkij: *Az európai görög-szláv világ tanulmányozása*. Szentpétervár, 1871.

Grot magáévá teszi mestere nézetét és e szempontból tárgyalja a kérdést. Nézetünk szerint a kérdésnek ilyenén föl-
tevése nem ellenkezik azzal, a mit fennebb a politikával foglal-
kozó nyelvészeti-történeti iskoláról mondtunk, sőt inkább
egyenes kifolyásának tekintendő,

Világos lévén előttünk a cél, melyre a szerző törekszik,
ismertetésünket úgy fogjuk végezni, hogy rövideden bemutat-
juk Morvaországot és küzdelmeit a keleti frank birodalommal,
és ezzel kapcsolatban a germanisatio sikereit a magyarok be-
jövetele előtt; aztán beszélni fogunk a magyarokról általában,
és szerepökről Morvaország meghódításában; végre összegez-
zük az előadottakat és levonjuk a következtetéseket.

I.

MORVAORSZÁG.

A morvák Nagy Károly idejében elismerték a frankok
fensőbbiségét, és adót fizettek; beleegyeztek abba is, hogy
a németek szabadon hirdessék köztük a keresztyén vallást.
A nemeteknek gondjok volt rá, hogy ezen az úton emeljék er-
kölcsei és politikai befolyásukat a morvák közt.

Egy 882. évről kelt történeti értesítés azt állítja, hogy
Morvaország több fejedelemségre volt oszolva. Nem lehet egé-
szén biztosan megállapítani, hogy a morvák a IX. században
mely területekre terjesztették ki uralmokat, de valószínű, hogy
a mai Morvaországon kívül birták Alsó-Ausztriának a Dunától
éjszakra eső részét, továbbá Magyarországnak a Duna és Ga-
ram közti táját. Azonban az ethnographiai határ nem esett
össze a politikaival, mely utóbbi többször változott, és Szvá-
topluk utolsó éveiben érte el legnagyobb kiterjedését.

Az első morva fejedelem, a kiről biztos tudomásunk van,
Mojmir volt, ki 830 táján harezban áll Pribina nyitrai fejedele-
lemmel, azt el is kergette és megalapította az egységes Morva-
országot. Pribina Ratbodhoz, a keleti határgrófság örgróf-
jához, menekült, és Német Lajosnál oly kegyre talált, hogy
849-ben tulajdon birtokul kapta a Zala folyó és a Balaton
mellett levő területet. Azonban Mojmir működése veszélyesnek
tűnt föl Német Lajos előtt, ki 846-ban hadat indított Morva-

ország ellen, Mojmir letette a trónról, és helyébe Rosztiszlávot ülteté. Rosztiszlávban nagyon csalatkozott, megtámadta őt 855-ben, de kudarcot vallott. E szerencsés körülménynek köszönhető Morvaország függetlenségének kivívását, ez időtől kezdve mint kis hatalom szerepelt úgyannyira, hogy Karlmann igénybe is vette segítségét atyja, Német Lajos, ellen föllázadván. Lajos levervén Karlmannt, szövetséget kötött a bolgárokkal, és elhatározta, hogy boszút áll Rosztiszlávon, a ki nemcsak politikai, hanem egyházi függetlenségre (863-ban jött Konstantin [Czirill] és Method Morvába) is törekedett. Lajos 864-ben Dovinában körülzárolá Rosztiszlávot, meghódításra kényszeríté, a ki hűséget esküdött és adót ígért. Lajos ellen 866-ban föllázadt fia, Lajos, és Rosztiszlávot is bevonta a lázadásba. Német Lajos kibékülvén fiával, kénytelen volt háborúskodni Morvaország ellen, mint a mely menedékhelyet nyújt az elégedetleneknek. Rosztiszlávnak sikerült fölláztatnia a cseh és az Elba melléki szlávokat, és Lajost visszaverni (868). A 869-iki hadjáratnak békekötés lett a vége. Német Lajos nem érte el célját, mert nem alázta meg Rosztiszlávot, de Rosztiszláv sem sokat nyert, noha Palacky nagyon nagyra van vele.

Ezzel vége szakadt Rosztiszláv működésének. 869-ben unokaöcscse, Szvátopluk, titkos szövetségre lépett Karlmannal, Rosztiszlávot kiszolgáltatta a németeknek, és 870-ben maga ült a morva trónra, önként elismerve a frank főnhatóságot. Szvátopluk 871-ben konspirálni kezdett Német Lajos két ifjabb fiával, miért őt Karlmann elfogta és Regensburgba küldte atyjához. Morvaország meglakolt keservesen; Karlmann mint meghódított tartománynyal bánt el vele, elfoglalta a várakat és két örgrófra bízta az igazgatást. Morvaország a bukás szélén állt; de az elkeseredett nép föllázadt Szlávomir vezérlete alatt és diadalt aratott a németeken. Ekkor a németek igazolták Szvátoplukot, nagy sereggel küldték a lázadást leverni, ő azonban egyesült a fölkelőkkel és leverte a németeket. Ez történt 871-ben. Lajos 872—873-ban sikertelen hadat viselt Szvátopluk ellen. Ekkor jött létre a forelheimi béke. A békekötés fölteteleit pontosan nem ismerjük, de biztosra vehető, hogy Szvátopluk még ha színleg is, adófizetésre kötelezte magát.

Ez időtől kezdve 892-ig nincs háború a két ország között.

Az események további menetére nagy befolyással volt Koczelnek, a pannoniai fejedelmi széken Pribina utódjának, 874-ben történt halála. Koczel halála után Karlmannak jutott a fejedelemség, ki azt természetes fiának, Arnulfnak, adományozta, s így ez is elveszett a szlávság számára. 882 táján Szvátopluk és Arnulf közt háború folyt, melynek 884-ben a königstätteni béke vetett véget. Szvátopluk, a ki hű maradt Vastag Károlyhoz, bizonyára területi nagyobbodást is kapott, jelesül Pannoniát. E békekötés után, melyet 885-ben Arnulf is elismert, csakhamar baráti viszony keletkezett Szvátopluk és Arnulf közt, a minek az lön a következménye, hogy Arnulf emelkedett rangban, Method hittedjesztő működésének eredménye pedig megsemmisült. 887-ben Arnulf király lön Szvátopluk segítségével; némelyek (Dudik, Wimpeller) úgy vélekednek, hogy ezért kapta főnhatósága alá Csehországot, mely eladdig Németországnak adózott. Ez idő tájban érhetette el a morva fejedelemség legnagyobb kiterjedését, de határai pontosan meg nem állapíthatók.

Miután Arnulf elérte céljait, megváltoztatta politikáját Szvátopluk irányában, a kinek barátsága úgyis nagyon sokba került; a maga részéről Szvátopluk is idegenkedni kezdett a németektől, de azért 890-ben, legalább látszólag, még mindig barátságban éltek.

892-ben történt meg a szakadás a kettő közt, és Arnulf háborúra kezdett készülödni. Szövetséget kötött Bráczlávval a Szávaig terjedő ország fejedelmével, és a magyarokkal, a kiknek neve ez alkalommal jelen meg először a nyugateurópai évkönyvekben. A szövetségesek (892) egyidejűleg törtek be Morvaországba; Szvátopluk, morva taktika szerint, bezárkózott az erősségekbe, országa többi részét prédául engedvén. E rablással kellett beérnie Arnulfnak, ő azonban nem hagyta abba a vállalatot. Még ugyanazon évben szerződésre lépett a bolgárokkal, hogy ne adjanak sót a morváknak és 893-ban újra berontott, de nem nagy sikerrel. Szvátopluk 894-ben meghalt, három, mások szerint két fia közt osztva meg az országot; e fölosztás ásta meg az ország sírját. Milyen ellenállást fejthettek volna ki a viszálykodó testvérek a germanisatió ellen? A morva politikai szövetségnek, úgy látszik, ütött a végórája; az események természetes folyása a teljes elnémetesítést helyezte kilátásba. Az ország erősödése Szvátopluk alatt job-

badán esetleges volt; Szvátopluk nem fogta föl hazája érdekeit, mit Methoddal való bánásmódja és az is bizonyít, hogy udvarában tűrte Vichinget és a német pártot. Szerencséjére a morváknak és a mai Ausztria más szláv nemzetiségeinek, a dolgok természetes menetét megzavarta egy új erő, mely nyugot ellen fordulva, sokáig föltartóztatta a németeket a Duna menti keletre való haladásban, és ezzel nem csekély hasznára vált a dunai s általában a délnyugati szlávsnak, bárha másfelől sok bajt és tényleges veszteséget okozott. Ez az erő voltak a magyarok.

* * *

Most soroljuk föl röviden a germanisatio sikereit a IX. század végén: Ez a békés működés egyfelől elnémetesítésben, másfelől a viszály és egyenetlenség szításában állott. A keleti határgrófságban aránylag gyorsan és sikerrel történt a germanisálás, mert a német elem határozott többségben volt. Karantániában vagyis a mai Stájerban és Karintiában, sok német gyarmat volt, noha a lakosság nagyobb része szlávokból került ki.

Pannonia egészen más képet tár elénk. A germanisatio csak az éjszaki részben haladt természetes úton; a délben Pribina, és Koczel szláv fejedelemsége föltartóztatta azt, de legnagyobb akadályra lelt Method működésében. 874-ben Alsó-Pannonia is német kézbe került, és ott maradt 884-ig, ekkor Szvátopluk szerezte meg magának, kinek halálával természetesen visszatért minden a régi kerékvágásba, és a germanisálás újult erővel indult meg.

Bárha nyugati Pannonia, a keleti határgrófság és Karantánia ethnikailag véve még a IX. század végével nem voltak németek, mert a szláv lakosság elég számos; de ha észbe vesszük a jól működő germanisatiót, lehetetlen be nem látnunk, hogy közel volt már az idő, a melyben a németek jogosan elmondják vala, hogy e tartományok németek politikai, kulturális és ethnikai tekintetben. Kétségen kívül való, hogy ily sors várt az egész Pannoniára.

A mondottak valóságán kétkedni is lehet; de mi bátran kérdjük, hogy mi állta volna útját a germanisationak a Közép-Dunán? Micsoda akadály volt túl a Dunán a Tisza felé? Ismeretes, hogy a Tisza mentén gyér volt a lakosság, és

csak is az éjszaki és keleti részről lehet föltenni, hogy benne sűrűbb szláv lakosság élt. A morva és bolgár határok a Duna s Tisza közt, aligha érintkeztek egy a mással; de nem is állja ki a bírálatot ama föltevés, hogy e kettőnek hatalma ellenállhatott volna a germán hódításnak. Morvaország szomorú sorsra jutott már Szvátopluk halála után; a bolgárokat pedig a politikai érdekek a Balkán félszigetre terelték, és különben sem voltak ők elég erősek arra, hogy sikeresen védelmezhessek a Dunán túl messze fekvő birtokaikat. És végre a morvák és bolgárok közt nem is volt baráti a viszony, hiszen a németek mindig megtudták nyerni a bolgárokat a morvák ellen. Ebből merítjük mi azt a hitet, hogy a dunai síkságon a meglevő erők nem lettek volna képesek megakadályozni a Közép-Dunán a német politikai uralom és gyarmatosítás megszilárdulását, és hogy csak is új erő, a hirtelen betört magyarok, lehetett képes meggátolni a németeknek a Dunán lefelé való következetes haladását, és elfordítani a nyugati szláv-ságra váró végzetes következményeket.

Hogy pedig a magyarok invasiója ez egészen természetesnek látszó szempontból bíraltassék meg, ahhoz igazságosság és elfogulatlanság kívántatik. Így állván a dolgok, ha az igazságot nem akarjuk föláldozni, lehetetlen csatlakoznunk e tekintetben a szláv és más történetírók nagy többségének véleményéhez (147—148. lap).

II.

A M A G Y A R O K.

A szerző a magyarok történetét ősidőktől a németeken nyert győzelemig, vagyis 907-ig adja elő. A magyarok történelmének ez idejéről nagyon sokan, nagyon sokat és nagyon sokfelét írtak, s a főkérdés, az eredet kérdése tudniillik, még ma is a vita tárgyát képezi. Grot lelkiismeretesen gyűjött össze a mondott korszakra vonatkozó adatokat; idezi, ismer-teti, bírálja mindazon nézeteket, a melyeket e kérdésről magyar, német, orosz és más tudósok írtak.

Eddigi tudásunkat e kérdésről nem szaporította újabb fölfedezésekkel, törekvése oda irányult, hogy a meglevő ada-

tokat összevetve, kritikailag és rendszeresen állítsa össze a magyaroknak e korszakba vágó történetét. Érdeme kétségen kívül nagy még így is, mert az ő könyve az első munka Oroszországban, a mely e kérdéssel behatóan foglalkozik. Orosz tudósok, Kunik, Bruun, Chvolszon, Jevropeusz, Ilovájszkij, stb. többekévébbé foglalkoztak ugyan e kérdéssel, de nem tüzetesen, hanem csak elvétve, a mint az munkáik keretébe beleillett.

Grot e tanulmányában egészen az újabb kutatások eredményét foglalja el, es Anonymusnak talán még hazai íróinknál is kérlelhetetlenebb ostorozója, noha krónikásunk ellen a magyarok puskaporával lődöz.

Határozott híve a finn-ugor atyafiságnak, olyannyira, hogy túllicizálja a leghőbb finnistákat is, mondván: «Ha a magyarok nyelvökre nézve finn néptörzsekhez tartoznak, önmagától értetik, ide valók eredetökre, ősi típusukra és kulturájokra is». (163—164.) Fölösleges bizonyítani, hogy ez az állítás még akkor is, ha a finn-ugor atyafisághoz kétség nem férne, így, a mint van, meg nem állhat, mert tudvalevő, hogy a bolgárok szláv nyelvéből nem következik a szláv eredet.

Grot magyarázatát adja annak is, miként történhetett, hogy a békés, passiv természetű finnekhez tartozó magyarok, kedvet kaptak elhagyni ősi hazájokat és Nyugat-Európába törni be, holott a tudósok egyhangú ítélete szerint az efféle vállalkozás a török-tatár népek sajátja. Szerinte ennek oka abban keresendő, hogy a magyarok nagyon soká voltak szomszédai a különböző török népeknek, jelesül a baskiroknak, kámai bolgároknak, a jelenlegi csuvasok őseinek stb. Ezek oly nagyon befolytak rájuk, hogy ők is oda hagyták ősi hazájokat és mint «rabló, nomád és harcziás hordák jelentek meg a kulturális Európa határain, bírván az előbbi és Európát fenyegető keleti barbároknak, minők a hunnok, bolgárok és avarok, minden jellemvonásával». Az őshon elhagyására nyilván külső körülmények, valószínűleg a bessenyők támadása, folytak be. A többször említett Lámánszkij e vitás, és csak gyanításokon alapuló magyarázathoz újjal járul hozzá, hogy tudniillik az orosz szlávoknak a finnek ellen intézett, bár ismeretlen támadása is számot tehet e kérdés eldöntésénél.

Nem követhetjük a szerzőt lépten-nyomon fejtegetéseiben, mert — mint mondók — új adatokra úgy sem akadnánk. Az olyan pontokat azonban, melyek bennünket kiválóan érde-

kelhetnek, cursiv betűkkel szedve találja meg az olvasó, és rólok maga helyén röviden elmondjuk Grot nézeteit.

1. *A magyarok nemzetisége.*

Első tudósítások a magyarokról. — Ugor, turk elnevezések; Constantinus Porphyrogeneta Μεγεργηει. — A magyarok keleti finn-eredete. — Legközelebbi rokonságuk a vogulokkal és osztyákokkal. — A magyarok nemzetiségére vonatkozó kérdés története. — Különböző nézetek a magyarok eredetéről. — A magyarok hunn eredetéről szóló mese. — A magyarok nyelvének összehasonlítása a különböző indgermán és keleti nyelvekkel. — A török elmélet. Cassel nézete. — A finn elmélet régi keletkezése a XIII. században a Volgán túl járt keleti missionariusok utazása alapján. — A későbbi utazások még inkább megerősítik ezt. — A kérdés a szigoru nyelvészet terére lép át. — Reguly, Castren stb. útazásai, és útjok eredménye. — Török elem a magyarban és az út, a melyen át jutott a nyelvbe. — *A «magyar» és «ugor» nevek különféle magyarázata.* — Az arab «modzsgár» alak és összehasonlítása a baskir (bagzsgárd) arab alakjával. (150—167.)

2. *A magyarok ősi hazája.*

Az erre vonatkozó direct történeti adatok hiánya. — A magyarok faji eredete, mint az ősi hon eldöntésére szolgáló alap. — Évkönyveink *Jugrája* (Ugra). — A finn nép közös lakóhelyei. — Két csoportja a finn népeknek: a nyugati és a keleti. A szorosan vett ugor, azaz a keleti finn törzsek lakóhelyeinek határa. — A magyarok kezdetleges és a közös ugor terület délnyugati határszélén, török néptörzsek szomszédságában található lakóhelyeinek, a nyelv adatain alapuló közelítő meghatározása. — Történeti említések a magyarok éjszaki hazájáról (a X. sz. kezdve). — *A középkori magyar kronikások* (Anonymus stb.) *phantasticus elbeszélései a magyarok ősi hazájáról.* — Középkori keleti utazások mint egyik forrása ez elbeszélésnek. — A magyarok ősi hazáját teljesen meghatározni lehetetlen. — A magyarok műveltségi állapota és életük módja éjszaki hazájokban. — Azon források, melyeken át török elemek kerültek a magyar nyelvbe (167—180).

Figyelmet érdemel a szerző ítélete azokról az elbeszélésekről, melyeket első krónikásaink az ős honról megörökítettek. Szerinte «ha a középkori magyar íróknál némi képzetet találunk a magyarok Volgán túli hazájáról, ez nem tekinthető

másnak, mint azon vélemények és föltevések visszhangjának, melyek az Európa keleti részén útazott magyarok (Julián) megfigyelésein és fölfedezésein alapultak.» (175—176.)

3. *A magyarok kiköltözése és tartozkodása Oroszország déli pusztáin.*

A magyarok ez időszakbeli vándorlásaira vonatkozó kútfők; *a középkori magyar krónikák történeti jelentősége.* — *Béla király Névtelen jegyzője.* — *A megmaradt tudósítások közös jellemvonása.* — *Bíborban Született és tudósításai.* — *Tudósításainak forrásai.* — *Nesztor tanúsága.* — A magyarok költözésével kapcsolatos kérdések bonyolódott volta. — Azon okok, melyek a magyarokat éjszaki hazájok elhagyására kényszerítették. — A magyarok útjának iránya ősi hazájokból való kiköltözködéskor; török útitársaik. — Hol találják a magyarokat a történeti tudósítások? A hozzánk eljutott tudósítások: Constantinus Porphyrogenita; Ibn-Dasta arab író, Nesztor évkönyve, Constantinus philosophus pannoniai élete; byzanci írók; Amartól Georgius krónikájának folytatója és Leo Grammaticus krónikája. — *A magyarok ősi hazájokból való kiköltözésének ideje.* — Dél-orosz pusztákon való tartózkodásuk nem huzamos volta. — *Az út, melyen Lebediába jöttek.* — Oroszország föld- és néprajzi vázlata a IX. században. — A magyarok hadi szervezete költözködéskor. — Viszonyuk a kazarokhoz és letelepedésük velük egy sorban. *Bíborban Született «Lebediája».* — *Helye.* — *Az elnevezés szláv eredete.* — *Σαβαρτοιασφαλοι* a magyarok más neve. — A magyarok és kazarok közti viszony. — A kazar befolyás. — A magyarok és a szlávok közti viszony és a szláv befolyás. — Ibn-Dasta tudósításai. — Tudósításai a magyarok hogylétéről és életmódjáról. — A magyarokat «turk»-oknak nevezik az arab és byzanci írók. — A magyarok távoli földekbe való berohanásai. — Az első magyar bandák az Aldunán; a bolgároknak nyújtott segítségük a görög foglyok ellen. — Amartól Georgius folytatójának és Leo Grammaticusnak tudósításai. — Ez epizod idejének meghatározása. — A magyarok Krimben. — Constantin Philosophus «Életéből» merített tudósítás. — A magyarok vállalata a dnyepri szlávok földére, Kijev vidékére. — *Nesztor tudósítása a fehér és fekete ugorokról.* — *Magyarázata.* — *Hinkmar krónikájának hibája.* (180—248.)

A mi a magyar középkori krónikákat illeti, Grot Rösler

és Marczali nézeteit vallja és azt tartja róluk, de kivált Anonymusról, hogy: «kizárandó a magyar őstörténet kutatásakor a komoly művek sorából és csak mint korát jellemző irodalmi termék érdemel említést».

A magyarok e korbéli történetére vonatkozó historiai adatok, nem értve ide a magyarokat, Grot szerint «töredékesek, gyakran határozatlanok, olykor zavarosak és sok ellenmondást tartalmaznak. Az e nemű bizonyítékok természetesen tág mezőt nyújtanak a kutatóknak combinatiokra, sokszor önkényes következtetésekre és nem szülhetnek biztos eredményt. Aránylag véve legteljesebb és legkörülményesebbek Constantinus Porphyrogennetaei. Ő tűrhető forrásokból vévé azokat, kivált a byzancziakat közel érintő kérdésekben, azonban történeti kritikát tőle sem várhatni; bírálat nélkül közli a hallottakat, sokszor ismételt ugyanegyét, és e fogyatkozások miatt gondos rostálást igényel. — Honnét merítette az adatokat, nem tudjuk, de mivel a magyarok déli Oroszországban való tartózkodását illető adatai szembeötlőleg *egyidejűek* a kérdéses eseményekkel: föl kell tennünk, hogy *írott* forrásból meríté azokat. Igaz, hogy egykorú byzanczi író nem ismerünk, de hát az iránt nem foroghat fönn kétség, hogy a IX. században Byzanczban jól tudták már, hogy a magyarok megjelentek, a Pontustól éjszakra, és hogy minő viszonyban álltak a szomszéd népekhez. Minderről tudomást szerezhettek a kazarok nyomán, a kikkel barátságos lábon éltek; a kazarok pedig szoros viszonyban voltak a magyarokkal, midőn ezek Dél-Oroszországban tartózkodtak. A kazaroktól haza került byzanczi követek elmondtak a császári kormányoknak mindent, a mit csak láttak, hallottak a barbarok közt időzván. Különben az ő adatai *szláv* forrásról is tanúskodnak. Csak vissza kell emlékeznünk arra, hogy a magyarok görögöknek adták el a szláv foglyokat; ezeknek ajkáról aztán eljuthatott a hír a kormány és a császár fülébe is. — Nesztorról alább szólunk.

A magyaroknak éjszak-keleti Oroszországból való kiköltözése nem történhetett később a IX. század elejénél. A tudósítások szerint a IX. század derekán már a Pontus partjain föllépnek és az alsó Dunáig is elkalandoznak. De a IX. század elejénél *jóval korábban* sem történhetett ez az átköltözés. Ugyan is nincs okunk föltenni azt, hogy a délorosz pusztákon huzamos ideig tartózkodtak volna, ámbátor Constantinus Por-

phyrogenneta abbeli állítását, hogy csak 3 évig tartózkodtak, nem lehet magunkévá tennünk, de azt még kevésbé, hogy sokan e 3-ban sajtóhibát látnak 203 helyett.

A *Lebediába vivő út*. Biármia, melynek lakói a *jugrak* voltak, három út vitt a görög császárságból. A *nyugati* út Olvia görög gyarmatból indult ki, elvezetett a Dnyepren és Desznán, aztán az Okán át a Volga és Kama folyókra. A *keleti* a Boszporusnál és az Azovi tengernél kezdődött, elvezetett a Don nyugati kanyarulatáig, átcsapott a Volgára és a Káma torkolatáig egyesült a nyugatival. Végre a *középső* út a Donon vitt fölfelé, innét átcsapott a Rjázán területén elfolyó Okához, onnét a Volgára vitt, aztán a Kámára.

Biárma lakói ismerhették ez utakat; a három közül a *középsőt* választották, azaz: a Kámán, Volgán mentek az Okára és az Okán fölfelé a Don forrásvidékéhez. Az Okán kettő közt volt a választás: vagy átkelni a Donon a kazarokhoz, vagy átcsapni a Desznára és innét a Dnyeprrre a dnyepri szlávokhoz. A magyarok az előbbi utat választották.

Költözködésük folyamán többször megállapodának huza-mosb időkre; a kalugai kormányzóságban leledző *Ugra* folyó (az Oka mellékfolyója) is egy ilyen állomásról tanúskodik.

Az Okáról (legvalóbbszínű az Upa folyón) a Donra csaptak át, leereszkedének e folyón, és behatoltak a kazarok birtokába. Tartózkodásuk e helyét nevezi Constantinus Porphyrogenneta «Lebediának».

E szónak szláv értelme van (lebedj = hattyu [Cygnus]).*)

*) A Lebediába vivő út illetén meghatározása ellen fölszólalt Dánilevszkij J. N., az orosz földrajzi közlemények (*Izvjestija imperatorszkájo, russzkágo geográficseskágo obscsesztvá*) 1883-ik évi XIX. kötet harmadik füzetében.

Dánilevszkij megjegyzi, hogy olyan kereskedelmi út, minőt Grot említ, lehetett több is; és mert Grot is jelöl egy olyan Lebediába vivő utat, mely az Upán és a felső Donon viszen, kérdi: miért nem vihették ez út a Donról Voronezsbe, innét a Czno, Khoper és Szura folyókon, teljesen elkerülvén Okát, mi által egy nagy kerülő kiesik. Különben ezt a megjegyzést csupán azért teszi, hogy ráutaljon arra, hogy ha a magyarok csakugyan kereskedő úton haladtak, volt módjok a választásban, tehát a legrövidebbet is választhatták. Ő azt hiszi, hogy a nevezett kereskedelmi útakon általán nem haladhattak, mert éhen veszttek volna. Ibn-Daszta szerint 20,000 lovasból álltak, ha ehhez számítjuk az asszonyokat és gyermekeket, lehettek 80—100 ezeren. Egy

Most az a kérdés, hol feküdt Lebedia? Tekintve a Constantin Porphyrogenneta említette *Χιθμός* vagy *Χιττολόος* folyókat, azt kell mondanunk, hogy Lebedia a Don és Dnyepr folyók közt feküdt a kharkovi guberniumban, innét dél-nyugatnak

ily tömeg elijesztette volna a vadakat, hol úgy sem sok e környéken, ha fogoly madarakkal táplálkozik, vegyünk föl kétszáz napot az útra, főleméssz két milliót. E roppant erdős vidékeken ilyen emberszám nem mehetett keresztül. Egy csoport kereskedő túlteszi magát az ilyen akadályokon, de 100 ezer ember nem.

Az Okáról a Desznára nem mehettek az úgy nevezett brynszki őserdők miatt. De a Kámától az Upáig terjeszkedtek a még nagyobb úgynevezett muromi rengetegek, melyeken a gyalogosok sem hatolhattak keresztül. De ha így el is érték Lebediát, mindenféle háziállat (szarvasmarha, ló stb.) nélkül tehették azt. Kérdés, hogyan váltak olyan híres lovasokká, mint a minők voltak? Ha Lebediában fejlődtek azzá, kevés hetven esztendő ahhoz, hogy egy vadászó népből nomád és híres lovas nője ki magát.

Ezekből a nehézségekből csak úgy lehet kibontakozni, ha fölteszszük, hogy a magyarok már akkor, midőn Biármíából elindultak Lebediába, nomád és lovas nép voltak és mint ilyenek nem erdőn, hanem pusztán haladtak. A kiköltözést két tempora kell osztani, hogy ezt finn természetökkel összeegyeztessük. Első tempo: kiköltözés az ősrégi finn hazából, Biármíából, a pusztai őshazába, a hol elnomádosodtak. Második tempo: kiköltözés az utóbbiból Lebediába. Erre a közben eső állomásra alkalmas hely a mai Baskiria, hol olyan életmódot, szokásokat vettek föl, minővel jeleskedtek még nem rég Baskiria lakosai, azaz teljesen elnomádosodtak.

Baskiriából, melyet a középkorban Ungaria Magnanak neveztek, Lebediába indulván, áthaladtak a Szamara kormányzóságon, átkeltek a Volgán, és a kazarok engedelméből valahol Szaratov táján átlépték a Dont, beléptek a doni kozákság területére (ott, hol a Donba a Kho-per és Medvjediczá szakadnak), és Lebediában találták magokat.

De hát mi az a Lebedia? Egy puszta, melyen sok lebeda (atriplex, laboda) nőtt, innét a Lebedia név, és mint ilyen a tavri, jeká-terinoszlávi kormányzóságokba és a voronezsi, khárkovi s poltavai guberniumok déli részébe helyezendő vagyis épen arra a területre, a hol az egymást kergető nomádok állandóan barangoltak. Innét elkergették a magyarokat a bessenyők (pecsenyegek) és a Dnyeperen túl fekvő «Atelkuzu»-ba költözni kényszerítették. Lebedia tehát a Don, Dnyepr és részben túl a Dnyeperen az Ingul folyó közt elterülő Fekete tenger melléki puszta.

Ugyanazon a helyen felel Grot Danilevskijnak. Valószínűnek tartja Danilevskij nézetét a magyarok útját illetőleg, de mert nem tartja ezt a kérdést végleg eldöntöttnek, azért a saját véleményéről sem mond le egészen. A Lebedia fekvéséről közölt helyreigazítást elfogadja.

terjedt a dnyepri töltések mentén és a Dnyepren túl az Ingulec és Ingul folyók környékét is felölelte. E mellett kardoskodik az, hogy *Lebedin* nevű város volt a kharkovi kormányzóságban, és hogy a *Tervrajzok könyvében* (Knigá Bolyságo Csertezsá) említés tétetik egy a mai kharkovi kormányzóságban valamikor leledzett *Ugrin* nevű folyóról, a melyet lehetetlen kapcsolatba nem hozni a magyarok itteni időzésével.

Nesztor tudósításai: Nesztor említi krónikájában, hogy a bolgárok elfoglalták a Duna mellett levő, szlávoktól lakott földet, melyeket aztán tőlük elvettek a *fehér ugrok*, a kik Herakliusz császár alatt jelentek meg a történelem terén és Kozroesz perzsa király ellen hadat viseltek. Egy más helyen meg arról szól, hogy *fekete ugrok* mentek el Kijev mellett. Kiket kell érteni fehér és fekete ugrok elnevezésen? Schlözer szerint fehér ugrok = kazarak; ezt a magyarázatot elfogadta Roesler, de Fessler kikelt ellene. Grot Nesztor szövegét vizsgálva, arra az eredményre jut, hogy nemcsak a fekete, hanem a *fehér* ugrok néven is a *magyarok* értendők. A tudósokat az vezette tévútra, hogy Nesztor Herakliusz császár idejében szerepelteti a magyarokat, holott még akkor nem adtak hírt magokról. De hát Nesztor byzanci forrásból merített, mert máshonnet úgy sem tudhatott meg semmit Herakliusz és Kozroesz háborújáról. A krónikás meg akarta határozni a magyarok fölléptének idejét és a byzanciakhoz fordul adatért. Azt tudta, hogy ők «turkoknak» nevezik a magyarokat, de azt már aligha, hogy ugyan e névvel jelölik olykor a kazarokat is, jelesül Herakliusz és Kozroesz háborújában. Ő tehát nyilván Georg. Amart.-tól vette az adatot, a ki a kazarokat Τοῦρκοι-nak nevezi vala.

A fehér és fekete «ugrok» elnevezés nem a magyarok vándorlása, hanem Nesztor korából való (Ademar: *Historiarum libri* III. «Abiit Bruno] in provinciam Ungriam, quæ dicitur *Alba Ungaria*, ad differenciam alteri *Ungrie nigre* . . .»)

Hinkmar tévedése. Hinkmar krónikájában 862 év alatt ez foglaltatik: «hostes antea illis populis inexperti, qui Ungri vocantur, regnum eiusdem (Hludovici) populantur». Ez az állítás nem érdemel hitelt, hiszen Dél-Oroszországból nem teremhettek oly könnyen Német Lajos országában. Aztán erről az, *Ann. Alam. sangall. major*, 863. kívül más krónikás nem is tesz említést.

4. *Átköltözés az Aldunára a mai Besszarábiába és Moldvába: «Atelkuzu».*

Azon ok, mely miatt a magyarok kiköltöztek Lebediából. — A pecsenyegek támadása. — Biborban Született tudósítása. — *Az átköltözés idejének megállapítása.* — Constantinus Porphyrogenneta a magyarok kettéválásáról és az egyik félnek keletre távozásáról. — A magyarok letelepedése «Atelkuzu»-ban. — *A név kérdéses volta és a tartomány fekvése.* — Constantinus Porphyrogenneta erre vonatkozó tudósítása. — *Az általa megnevezett folyók.* — *A magyarok útja Lebediából «Atelkuzu»-ba.* — *A «Kijev mellett» történt elvonulás éve.* — *Nesztor tévedései a kor meghatározásában és a magyarok útjának illetén megjelölésében: «a Kárpátokon át».* — *Nesztor más tudósításai a magyarokra vonatkoztatva.* — *Czáfolata a Kárpátokon átvetető útnak.* — A magyar horda belső szervezetében történt változás. — Egy fővezér választása — a kazajok befolyása alatt. — Biborban Született tudósítása a kabarokról és a magyarokhoz való csatlakozásukról. — Az új lakóhelyek néprajzi állapota. — Az ulicsekre és tiveriekre vonatkozó kérdés. — Általános következtetések az ősi honból «Atelkuzuba» történt átköltözésről. (248—282. lapok.)

Az «Atelkuzuba» való átköltözés a IX. század nyolczvanas éveiben történt. A mi e szónak értelmezését illeti, Grot azokhoz csatlakozik, a kik «folyamközt» olvasnak ki belőle, minthogy ez felel meg legjobban Ibn-Dasztá abbéli tudósításának, hogy a magyarok hazája «a Fekete tengerbe szakadó két folyó közt feküdt». A Constantinus Porphyrogenneta említette folyók közül Βροῦτος, Εἰρητος és Τροῦλλος azaz: Prut, Szeret és Dnyesztr (törökül Turlu) semmi nehézséget sem okoznak; hátra van Βαρούχ és Κορβού. A tudósok nagy része az elsőt a Dnyeprrrel, a másodikat a Buggal azonosítja, ez azonban önkényes magyarázat és nem is lendít a dolgon, mert Biborban Született nem a magyarok, hanem a bessenyők hazáját jelöli meg e folyókkal, mondván: «a bessenyők országa», melyben valamikor a turkok laktak, az azt átszelő folyóktól nyerte nevét». A magyarok számuk miatt csak egy részét lakhatták a későbbi bessenyő országnak.

Mely úton mentek Atelkuzuba, arról csak Nesztor tesz említést 898 év alatt, mondván, hogy elmentek Kijev mellett. Hogy, Kijevnél megfordultak, arról tanúskodik a város táján

levő «magyar» hegy, melyet nyilván ott tartózkodásuk emlékére neveztek el az oroszok magyarnak. Nagyon valószínű, hogy e névhez valami helyi hagyomány is fűződött, melyet Nesztor föl is használt; de nem találva adatot a byzanciaknál erre nézve, nem tudott neki hiteles formát adni, és mégis valamely évhez akarta azt kötni és neki valami magyarázatot adnia. Fogta magát tehát, a 898 évhez írta és azzal magyarázta meg, hogy a további útát a «nagy hegyeken át vezetőnek» állította. — Nesztor tévedései érthetők; történeti adatok nem álltak rendelkezésére, már mint letelepedett népet ismerte a magyarokat, tehát az vélte, hogy a Kárpátokon át kerültek hazájokba. Az évszám hibás voltát könnyen megérthetni, ha nem hagyjuk figyelmen kívül, hogy Constantinus Porphyrogenneta tévesen határozza meg a Lebediából való kiköltözés idejét, és e tévedése nagyon összeesik Nesztor tévedésével. Minthogy ezt a találkozást nem lehet esetlegesnek mondani, föl kell tennünk, hogy mindketten közös forrásból merítették adataikat.

Nesztor évkönyvének egyik variansa olyan magyarázatra adott okot, hogy Kijev régi magyar telep volt és az az Aszkold és Dir, kiket Oleg csellel elfogott és megölt, magyarok voltak. (Evers, Gedeonov, Jevropeusz.) Azonban itten csak szövegbeli másolás útján keletkezett tollhiba adott okot e félreértésre.

Hátra van még kimutatása annak, hogy a magyarok mai hazájokba nem mehettek a «Kárpátokon át». — Nem mehettek erre, mert 1. Atelkuzu az Aldunától éjszakra a mai Besszarábiában, Moldvában és Oláhországban feküdt, honnét a legtermészetesebb út volt a Dunán fölfelé. (Hát a székely havasok?) 2. Nyugati hadjárataikat a Dunán tették meg és a déli oldalról ismerkedtek meg a dunai síksággal. 3. Regino beszél olyan pusztításokról, melyeket a Tisza-Duna közti síkságon, Pannoniában okoztak, és csak azután következtek az éjszaki vidékek elpusztításai. 4. Hihetetlen, hogy egy nomád, lovas horda, minők a magyarok voltak, erdős, hegyes vidéken utazzék. 5. ez ellen szól Magyarország keleti részében a nemzetiségek elhelyezése is. Azt a részt, melyen jönniök kellett volna a magyaroknak, régóta tömeges szlávság lakta, míg a magyar lakosság a déli részeken lakik. (Munkács körül van magyar lakosság.)

Ezek után ismételjük mindazt, a mit Grot az Atelkuzuba való költözésig így en ad elő:

«A magyarok a IX. század elején (a szomszéd török néptörzsek nyomása következtében, de meglehet, hogy az orosz szlávoknak is volt benne részek) új hazát keresni léptek ki éjszaki hazájukból (valószínűleg) jelentékeny számú török csapatok kíséretében, a melyek kétségen kívül nagy befolyással voltak rájuk, vállalkozó, harczias és merész jelleműek lévén.

A kazarok Don melléki területe felé iparkodva, bizonyára az éjszakkélet előtt ismeretes vízi útat választották, nevezetesen a Káma, Volga és Oka mentén és innét a Donnak vivőt. A kazarokat ismerhették, mert ezek (a mai) Oroszország éjszakkéleti finn-ugor szögletével (Biarmlia-Jugrával) kereskedő viszonyban álltak.

Kazarok engedelméből letelepedtek Kazar területen Constantinus Porphyrogenetának úgynevezett «Lebediájában», vagy is a Don és Dnyepri közti térségen (körülbelül a mai voronezsi, khárkovi és kurszki kormányzóságokban), melyet már akkor, legalább részben, szlávok laktanak és elismertek a kazarok főnhatóságát.*)

Nomád életet élvén, rabló támadásokat intéztek a szomszéd vidékekre, és a kazaroaktól hadi célokra használtattak föl; nem elégedtek meg a kijelölt területtel, hanem egyes csapatokban messze kóboroltak délre, nyugatra, és lassankint tovább vitték tanyáikat a Dnyepren túl, és a Fekete tenger partjaira is.

E szerint történeti adataink vannak arról, hogy a magyarok majd a dnyepri szlávok területén (Kijev táján), majd az Aldunán (a IX. század harminczas éveiben), majd pedig a Krími félszigeten (a IX. század ötvenes éveiben) megjelentek.

Hány évtizedet (6—7 évtizedet) éltek Lebediában, biztosan meg nem állapítható; ez idő alatt jelentékeny befolyással voltak rájuk a környező népek, jelesül a kazarok, a kik erősítették soraik közt a török elemet, és hatottak politikai szervezetökre is (meggyőzvéen őket arról, hogy egy fejedelmet válasszanak); továbbá a szlávok, magasbb kultúrával bírván, lehetetlen, hogy nyomot ne hagyjanak házi életökben, erkölcsiükben és nyelvökben.

*) Ez meglehetősen vitás pont és csodálatos, hogy Grot, a ki sok kérdésben a szörszálhasogatásig bírálgat, ezt oly könnyen fogadja el valónak.

A bessenyőknek a felső Donról eredő, váratlan támadása következtében, erő és szám szerint kisebbségben lévén, odahagyni kényszerültek Lebediát, elválni a kazaroaktól és nyugatra indulva, keresni új menedéket.

Kijeven alúl átkelének a Dnyepren, majd a Bugon és a Dnyeszteren, megállapodtak a Dnyeszter, Prut és Szeret vidékén, melyet Biborban Született «Atelkuzu»-nak nevez (a mai Besszarábiában és Moldvában), és a mely vidéken orosz szlávok laktak (ulicsiek és tiveriek?), később pedig az Aldunán valammivel továbbra is kiterjesztették uralmukat.

A Lebediából való kiszorítás a IX. század nyolczvanas éveiben történt (körülbelül 885—888 táján), mert 889-ben, a mennyire következtetni lehet hiteles történeti tudósításokból, már az Aiduna éjszaki partjain barangoltak.

Mikor kimenekültek Lebediából, jelentékeny kazarcsapat is csatlakozott hozzájuk, nyilván úgy okoskodván, hogy jobb lakóhelyekre talál nyugaton; e kazar kivándorlókat neveztek *kabaroknak*.

Mihelyt a magyarok föltűntek az Alduna jobb partján, azonnal bevonták őket a szomszéd államok és népek a saját politikai viszonyukba és versenygéseikbe. Politikai eszközül használták fel őket az új és hatalmas szomszédok és szinte egy időben ugrasztották be *délen* (a Balkán felszigeten) Byzanz és a bolgárok közti kegyetlen háborúba, és *nyugaton* egy nem kevésbé tartós és makacs küzdelembe, melyet a keletre törekvő germán hódítás (Arnulf személyében) meg a dunai szlávság vívott egy a más közt (a morvai Szvátopluk személyében) . . .» (279—282. lap.)

* * *

A magyarok további sorsára nagy befolyású volt a görög-bolgár háború, mely 888-ban kezdődött Szimeon és a görögök közt. A magyarok VII. Leo meghívására 889-ben betörttek Bolgáriába és háromszoros diadalt arattak a bolgárokon. Két bolgár-magyar háborút, vagy legalább is két részből állót kell megkülönböztetni, mely közt két év múlt el. A háború első része 889-re esik és szerencsétlenül üt ki a bolgárookra; a másik rész 892-ben történik és a bolgárok diadalával végződik. Igaz, hogy «Atelkuzu» földülása nagy csapás volt a

magyarokra, de másfelől ez volt okozója az új hazába való költözésnek, a melyben oly fényes jövő várt reájok.

A mi pedig a beköltözés elhatározásának idejét illeti, ez tekintettel arra, hogy Oláhország nyugati részében is időztek valameddig, aligha történhetett 893-nál előbb. Magát az átköltözést 894 elején hajthatták végre, követve a Duna folyását, tehát a Vaskapun át. E mellett bizonyít azon tény is, hogy 594-ben átkeltek a Dunán, betörték Pannoniába, ugyan ez évben intéztek hadat Morvaország ellen is.

III.

A MAGYAROK SZEREPE MORVAORSZÁG BUKASABAN.

A szerző a magyaroknak mai hazájokban való letelepedéséről írván, és az erre vonatkozó gyér adatokat vizsgálván, úgy vélekedik, hogy a honfoglalás minden akadály nélkül történt meg; mert míg egyfelől a Duna és Tisza közt az avarok csekély maradványain kívül más népesség úgy sem volt (a bolgárok már eleve a sors kényére bízták itteni birtokaikat), másfelől Arnulf és Szvátopluk közt annyira elmérgeedett volt a harcz, hogy a jövevényeket nem is méltatták érdemökhöz mért figyelemre. — Aztán jellemzi is a magyarokat az egykorú idegen krónikák szerint. Támaszkodván a fuldai évkönyv (*Annales fuldenses*) azon tudósítására, hogy a magyarok magokkal viszik a fiatal nőket, úgy okoskodik, hogy ez a magyar nők elégtelen volta miatt történt; és hogy ez által a szláv vérrel egyetemben sok szláv jellemvonás is átszállott a magyarokra. E szláv befolyásnak köszönhető, hogy a nomád magyarokból az idő folyamában sajátságos típusú letelepedett nép nőtt ki magát, birván határozottan szláv eredetre valló állami szervezettel.

Mi történt Morvaországgal?

894-ben halt meg Szvátopluk. 895-ben az elbamelléki bodricsok és a csehek önként meghódoltak Arnulfnak. Ebből következtetni lehet, hogy mihelyt Szátopluk fiai közt megoszlott az uralom, a fejedelmi cím elveszté varázsát a hozzá tartozó szláv népek közt. Ettől kezdve a csehek, a míg csak Morvaország főnállott, mind végig ellenségei maradtak.

Arnulf haláláig a magyarok nem nyugtalanították a német birodalmat; ezt sokféleképen lehet magyarázni, de valószínűnek látszik ama föltevés (e mellett szól az a levél, melyet a bajor papság IX. János pápához intézett, védekezve ama «vád» ellen, mintha pénzzel vesztegették volna meg a magyarokat, hogy menjenek Olaszország ellen), hogy Arnulf pénzzel és ajándékokkal igyekezett elhárítani a vést a hazájáról.

. . . A morvák nem hagyták boszulatlanul a csehek elpártolását; így történt, hogy a csehek 897-ben Arnulfhoz fordultak segítségért a morvák beütései ellen. Szvátopluk két fia közt a surlódás 898-ban valóságos polgárháborúvá fajult. Arnulf meghagyta Luitpold és Aribo határgrófnak, hogy segítsék az ifjabb Szvátoplukot, ők aztán tüzzel-vassal pusztították az ellenség földét. — 898. év végével újra pusztítottak és raboltak Morvaországban: nemkülönben 899-ben is, segítséget nyújtván Szvátopluknak, kit bátyja Mojmir, bezárt egy ismeretlen városban. Arnulf halála után is folyt a harc a németek (bajorok) és a morvák közt. 900-ban a bajorok a csehekkel szövetségbe, betörték Morvaországba, és három het alatt kegyetlenül elpusztították azt. Hogy a helyzet még bonyolultabb legyen Morvaországban, kitört az egyházi viszály is. A kölcsönös viszálynak véget vetett a regensburgi béke (901). A kezdeményezés Mojmirtől ered, de Lajos is rászorult a békére, minthogy a magyarok a megelőző évben végig pusztították Bajorországot. Hogy Morvaország a 898, 899 és 900. években dúlt pusztító háború után békét kért, az egészen természetes; de kevésbé természetes, hogy a németek erre ráálltak, hiszen már előre láthatták hagyományos vágyuk teljesedését: a morva fejedelemség teljes szétrobbantását. Bizonyára nem kötöttek volna békét, ha nem fenyegetik őket a magyarok.

A fuldai évkönyv megszűnése óta (901) nincsenek hiteles adataink a Közép-Dunán történt eseményekről, de minden esetre valószínű, hogy a magyarok a 900. év óta folytonosan be-betörték a szomszéd országokba. Valószínű továbbá, hogy nehanapján ők is szenvedtek vereséget, de korántsem olyant, mint a németek föltüntetni szeretnék. — Ha a bajorok többször győznek vala, bizonyosan többet tudnánk a magyar-német és magyar-morva harcokról (egészen 907-ig). Az ez időszakra vonatkozó adatok hiányát leginkább úgy magyarázhatjuk, hogy a német krónikások is nagyon oda voltak hazájok válságos

helyzete miatt, tehát épen nem volt kedvök szomszédaik dolgaival foglalkozni.

A németek csak 900-ban látták be, mennyire veszedelmesek a magyarok; de azért bevallani azt, hogy erőtlenek e vad ellenséggel szemben, hiúságuk nem engedé. Minden jelentéktelen csetepatéből bizalmat merítettek a jövőre, s így áltatták magokat éveken át, nem nyúlva erélyes intézkedésekhez a sikeres védelem czéljából.

902-ben a magyarok beütöttek Morvaországba, minő eredménynyel nem tudjuk. 903. évben ismét német területen működtek. 904-ben történt, hogy a bajorok vendégségre hívtak több magyart, és álnokul megölték. Ezen, a németek jellemével tökéletesen megférő tetteből Morvaországot illetőleg azt lehet következtetni, hogy a mondott évben még nem volt meghódítva, és bizonyos hadi erőt képviselt, melyre a németek számítottak is. Hogy a magyarok a bajorok álnokságát bosszúlatlanul nem hagyták, azt természetesnek fogja tartani mindenki, de miért késtek a bosszúval egészen 907-ig? Nyilván azért, hogy hátuk mögött is biztosítani akarták magukat, a mi csak Morvaország tönkre tevése által volt elérhető. Igaz ugyan, hogy a németek is átlátták a Morvaországgal való szövetkezés fontosságát, de korántsem ontották volna véreket megmentéseert. Aztán a magyarok jól tudták azt is, hogy az alapjában megrázkódtatott Morvaország nem fog nagy ellenállást kifejteni, tehát meghódítása nem is lesz nehéz föladat; de továbbá jól tudták azt is, hogy minő viszony van a morvák és általában a szlávok és a németek közt. E viszony az által jutott érvényre, hogy a magyarok nyugati kalandozásaiban szláv csapatok is vettek részt, legalább így tudjuk ezt a német papságnak a pápához intézett (900-ban kelt) leveléből.

A magyarok elhatározván Morvaország meghódítását, nyilván úgy okoskodtak, hogy a morvákban a nyugattal való harczaikra ha nem is nyernek segítő társakat, minden esetre alattvalókra tesznek szert, melyek a hatalomra vágyó és elnyomó szomszéd iránt gyűlölet és elkeseredés alatt állván, könnyebben megbékülnek sorsukkal a súlyos és elkerülhetetlen helyzetben. Nagyon sok ok harszol a mellett, hogy számításukban nem csalatkoztak; és a morva fejedelemség szétrobantása után a morváknak a magyarokhoz való viszonyában, hogy úgy mondjuk, érdekek e közös voltában keresendő ma-

gyarázata ama titokzatosságnak, mely Morvaország politikai életének megszűnését, és nevének az egyidejű történelmi forrásokról való hirtelen eltűntét jellemzi.

Valóban ama föltevés nélkül, hogy a morvák könnyen megbékültek sorsukkal és úgy szólván önkéntesen hódoltak meg a magyar hatalomnak, nehéz volna megmagyarázni, miként történhetett, hogy a morva fejedelemség szétrombolásáról és létért való utolsó küzdelméről említés sincs az egyidejű tudósításokban. Bármennyire gyöngé és megingatott volt is Morvaország, bizonyára harcolhatott volna még egy ideig; mivel jól tudjuk, hogy a szlávok taktikája mindenkor az volt, hogy megerősített várakba menekülve, védelmezték magokat, a magyarok pedig nem voltak erősek az ostromvezetésben, és az erősségek megívásában. Ha tehát a krónika mitsem tud küzdelelemlről, ez csak annak tulajdonítható, hogy ellenállás nem is volt, a magyarok első merész és erős támadása eldöntötte az ügyet és a morvákat meggyőzte arról, hogy sikeres ellenállásra és politikai függetlenségök megóvására úgy sem képesek, és egyszersmind arra készítette őket, hogy függetlenségöknek meddő védelme helyett inkább jó szántukból vessék alá magukat a vad erőnek, nem annyira önérdékből, mint tekintettel a német nyugatra, a mely előtt előbb-utóbb meg kellene hajolniuk, és a melynek elviselhetetlen igáját már eléggé ismerték. Így fogván föl a morva fejedelemség bukását, szerintünk csak azon politikai organismus bomlott föl, a melyet morva fejedelemségnek nevezünk, a morva nép pedig a maga egészében el nem veszett, szét nem szaladt, hanem tovább élt birtokain, osztozva a magyar hordának alávetett más szláv népek sorsában, és függését az által jelezve, hogy adót fizetett és kisebb-nagyobb részt vett a magyaroknak a nyugat ellen intézet hadaiban (398—400).

Hogy minő véleményben voltak a szlávok a magyarokról, annak kimutatására nagyon érdekes az az esemény, hogy az elbamelléki szlávok a magyarokat hívták segítségül a németek ellen. A szlávok akarva nem akarva megbékültek a magyarok barbárságával (?) és bennök természetes szövetségest láttak a nyugat ellen való küzdelmeikben. Ha tehát föltehető, hogy az elbamelléki szlávoknak ilyen öntudatos nézetök volt, még inkább föltehető, hogy a morva szlávok is hasonló nézetet tápláltak a magyarok szerepléséről és a velök való szövetke-

zés, következményeiről. És ez annyival is inkább érthető, mert a magyarok a Közép-Dunán mint fenyegető hatalom épen a morvákra legválságosabb időben léptek föl, tehát akkor, midőn a küzdelem rájuk nézve (tudniillik a morvákra), vészhozó fordulatot vett, és a kölcsönös nemzeti gyűlölség a tetőpontját érte. Bár ha a magyaroktól való félelem és a tőlük való menekedés reménye kezdetben arra bírta az ellenfeleket, a németeket és a szlávokat, hogy önvédekezés tekintetéből külsőleg megbéküljenek és egymáshoz közeledjenek: ez nyilván csak addig tarthatott, míg a morvák meg nem győzödték a sikeres ellenállás lehetetlenségéről; mihelyest elmúlt az első önkénytelen félelem, újult erővel támadt föl bennök a németek ellen a gyűlölet, és egészen más szemmel kezdték nézni a jövővényeket (403—404).

Tehát Morvaország meghódítását 905. vagy 906. évre kell tenni. Majd fölviradt a 907. év, melyben a magyarok teljes sikert arattak a németeken. Hogy a németek erre teljesen kiábrándultak önhittségökből, és megfélemedtek, és hogy a magyarok önbizalma csak izmosodott: nagyon természetes. Ebből magyarázható meg további hallatlan merészségök és a mindenütt nralkodó rettegés.

Így tehát 907. évben történt meg a döntő fordulat a Közép-Duna nemzetközi viszonyaiban. Nem állítjuk végérvényesen, hogy a 907. év katastrophája dönté el a szlávok, németek és magyarok sorsát a Dunán; de hát a dolog veleje abban van, hogy az ezt követő események egyenes következményei a 907. évi diadalnak. A magyarok győzelme a németeken nemcsak új politikai viszonyokat teremtett az általunk tárgyalt országokban, hanem okvetetlenül új állapotokat kellett eredményeznie a középdunai terület néprajzi és műveltségi viszonyaiban, a hol a német befolyás és hatalom helyébe a rabló magyar horda uralma lépett és a helyi népességet egészen más életfeltételek és kulturális fejlődés közé helyezte. Űtött az órája azon politikai és kulturális harc kimenetelének, melyet a német állam egy évszázadon át oly állhatatosan és következetesen vezetett dunai határgrofságában a végett, hogy kiterjessze uralmát a szomszéd szláv törzsekre és azokat elnémetesitse. . . .

Nem lesz érdektelen bemutatni, miképen formulázza Kæmel a magyarok 907-iki diadalának eredményeit. «Bajos volna, mondja, még egy oly eseményt találni a régi német

történetben, a mely végzetes jelentőségre mérközhetne a 907. év júniusában történt csatával. Örökre vége lett azon elsőrendű helyzetnek, melylyel eladdig Bajorország rendelkezett a keleti frank államban. Elveszett mindaz, a mit a német hazának több mint száz éven át megszerzett a bajor kard és eke, vége lön a keleti határgrófságnak és Pannoniának. A német uralom visszatolatott az Enns folyó mögé, sőt Karantánia is veszélyben forgott; édes hazánk a barbár csapatok dúló betöréseinek lett kitéve, az Ennsen túl levő német oltványokkal való politikai és egyházi kötelekek szétszakítottak és magok ez oltványok megsemmisítve és pusztulásra ítelve. E veszteséget soha sem ütötték helyre egészen. Csak kis részeskéje e földeknek került ismét vissza a X. és XI. században, de a magyar állam megalakulása óta még nem sikerült a német hatalomnak és német nemzetiségnek visszanyerni a régi Pannoniát; csak egyes apróbb német gyarmatok jutottak el oda később. Ne avatkoztak volna bele a magyarok, és ne történt volna meg a 907. évi csata: emberi számítás szerint a tiszta német terület határai jelenleg nem a felső Rábán, hanem az alsó Száván volnának» . . .

A mi nézeteink homlokegyenest ellenkeznek azokéval, a kik állítják, hogy a magyarok betörése a IX. században «a legnagyobb szerencsétlenség volt mindazok közül, melyek a szláv világot századok alatt érhatték». A mi következtetésünk az, hogyha a magyarok, berontva a dunai síkságra és rajta megtelepedve, ha mély sebet ütöttek is a szlávéságon, és sok múlt és jelen bajuknak okozói lettek; de az által, hogy idejekorán avatkoztak bele a német nemzetiség és a dunai szlávéság közt vívott ádáz küzdelembe, és Németországnak meg az egész nyugatnak megmérhetetlen károkat okoztak, utóvégre is kedvező fordulatot adtak a Dunán a IX. századbéli szlávok ügyének és sokára megakadályozták a németek politikai, kulturális és minden más fölényének további növekedését a Közép-Dunán, a mely már akkoriban is igen jelentékeny mérveket öltött és nagy és végzetes szerencsétlenséggel fenyegette a nyugati szlávéságot.

E szempontból aztán lehet helyesen megítélni a magyarok beavatkozását a dunai szlávok régi történetébe. Szándékosan tettük a *régi* szót, hogy ne adjunk okot felreértésekre és téves következtetésekre. Nem akarunk semmiféle bírálatot

mondani a magyar nemzetiségnek a szláv világ sorsában való jelen és jövő szerepéről, a nyugati szlávsvághoz való viszonyukról és arról, mi sors vár a magyarokra és a magyar szlávokra, szóval nem akarunk szólni a magyar-szláv kérdés lehetséges megoldásáról. Nehéz és bonyolódott egy kérdés ez: majd megoldja azt maga az élet és mi erősen hiszszük, nem a szlávsvág kárára» . . . (423.)

Eddig Grot, ki végszavában abbeli hitének ad kifejezést, hogy a magyar-szláv kérdés megoldása nem üt ki a szlávok kárára. Ő, ki a múlt nyáron Buda-Pesten is megfordult, nemcsak hiszi ezt, hanem tényleg is működik abban, mint a szentpétervári szláv jótékonyági társulat egyik buzgó tagja. Valamint a szlávok legnagyobb része, úgy az oroszok sem tudnak megbarátkozni azzal, hogy mi magyarok utóvcgre is karddal szereztük meg azt a hazát, melyen előttünk a hunnok és avarok, tehát elődeink uralkodtak. Már pedig tény, hogy a hunnok előbb bírták ezt az országot, mint sem a szlávok-szép sutytyomban belopódkodtak és sporadice fölütötték fejüket e tájakra. A szlávok úgy fogják föl a dolgot, hogy a mi a IX. század végétől történt, az nem numerál, mi nekünk jogaink nincsenek. Ilyen és ehhez fogható okoskodásokat olvasva, nemcsak orosz (a többi szlávokról nem is szólok) publicistáktól, hanem orosz «tudósoktól» is, lehetetlen elnyomni abbeli nézetemet: hogy mégis csak nem ártana, vigyázni a körmükre azoknak az «útazó orosz tudósoknak», a kik visszatérvén hazájokba, a szláv jótékonyági társulat lapjában kígyót-bekát kiáltanak ránk, csinálják a szláv kérdést, megoldják a magyar-szláv kérdést a szlávok javára — hálaképen az éldelt vendégszeretért. Hogy igazságosan-e, arról nem is szólok.

CSOPEY LÁSZLÓ.

AZ ARTHUR-MONDAKÖRBŐL.

(Tennyson idylljei.)

Második és utolsó közlemény. *)

II.

PELLEAS ÉS ETTARRE.

A Grál utáni hajsza okozta rést
Betönni: új lovagokat ütött
Arthur király. — S hogy csarnokában ült
Agg Cærleonban, halkán nyílt a szárny-
Ajtó — s egy ifju, Pelleas, s a rét
Lágy illata s verő-fény jött vele.

«Üss lovagoddá, mert tudom, király,
Mind a mi kell lovagnak — s szeretek!»
Így szólt, mivel hallá, hogy a király
Tornát tüzött ki, és a dijt azon
— Egy arany karikát s lovagi kardot ---
Szerette voln' megnyerni Pelleas;
Hölgyének ékszert, kardot önmagának.
— S voltak, kik őt ismerve, a királynál
Jót álltak érte s Arthur fölüté.

S ez új lovag, szigeti Pelleas,
— Imént jutott csak örökéhez és
Több pusztasziget ura volt — alig

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 91-ik számában.

Két napja még, déltájt, a deani erlön
 Űgetve, Carleonba a királyhoz
 Menőben, a napot kemény vitéz
 Gyanánt érzé sisakján — és magát
 Kábulni, hogy lováról majd ledült.
 De lanka dombot láta ott közel,
 Min száz hatalmas bükk emelkedék,
 És közbe-közbe karcsu topolyák.
 Mérföldnyi körben sik vidék terült
 S haraszt, mohar. S Pelleas egyenest
 Az árny felé fordúla s jó lovát
 Egy fáho' kötve, maga leterült
 A fübe; és a mint mélázva nézte
 A barna földet, a berek sötét-
 Zöld ernyejéből, félhomályon át:
 Úgy rémle néki, mintha a haraszt
 Smaragd tűzében égne ott körül,
 Hogy szinte elkápráztatá szemét.
 Majd felleg-árny lebbent fölötte át,
 Majd röppenő madárnak árnya, majd
 Egy őz szaladt át — s szeme lecsukódék.
 S szeretve minden lányt, s különösen
 Egyet se', félig alva suttogá:
 «Hol vagy, hol? oh! Szeretlek! bár nem is
 Ismerlek! Oh mert szép és tiszta vagy, mint
 Ginevra! S kardom- és láncsámmal én
 Szintoly híressé teszek, oh királynóm,
 Oh én Ginevrám, Arthurod leszek,
 Ha föltalállak!»

Hirtelen az erdő

Szélén beszéd s kacaj veré föl, és
 A szürke fák közt kitekintve — mint egy
 Ősrégi látnok tűz-tenger fölött
 Lebegve tűnő látományaként —
 Leány-csoportot láta, hajnal-ég
 S alkony színében tarkuló ruhákban,
 Lóháton, és a csótáros lovak
 A fényes zöld harasztba' szügyig állva.
 S a lányok össze-vissza zajgtak, egy

Emerre mutat, a más arra, mert
Útat veszíttek.

Pelleas felugrott.

Lovát eloldá s kivezette a
Napfényre. — S szólt a lányok közt ki főnek
Látszék: «Ihol vezérlő csillagunk!
Levente, mink kóbor-szüzek vagyunk,
Fegyverbe', mint látsz, Cærleonba ménk
A bajnokokkal láncsát mérni; de
Az útat elveszítök. Jobbra? szólj,
Vagy balra? Egyenest? vagy vissza? Csak
Gyorsan felelj.»

S rá nézve Pelleas :

«Van-e Ginevra ily szép?» gondolá.
Mert szeme viola, felhőtlen égen
Gyúlt hajnal volt az arcza, termete
Gömbölyded, érett nőiségben, és
Picziny keze, alakja könnyüded,
Hogy nagy szemén kül — melybe' gúny lakék —
Játékszerűl tűnt volna föl, mivel
Kissé mulatsz, meg eldobod. — De míg
Nézé: a test szépsége megigézte
Az ifjut, azt hiven, hogy lelki báj.
Mert, mint az aljas ember a saját
Hitvány mivoltaként itél a jó
S nemes felől, úgy Pelleas saját
Lelkének ifju bájait reá
Ruházta mind, s a mint a lány beszelt:
Csak dadogott s felelni nem tuda.
Mert fél'eső szigetben nőtt fel ő,
Hol hűgain kül alig ismere
Más nőt: szigetje durva asszonyit,
Kik hessegették a sirályokat,
Hálót kötöttek s a tengerbül éltek.

Gúnyos mosolylyal fordult most a hölgy
Kiséretéhez. S mint ha szúnyadó
Tócsába követ dobnak, egyre nő

S szélesbül a kör mig a parthoz ér :
 Úgy ment az összes társaságon át
 A gúny-mosoly. Volt három lovag is
 Köztök s mosolygtak ők is gúnyosan.
 Ettarre volt a hölgy, nagy-úri nő
 Egész vidéken.

S újra szólt: «Te vad,
 Erdők fia, nem értesz nyelvemen ?
 Vagy csinos arcot adott csak az ég
 S nyelvet neked nem ?»

— «Drága hölgy, felelt ő,
 Álombul ébredék ; s árnyból jövén,
 A hirtelen fény elvakita. Kérlek
 Bocsáss meg. Cærleonba mentek ? Én is.
 Legyek-e a királyhoz vezetőd ?»

— «Vezess tehát» — szólt. S mentek át az erdőn.
 S a mint haladtak, a fiú szemén
 A néma tűz, a szüzi hódotat,
 Gyöngéd modor, félénk tördelt beszéd
 Terhére volt a hölgynek és magában
 Így szólt: «Bolondra bukkanek ! Mi bamba
 És faragatlan !» — De mert szivesen
 Hallá, sorompók közt a harsonák
 Hangján nevét s czimét: szépség-királyné,
 S látván milyen megtermett és erős :
 Gondolta, hátha értem vivna és
 A karikát megnyerné ; — s hizelegni
 Kezdett neki s oly kecscesel, hogy szegény
 Majd azt hívé: viszonzza érzetét.
 S lovagja, hölgye mind nyájas leve
 Egyszerre hozzá — mert nagy-úri nő
 Volt Ettarre.

S hogy Cærleonba értek,
 M'előtt szállásra mentek, megfogá
 Kezét: «Minő erős kéz ! — szóla — nézd
 Az enyimet ! De fogsz-e vivni értem,
 S a karikát nekem megnyerni, hogy
 Szeresselek ?»

Nagyot szökött szegény
 Szive s kiálta: «Fogsz-e, hogyha győzők?
 — «Foglak, bizony!» felelt és nevetett.
 S kezét megnyomva, ellöké magától,
 S egyet kacsintott a három lovagra
 Mig minden hölgye véle kaczagott.

«Boldog világ! — gondolta Pelleas —
 Oly boldogak mind s én legboldogabb!»
 S nem alvék azon éjjel a gyönyörtől,
 S zöld fák s a lombok közt reá tekintő
 Szemek miatt. S hogy másnap reggel öt
 Lovagnak ütték: esküt tón hogy egyet
 Szeret csupán; s hogy onnan elmene:
 Kik szembe jöttek véle, sarkukon
 Fordultak és utána néztek, ugy
 Lángolt az arca, mint az ős-idők
 Pappjaié a magas égi láng
 Gyújtotta áldozatra: úgy örült.

Nagy lakomákat szerze Arthur — és
 Négy szél felől idegen lovagok
 Jöttek be; mindenik, bár lég s a föld
 S tenger s folyó javával laktaták,
 Ebéd fölött gyakorta kémlelé
 Szomszédja erejét; de Pelleas
 Nemesnek látszék nemesek között,
 Mert azt hívé, hogy hölgye szereti,
 És tudta, hogy királya szereti,
 Kit új lovagja úgy imáda, hogy
 Halk suttogása rá jobban hatott
 Mint a világ minden parancsa s érve.

És földerült a torna reggele.
 S «az ifjuság tornája» volt a cím.
 Mert Arthur, új lovagja kedvéért
 Idősb- s erősbjít titkon visszatartá
 A küzdelemtől, hadd nyerhesse meg
 Szép hölgyének szerelmét Pelleas,
 — Igéretéhez képest — ha a tér

Ura marad. S a tornát a király
 Lenn tartatá az uszki part előtti
 Sik téren. A dísz-erkélyekben ott
 Arcz arczon, a magas toronyba' fönn
 Szem állt szemem — s a trombiták harsantak.
 És Pelleas egész nap becsülettel
 Tartá meg a tért — és erős keze
 Megnyerte a kardot s arany karikát.

Fölhangza most a hölgy szívének oly
 Kedves kiáltás; arcza gög s dicsőség
 Tüzeben ége, szeme villogott;
 A karikát elvette lánca-végről,
 S magát avval megkoronázta — és
 Keggyel mosolyga a győzőre le.

Még Cærleonban — hol tekintetén
 Mindenki éledt, csak lovagja nem —
 Időze egy néhány nap Ettarre.
 S hervadni látva Pelleast, Ginevra
 Szólt: «Bámulunk rajtad, leány, nagyon,
 Hogy ily hideg képet mutatsz ahhoz,
 Ki fényt hozott rád.» — Erre a leány:
 «Ha Lancelot-dat páholyodba' nem
 Tartád vala, királyném, ő se' győz ám!»
 S e szóra a királyné, mint kinek
 A lábát hangya csipte, oly haraggal
 Tekinte rá, s megfordult s elmene.

Utóbb, hogy asszonyi s három lovagja
 Kiséretében haza indula,
 Sir Pelleas követte. Látva ezt,
 Igy szólt: «Leányok, — szégyen hogy bevallom —
 E gyerkőcz-urfit nem szívelhetem.
 Tartsátok vissza magatok között.
 Bár volna köztünk valamely mogorva
 Öreg lovag, egy szürke medve, hogy
 Ahhoz csatolnók, mulattatni őt!
 De csak tartsátok szóval, messze tőlem.
 Tömjétek is péppel, gyerek-mesékkal,

Farkasrul és bárányról, mit tudom,
 Mint jó mamák a fiacskáikat
 Vagy hogyha tudtok vigat, a mivel
 Kedvét találni s feltüzelni, jó.
 S ha megszökik se baj! — A lányok ezt
 Hallván, s eszökbe jutva mily kegyetlen
 Picziny keze, körülfogák az ifjut,
 S úgy tettek ép a mint parancsolá
 Úrnőjök, visszatarták esellel, szóval.
 Egész uton hozzá se' juthatott.
 S hogy haza ért a szép hölgy: im a hid
 Csak felcsapódik, esörren a kapú
 Rostélya: és ő künn rekedt maga.

«Ez hölgy-modor — gondolta Pelleas —
 Hűség-próbája szeretőiken.
 Hadd vessen engem hát próbára: én
 Megállom azt a végsőig hiven!»
 Így biztatá magát; s hogy este lett,
 Közelben egy priorságot találván,
 Ott szállt. De minden reggel, hajnalon,
 Jó s rossz időben, fölkelt és kiment,
 S fegyverbe', lóháton, napestig a
 Kapúba' várt — de nem nyílt meg neki.

E nagy kitartás hölgye megvetését
 Haragra váltá. S három lovagának
 Parancsolá: Üzzék el őt. — Azok
 Kimentek; ámde Pelleas, a mint
 Rácsaptak egyenként, leverte őket,
 S elúzte, ő meg őrhelyén maradt.

Most gyűlöletre vált a hölgy haragja.
 S egy izben, egy hét múlva, vár-falán
 Sétálva három lovagával, arra
 Mutatva így szólt: «Nézzétek, hogy üld,
 Nincs tőle nyugtom, váltig ostromol.
 El, üssetek rá! Sújtsa haragom
 Csapásitokban, és üzzétek el
 Kapumból őt!» — Azok lementek újra,

De Pelleas egyenként leveré.
 S tornyából Ettarre rájok kiálta :
 «Kössétek meg s hozzátok őt elém!»

Hallá szavát; s erős karát, a mely
 Kegyenczeit leverte, meg hagyá
 Kötözni általok, kiket levert.
 S azok bevitték.

Hogy Ettarr' elé
 Ért: bájai egy pillantásra jobban
 Rabbá köték szivét, mint karja volt.
 Vig kedvvel így szólt még is: «Drága hölgy,
 Rabod vagyok, tekints jobbágyodúl.
 S ha börtönödbe vetve tartasz is,
 Boldog leszek, ha arczodat naponként
 Csak egyszer láthatom. — Megesküvém
 S ígéretet tevél te is; tudom jól
 Hogy mind e' hűségem próbája csak,
 S ha látod, hogy mindent kiállok és
 Végsőig a próbát megállom: akkor
 Engedni fogsz s lovagodúl fogadsz.»

S most el kezdé gunyolni csúfosan
 A hölgyei előtt. Túrte s hallgatott.
 De mikor esküjét s a nagy királyt
 Szidalmazá: kitört. — «Ten-lelkedért,
 Csitt, asszonyom, csitt! Nem tiéd is ő,
 Úgy mint enyém?» — «Bolond te, szólt a lány,
 Szavát ha csak hallám: futottam én.
 Oldjátok föl s dobjátok ki az ajtón.
 S ha csontja velejéig nem bolond:
 Úgy vissza nem tér.» — S a három kegyencz
 Kaczagva őt feloldá --- és kidobta.

Aztán meg egy hét múlva újra szólt
 Hozzájok: «Ott strázsál megint, mikép
 Gazdája ajtajában a kutya;
 Kirúgva — visszajő. Nem csúnyaság ez?
 Mondjátok! — És ti ezt eltűritek,

S csak nézitek siralmas bárgyuságát?
 Asztalhoz, ágyba jók vagytok; de nem
 Valók a tette! Üssetek reá
 Egyszerre — és ha agyon ütitek:
 Nem bánom; ám ha nem birtok vele,
 Parancsomat vigyétek: hogy magát
 Engedje megkötözni, mint a múltkor,
 S úgy megkötözve hozzátok elém,
 Lánczon — veletek öletem meg itt!»

Mondá; s parancs szerint láncsát szegeztek
 Egy ellen hárman. — Épen arra ment
 Gawain, magán-kalandra; s látta ott
 E gyávaságot a falak tövén,
 Hogy három egyre tört. S nemes szívében
 Föllángol a becsület s hősiség,
 És így kiálta: «Várj, segítelek!
 Gyávák!» — «Ne! monda Pelleas, maradj.
 Segélyre nem szorúl, ki hölgyeért ví.»

Gawain tehát csak nézte tétlenül
 A gyávaságot; szinte reszketett
 Dühtől s haragtól, mint a jó kutya,
 Ha visszatartják a vadtól — remeg
 S szüköl — de oszt' ráugrik s megöli.

És Pelleas legyőzte — hármat egy.
 De fölkelének s megköték s bevitték.
 És most először fordult Pelleastól
 A hölgy haragja el, kegyenczire.
 Csúf-szókkal őket gyáva kappanoknak,
 Megvert kutyáknak szidta. «Csak vigyétek,
 Megfogni sem méltók ti, őt, nehogy
 Megkötni, mert levert; s a hogy van, így
 Megkötve, dobjátok ki. Oldja föl
 A ki akarja. Még ha visszajő —»
 A szót itt elharapta. — Pelleas
 Szólt: «Asszonyom, mivel szerettelek
 S szépségedet csodáltam: nem bírom
 Eltűrni, hogy rossz indulat s harag

Megrontsa azt. S ha nem szeretsz : de én
 Esküszegőnek még álmodni sem
 Akarlak ; inkább azt óhajtva, hogy
 Szeretni méltó légy, mint hogy szeress.
 Isten veled ; reményem' megöled,
 Szerelmemet nem. Nem bosszantalak
 Képeimmel eztán ; nem látsz többet itt.»

Mig így beszélt, rá néze a leány, a
 Bilincsben is fejedelmi ifjura.
 S gondolta : «Mért lökém el őt magamtól?
 Ez hűn szeret, ha van hű szerelem.
 S én nem szerettem őt. Miért? Bolondnak
 Tartám. Az-é? Vagy benne valami,
 — Nálam nemesb — egy élő szemrehányás
 Volt ellenem? — Nem magam-fajta lény.
 Nem is szeretne, hogyha jól ismerne.
 El véle, gyorsan!» — És lovagjai,
 Most nem nevetve, kötelekiben
 Vitték s kidobták a kapún.

Gawain

Fölugrott és föloldá kötelekét
 S a vár falára dobta. Azután
 Kirázva — mint fekélyes rongy után —
 Kezét, így szóla : «Istenemre, nem
 Te vagy? De az, kit Arthur, Asztala
 Lovagjaúl ütött föl a minap!
 Ki elnyeré a karikát! S hogyan
 Aláztad így meg lovag-voltodat
 Bennem s a többiben, hogy engedéd
 Ugy bánni véled, mint akartak, e
 E gyáváknak!»

Erre Pelleas felelt :

«Mert akaratjok az Övé vala,
 Kiért a tornán győztem ; az Övé
 S enyém, hogy így megkötve, lássam arczát,
 Bár elrutitva most gúny- és haragtól,
 Nem a hogy az erdőben láttam őt.
 S bár csak dühében köttetett meg engem

S csak hogy kicsúfolhasson : engedém
Hadd kössenek meg, csak láthassam arczát,
Különben bánatomban meghalok.»

S Gawain szeliden, bár gúnynyal, felelt :
«Jó, hadd kötözzön hölgyem meg, ha tetszik ;
Hadd verjen is meg hölgyem, ha akar ;
De mást ha küld, e harcra kész kezem'
Megkötni : Istenemre, lemetélem
Csuklóbul annak mind a két kezet,
S égesse csonka tagját hölgyem aztán,
Akárhogy ordit ! — Tarts barátodúl,
Te balga gyermek ! Ime esküszöm
Becsületemre s Kerek-asztalunk
Becsületére, hogy hived leszek
S felveszem ügyed' ; és kegyetlened'
Juházva hajtom karjaidba én.
Add paripádat s fegyverid' — s aszondom
Megöltelek. Be fog bocsátni, hogy
Elmondjam harczodat s elestedet.
S ha csak körébe juthatok : napestig
Dicséreted' zengem, mint jó vitéz
S hű szeretőét, jobban bárkinél
Az életedben, mig csak vissza nem
Sohajt magának, megkötözve, de
Fehér s meleg karokkal, oly rabságra,
Mely jobb a szabadságnál. — Ide hát
Fegyverzedet' s lovad ! Hadd menjek és
Légy nyugton ; adj három napot csupán,
Megnyerni szívét ; számithatsz reá :
A harmad' éj hogy arany hirt hozand.»

És Pelleas odadta jó lovát
És fegyverit — kivéve a díjul
Nyert kardot ; átvevé a Gawainéit,
És szólt : «Segits, de meg ne csalj : avagy
Nem te vagy-é, kit ,könnyen szerető'-nek
Hivnak ?»

— «De, szólt Gawain, mert könnyűk ám
Az asszonyok!» S avval elvágatott

A vár felé. S mely ott függött nyakán,
Kürtjébe fútt, oly dallamot, hogy a
Falakba rejtett valamennyi viszhang
Ugy fölriadt, mint mély erdön, vadász-
Idényben.

Egy sereg leány futott
Fel a toronyba. «El veled! — kiálták —
Mert ki nem állhat úrnöknk!» — De Gawain,
Feltolva siska rostélyát, felelt:
«Gawain vagyok, az Arthur udvarából
Való Gawain, megöltem Pelleast,
Kit ti gyűlöttök; ime fegyvere
És paripája. Nyissatok kapút,
Majd elbeszélem, hadd nevessetek.»

S a lányok leszaladtak asszonyukhoz,
Kiáltva: «Halld csak, Pelleast megölték;
Az mondta, a ki fegyverét s lovát
Elvette tőle. Bébocsássuk-e?
Megölte őt! Gawain, tudod, Gawain
Az udvartól; ott vár a kert alatt,
Kürtjébe fújva, bébocsáttatást.»

Igy bébocsátva, egyenest a nyílt
Kapún Gawain bevágtatott s az úrnő
Őt üdvözölve szolt: «Meghalt, valóban?»
— «Meg ám, felelt ő, s haldokolva is
Neved' susogta.» — «Sajnálom szegényt;
Derék lovag volt; ámde nem hagyott
Egy perczre nyugton.» — Gondolá Gawain:
«Szép nőcske vagy, de én megesküvém:
Hogy kit gyűlöltél, megszerettetem.»

Három napig bolyonga czéltalan,
Kétség-üzötten, várva, Pelleas.
De harmad-éjjel a szép tele hold
Erdőnek útnak fényt ígérve kelt.

Hő volt az éj s nyugodt; de a Gawain
 Lépésit véelve folyvást hallani,
 Egy dal — mit tőle halla Pelleas,
 A mint dalolt' a királyné előtt,
 Ki rá mélán figyelt — kinzá szivét
 S mardosta: «féreg, rózsa kelyhiben».

«Egy rózsa-szálam volt, egyetlen-egy,
 Szép rózsa, szép, bübájos rózsa volt.
 Szebb földi bájnál, szép mint égi jegy,
 S illatlehellő, hogy felém hajolt,
 Mit bántam én, ha tüskés szára volt

«Szép rózsa-szált, rózsát szakítani üdv,
 Szakítani és viselni kebleden.
 Szép rózsa-szál veled jár mindenütt,
 S nem hervad el . . . Ily rózsám volt nekem!
 De, hajh, megölt — a féreg, kelyhiben!»

E dallam és a kétség szüntelen:
 «Mért késik, ah, Gawain, jó hírivel?»
 Ugy ösztökélte, nem maradhatott.
 S éjfélt előtt a kastélyhoz mene
 S lovát a rácshoz megköté. Kapú,
 Rács nyitva, ör sehol sem állt; bement,
 S nem halla mást: önléptei neszét
 S önszivverését; nem mozgott egyéb:
 Ő s árnya csak. Átment az udvaron,
 A hátulsó ajtót is tárva-nyitva
 Lelé — s a kert egyik zugán keresztül,
 Piros, fehér és vad rózsák között
 Haladt el; itt is minden szűnyadott
 Az enyhe holdvilágnál; egyedül
 Egy kis patak jött forrás-gödriből
 Csörögve és csillogva, míg az is
 Rózsák közé bűjt s elveszett megint.

De most a bokrok közt három fehér,
 Arany-csucsos, sátorlugast vön észre.
 Egyikbe' lustán a három lovag
 Borgóz-pirúltan horkol, lábaiknál
 Szolgáik; a másodikban — ajkukon

Szűnyadva pajkosságuk — négy leányzó ;
 S a harmadikba' : fürti közt a tornán
 Nyert karikával — Ettarre — s Gawain!

Mint kéz, mely a bokorba fészekért nyúlt
 S kígyót talál ott, vissza úgy riadt ;
 Mint gyáva, attól, a kivel remeg
 Kitűzni, vagy a tolvaj, rajta kapva,
 Vagy a kivert eb — szégyenkezve ép'
 Ugy súnnyogott ki, át az udvaron,
 Árnyával együtt Pelleas, motozva
 A kardja markolatján, míg megint
 A vár-hidon volt — s gondolá magában :
 «De visszamék s fektökbe' megölöm!»

Igy visszament s még alva látva őket,
 Szólt : «Ti, kik így fertőzitek meg a
 Szent álmot : álmotok halál!» S voná
 Kardját. De újra gondolá : «Hogyan ?
 Alvót megölni ? Engem a király
 Lovagnak esketett föl.» — És megint :
 «Hajh, hogy lovag ily csalfa is lehet!»

S fordúlva visszafordult és csupasz
 Kardját csupasz nyakukra tette és
 Ott hagyta őket alva. Ugy feküdt
 Ott Ettarre : a torna karikája
 A homlokán, nyakán a torna kardja.

Az ifju ment; s lóhátról még a nagy
 Toronyra visszanezett, mely sötétén
 Nagyobbra növe még meredt az égnek.
 S erősen megszorítva jó lovát
 S kezét ökölbe fogva, önmagával
 Versenge vad dühében s így nyögött :

«Vérökbe' keltek voln' föl ellenem
 A végnapon? Feleltem volna rólok
 Az Úr előtt is. Oh szilárd, magas,
 Hatalmas tornyok, bár — mig nézlek itt —

Alapjaitokban földrengés találna
 S hasitna ketté! Vetné föl pokol
 Bordélytok', égetné ki belsejét
 Oly feketére mint a rima-szív
 S üresre mint egy koponya! Kelet
 Vihara fújjon át nyilástokon
 És fújja szerte a rimák porát
 Ganajba és csalán közé! Sziszegj
 Kigyó — Gawaint ott láttam — róka ordíts,
 Farkas, kiálts! — De ki kiáltoz itt
 E csöndes, édes nyári éjben? Én,
 Csak én, kit ő bolondnak nevezett;
 Bolond, barom! Ki? Ő, vagy az, vagy én?
 Én legbolondabb s még hozzá barom,
 A józan ész hijával, letiporva,
 Kirúgva, csak hűség-próbájakul!
 Hűség, szerel'm? Mind egyformák vagyunk,
 Csak a király tesz hazugokká! — Oh
 Szent eskük, fogadalmak! Oh a nagy,
 Józan, nemes és együgyű barom-faj,
 Nem vétkezik, mivel törvénye nincs.
 — Mért is szerettem, szégyenemre, őt!
 A mint szerettem: most úgy gyűlölöm.
 Nem is szerettem én — csak birni vágytam.
 El, el!»

S lovát most sarkantyúba kapta,
 Elvágatott s az éjben eltűnik.

S a lány, nyakán érezve a hideg
 Vas érintését, ébredett; s a kardot
 Megismeré. Gawainhez fordula:
 «Hazug! Nem ölted Pelleast meg! Ő
 Itt volt s megölhetett voln' mind a kettőnk'!»
 — (S az elbeszélő még azt tette hozzá,
 Hogy változó szeszélye Pelleashoz
 Fordula, mint egyetlen hű lovaghoz
 S hű szeretőhöz a világon — és
 Szerelmi vágyban érte epedett,
 Mig elepedt, nem birhatván soha.)

De ő, a járt s járatlan útakon
 Fél-éjen át bolyongva, puha és
 Köves uton, puhából pázsitot
 Szikrát a kőből vágva vágtatott.
 A míg a hajnal-csillag, a torony
 Mögül — hol csuklyát ölte Percival —
 Keletnek rózsás homlokán kicsillant.
 S e szók, nem tudta honnan és miért —
 Nyilamlottak szivébe: «Oh dicső
 Csillag, a hajnal-ég szűz homlokán!»
 Szeretett volna sírni — de szemét
 Száraz- s aszottnak érzé, mint patak-
 Meder nyaranta, melyhez a falu
 Leányi vizmeritui és csevegni
 Jártak, de már nem jönnek, míg az ég
 A bércz-tetőkről meg nem tölti újra
 Élő vizekkel. Száraz volt szeme;
 És szíve még sivárabb; s tagjai
 Oly lankadottak, hogy ásítva: «Én
 Az Arthur udvarához tartozom,
 De hadd feküdjem — és haljak meg itt» —
 Magát ledobta s bánatát nehéz
 Álomba merité. Pihent, a míg
 Azt álmodá, hogy Merlin csarnokát
 Gawain fölgyújtá, és a hajnalcillag
 Rezgett a füstben, fellobbant s lehullt.

Fölébredett; s érezve valakit
 Mellette, megfogá hogy összetépje.
 «Te csalfa! S oly tisztának hittelek mint
 Ginevra!»

Percival volt s szóla: «Csak
 Oly csalfa volnék, mint Ginevra tiszta?
 Álmod zavart-e meg, vagy szó-kimondó
 Kerek-asztalunknál nem hallád soha
 Hogy Lancelot —?» s elharapá a szót.

Sir Pelleas úgy érzé, mint a ki
 Harczban sebet kap s a mely azt üté,

A kard megint a sebbe hatva, azt
 Mélyebbre vágja; megrendült s nyöszörgött.
 «Hát a királyné csalfa?» — Percival
 Csak hallgatott. — «És Kerek-asztalunk
 Lovagjai megtarták esküjök'?»
 — És Percival egy hangot sem felelt.
 — «Hát a király hü?» — «A király! — felelt
 Most Percival — farkast s embert együtt
 Mit emlegetsz? Bolond!»

De Pelleas

Felszökve, kiszaladt, lovára ugrék
 És tova nyargalt. Nem kímélte sem
 Lovát, magát, se senkit; út-felen
 Koldust találva, adomány után
 Nyújtott kezekkel, a szegény pupost,
 Ki törpe rút manóként mutatá
 Hátát a szélnek, elgázolta, rá
 Kiáltva: «csalfa, csalfa, mint Gawain!»
 S ott hagyta földön, eltiporva. Ment,
 Hegy-völgy rohant mellette vissza, míg
 Az est, a föld fordultával, megint
 Setétbe vont a útját. Ő nagyot
 Rántott a kantárszáron, és lovát,
 Mely tudt' az utat, hagyta kedvre
 Barangni jobbra-balra csapva; míg
 A Merlin-rakta csarnokot, magas
 Falával égre feketélni látván:
 «Patkányok fészke, — szólt — magasra raktak!»

Kevéssel aztán a vár kapuján
 Sir Lancelot vidáman jött ki, hő
 Találkozásból, a király nejétől.
 Szívében üdv, merengve néze föl
 A csillagokra. És szemben vele
 A zöld vetésen át csörtetve jött
 Az ifju. — Kérdé Lancelot: «Ki vagy,
 Ki oly vakon vágatsz? Mi a neved?»
 — «Nevem — felelt a' — nincs; ostor vagyok,
 Megcsapni a Kerek-asztalt, bűniért.»

— «De mi neved?» — «Van sok nevem — felelt —
 Szégyen vagyok, s gyalázat, s gyűlölet,
 S rossz-hir, világgá vinni mérgezett
 Szélként királynénk s Lancelot bűnét.»
 — «Előbb, kiálta Lanc'lot, rajtam át fújj!»
 — «Vivj hát!» Kiált amaz; s a két lovag
 Hátrála kissé s a mint összecsaptak:
 A Pelleas fáradt lova megugrott
 S urát ledobta. Az a földről így
 Kiálta: «Csalfa vagy, mint a pokol!
 Ölj meg, hisz úgy úgy sincs kardom.» — Lancelot
 Felelt: «De van, két ajkad közt, s gonosz.
 Hanem megöllek s élet elveszem.»
 S sarkát az elesetten tartva, düh
 Lángolt szemében s kis vártatva szólt:
 «Kelj föl, suhancz. Én Lancelot vagyok;
 Beszélj a mit akarsz.»

És Lancelot

Megforditá lovát — és lassudan
 Cam'lotba visszatért. Sir Pelleas
 Ép tagjait a földről fölszedé
 S követte őt. Egyszerre érkezének
 Halványan a csarnokba.

Lovagok

S hölgyek között ott ült Ginevra — és
 Csodálva nézett Lancelotra, hogy
 Mért tere vissza oly hamar — s megint
 Sir Pelleasra, a ki őt nem is
 Köszöntve, fáradtan veté magát
 Egy padra. — «Vivtatok?» kérdezte Lanc'lot-t.
 «Igen, királyné,» szólt ez. — «És leverted?»
 — «Igen, királyné.» — Aztán Pelleashoz
 Fordúlva a királyné: «Ifju hős,
 Hát oly kevéssé vagy lovag-szívú,
 Hogy nem viselheted haragtalan,
 Legyőzetésed' tőle? — S mert amaz
 Nem is felelt: «Vagy más bajod talán?
 Ha én, királynőd, tán segíthetek:

Oldd nyelvedet föl s mondd ki szabadon.»
 De Pelleas oly vad szemet vetett rá,
 Hogy összerезzent. S ő, sziszegve: «Nincs
 Kardom!» fölugrott — s a setétbe ki.

Most a királyné kedvesére szegzé
 Szemét; ez ő rá; fájdalmas napok
 Közelgetését érzék mind a ketten.
 Szó megszegék; mint kis bokorba' dal,
 Ha héja-árny lebben fölötte át.
 És hosszú csend ült a csarnok fölött,
 S gondolta Modred: «közel az idő!»

III.

ARTHUR ELTÜNÉSE.

Sir Bedivere, az első s legutól
 Maradt lovag, im ily történetet
 Beszélt, mikor már aggkora fehér
 Telén csak elhaló hang volt, azoknak
 Kik közt lakott: uj arczok-, új sziveknek.

Nyugot felé menőben, Bedivere,
 A szúnyadó hadak közt csöndesen
 Járdalva, hallá Arthur mint sohajt
 Sátrába':

«Csillag-fényben föllelem Ot,
 Fölleltem Őt mezők virágiban,
 De nem lelem föl ember útain.
 Megharczolám harezát — s most elmulok.
 Oh jaj! miért is van itt minden úgy,
 Mintha csak e világot egy kisebb
 Isten tervezte voln', ki nem bírá
 — A mint akarta — úgy alkotni meg;
 Mig a nagy Isten, a magasbul el-
 Nézvén, le nem száll, hogy széppé tegye!
 Vagy tán tökélyes és szép e világ,

S gyarló homályos szemmel ember azt
 Nem látja úgy, minő valóba', -- tán
 Mivel mélyére nem nézhet szemünk?
 Mert én, együgyü, azt hívém: az Ő
 Akaratát teszem, s kardommal im
 Csak levegőbe hadonáztam, és
 Nő és barát, kikben bizám, csalárd
 És árulóm, s országom visszasülyed
 A baromiségbe s elpusztúl megint!
 Oh Isten, holtom napján elhagyál!
 — Nem, Krisztusom — megyek, de nem halok meg!»

S a nyugoti végzetes végharcz előtt
 Arthurra álom jött. Gawain megölve
 Lanc'lot csatáin, lelke kósza szél
 Fuvallatán az álmodó fülébe
 Sikongva szólt: «Csalárd minden gyönyör!
 Királyom, üdv! holnapra eltünöl!
 Isten veled, békéd szigetje vár.
 Im engem kósza szél fuvalma hajt,
 S csalárd, csalárd, csalárd minden gyönyör!»
 — S mind távolabb s halkabban, költöző
 Madár-csapatként, mely bús krugatással
 Száll éjjelente, szállt a kósza szélben
 Az álom. És szálltában vad jajok
 Sirtak belé a hold-sütött ködön,
 Távol hegyek közt, éjjel kardra hányt
 Város siralmaként, ha végveszélyben
 Nő és gyerek urat cserélve sir.
 Arthur fölébredt s szólt: «Ki szólit? Ah —
 Csak álom. Az a szélben lebbenő
 Hang a tied, Gawain; s a vad sikoj,
 Az is tied? — Vagy a vadon fenyér
 Tündéri sirnak, hogy pusztulni kell?»

Hallá a hős Sir Bedivere s szólt:
 «Hagyd, jó királyom, hadd pusztuljanak
 Erdő s mezők szelíd tünderei!
 Helyettök a te nagy neved dicse,
 Magas helyekre tűzve, mint arany

Felhő marad meg és örökre él.
Te nem pusztúlsz el. Könnyü volt Gawain,
 Éltébe'; könnyü holtan is, mivel
 Az ember árnya olyan mint maga.
 De ne busítson álmképe. Kelj föl,
 Hallom nyugatra Modred lépteit,
 És véle sok nép, a tiéid egykor,
 Kiket szerettél, most pedig pogánynál
 Gazabbak, pökve esküjökre s rád.
 Szivökben érzik, hogy te vagy királyuk.
 — Kelj föl s eredj s mint hajdanonta: győzz!»

Sir Bediverenek Arthur így felelt:
 «Oh vajmi más e harc ott nyugaton,
 Mi ránk ma vár, mint voltak hajdanán,
 Hogy Róma alatt megvertük a pogányt
 S éjszakra üztük! — Hajh, balsorsom ez:
 Harcolni népem, envitézim ellen!
 Király, ki népe ellen: maga ellen
 Harcol. Lovagjaim, kik egykoron
 Szerettek: ellenim most; a csapás, mely
 Rájok halált mér: énnekem halál.
 De jer, keressük, tapogatva bár,
 Útunk' e bús ködön — mely, a mióta
 Almesbury porában láttam Öt,
 Mindent befog, a merre csak megyek!»

Ment a király s az' éjjel támadott.
 Folyvást nyomá Sir Modredet tovább,
 Nyugatra, Lyonesse határaig,
 Mit ősidőben tűz-erő emelt ki
 Mélység öléből, hogy megint alá
 Sülyedjen; — elfeledt népek roma
 Lakott e tájon, és a hosszú hegysor
 Futó homokba' végződék s morajló
 Tenger köd-ülten rémlő partiba,
 Itt már az üldöző nem üzhetett —
 És a futó nem futhatott tovább.
 S ott, az napon, a melyen legalantabb
 Ég a világ világa, évi útján,

Találkoznak, — tenger és homok
 Két végtelenje a hol összeér.
 S még Arthur ily harcztot nem harczoła,
 Mint e nehéz, gyász végharcz nyugaton.
 Halál-fehér köd ült tenger s homok
 Fölött, fagyát hogy a ki bélehellé :
 Vérébe szállt s szívet alaktalan
 Aggály fogá el. Arthur maga is
 Zavarba jött : nem látva hogy kivel küzd ;
 Ellen, barát, árny volt a ködbe' mind ;
 Barát barátot ölt, nem tudva kit.
 Némelyre látomány jött, ifjusága
 Arany korából ; rég elköltözött
 Léleknek arcát látta némelyik,
 Kisérni a csatát. A sűrű köd
 Hős tettet, aljas tettet eltakart.
 Erő, vitézség, véletlen csatáztak ;
 Mindenki minden ponton ütközött ;
 Tört láncsa, fölszakadt vért, roppanó pajzs,
 Kard csattogása, bárdtól döngetett
 Kemény sisak — s azoknak ajkiról
 Krisztus-kiáltás, kik elesve eget
 Kerestek és nem láttak — csak ködöt ;
 Pogányok s árulók hahója, vad
 Átok, dühöngés, káromlás, szidalmak,
 S jajszó, sikoj, tüdök nehéz zihája,
 A sűrű ködben, félsz a vak setétben,
 Halók hörgése, holtak végjaja . . .

De végre, mint halálos ágy fölött
 Nyögésre, jajra csend következik,
 Halál avagy halálos ájulás ált' :
 A parton is — a tenger moraján kül —
 Csend lön, halálos. De mikor a gyász-nap
 Alkonyra hajlék, sanyarú hideg
 Szél támada, éjszokról egyenest,
 S szétverte a ködöt ; e széllel együtt
 Jött a dagály is ; s a sápadt király
 Végig tekintte a harctéren. Egy
 Lélek se' mozdúlt ; sem egy hang, pogány

Avagy keresztyén, ott nem hallatott.
 A sárga hullám vert csak a halott
 Arczok közé, lógatva föl s alá
 Tehetlenül lecsüggő kezeket,
 Felborogatva üresen maradt
 Sisakokat, tört kardokat, melyek
 Rómával vívtak egykor, — s a setét
 Partok hosszába szomorún dudolva
 Régmúlt idők s jövő napok dalát . . .

S Sir Bediverenek Arthur monda most:
 — S fehérebb mint a köd, a mely egész
 Nap ülte a mezőt, volt a király —

«Hallod e földrázó nagy hangu árt,
 Mely, a min állok, szűk biralmamat
 Faldossa, és csapkodja holtak arczít,
 Az én halottimét, habár nem is
 Érettem estek el. — Oh Bedivere,
 Szivem zavart: nem tudva, ki vagyok,
 Honnan jövök, király vagyok-e még?
 Holtak között vagyok csak, lát(d, király!»

Hős Bedivere viszont: «Királyom, az,
 Király vagy mindenütt! S ha van királyuk
 Holtaknak: ott is annak vallak én.
 De élted ép még s én is itt vagyok
 Szeretni téged; ám a ki gyűlöl,
 Ki a pogányt ránk visszahozta — Modred,
 Sértetlen ott áll, házad árulója!»

Szólt a király: «Házam volt végzetem.
 De házamhoz ez árulót ne számítsd,
 Bár egy fedél alatt lakott velem.
 Házam csak ők: kik esküm' esküvék,
 S királynak ismerének, a mikor
 Azt megszegék is. És te jól teszed,
 Hogy e setét órámban is, mikor
 Megingva trónom minden támasza,
 Királynak vallasz, élve-halva, engem.

Király vagyok, bármit kiáltsanak ;
 S királyi voltom egy tettét, utolsót,
 Látsz még ma.» — És ezt mondva a király
 Megtámadá amazt. Modred kemény
 Csapásokat mért ura sisakára,
 Melyet pogány kardok laposra vertek.
 Mig Arthur egy csapásra — Excalibur
 Végső csapása ez volt — megölé,
 S maga is, csak hogy élve, elbukott.

Egész nap harczy zaj dühöngé még
 A tenger-parton, a hegyek között.
 Mig Arthur Asztala, hős hős után,
 Elhulla Lyonesseben, mind, urok
 Arthur király körül. — S mivel sebe
 Mely volt, a hős Sir Bedivere, ölebe
 Vevé s közel a harczmezőhöz őt
 Egy kápolnába vitte, mely törött
 Oltár- s keresztel a siványnak egy
 Setét zugában állt. Egyik felől
 Az óceán terült, a másikon
 Egy nagy viz állt — és tele volt a hold.

S Arthur király így szóla Bediverenek :
 «E nap leszámolt im a legdicőbb
 S hiresb lovagkör jó vitézivel,
 Kikről a föld emlékszik. Alszanak,
 Kiket szerettem. És többé soha,
 Jövő napokban, hős tettek felől
 Folyó beszédben nem gyönyörködünk,
 Járdalva Camelot kertében és
 Nagy csarnokában, mint hajdan tevők.
 Népemmel elveszek, melyet teremték ;
 Bár Merlin esküdt, hogy még visszatérek
 Uj uralomra. — Jöjjen a mi jó.
 Oly mély a vágás sis'kamon, hogy így
 Segélytelen nem érek holnapot.
 Fogd kardomat azért, Excaliburt,
 Mely büszkeségem volt, emlékezel,
 Hogy rég, egy nyári délben, ama tó

Ölébül egy kar nyúlt ki, hó-fehér
 Selyembe burkolt, rejtelmes, csodás,
 E kardot tartva, — s hogy' eveztem én
 S vevém el és viseltem, mint király.
 S ha bármikor, késő időkbé', dal
 S szó lesz felőlem : tudva lesz ez is.
 De most ne késsél ; fogd Excaliburt,
 Dobd ama tóba, messze be ; vigyázd meg :
 Mit látsz s azonnal hozz felőle hirt.»

Kinek felelt a hős Sir Bedivere :
 «Nem jó, király, itt hagynom tégedet
 Segélytelen', magadba', sisakod
 Átvágva. Sebesültnék minden árthat.
 De megteszem mégis parancsodat,
 S mit látok, arról hirt hozok neked.»

Igy szólva a rom-oltártól megindult,
 S a hold-világon, a czintermen át,
 Hol régi nép, ős bajnokok hatalmas
 Csontjai heverték, és fölöttök a
 Tenger szele tajték-foszlányokat
 Dobálva zúgott és sikonga — ment
 Czik-czakk uton, kiálló köveken
 S a tó csillámló tüköréhez ért.

Ott Excalibur kardot kivoná ;
 S a mint kivonta, rá a téli hold
 Fényt ontva egy nagy felhő rojtjai
 Közül, ezüst csillámmal vonta be
 A hüvelyét, míg markolatja száz
 Ezernyi gyémánt és topáz s opál
 Fényében égett. Addig néze rá,
 Hogy elkáprázott mind a két szeme,
 S elméje szinte, hányva-vetve : vaj'
 Eldobja-é? — De végre úgy hivé :
 Jobb lesz, elrejtve hagyja Excaliburt,
 A kardos vízi-liljomok között,
 Mik a tó-szélien sűrűn álltak őrt.

Igy halkan visszatért a sebesült
Királyhoz.

Arthur kérdé Bedivere-t:
«Megtetted-é a mit parancsolék?
Mit láttál, vagy mit hallottál? beszélj.»

Hős Bedivere viszontag így felelt:
«Hallám a sásközt hogy csobbant a hullám,
S a vad viz a sziklákra hogy csapódott.»

Halványan és bágyadtan szóla Arthur:
«Te megcsalád neved' s természeted',
Nem igazán beszélve, mint nemes
És hű lovaghoz illik. Bizonyosb jel
Követte volna, hang vagy mozdulat
A tó vizén, ha megtevéd a mit kell.
Gyalázatos: hazudni férfinak,
De most parancsolom: menj vissza és
A mint szeretsz s hivem vagy, tedd a mit
Mondtam s vigyázd meg s hozz felöle hirt.»

Másodszor is lement a szikla-lépcsőn
Sir Bedivere, le a tó partihoz,
Számlálva léptit, mély gondolkodóban.
S a mint meglátta a csodás hüvelyt
És rajt' a szép czifrázatot, kezét
Csak összecsapta s így kiálta föl:

«S ha eldobom e kardot csakugyan:
Egy drága kincs, emlékezetre méltó,
Elvész a föld színéről mindörökre,
Melyben sok ember-öltő lelhetett
Voln' még gyönyört. S ugyan mi haszna lesz
Ha megteszem? S mi kár: ha nem? Hiba
Szót nem fogadni s törvény-ellenes.
De szót fogadni kell-e, a király
Ha maga ellen, helytelent kíván?
A király beteg, nem tudja mit csinál.
S vajon mi emlék, mily ereklye fog

Maradni róla, késő korra, — mint
 Bizonytalan hír s üres hang? — De ha
 Ez fönn marad valami dús királyi
 Kincstárba': büszkén fogják mutogatni,
 Mondván: „Az Arthur kardja, Excalibur,
 Mit a Tó hölgye készített, kilencz
 Nagy éven át munkált a mélybe' rajt',
 Lenn ülve a setét viz fenekén.'
 Így szólna egy-egy régi ember a
 Későbbi nemzedéknek s tisztelettel
 Néznék utódink. Így meg — odavész!»

Igy szólt, saját eszétül elvakítva,
 S megint csak elrejté Excaliburt,
 S a sebesült királyhoz visszatért.

Arthur király halk hangon, nehezen
 Lélekezve: «Mit látál s hallál? beszélj.»

Hős Bedivere viszontag így felelt:
 «Hallám a parthoz a hab hogy verődött,
 S a sás között a hullám-csobbanást.»

Haraggal erre Arthur így felelt:
 «Oh nyomorúlt, hitetlen, áruló,
 Lovagiatlan és eskü-feledt
 Ember te! Jaj nekem! hogy a tekintély
 Elhagyj' a haldokló királyt, s szeme
 Parancsra tehetetlen! Most tudom már:
 Ki vagy! Te végsőnek maradt, kibem
 A többinek hűsége kellenék
 Hogy egyesüljön, meglopsz, uradat,
 A drága hüvelyért, vagy kapzsiságból,
 Vagy mint hiú leány, a csillogó
 Ékszerbe' leve gyermekes gyönyört!
 — De mert lehet, ki kétszer engedetlen,
 Harmadszor engedelmes: menj megint.
 De csak ne dobd el most Excaliburt:
 Mert fölkelek s megöllek enkezemmel!»

Sir Bedivere megindúlt s futva ment
 A szikla-oldalon le, a sás közé.
 Ott fölfogá a kardot, és erős
 Kezekkel megsuhintva, eldobá.
 Villogva szállt a súlyos kard, a hold
 Fényében — és villámot szórva körben,
 Ivet csinált; s mint jeges éjszakon
 Az összeütköző jégszigetek
 Vad árja zajjal a tengerbe omlik:
 Ugy hullt a tó vizébe Excalibur.
 De a hogy ép a víz színéhez ért:
 Fehér selyembe öltözött csodás
 Kar nyúlt elébe föl, rejtelmesen;
 És markolatján fogva, három ízben
 Megforgatá s a viz alá lehúzta.
 — S ő gyorsan a királyhoz visszament.

S Arthur király, alig lihegve, szólt:
 «Most a szemedből látom, megtevéd.
 Mit láttál és mit hallottál, beszéld el.»

Hős Bedivere viszontag így felelt:
 «Uram király, behúnytam a szemem'
 Nehogy a fény azt elvakítsa, mert
 Nem láttam életembe', holtomig
 Se' látok, három ember életét
 Ha érem is, e kardhoz fogható
 Csodát, tudom. Mert két kezemmel azt
 Megforgatám s eldobtam; és a mint
 Nézem: im egy kar, hófehér selyemben,
 Csodás, rejtelmes, nyúlt a viz alól,
 És markolatján fogva, három ízben
 Megforgatá s a viz alá lehúzta.»

S alig lihegve szólt Arthur király:
 «Végem közelg, indulnom ideje.
 Görbítsd le válladat, hogy rá vehess,
 És vigy a partig; félek, sebemet
 Megcsipte a hideg — s belé halok.»

Igy szólva, félig fölemelkedek
 Nagy kínosan, karára támaszkodva,
 S nagy kék szemével oly komoran, és
 Meredten nézve, mintha festve voln'.
 Sir Bedivere, könnyűin ált, busan
 Tekinte rá, kívánva szólni, de
 Szót nem találva. -- Gondosan, vigyázva,
 Féltérdre állva, lankadt két kezét
 Vállára vonta és fölállva — úgy
 Vivé keresztül a holtak helyén.

Mig mentek, a király fájdalmasan
 Nyögött, mint kit lidércz nyom, mig körül
 Mindenki alszik. Arthur csak sohajtott,
 Folyvást susogva: «Gyorsabban, siess,
 Mert attól tartok: késő s meghalok.»
 De társa gyorsan körül köre lépett,
 Lehetől elboritva, és a mint
 Lépdelt, magasbnak látszék, a fagyos
 Kövek között, embernyinél. Mögötte
 Döngött a mely, kiáltás hallatott
 Elötte; úgy ment, mintha ösztökélnék.
 Pánczélja csörgött a fagyos köven,
 És jobbra balra döngött a kopár szirt,
 A mint vasas lábát a csuszamós
 Kövekre tette, sarkantyúival
 Karczolja őket, — mig egyszerre a
 Tó tükre ott volt, s rajt a téli hold
 Pazar sugára hosszan ömle el.

Setét hajó várt rájuk ott alant,
 Tetőtől talpig gyászba vonva; és
 A mint közelgtek, vették észre, hogy
 Fedelzetén komor nagy alakok
 Álltak sűrű sorokban, fekete
 Csuhaban és csuklyával; — és közöttök
 Három királyné, arany koronás.
 Ajkukról éles jajszó hallatott,
 Égig ható, siralmas, mint a szél,

Mely puszta földön sir, hol senki sem jár,
S nem járt világ teremtetése óta!

Suttogva Arthur: «Fektesd a hajóba» —
Igy értek a hajóhoz. Ott a három
Királyi hölgy, kezét kinyújtva, Arthurt
Átvette, sirva. És közülök az
Ki legmagasb és legszebb volt, ölébe
Vevé fejét, megoldá sisakát,
Melengeté kezét, nevéen nevezte,
És hangosan jajgatva, keserű
Könyekkel áztatá vértől lepett
Szép homlokát; mert arcza oly fehér
És szintelen volt, mint a felkelő
Nap lángsugáritól elsápadó hold.
Egész testén verejtek gyöngyözött;
S világos furti, melyek homlokát
A trónjáról kelő naphoz tevék
Hasonlatossá, portól barnulának;
Vagy összezsapzva és lecsüngve, az
Ajkit szegélyző férfias bajuszszal
Vegyültek. — Igy, ledőlt oszlop gyanánt
Feküdt a király. Nem az egykori
Arthur, ki megszegett láncsával a
Harcz istene s tornák csillagjaként
Robbant a küzd-homokra Camelotban,
S küzdött királyok és hölgyek színén.

Most hangosan szólt hős Sir Bedivere:
«Uram királyom, oh mi lesz belőlem?
Hol rejtsem el bus arczom' s homlokom'?
Mert látom elmúlt régi jó időnk,
Mikor minden reg új kalandra kelt,
S minden kaland egy új hőst szült nekünk.
Nem volt ilyen kor, ama csillag óta
Mely napkelet bölcseit vezette volt.
Most Kerek-asztalunk, mely a dicső
Lovag-világnak képe volt, feloszlék.
És én, a végső, társtalan megyek,

— Mig körülöm nap, év sötétre vál —
 Új nép, új arczok, új szivek közé!»

Halkan felelt rá Arthur a hajóból ;
 «A régi rend múlt, újnak ad helyet.
 Az Ur magát sokkép jelenti ki,
 Különben egy jó hír megvesztegetné
 Mind a világot. Csak vigasztalódj !
 Hát én miben találok, nézd, vigaszt ?
 Éltem lejárt ; s a mit tevék, magában
 Tisztítsa Ő meg azt ! De te, ha már
 Többé nem látod arczomat : könyörgj
 A lelkemért. Imánk többet tehet
 Mint a világ gondolja. Hangod értem
 Hadd szökjön éjjel-nappal, mint a kút.
 Mert hát mivel jobb, ember, mint a juh
 Vagy kecske, mely tudatlan életet
 Táplál magában, ha — ismerve Istent —
 Kézét imára nem emeli föl
 Saját magáért és barátiért ?
 Így lesz arany lánczokkal a kerek
 Föld összekötve Isten lábainál.
 Isten veled most. Hosszu útra megyek
 Ezekkel a kiket látsz — ha ugyan
 (Mert lelkemen a kétség köde ül)
 Avalon szigetébe visz utam,
 Hol jég, se hó, eső sem és soha,
 És szél se zúg, mély völgybe', boldogan,
 Virágos ágyak, zöld árnyas berek
 S a tenger sima tükre közt virúl az.
 — Kinos sebembül ott kigyógyulok !»

Szólt. S a hajó, vitorla s evezők
 Hajtván, megindúlt, mint a teli mellű
 Hattyú, mely a halálba dallva megy,
 És rendbe szedve tiszta tollzatát,
 Fekete lábbal veri a vizet.
 — Sokáig állt Sir Bedivere a parton,
 Gondolva elmúltakra ; a hajót
 Szemmel kísérve, míg fekete pont

Látszék csupán a messzi láthatáron
S a fölvert hullám elsimúlt a tón.

S mikor a zaj végképen elhala,
A holt világnak téli csendje őt
Elrémité s szólt: «Eltűnt a király!»
S eszébe ötlek a jóshangu rim:
«A nagy mélyből nagy mélybe bukkantik!»

Aztán sohajtva megfordúla. Lassan
Mászott fel a sziklás hegy-oldalon.
S meglátva még a távozó hajót,
Igy szólt: «Királynak megy, holtak közé,
S kínos sebéből ha meggyógyul ott:
Meg visszajő. De hogyha vissza nem jó:
Oh jaj, talán az a három setét
Királyi nő a fekete hajóban,
Kik sirtak és jajgattak, tán azok
Kiket a nagy napon látánk dicső
Sugárba öltözötten, trónja előtt
Fenállva, Arthur jó barátai,
Kik megsegítik őt minden bajában?»

Kelet felől most, halkan, mintha csak
Világ végéről, óriási zaj
Vég elhaló viszhangja, hallatott
Oly hang, minőt ünneplő város ád,
Mikor királya harczból visszatér.

S megint megindúlt és a legmagasb
Tetőre, meddig csak fölérhetett,
Fölment s kezével árnyalván szemét;
Látá, vagy látni vélte, a királyt
Vivő hajót, a mint alá suhan
A mélybe nyiló víz árján, tova
S tovább, eladdig, messze, míg a kis
Fekete pont a mélybe olvadott . . .

Fölkelt az új nap s új évet hozott.

AZ INGATLAN VAGYON MEGADÓZTATÁSÁNAK FEJLŐDÉSE ÉS MAI ÁLLÁSA POROSZORSZÁGBAN.

Második és utolsó közlemény. *)

III.

A Napoleon elleni hadjáratok befejeztével Poroszország területe ismét lényeges változásokat szenvedett. Több oly tartományt szerzett részint vissza, részint újonnan, melyekben előbb az ingatlan adó eltérő alapokon vettetett ki. Így a Poroszországtól elszakított nyugati részekbe a francia befolyás azonnal behozott volt a francia ingatlan adó mintájára egy katasztert. A letező intézményeket nem lehetett azonnal halomra dönteni, ha nem akarták az állam háztartását, melyre a nagy háborúk következtében súlyos terhek nehezettek, legnagyobb bizonytalanságnak tenni ki. A háztartás fő jövedelmi forrása ez időtájt az ingatlan adó,**) a minthogy a porosz állam

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 91-ik számában.

**) Ez állítás igazolásául szolgáljanak a következők: Az 1810—1820 közötti időszakban folyt adóreform-tárgyalások alkalmával használt adatok szerint az ingatlan adók a monarchia összes adóinak négy hetedét tették. (Lásd Humboldt Vilmos, az 1817. adószakbizottság elnökének jelentését. Dieterici: *Zur Geschichte der Steuerreform* 158. lap.) Az egyes tartományokra nézve a következő adatok állítottak egybe. Brandenburgban tíz százalékát, Pomerániában huszonkilenc százalékát, nyugati Poroszországban tizenhét százalékát, Poroszországban tizenegy százalékát, Posenben negyvennégy százalékát, Sziléziában harminckét százalékát, a szász tartományokban harminczhét százalékát, Westphaliában hatvanhárom százalékát, a rajnai tartományban

nemzeti gazdaságának főtényezője az ingatlan birtok s a mezőgazdaság volt. Csak a bécsi congressus alkalmával létesült új államrendezés következtében jött Poroszország némely kiválólág iparüző jelleggel bíró tartománynak birtokába. Ha most a nemzeti jövedelem s ezzel az államháztartás egyik legjelentékenyebb bevételeinek alapjait megbolygatják: a porosz állami háztartás a legnagyobb zavaroknak néz vala eléje. Az adó-reform tárgyában tartott hosszas és beható tanácskozások után azon eredményre jutottak, hogy a porosz államnak a megnagyobbodott szükségletekkel szemben jelentékeny új bevételekre van szüksége. Egyszersmind úgy találták, hogy a czél nem érhető el az ingatlan adó fölemelése vagy arányosítása által. Az ingatlan adózásnak arányosítása csak hosszabb időt igénybe vevő költséges fölmérések és becslések útján lett volna elérhető. Ámde a porosz államnak a fönforgott viszonyok közt gyorsan és nehézségek nélkül akkor jelentékeny (körülbelöl hat millió tallérnyi) bevételi többletre volt szüksége. «Ha egy városban tűzvész dühöng, nem lehet a tűzoltó eszközök gyarlósága fölött tanácskozni, hanem azonnal hozzá kell látni az oltáshoz; ha egy kereskedőnek váltója lejár, nem sok ideje van gondolkozni és tanácskozni, hanem kötelezettségének eleget kell tennie, hogy megelőzze bukását» — úgy mond Hardenberg egy a királyhoz intézett előterjesztésében. Ez okból az ingatlan adón kívül keresték azon jövedelmi többletet, melyre szükség volt.

Ehhez járult az érdekelt birtokos osztályok befolyása, mely a conservativismus felé hajló államban hatalmas volt s melyet teljesen mellőzni még sem látszott czélszerűnek. A tárgyalások alkalmával elismertették, hogy oly intézkedés, minő az ingatlanadó szabályozása, mely oly mélyen belevág a földbirtokos osztály érdekeibe és hitelképességébe, csakis meghallgatásuk után és közreműködésökkel dönthető el.

Ez indokok szolgáltak alapúl az 1820-diki edictumban, mely az adózás rendezése tárgyában kelt. E törvény há-

hatvankét százalékát képezte az ingatlan adó az összes egyéb adóknak. (Lásd az 1817-iki adóbizottság jelentését, Dietericinél i. m. 143. lap.) Némely tartományban az egyenes, másban a közvetett adózás volt inkább kifejlődve, a szerint, a mint a vagyonosság kisebb vagy nagyobb volt.

rom évi hosszas és beható tanácskozásnak eredménye s kiterjeszkedik az egész adórendszerre. A reform súlypontja azonban a közvetett adózás rendezésére, a vámrendszerre, az ipari adóra, az örleményi és húsadóra és az osztályadóra esik. Az ingatlan adó tekintetében a törvény bevezetésében elismeri ugyan a király, hogy szükséges azt minden tartományban gyökeres megigazításnak vetni alá, de másrészt megnyugtatta a rendeket, hogy ez csakis «a még ezután megállapítandó alkotmányban szervezendő rendi közegek» meghallgatásával fog megtörténni. Ez okból csak annak meghatározására szorítkozik, hogy az ingatlan adó egyelőre azon alapelvek és szabályok szerint szedendő be, melyek ez idő szerint a külön tartományokban fennállnak, hogy azonban az ingatlan adó sehol sem haladhatja túl az illető ingatlan tiszta jövedelmének egy ötödét s a mennyiben túlhaladja, az egyes adózó a többletnek leszállítását követelheti; az állami jószágok és erdők szintén adókötelezetteknek jelentetnek ki és ha eladatnak, csak az adóval együtt, (mely a tiszta jövedelemnek legalább is $\frac{1}{6}$ -át kell, hogy képezze) adhatók el; a városokban fennálló servis, mint a mely az ingatlan adót képviselte, az ingatlan adó összegéhez hozzáadandó; a városok továbbra is kötelesek e servist beszolgáltatni, azonban szabadságokban áll azt vagy ingatlan adó (Realservis) alakjában, vagy a helyi viszonyoknak megfelelő más módon kivetni; ott, hol az ingatlanadó nem az egész országra nézve egyenlő kataszteri alapon vettetett ki: ott a rendes ingatlan adó tételei szerint semminemű más rendes vagy rendkívüli terhek és adók (pótlékok) nem róvhatók ki; végül az ingatlan adó beszedésére és beszolgáltatására a községek köteleztetnek.

Ezek az 1820 május 30-diki törvény lényegesebb intézkedései. Leglényegesebb ezek közt az, mely a városi servist, mely ez ideig egy különleges városi teher jellegével bírt, hozzászámítja az ingatlan adóhoz s ez által hivatalosan is ingatlanadó jellegével ruházza föl. Az elszállásolás terhéből keletkezett szolgáltatás, mely mint legtermészetesebb alapra a városokban létező házakra rovatott ki, most ép oly állami adóvá válik, mint a contributio többi alfaja. Kezdeté ez a házadónak, mely azonban csak négy évtized múlva domborodik ki. Egyelőre a városoknak meg van engedve, hogy a servis címen reájok rótt, de most az ingatlan adóval együttesen kezelt

összeget, nem kizárólag házbirtokra vetett reáladók útján, hanem esetleg más jövedelmi források által is fedezzék.

A nyugati tartományokban, melyek a Rajna balpartján feküdtek, már a francia uralom elrendelte egy kataszter készítését. Midőn e tartományok visszajöttek Poroszországhoz, a porosz kormány föntartotta a kataszteri alapokat és 1834-ig szakadatlanul folytatta a munkálatokat.*) Az 1839 január 21-diki törvény aztán a tartományi rendekkel folytatott tárgyalások alapján, a rajnai és a westpháliai két tartományra kivetendő ingatlan adót egy fix összegben állapította meg, mely csak akkor eshetik változás alá, ha a tiszta jövedelem az adó ötszörös összegén alúl csökkenne, vagy ha az ingatlan adó általában az egész porosz birodalomban vagy fölemeltetnék, vagy leszállíttatnék; különben csak annyiban változhatik az összeg, mennyiben adómentes területek válnak adókötelezettek, vagy megfordítva. A két tartományra kivetett ingatlan adó fő összege egy a tiszta jövedelemre vetett százalékban vetendő ki az egyes adókötelezettek, kataszter alapján, mely időszakonként megigazítás alá esik.

Más irányban alig történt lényeges változás. Az 1820-ki edictum elejtette, vagy legalább is nem valósította az 1810/11-ki edictumoknak az ingatlan adózás terén fönnálló adómentességek tekintetében tett ígérését. Két tartományban, a rajnaiban és Westpháliában francia kezdeményezésre keresztül vitetett ugyan a kataszter s ezzel legnagyobb részben az adómentességek megszüntetése is, mi által az ingatlan adó egyenletesebben oszlott meg; de a többi tartományokban (egyres lényegtelenebb intézkedéseket nem tekintve) az ingatlan adózás terén még mindig a történelmileg fejlődött, — már ismertetett — állapotok maradtak fönn s ezekkel a vizsátságok és egyenlőtlenségek hosszú sora. Ez állapotok fönmaradásának oka részben abban is feküdt, hogy az adó egyenlő megoszlása csak egy helyes kataszter alapján lévén elérhető, ennek elkészítése nagy nehézségekbe ütközött. A kincstár a kataszter költségeit úgy tekinté, mint a melyek kizárólag az illető tartományok által viselendők, miután a tartományra repartíált adóösszeg egyenlő és igazságos megosztása kizárólag tartományi

*) E munkálatok 5 millió tallérba kerültek, mely összeg a nyugati tartományok birtokosai által fedeztetett.

érdeknek tekintetett; viszont az illető tartományok s ezekben az érdekelt osztályok, melyeknek anyagi helyzete különben sem volt a legvirágzóbb, irtóztak egy ily új és nagy tehertől. Az állam egységének fogalma adózási ügyekben, ez időtájt még Poroszországban is kevésbé volt kifejlődve. Arra a magaslatra, mely a közterheknek egyenlő megosztását nem tartományi, nem osztály, hanem országos érdeknek tekinti s ennek következtében az e cél elérésére szükséges intézkedéseket az állam egész erejével viszi keresztül: a porosz törvényhozás az ingatlan adó tekintetében még csak később emelkedett.

Az ingatlan adó reformjára vonatkozó 1848—1850-diki kísérletek és törekvések sem vezettek eredményre. Az adózás egyenlősítése és a mentességek megszüntetése ez időtájt élénken vitatott kérdés volt, a minthogy már az 1848 december 5-diki alkotmány elrendelte az adózási ügy revisióját és mindennemű kedvezmények megszüntetését. A kormány az akkori mozgalmas időben több rendbeli javaslatot terjesztett elő, melyek közül némi gyakorlati jelentőséggel csakis azon javaslat bír, melyből az 1850 február 24-diki törvény vált. Ebben ismételve kimondatott az ingatlanadónak egyenlő megosztása és az adómentességek megszüntetése. E törvény fölött élénk viták folytak 1850-ben a porosz országgyűlésen. A kérdés súlypontja a körül forgott, hogy ha már az adómentességek megszüntetettnek, adassék-e az illető kiváltságosítottaknak kárpótlás, vagy nem? Az adómentes birtokos osztályok érdekét hévvel képviselte Bismarck, akkor még egyszerű képviselő a tartományi gyűlésben. Érdekesek az akkori junker nézetei. «A földadónak az a természete, hogy az illető tőkeértéket csökkenti», úgymond Bismarck a porosz Landtag 1850 február 18-ki ülésében. «Minden más adónál az illető vagy kivonhatja tőkéjét a megadóztatott üzletből, vagy átháríthatja az adót. A földadónál — a gabnaforgalom természeténél fogva — ez nem lehetséges. A földadó tehát a földbirtokos vagyona egy részének confiscatioja és midőn behozatik, a legelső birtokosnál, a kit megtalál: igazságtalanság. Békés időben kárpótlás nélkül a fejedelem ily adót ritkán rótt alattvalóira; többnyire csak meghódított tartományokkal bántak el ily kíméletlenül... De ha egészen más természete is volna a földadónak, behozatala akkor is csak úgy lenne indokolva, ha együttesen törté-

nik egy általános tökeadóval. Nem látom be, hogy a földbirtokos, ki nehéz munkával és nagy koczkázattal szerzi jövedelmét s hitelezőit minden körülmények közt ki kell, hogy élégtse, miért legyen inkább megadóztatva, mint az a ki egész kényelmesen szelvények levágásából, vagy jelzálogra kölcsönzött kamatokból élvezi jövedelmeit. — A mentességek megszüntetése legérzékenyebben sujtandja a lovagi birtokok tulajdonosait (Rittergutsbesitzer), kik csekély megtakarításaikkal adómentes birtokokat adósságra szereztek, remélvén hogy takarékoság által végleg meg fogják azokat szerezhetni. Azonkívül számos paraszt is érintetni fog általa, ki művelés alá vett korábban meg nem adóztatott területeket. Kárpótlás nélkül tehát e mentességek megszüntetése nem helyes. Szükséges, hogy a földadó helyesen pariükáltassék, mert az egyenlőtlen adózás nem annyira a mentességekben, mint az adó különfeleségében rejlik.» Az 1850 február 24-diki törvény fölhatalmazta a kormányt, hogy az ingatlan adónak egyenletesebb szétosztása iránt, a nyugoti két tartományra nézve az érvényben állott (1839-diki törvény) kataszter alapján, a keleti tartományokra nézve pedig egyes alapokon intézkedjék. Az eredményről azonban jelentést kellett tenni a tartományi gyűlés előtt, mely föntartá magának a kormány intézkedéseinek helybenhagyását és megerősítését. A kormány be is terjesztett az 1851—56-diki Landtag elé egy javaslatot az ingatlanokra vonatkozó adózás szabályozásáról, nemkülönben a mentességek megszüntetése czímén nyújtandó kárpótlásokról. De a tartományi gyűlés többsége nem értvén egyet a kormánnyal, 1853-ban a gyűlés eredmény nélkül föloszlattatott s az ingatlan adózás rendezésének kérdése ismét egyévtizedig húzódott.

Láttuk, hogy az ingatlan adó rendezése s a mentességek megszüntetése megígértetett az 1810 és 1811-diki, nemkülönben az 1820-ki adóügyi edictumokban; elrendeltetett az 1848-ki alkotmány 100-ik §-a által és ismét az 1850-diki törvény által. Mindazonáltal a rendezés egy felszázadnál tovább elhúzódott. Így Poroszország adózási viszonyai az ingatlan birtok tekintetében, e század második felének elején még fejletlenek, elmaradottak, s nevezetesen föntartott oly adómentességeket és egyenlőtlenégeket, melyek Európa többi államaiban — Magyarországon is — már korábban megszűntek.

De a mit ez ideig mulasztottak, annál rendszeresebben

pótolták aztán az 1861 május 21-diki törvényben, mely egy merész csapással a porosz ingatlan adózást oly fokra emelte, a melyen akkor túlszárnyalta Európa valamennyi művelt államának ingatlan adóit.

Az 1861 május 21-diki törvények három főirányban intézkednek. Különválasztva a föld és házadót, úgy az első mint az utóbbi, a porosz birodalmat alkotó összes tartományokra nézve egységes alapokon szerveztetik. A föld- és házadó organisatioja mellett az addig főnnállott adómentesseg az illetők kártérítése mellett megszüntettetnek.

Az 1861-diki törvények 1865 január 1-jétől kezdve léptek életbe. Később kiterjesztettek az 1866 illetőleg 1870-ben szerzett új tartományokra is. Így Poroszország föld- és házadója ma egységes alapokon áll. S ezzel áttérhetünk a tényleges helyzet ismertetésére.*)

IV.

Az 1861-diki törvény különválasztotta a földadót és a házadót. Egyszersmind megszüntette mindazon különféle címek alatt főnnálló adókat, melyek az egyes tartományokban az ingatlan birtokot terhelték. Hogy az ingatlanokra vonatkozó adózás mennyire rendszernélküli, fejletlen és eltérő volt, bizonyítja maga az 1861-diki törvény, mely elősorolja az

*) Az adómentesseg megszüntetése és kárpótlása tekintetében a következő intézkedések történtek. Ott, hol az adómentesség vagy kedvezmény egy terhes szerződésben vagy különleges privilegiumban vagy más magánjogi címben gyökerezett, a fizetendő új adó vagy az adótöbblet húszszoros összege vétetett alapúl. Azon földbirtokosok kárpótlására, kik különleges jogcímet nem bírtak fölmutatni, az új adó vagy adótöbblet $13\frac{1}{2}$ -szeres összege térített meg. Hol az adó némileg kapcsolatban állt az állami urodalmak- vagy erdőbirtokokkal, ott az ez utóbbiak javára szedett díjak megfelelőleg szabályoztattak. A kártérítési összeg megállapítása a főtörvényszékre bízott, melynek öt tagja mellé a pénzügyi és a földművelési miniszterek még egy-egy tagot neveztek. A kárpótlás négy és fél százalékos államadóssági kötvényekben történt. — Egy 1868 január 28-iki hivatalos jelentés szerint a valósággal kiadott kárpótlási összeg tíz és fél millió tallér. A kibocsátott értékpapírok kezdetben hatvanöt százalékos árfolyammal bírtak.

egyidejűleg eltörölt ingatlan adókat is. Így nevezetesen eltöröltettek a Szászországtól Poroszországhoz csatolt tartományokban fönnállott Schocksteur, Kavalleriegelder és Quatembersteuer; a volt Querfurt fejedelemségben a rendes és rendkívüli ingatlan adó, portio és ratiopénzek; Kursachsen volt részeiben és Maasfeld grófságban a contributio, az ebbe beolvasztott portio és ratiopénzekkel; Alsó-Lausitzban csak a parasztbirtokot terhelték a telekadó neve alá egybefoglalt régibb adók; Felső-Lausitzban a parasztbirtokokat a füstadó terhelte az ehhez csatolt elelmezési adóval; a városokban a Fachsteuer, Doppelsteuer, a servis s az úgynevezett accise-telekadó állt fönn, szintén portio és ratiopénzekkel; Magdeburg és Neumark adókerületben a contributio, a Hufenschoss és Giebelschoss, melyek szintén csak a nem-nemesi birtokokat terhelték; a régi pomerániai részekben szintén csak a parasztbirtokokat terhelő contributio s Kavalleriegelder; az új pomerániai részekben csak parasztbirtokokon Hufenschoss, contributio, servis, Tribunalsteuer; nyugoti Poroszországban csak parasztbirtokokon contributio; keleti Poroszországban Generalhufenschoss; Sziléziában egy 34 százalékos kataszteri telekadó; Westphaliában az 1808 augusztus 21-dikén behozott kataszteri telekadó; az erfurti adókerületben Realgeschoss, Magazinabgabe; Henneberg adókerületben közönséges telekadók és tűzhelypénz.

Schwarzburg adókerületben kataszteri telekadó;

Weimar: rendes adó, Landsteuer, Hufengelder s rendkívüli hadi adó;

a cseh adókerület tartományaiban: Ackersteuer;

Posenben az 1844-iki módosított telekadó;

a varsói kerületben füstadó és az ofiara stb.

Mindezen adók még különböző alfajokra osztottak. A hány tartomány, az adózásnak annyi módja. És vegyük még ehhez, hogy daczára az egyenlő teherviselés érdekében hozott törvényeknek, sajátságos viszonyokból fejlődve, számos birtokos részint teljes adómentességet, részint jelentékeny kedvezményeket élvez. Így számosan, mint tulajdonosai a Rittergüter, Beitrags-, Kanzlei-, Lehn-, Frei-, Kloster-, Stiftsgüter czímen élvezett birtokoknak; vagy általában nem fizettek semmiféle telekadót vagy e helyett Lohnpferdegeld, Allodificationssteuer, Ritterdienstgeld, Donatio stb. czím alatt legfölebb

némely kedvezményes adókkal vagy díjakkal voltak terhelve. Ne feledjük el, hogy ez az állapot csak 1861, illetőleg 1865-ben szűnt meg! Tehát jóval későbbben, mint Magyarországon!

A porosz földadó immár az egész birodalomban kataszteri alapokra van fektetve.*) Különben pedig fölosztásos adó. A földadó czímén szedendő összeg tekintettel a birodalom egyéb szükségleteire és egyéb jövedelmeire már a kataszteri fölvételek előtt állapítottatott meg. Az eredeti összeg természetesen változott, a birodalomhoz csatolt új tartományok miatt (Schleswig-Holstein, Hannover, Hessen stb.). A földadó összegének előzetes megállapítása által a törvény mintegy jelezni kívánta és megnyugtatót akart adni abban az irányban, hogy az egyidejűleg fogamatba vett kataszteri munkálatoknak nem czélja a földhozadék mesterséges emelése, hanem csakis az egész birodalomra megállapított összegnek egyenletes és arányos megosztása. Az adó összege az 1861-diki törvény által 1865 január 1-jétől kezdve 10 millió tallérban, vagyis 30 millió markában állapítottatott meg, a mely összeg a kataszteri fölvételek befejeztével és azok ismerete után az 1864 deczem-

*) A főnálló porosz földadóra lásd a már idézett forrásokon kívül: *Die Gesetzentwürfe betr. die Regulirung der Grundsteuer nebst Motiven, Erläut. Einleitung, Commissionsberichten.* Berlin, 1859. — *Verhandlungen ü. d. Gesetzentwürfe betr. die Regulirung der Grundsteuer im Jahre 1860—61.* Berlin, 1860—61. — *Die anderweite Regelung der Grundsteuer im preuss. Staate. Eine übersichtliche Darstellung des Verfahrens bei der Grundsteueranlagung, Hauptergebnisse der Vermessungen und Abschätzungen, Besteuerungsverhältnisse und Veranlagungskosten.* Berlin, 1866. — *Zusammenstellung der in Gemässheit des Ges. v. 11. Febr. 1870 in d. Provinzen Schleswig-Holstein, Hannover und Hessen-Nassau und Weisenheim betreff. der Grundsteuer geltenden gesetzlichen Bestimmungen.* Berlin, 1870. (Hivatalos kiadás.) — Wiszman: *Das Steuerwesen d. preuss. Monarchie.* 180 l. — Rönne: *Staa'sr.* II. 632. — Bergius: *Finanzwiss.* 504 l. — Oesfeld: *Preussen in kamer. und staatswirthsch. Beziehung.* (Boroszló, 1871.) 95 lap. — Kletke: *Die preuss. Steuergesetze.* Brandenburg, 1864. — Lásd továbbá az adóreformok tárgyában egybehívott (magyar) szaktanácskozmány munkálatait. I. k. André, oszt.-tan. jelentése. 16 l. — André és Dobner: *Előterjesztés* (Kerkápolyi K. pénzügyminiszterhez) *Európa több államának egyenes adórendszeré tárgyában.* (Melléklet az 1872-ki országgyűlés irományaihoz.) 3 l. — Dobner: *A földadó-kataszter* (Buda-Pest, 1879.) 98 l., különösen a porosz kataszterre nézve. — Joob: *A magyar adórendszer külföldiekkel megvilágítva.* 11 l.

ber 12-diki rendelet által osztatott szét az egyes tartományokra.*) Ez összeg az adóköteles fekvőségeknek, egységes eljárás mellett és egyidejűleg kimunkált tiszta jövedelme alapján rovatott ki az egyes tartományokra, a régi adómentességek tekintetbevétele nélkül. Az így az egyes tartományokra kirovott contingens olyannak tekintetik, mely az államkincstárral szemben csakis az adóköteles tárgyak szaporodása esetén emelkedhetik, különben pedig csak az állam szükségletei által indokolt általános fölemelés vagy leszállítás esetében változhatnak. A tartományi köteleken belül az egyes kerületekre, ezeken belül az egyes községekre, s a községeken belül az egyes fekvőségekre az adó a kataszterileg kimunkált tiszta jövedelem alapján vetendő ki. — Az 1870 február 11-diki törvény (kapcsolatban az 1867 február 8-diki törvénnyel) az újonnan szerzett tartományok földadó összegét újabban 3.200,000 tallérban, vagyis 9·6 millió márkában állapította meg. Így a porosz birodalom földadójának főösszege 39.600,000 márka. Az azóta bekövetkezett változások következtében 1883—84-re 40.155,000 márkában van előirányozva. Az emelkedést részben adómentes birtokoknak adóköteles kézbe való átmenetele okozza; nagyobb részben azonban némely kezelési költségek és pótlékok, melyek a költségvetésben a főösszeggel együttesen irányoztatnak elő.

A földadó alól kivétettek:

az állam tulajdonát képező földterületek;

a volt uralkodó fejedelmek családi vagy törzsvagyonához tartozó területek, mennyiben külön megállapodás vagy szerződés értelmében nem esnek adó alá;

a tartományok, kerületek vagy községek tulajdonát képező oly területek, melyek közczélra, vagy közhasználatra rendelvek: utcák, terek, patakok, csatornák, templomterek, temetők, sétateretek, mulató kertek és nyilvános faiskolák;

a vasutak hidjai, műépítményei és sínhálózatai;

azon területek, melyek a törvény hozatalának idejében (1861) az evangelikus vagy a katolikus egyház, nyilvános iskolák, magasabb tanintézetek, jótékonykezélő alapítványok

*) Az addig fizetett földadó 7.920,000 tallér. A többlet csakis az addigi adómentességek megszüntetésére való tekintettel állapított meg.

birtokában voltak, vagy melyek egyházi vagy közoktatási teendőkkel megbízott egyének javadalmazására fordítottak, a mennyiben már ez időben adómentesek voltak.

Az előre megállapított földadóösszeg szétosztása végett egyidejűleg egy kataszter elkészítése rendeltetett el. E katasztert negyedfél év alatt jó sikerrel fejezték be. A költség 2.950,000 tallérban volt előirányozva, tényleg azonban 7.318,000 tallérba került, mely az államkinestárból fődöztetett. A porosz kataszter alapelvei s a követett eljárás sok tekintetben különbözik attól, mely az osztrák földadó-ideiglen alkalmával követtetett. A későbbi földadószabályozások és nevezetesen a magyar 1875-iki törvény nagyrészt a porosz nyomon haladtak, bár különleges viszonyaink között s tekintve azon fontosságot, melylyel a földadó nálunk bír — nálunk e szabályozás bonyolultabbá és nehezkesebbé vált. A porosz kataszter az osztályozást nem községenként, hanem községi csoportonként, illetőleg járásonként eszközölte. Ez által a munkálatok lényegökben egyszerűsítették és a parificatio könnyítettet. A földhozadék megbecslésénél minden mesterséges kiszámítási mód mellőztetett, minden osztály fokozattétele készpénzben állapított meg a talaj- és termés-viszonyok, a művelési költségek és a termés-ár viszonyainak egybevetése után. Az osztályba sorozás is sorozási vidékenként a járási bizottság tagjai által történt. A kataszter elkészítésében kormányi közegek és az érdekelt felek bizottságai működtek közre: a járási bizottság a becslőbiztos mellé volt rendelve s azzal együtt járt el, ezenkívül támogatták a becslőbiztos a községi és politikai hatóságok közegei is; szóval a porosz kataszter készítésénél organikus együttes eljárás követtetett.

Művelési ágak: szántó, kert (szőlővel együtt), rét, legelő, erdő, használt vízterület (Wasser-Stücke), gazdaságilag művelhető, de máskép használt területek mint mész-, homok-, kavicsbányák, tavak (Oedland), terméketlen területek (Unland). A kataszter nyilvántartásánál bejelentendő esetek: a tulajdonos változása, ha adómentes területek adóköteles kézbe mennek át vagy megfordítva; ha egyes telkek beépítettnek, vagy beépített területek ismét termő területekké változtattatnak; ha új adóképes területek keletkeznek, vagy már adózó területek megsemmisülnek vagy terméketlenné válnak; ha a közsé-

gek, területek, tartományok vagy az ország határai változnak, végül ha a fölvételben valóságos hibák csúsztak be.*)

«A porosz kataszter a kataszteri rendszert modern eszmék szívonálára emelé — úgy mond az adózási szakirodalom kárára oly korán elhunyt Dobner.***) — A porosz rendszer kitünő szakképzett végrehajtó közeget kíván, míg az osztrák állandó katasztert egyszerű, magasabb gazdasági képzettség nélküli egyének is végrehajtják. A porosz rendszer mellett a kataszteri fölvétel jobb lehet, mint az osztrák stabile kataszter szerint, de többet is kockáztat, mert a stabile kataszter mellett legalább a községi osztályok jók; de ha a porosz rendszer végrehajtását elrontják, el van rontva minden.» A porosz földadó, a mint 1861 óta kifejlődött, ugyan egyike a jobbaknak: összegében ma még egyenletesen oszlik meg az egyes tartományok közt, miután ezt az egyidejűleg gyorsan és egységes alapokon keresztül vitt kataszter lehetővé tette; nem is nagyon terheli a földbirtokot. De nem szabad felednünk, hogy a földadó tulajdonkép alap-adót képez s hogy az osztályozott jövedelmi adó a földbirtokból vont jövedelemre is ki van terjesztve.***) A porosz földadó egy az átlagos közép jövedelmet megadóztató kataszteri adó, mely azután egy jövedelmi adó által egészített ki. Ha külön — a jövedelmi adótól elvontan — tekintjük a porosz földadót, azt látjuk, hogy több tekintetben ez is hiányos. Az egész országra nézve megállapított földadó egységes alapokon állapítottatott ugyan meg az egyes tartományokra nézve is. De az egyéni fölszólalások e megállapítás után történvén: egyes tartományok között az adó szétosztása ismét egyenlőtlené vált. A porosz földadó nem százalékos adó; az egész országra való tekintettel ugyan az, mennyiben az állami adóösszeg az összes termőterület tiszta jövedelmének kilencz és fél százalékát veszi igénybe. Azonban az így megállapított összeg szétosztatott a tartományok, kerületek s községekre és csak mikor a községek adóhányada meg

*) A szőlők tehát nem képeznek külön művelési ágat. — A művelési ágak változása nem képezi a nyilvántartás tárgyát.

***) Dobner R.: *A földadókataszter* 96. s 98. l.

****) Lásd e kérdésre dr. Engel értekezését: *Wie hoch belastet in Preussen die Grundsteuer die Landwirtschaft?* Zeitschr. d. k. priv. statistischen Bureaus 1867. foly.

volt állapítva, engedtetett meg az egyes birtokos egyéni fölszólamlása; de a fölszólalás eredménye, noha az egyes birtokos adóhányadát és az egész község tiszta jövedelmét megváltoztatta, nem változtathatta meg az egész község véglegesen megállapított adóhányadát, hanem csak a községen belül alkalmazandó kivetési százalékot. Ennek következése az, hogy az egyéni kivetési kulcs vagy százalék sok községben egészen más, mint a birodalmi kivetési százalék. Így némely községben az utólagos reclamatiók következtében a kivetési százalék a tiszta jövedelem tizenöt százalékára is emelkedett, holott az országos adószázalék kilencz és fél százalék.

E tekintetben tehát a porosz földadó nem hányados, hanem fölosztásos adó, ép úgy mint a francia ingatlan adó. Csak-hogy míg ez utóbbinál az egyes departementokra repartialandó összegek a történelmi fejlemények következtében, összhang és egyöntetőség nélkül állapították meg. Poroszországban a földadó főösszege újabb időben egy nagyban és egészben elég præcisioval megállapított kataszter alapján történt. Mindazonáltal már is léteznek aránytalanságok; s idővel az egyes vidékek gazdasági viszonyainak változásával, ez aránytalanságok még nagyobbak lesznek. Nincs tehát kizárva, hogy a porosz földadó egyenlőtlen megoszlása miatt ugyanazon panaszok fognak keletkezni, melyek Franciaországban hallhatók; bár Poroszországban az egyéni megterhelés aránytalanságát kiegyenlíti némileg a jövedelmi adó, melynek a földadóval való kapcsolatát szem elöl téveszteni nem szabad. A porosz jövedelmi adó tökéletesebb formájánál fogva inkább kiegyenlíti ezeket az aránytalanságokat, mint a francia lakbéradó, mely igen kezdetleges és hiányos jövedelmi adóztatás.*)

*) A magyar 1875-iki földadó-szabályozás, bár porosz nyomon haladt, hányados adóvá tette a földadót. Csak az egyéni reclamatiók befejezése után lesz megállapítandó a földadó százaléka, bár a főösszeg az 1881-ki XL. törvényczikk által megállapított. A magyar földadó-szabályozás tehát bonyolultabb, hosszabb ideig tart és költségesebb, de végeredményeiben legalább elméletileg helyesebb. Midőn mi a földadó szabályozásához hozzáláltunk, még nem volt jövedelmi adónk; így könnyen megérthető, hogy a kormány s a törvényhozás egyaránt oda törekedett, hogy más országok tapasztalatain okulva, a földadót, mely a föld megadóztatásának akkor egyetlen formáját képezte, lehetőségig tökéletes, a tiszta jövedelmet leginkább megközelítő módon állapítsa

A földbirtokra az állami adón kívül jelentékeny tartományi, kerületi s községi pótlékok nehezdednek. Maga az állami földadó mérsékelt, de a különféle pótlékok által súlyos teherre válik vidékenként. Így van ez nem csak a földadónál, hanem a többi egyenes adóknál is; a különféle pótlékok az állami adóknak átlag 3—400 százalékát teszik. Ezért képezi a helyi megadóztatás reformja sarkkövét az újabb porosz adóreformtörekvéseknek.

E pótlékok különfélesége itt is megnehezíti az eljárást, ha például a porosz földbirtok terhét saját viszonyainkkal akarjuk egybe hasonlítani.

Figyelmet érdemel az is, hogy Poroszországban az állam birtokát képező jóságok és erdők nem rovatnak meg földadóval. A porosz földadó összegeben tehát csakis azon adóösszeg szerepel, mely a magántulajdont képező földbirtok terhére esik. Magyarországon ellenben a földadóösszegben befoglalattatik az állam vagyonát képező ingatlanok adója is. Az államvagyonnak ez a része pedig mindkét országban még jelentékeny.

A tisztán állami adóra vonatkozólag egyébaránt ideiglatjuk a következő adatokat.

Az ingatlan adó czímén időnként elért bevétel összehasonlítása nem sok gyakorlati haszonnal jár, miután a politikai viszontagságok következtében nemcsak a terület változott gyakran, hanem föld és házadó úgyszólván egybe volt olvadva. Mindazonáltal közlünk két egybeállítást; az egyik Hoffmann munkája nyomán (*Lehre von der Steuer*) kitünteti, hogy

meg. Mennyiben sikerült ez, s hogy az eredmény, a törvény végrehajtása, mennyiben felelt meg az intencióknak? e fölött ma még nehéz ítéletet mondani. — 1876 óta ugyan nekünk is van egy jövedelmi adónk; de ez a létező földadó netaláni aránytalanságain nem sokat segít. Célja nem is ez volt; éppen ellenkezőleg a készülő katasztert előre már, mint a földjövedelem megadóztatásának tökéletes és helyes alapját acceptálva, a földbirtokra kivetendő jövedelmi adót is erre az alapra fektette s inkább csak arra szorítkozott, hogy némi arányosságot hozzon a földbirtok és egyéb jövedelmi források (ház, tőke, kereset, ipar stb.) különleges adói közt. Egyébiránt az általános jövedelmi pótdadónak főcélja akkori pénzügyi viszonyaink közt nem annyira az adórendszer kiegészítése, mint inkább egy 8—10 milliónyi jövedelmi többlet előteremtése volt, a mi általa el is értett. A jövedelmi pótdadónak 1883 végén történt módosítása következtében annak pótlékadó jellege még inkább kidomborodott.

miként osztolt meg a porosz telekadó (föld és házadó együtt) az egyes tartományok közt az 1821—38-iki évek átlaga szerint; a másik kitünteteti: hogy a földadó szabályozás keresztülvitele után, a házadótól különválasztott földadó ez idő szerint miként oszlik meg.

Tartomány	A telekadó átlagos összege 1821—1838-ig tallérokban	Terület négyszög mérföld	Esik egy négyszög mérföldre átlag		Népesség 1821-től 1831-ig	A telekadóból esik átlag egy főre		
			tallér	garas		tallér	garas	fillér
Poroszország	752,798	1117	639	—	1,949,735	—	11	7
Posen	457,427	536	852	17	1,043,072	—	13	1
Brandenburg	819,160	731	1120	20	1,539,231	—	15	11
Pommeránia	444,881	574	774	13	873,508	—	15	3
Szilézia	2,127,039	742	2867	19	2,384,501	—	26	9
Szász tartom.	1,657,608	460	3598	16	1,406,608	1	5	4
Westphália	1,369,454	368	3721	22	2,219,292	1	3	8
Rajnai tartom.	2,420,874	487	4969	16	2,210,432	1	2	10
Összeg, átlag	10,049,241	5077	1979	6	12,626,379	—	23	10

Egy főre tehát átlag huszonhárom garas és tíz fillér, vagyis a mai érték szerint két és kétötöd márká esett ingatlan adó (föld és ház) címén; ma a tiszta földadó körülbelül egy és fél márká terhet képez fejenkint (házadó nélkül). A földadó számszerinti átlagos terhe tehát meglehetősen ugyanaz maradt, csak hogy úgy az egyes tartományok, mint az egyes adózók közt egyenletesebben oszlik meg ma, mint a szabályozás előtt.

Mondtuk, hogy a porosz állami földadó 40.155,000 márká. Magyarországon a tiszta állami földadó földtehermentesítési pótlék és általános jövedelmi pótlék nélkül 29 millió forintban, vagyis 58 millió márkában lön az 1881 XL. törvény-cikk által megállapítva. Az általános jövedelmi pótládonak 1883 végén eszközölt módosítása ismét változtatott ez összegben, a mennyiben a törzs-földadót 26 millió forintra, vagyis 52 millió márkára szállította le. A porosz földadó 348,253□ kilométer területen 27.279,000 lakos közt oszlik meg, a magyar földadó pedig 324,016□ kilométerben 15.640,000 lakos között. E számok figyelembe vételével a tiszta földadóból esik

Poroszországban	egy □kilométerre	114 márká,	egy főre	1.46 márká
Magyarországon	“ “	160 “	“ “	3.32 “

E számokból azonban nem vonhatni alapos következtetést arra nézve, hogy adózási tekintetben minő teher sújtja a

földbirtokot nálunk és minő Poroszországban? mert a fönti számokban nem szerepelnek azon nagyon jelentékeny pótlékok, melyek e kérdést egybebonylítják; nálunk a földtehermentesítési pótlék és az általános jövedelmi pótdadó, melyek a földadóval most már össze vannak növe; Poroszországban a különféle jelentékeny tartományi pótlékok és a jövedelmi adó. Ide járulnak a megyei és községi pótlékok nálunk, a kerületi és községi pótlékok Poroszországban. Mindezek oly zavaros képet nyújtanak, hogy a parificatio majdnem lehetetlenség.*)

Az egyes adókerületek között Poroszországban a földadó következőleg oszlik meg:

Adókerület	Terület négysz. kilométer	Népesség	Földadó márkában
Königsberg	21,107	1.155,545	1.409,206
Gumbinnen	15,871	778,391	847,447
Danzig	7,957	569,181	672,480
Marienwerder	17,547	836,717	1.040,989
Berlin	61	1.122,504	12,800
Potsdam	20,640	1.161,158	1.750,892
Frankfurt a. M.	19,192	1.105,493	1.549,465
Stettin	12,074	737,789	1.144,477
Cöslin	14,025	586,115	719,646
Stralsund	4,009	216,130	623,160
Posen	17,507	1.095,873	1.310,850
Bromberg	11,448	607,524	860,951
Boroszló	13,477	1.544,292	2.214,004
Liegnitz	13,602	1.022,337	1.580,778
Oppeln	13,213	1.441,296	1.407,245
Magdeburg	11,513	937,300	1.952,372
Merseburg	10,205	971,098	2.330,602
Erfurt	3,531	403,604	636,260

*) Az 1865-iki állapotok összehasonlítását lásd a magyar adó-reformok tárgyában egybehívott szakbizottság tanácskozásáiban 63—65. lap. Az arány körülbelül ugyanaz. E szerint esett:

Poroszországban egy holdra 0-30 adóforint, egy főre 0-82 adóforint

Magyarországon " " 0-71 " " " 2-55 "

Az arány megítélésénél nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy tiszta jövedelmi eredmények átlaga a két országban akkor egymáshoz igen közel állt; nevezetesen egy kataszter hold átlagos tiszta jövedelme

	Magyarországon:	Poroszországban:
szántóföldeknél	4 frt 15 kr.	4 frt 73 kr.
rét és kertnél	3 " 54 " }	10 " 78 " }
szőlőknél	10 " 56 " }	
legelőknél	1 " 40 " }	1 " 53 " }
erdőnél	0 " 66 " }	1 " 10 " }

Adókerület	Terület négysz. kilométer	Népesség	Földadó márkában
Schleswig	18,842	1.127,149	3.469,562
Hannover	10,902	894,793	1.656,864
Lunenburg	18,209	723,588	1.730,025
Osnabruck	9,314	501,787	1.088,954
Münster	7,249	470,644	936,425
Minden	5,253	504,657	861,400
Arnsberg	7,693	1.068,141	1.148,244
Cassel	10,115	822,951	1.193,620
Wiesbaden	5,568	731,425	826,300
Coblenz	6,202	604,052	857,954
Düsseldorf	5,472	1.591,369	1.569,625
Cöln	3,975	702,934	981,800
Trier	7,183	651,548	816,709
Aachen	4,154	524,097	878,900
Hohenzollern birt.	1,143	67,624	—
összeg	348,253	27.279,111	40.080,006
növekedés			74,994
			40.155,000

Az eddig ismeretes legutolsó kivetés főcsoportjaiban a következő eredményeket tünteti föl: *)

1880—81-iki földadó-kivetés:

	városokban	sík földön	az egész államban	
	1880—1881		1879—1880	1880—1881
1. községek s önálló bir- tokkerületek száma	1,281	54,989	56,339	56,270
2. adóköteles fekvősé- gek, parcellák száma	2.784,100	30.457,518	33.132,648	33.241,618
terület (hectárban)	1.841,603	27.688,349	29.534,193	29.529,952
tiszta jöv. (márkában)	34.721,998	379.525,535	414.285,587	414.247,533
földadó összege «	3.332,262	36.287,805	39.623,747	39.620,067
3. adómentes fekvősé- ségek, parcellák száma	73,630	510,884	378,727	584,514
terület (hectárban)	121,903	3.554,940	3.680,427	3.676,843
tiszta jöv. (márkában)	2.282,223	29.829,468	32.250,441	32.111,691
4. közhasználatra szánt adómentes területek:				
a) közútak, vasp. par- cellák száma	161,807	1.386,204	1.529,944	1.548,011

*) *Zeitschrift d. kön. preuss. stat. Bureaus.* (Engel.) 1881-iki folyam. — A korábbiakra nézve lásd *Die Hauptresultate der Grundsteuer-Regulirung in d. neuen Landestheilen u. im preuss. Staate überhaupt.* Z. d. stat. Bureaus. 1875. IV. füzet.

	városokban	sík földön	az egész államban	
	1880—1881	1880—1881	1879—1880	1880—1881
terület (hectárban)	80,590	781,073	855,977	861,663
b) vizek, folyók parc.	44,189	454,767	495,879	498,956
terület (hectárban)	32,174	238,641	269,534	270,215
5. udvarterület stb.				
parcellák száma	690,591	3,284,905	3,937,007	3,975,496
terület (hectárban)	55,703	317,098	370,169	372,800
főösszegek:				
parcellák száma	3,754,317	36,094,272	39,674,205	39,848,595
terület (hectárban)	2,131,974	32,579,508	34,710,300	34,711,476
tiszta jöv. (márkában)	37,004,221	409,355,003	446,536,628	446,359,224

A kataszteri kimunkált tiszta jövedelem az 1865-ki állapot szerint Poroszországnak akkori területe mellett 112.313,728 tallér vagyis 336.941,184 márka. Az ezen alapon szétosztott tíz millió tallér földadó a tiszta jövedelemnek 9·57 százalékát tette, bár kezdetben, a kataszteri fölvételek ismerete előtt csak egy nyolcz százaléknyi átlagos megterhelés volt célba véve. Az 1870 utáni területmagnagyobbodás következtében az összes tiszta jövedelem 446·3 millió márka, a kiróvott földadó a tiszta jövedelemnek 8·87 százalékát teszi. — Magyarországon a földbirtok összes tiszta jövedelme az új kataszter szerint 151 millió forintban (302 millió márka) van megállapítva s az ezután kivetendő 26 millió forintnyi törzsföldadó a kataszteri tiszta jövedelemnek 17·21 százalékát veszi igénybe. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy nálunk a kataszteri tiszta jövedelem a valóságon alul van fölvéve, miután az új kataszter elkészítésénél — igen helyesen — nem a jövedelem fokozására, hanem az egyes vidékek közti parificatióra s a tiszta jövedelmek arányosítására volt a fősúly fektetve.

V.

Áttérünk a porosz házadó ismertetésére.*)

Láttuk, hogy a házadó az 1861-iki reformig nem volt különválasztva a földadótól. Valamint a földbirtok, úgy a

*) A fönnálló házadóra nézve lásd Gauss: *Das Gesetz v. 21. Mai 1861 wegen Einführung einer allg. Gebüudesteuer im preuss. Staate u. d. zur Ausführung desselben ergangenen Vorschriften* (Rendszeres és világos egybefoglalása a házadóra vonatkozó törvényes és admini-

házbirtok is különféle alapon és módon adózott az egyes tartományokban. A főadó, mely a városi házbirtokot terhelte, a városi servis volt, míg sík földön a házak különféle elnevezésű ingatlan adók útján rovattak meg.

Az 1861 május 21-iki törvény különválasztotta a földbirtok adóját a házbirtok adójától. S valamint a földadót, úgy a házadót is az egész országban egységes alapra fekteté.

A jelzett törvény megszüntette mindazon adókat, melyek sík földön s városokban a házbirtokot terhelték; ilyenek különösen a bűnfenyítő díjak (Kriminalkosten), a servis, Realgeschoss stb.

Házadó tárgyát nem képezik: a királyi család, a hohenzollerni hercegek, vagy az állam birtokában levő házak, valamint a korábban uralkodott fejedelmek birtokát képező házak, a mennyiben ez utóbbiakra nézve külön intézkedés nem történik;

közcélra vagy közhasználatra szolgáló s az állam, tartományok vagy községek birtokát képező házak (kaszárnnyák, tövényszéki épületek, fegyházak, postaépületek, község-házak, nyilvános könyvtárak és múzeumok stb.);

egyetemek vagy nyilvános oktatásra, egyházi célokra és isteni tiszteletre rendelt házak;

érsekek, püspökök s általában testületi joggal bíró egyházi társulatok egyházi személyeinek, nemkülönbén tanárok és tanítóknak szolgálati hivatalos házai (Diensthäuser);

szegény- és árvaházak, javító intézetek, kórházak, jótékony célú intézetek, mennyiben e célokra használtatnak;

nem lakásra, hanem csakis mezőgazdasági célokra használt mezőgazdasági épületek, melyek például a marha-állomány, gazdasági eszközök vagy termények elhelyezésére szolgálhatnak; nemkülönbén ipari telepekhez tartozó oly épületek, melyek tüzelőszer és meszes anyag, vagy szállításra használt állatok elhelyezésére szolgálhatnak;

vízmentesítésre vagy öntözésre szolgáló lakatlan épületek.

strativ intézkedéseknek). Berlin, 1866. — André és Dobner: *Előterjesztés az egyenes adók tárgyában*, 16 l. — Rönne: *Staatsrecht*, II. 637 l. — Oesfeld, i. m. 96 l. — Wiszman, i. m. 179 l. — Joob, i. m. 53 l. — Stein: *Finanzwiss.* II. 68 l. — *Die Gebäude im Sinne der Gebäudesteuer* (1865—67). *Preussische Statistik*. 1871. XVIII. füzet.

Ideiglenes adómentességek: új házaknál két év; új hozzáépítéseknel vagy átalakításoknál az előbbeni ház adója két évig nem fokozható. Helye van adóleírásnak is az épület megsemmisülése esetén, vagy ha egész éven át lakatlan marad.

Az adóköteles házak használati értékek szerint megbecsültnak és a fölállított tarifa alapján adóztattnak meg. Tehát ép úgy, mint a földbirtoknál egy külön házkataszter állíttatik föl, minden ház használati értéke szerint megbecsültnak és besoroztatik a fölállított fokozatok közé. Ez a becslés illetőleg házkataszter tizenöt évig állandó marad s csak azon esetben szenved változást, ha a birtokos változik, ha adómentes ház adókötelessé válik vagy megfordítva, ha új adótárgyak keletkeznek, (új házak, hozzáépítés) vagy ilyenek megszűnnek (nyilvántartás).

A tarifának alapelve az, hogy oly házak, melyek kizárólag lakásra használatnak s melyeknek csak egyes helyiségei használatnak iparüzleti czelokra (például boltok vagy műhelyek gyanánt), nemkülönben színházak, mulató vagy fürdőhelyiségek a használati érték négy százalékával; — oly házak ellenben, melyek vagy kizárólag vagy nagyobb részben iparüzleti czelokra szolgálnak (mint gyárak, téglá és mészegetőgyárak és szeszfőzdek, kohók, kovácműhelyek, gőzmalmok, — nem ipari vagy mezőgazdasági czelokra szolgáló pinczék, raktárak, istállók, szinek stb.) a használati érték két százalékával rovatnak meg. (1861. törvény 5. §.*)

Az iparüzleti czelokra szolgáló házak tehát mérsékeltebben rovatnak meg, mint a lakás gyanánt használtak.

*) Stein L., ki *Pénzügytanában* a főnnálló adórendszereket többnyire saját kénye szerint csoportosítja, a porosz házadó is hibásan ismerteti: Ugyanis ezt írja: «Dieses Gesetz (1861 május 21) scheidet die Gebäudegrundsteuer in der Form von der Gebäudeklassensteuer, dass es alle Betriebsgebäude von den übrigen Gebäuden trennt; die ersteren sind dann von der Gebäudesteuer frei und fallen unter die Grundsteuer; die übrigen Gebäude zerfallen in die gewerblichen Betriebsgebäude und die Wohngebäude, die ersteren (tehat die gewerbl. Betriebsgebäude) haben einen Steuerfuss von vier Proc. des Nutzungswerthes, die letzteren haben ihren eigenen Steuertarif». (*Finanzw.* II. 6S. 1.) Épen ellenkezőleg! A lakásra szolgáló épületek négy százalékkal, az iparüzleti czelokra szolgálók két százalékkal rovatnak meg. Ha az állna, a mit Stein ír, a porosz házadó egy érthetetlen anomaliát tartalmazna.

Indoka az, hogy miután az iparüzletek külön ipari adóval s azonkívül a jövedelmi adóval is megrovatnak, méltányosnak tartották, hogy az iparüzleti helyiségek, melyek nem szolgálnak lakási célokra, hanem csak bizonyos (külön megadóztatandó) jövedelemnek előállítására, mérsékeltebben adóztatásnak meg.

Oly városokban vagy községekben, melyekben a házak többsége rendszerint bérbe adatik, az adóköteles házak használati értéke a megelőző tíz év házbérének évi középátlagja alapján állapíttatik meg. A többi községekben, a mennyiben a valóságos bérleti árakra nézve más támpontok nem találhatók, az épület nagysága, építésmódja és állapota mellett, a hozátartozó mezőgazdasági birtok is tekintetbe veendő. Ennél fogva oly birtokosok házai, kik napszám útján is kenytelenek keresni, nemkülönben kisebb iparosok és munkások házai a legalsóbb fokozatokba sorozandók (1—6 fokozat) oly önálló mezei birtokokhoz tartozó lakházak, melyeknek évi hozadéka 1000 tallérnál kevesebb, a közép fokozatokba (7—22), az 1000 tallérnál többet jövedelmező birtokokhoz tartozó lakházak pedig a 17—37. fokozatokba sorozandók; azonban egyik esetben sem adóztathatók meg magasabban, mint a szomszédos városi hasonminőségű és nagyságú házak.*)

A törvény megállapítja a fokozatokat. Minden ház, akár kiválóan lakásra, akár kizárólag iparüzleti célokra használtatik, e fokozatok valamelyikébe sorozandó s a szerint a mint vagy az inkább lakásra használtak, vagy a gyári és iparüzleti épületek közé tartozik: a négy százalékos, illetőleg a két százalékos adótétellel rovatik meg.**)

Ide igtatjuk a tarifát, átszámítván a porosz értéket saját pénzértékünkre is.

*) Ha egy birtokhoz több ház tartozik, csak a fő lakház sorozható a birtok viszonyainak megfelelő tarifába; a többi lakház (bérlő-, ispán-, erdész-, cselédház stb.) az 1—6. fokozatba esik s magasabb fokozatba csak akkor sorozható, ha külön bérbe adatik.

**) Steinnak tehát abban sincs igaza, hogy «die ersteren haben einen Steuerfuss von vier Proc., die letzteren haben ihren eigenen Steuertarif». Mindkét csoportnak meg van a maga különleges tarifája, a mely azonban az egyiknél négy százalék, a másiknál két százalék.

A fokozat száma	A házak átlagos évi használati értéke			Évenkénti adó						
	por. ért. tallérig	osztr. ért. forintig	porosz tallér	lakházak és boltok			iparüzleti házak			
				értékű garas	osztrák forint	értékű kr.	porosz tallér	értékű garas	osztrák forint	értékű kr.
I.	4	6	—	4	0	24	—	2	0	12
II.	6	9	—	6	0	36	—	3	0	18
III.	8	12	—	8	0	48	—	4	0	24
IV.	12	16	—	12	0	64	—	6	0	32
V.	15	22:50	—	18	1	08	—	9	0	54
VI.	20	30	—	24	1	20	—	12	0	60
VII.	25	37:50	1	—	1	50	—	15	0	75
VIII.	30	45	1	6	1	80	—	18	0	90
IX.	35	52:50	1	12	2	10	—	21	1	05
X.	40	60	1	18	2	40	—	24	1	20
XI.	45	67:50	1	24	2	70	—	27	1	35
XII.	50	75	2	—	3	00	1	—	1	50
XIII.	60	90	2	12	3	60	1	6	1	80
XIV.	70	105	2	24	4	20	1	12	2	10
XV.	80	120	3	6	4	80	1	18	2	40
XVI.	90	135	3	18	5	40	1	24	2	70
XVII.	100	150	4	—	6	00	2	—	3	—
XVIII.	120	180	4	24	7	20	2	12	3	60
XIX.	140	210	5	18	8	40	2	24	4	20
XX.	160	240	6	12	9	60	3	6	4	80
XXI.	180	270	7	6	10	80	3	18	5	40
XXII.	200	300	8	—	12	00	4	—	6	—
XXIII.	225	337:50	9	—	13	50	4	15	6	75
XXIV.	250	375	10	—	15	00	5	—	7	50
XXV.	275	412:50	11	—	16	50	5	15	8	25
XXVI.	300	450	12	—	18	00	6	—	9	—
XXVII.	325	487:50	13	—	19	50	6	15	8	75
XXVIII.	350	525	14	—	21	00	7	—	10	50
XXIX.	375	562	15	—	22	48	7	15	11	24
XXX.	400	600	16	—	24	—	8	—	12	—
XXXI.	450	675	18	—	27	—	9	—	13	50
XXXII.	500	750	20	—	30	—	10	—	15	—
XXXIII.	550	825	22	—	33	—	11	—	16	50
XXXIV.	600	900	24	—	36	—	12	—	18	—
XXXV.	650	975	26	—	39	—	13	—	19	50
XXXVI.	700	1050	28	—	42	—	14	—	21	—
XXXVII.	750	1125	30	—	45	—	15	—	22	50
XXXVIII.	800	1200	32	—	48	—	16	—	24	—
XXXIX.	850	1275	34	—	51	—	17	—	25	50
XL.	900	1350	36	—	54	—	18	—	27	—
XLI.	950	1425	38	—	57	—	19	—	28	50
XLII.	1000	1500	40	—	60	—	20	—	30	—
XLIII.	1100	1650	44	—	63	—	22	—	31	50

2000 tallérig (3000 forint) minden fokozat 100—100 tallérral (150 forinttal), 2000 talléron fölül 200—200 tallérral

emelkedik s ennek megfelelőleg emelkedik a négy, illetőleg két százalékos adó is. Oly házak, melyeknek haszonbér-értéke két fokozat közé esik, mindig az alsóbb fokozatba sorozandók, egy oly ház például, melynek haszonbér-értéke 100 forint, a XIII-ik 90 forintos fokozatba soroztatik s három forint havan krajczár, illetőleg egy forint nyolczvan krajczárral rovatik meg. Az adó tehát a legtöbb esetben a megállapított százaléknál mérsékeltebb.

Minden tartományra nézve az illető képviselő meghallgatásával megállapítottak azon külső ismérvek, melyek szerint az egyes adóköteles épületek a tartományban főnforgó viszonyokhoz képest egyik vagy másik fokozatba sorozandók voltak. Egyébaránt az első beclés alkalmával a házaknak a fokozatokba való besorozása illetőleg a házadó kivetése az illető érdekelték bevonásával történt s ugyanily módon eszközendő a tizenöt évi időközökben előforduló megigazítás. Minden adókerületben kivető bizottságok állítottak föl, melynek elnökét a pénzügyi hatóság nevezte ki, de tagjai a kerületek, illetőleg a városok által választattak. A házak osztályba sorozása illetőleg beclése tekintetében tehát nem egyoldalúlag a pénzügyi hatóság, hanem adófizető polgárokból alakult bizottság határozott. Az állami érdek megóvása végett, a bizottságban elnöklő pénzügyi közegnek jogában állt a bizottság határozatai ellen fölfolyamodni a tartományi kormányhoz, mely a kivető bizottság meghallgatásával döntött.

A kivetés eredménye a házbirtokosokkal közöltetett s 14 napig közszemlére tétetett. Fölszólamlási idő négy hét.

A pénzügyiminiszter, mint a kivetési miveletek legfőbb vezetője, jogosítva volt a kivetési munkálatokról külön biztosok által tudomást szerezni; felügyelt a szükséges arányosság elérésére s a törvény és szabályok helyes alkalmazására.

Látjuk, hogy a házadókataszter elkészítésénél úgy az adófizetők, mint a kincstár érdekeit igyekeztek összeegyeztetni s ez szerencsésen sikerült.

VI.

A porosz házadónak itt ismertetett rendszere maig nem változott.

A porosz házadó különbözik a többi államok házadóí-

tól. És nevezetesen különbözik az osztrák és a magyar házádótól.

Az első és lényeges eltérés az, hogy a porosz rendszer egy külön házkatasztert állít föl, melybe átlagos használati értéke szerint megbecsül minden házat, és e becslés tizenöt évig állandó marad.

A porosz rendszer nem ismeri a házosztály és házbéradót mint külön adókat. Különbséget tesz iparüzleti célra (gyárak) vagy lakásra használt épületek közt, de nem különböztet a többnyire bérbe adott városi házbirtok (bérház) s a síkföldi közönséges lakás közt, vagyis azon ház közt, melyet a tulajdonos maga használ. Minden ház valószínű átlagos használati értéke alapján becsültetik meg, s igtattatik a fölállított fokozatok valamelyikébe.

A porosz házáadó szintén kapcsolatban áll a jövedelmi adóval. A házbirtokos, házbirtoka után elért jövedelme alapján még külön adózik a jövedelmi adóban. Poroszországban tehát a házáadó egy mérsékelt átlagos kataszteri alapadó, melyet a jövedelmi adó kiegészít. Ezt nem szabad felednünk, midőn a porosz házáadót a magyar vagy az osztrák házáadóval hasonlítjuk össze.

A porosz házbirtok használati értékének megbecslésénél tíz évi rendes középátlag vétetik alapul és ez tizenöt évig állandó marad. Nálunk (a bérbeadott házaknál a megelőző év bérösszege, mely évenként újból állapítottatik meg.)* Az adótétel kiszámításában is lényeges különbség van. Nálunk a bérértékből föntartási költség és értéktörlesztés czímen 15, 20, 30 százalék levonható, a szerint a mint a 24, 20 vagy 16 százalékos házbéradótétel jó alkalmazásba. (1875 XXIII. törvény-cikk 2. és 1868 XXII. törvény-cikk 7. §§.) A porosz házáadónál ellenben a bruttó bér vagyis a teljes használati érték vétetik alapul és semminemű levonás nem engedtetik meg. Mindazonáltal ha tekintetbe vesszük a magyar törvény szerint megengedett levonásokat is, nálunk az állami házáadó (földtermentesítési pótlékkal együtt, de általános jövedelmi pótdadó nélkül) a netto bérösszegnek 20·40 százalék illetőleg 16 százalék illetőleg 11·20 százalékát veszi igénybe, míg a porosz

*) A közadók kezeléséről szóló 1883-iki törvény értelmében most már három évi átlag vétetik.

házaszó az átlag bruttó jövedelemnek csak négy illetőleg 2 százalékat. (A házaszó-adóval bonyolult az összehasonlítás, mert nálunk a lakrészek száma szolgál alapul, míg Poroszországban ezek is a használati bérérték alapján becsültetnek meg.) A részletesebb összehasonlítás egyfelől a földtehermentesítési pótlék, az általános jövedelmi pótdadó s egyéb helyi pótlékaink, másfelől a porosz jövedelmi adó, a tartományi, kerületi s községi pótlékok miatt lehetetlen, de annyi bizonyos, hogy daczára e mérsékelt 2—4 százalékos alapadónak, a porosz házbirtokra is súlyos terhek nehezdednek. *)

*) A törvény végrehajtása alkalmával kételyek merültek föl arra nézve, hogy vajon a ház használati értékének bruttó összege vétessék-e az adó alapjául? Az adókievető bizottságok némelyike föntartás és értéktörlesztés czímén megengedett némely levonásokat s egy bizonyos tiszta jövedelmet vett alapúl. A pénzügyminiszter azonban 1864 január 30-dikán kelt rendeletében (IV. b. 10,096. sz.) tözetesen kimutatta, hogy a porosz házaszó rendszerének értelmében a bruttó használati érték veendő alapúl és sem értéktörlesztés, sem föntartás, sem bármily más czímen levonások nem engedhetők meg. E rendelet egyszersmind világot vet azon idokokra, melyek a porosz házaszó reformjánál irányúl szolgáltak. «A házaszó — úgy mond a rendelet — mely egy részét képezi az ingatlanokra vonatkozó adórendszernek, s a földadó-törvénynyel egyidejűleg keletkezett, arra volt hivatva, hogy a tárgyat képező ingatlanok körülbelül ugyanannyit jövedelmezzenek a kincstárnak, mint a mennyit a földadó tárgyat képező ingatlanok adnak. E czélból a földadó összege tíz millió tallérban állapított meg, a mi az 1861 május 21-iki törvény meghozatala alkalmával fönnállott viszonyok közt körülbelül a tiszta jövedelem nyolcz százaléknak felelt meg. Ugyanily százalék lett volna megállapítandó a házbirtokra nézve is; és itt is mindenesetre megengedendő lett volna a bruttó-összezből használat stb. czímén egy bizonyos levonás. De ekkor a törvényben kellett volna megállapítani a tiszta jövedelem megállapításának módját s az erre kirovandó nyolcz százalékat. E helyett azonban a törvény azt állapította meg, hogy a bruttó használati érték veendő alapúl, egyúttal azonban csak fél akkora százalékat (négy százalékat) állapított meg, mint a mennyivel a tiszta jövedelmet meg kellett volna róvni. E tekintetben a törvényhozás azon szempontból indúlt ki, hogy a föntartási s egyéb költségek a tett tapasztalatok szerint a bruttó-összegnek egy negyed, egész egy fél részét veszik igénybe. De a tapasztalat, melyet a rajna-westpháliai kataszternél tettünk, már bebizonyította, hogy a különféle levonások minden egyes esetben nehezen alkalmazhatók helyesen és az adókievetésben egyenlenségekre vezetnek. Más házaszó-törvények mintájára, tehát előnyt adtunk annak, hogy a megengedhető levonás egyformán állapíttassék meg minden épületre nézve és pedig

Ámbár a porosz házadó egyike a jobbakkal és egy rendszeres mű, mégis hiányos azon tekintetben, melyet már föntebb jeleztünk, hogy a bérház és a többi, főleg a mezei házak közt nem tesz különbséget. A mezőgazdasághoz tartozó lakházak, cselédházak stb. ugyanazon adószázalékkal rovatnak meg, melylyel a bérházak. Igaz ugyan, hogy meg van állapítva a fokozat, melynél magasabban az ily házak be nem sorozhatók, mindazonáltal a földbirtokosok részéről hangzó panaszok indokoltaknak látszanak. A porosz házadó-törvénynek e hiányossága élénk támadás tárgya újabb időben. Bismarck egy az adóreformra vonatkozólag tartott beszédében a birtokból vont jövedelem 2—5 százalékára teszi azon terhet, mely a földbirtokost a házadó címén (nem tekintve a földadót s jövedelmi adót) sújtja.*)

A házadó 1883—84-re 28·4 millió márkában van előirányozva.

Bevétel volt 1879—80-ig: 21·5 millió márka. 1865—1880-ig a házadó csak mérsékelt összegekben emelkedett, miután a kataszter állandóságánál fogva az emelkedés csakis az új adótárgyak (új épületek, hozzáépítések, adómentességek megszűnése) által okozott többletre szorítkozott. Az 1880—81-iki adóévben lépett először alkalmazásba a házkataszternek újabb revisiója. 1865 óta letelvén az első tizenöt évi tartam, melyre a házkataszter állandósága vonatkozott: a házbirtok használati értéke újabban megbecsültetett és az adóköteles házak újabban besoroztattak a felállított fokozatokba. A bér és használati érték e tizenöt évi időtartam alatt szintén jelentékenyen emelkedett.**)

a tapasztalat által kimutatott legnagyobb összegig. Így állapított meg a házadó a tiszta jövedelemre vetendő nyolcz százalék helyett a bruttó-jövedelemre vetendő négy százalékban.» (Gauss: *Gebüudesteuer*, 152. lap.)

*) Nálunk a gazdasági cselédlakok házadómentesek.

**) A házkataszter revisiójának eredményeit részletesebben a következő számok világítják meg (Engel *Zeitschr. d. k. pr. stat. Bureaus* 1881-iki folyam): adóköteles házak száma és pedig:

	1879—80	1880—81	többlet
lakásra használtak	3.136,905	3.222,411	85,506 ház
ipari célra szolgálók	483,283	557,780	74,497 «
összesen	3.620,188	3.780,191	160,003 ház
adómentes házak	3.872,346	3.816,058	—
kivetés szer. adóösszeg	19.750,792	27.169,551	7.418,759 márka.

keztében 1880—81-ben már 27·1 millió márka folyt be, tehát öt és fél millió márkával több, mint a megelőző évben, midőn még az 1861—65-iki becslések szolgáltak alapul; a kivetés szerinti (valóságos) többlet azonban közel hét és fél millió márka. Azóta az emelkedés ismét csak annyiban mutatkozik, a mennyiben új adótárgyak keletkeznek. 1881—82-iki bevétel huszonhet és fél millió márka volt.

Az eddig ismeretes legutolsó évi kivetés szerint az adóköteles házak száma 3.780,191. Ezekből:

	sík földön	városokban
négy százalékkal megadóztatott ház	2.420,816	801,595
két " " " "	205,079	352.701

Az adómentes házakból 3.417,350 ház esik a sík földre és 390,708 ház a városokra.

Az 1880—81-iki 27.169,551 márka házadó-összegeből esik

	sík földön	városokban	
a négy százalékkal adózó házakra	7.306,398	18.441,230	márka
" két " " " "	317,353	1.104,571	"

E számokból kitűnik, hogy az ipari czélokra szolgáló házak nagyobb fele a városokban van, mint az ipar gyűpontjain; hogy ugyancsak az iparosok házáinál aránylag nagyobb emelkedés tapasztalható, mint a lakásra szánt házaknál, a mi az iparosság terjedését bizonyítja. A síkföldi házak száma természetesen megfordított arányban áll azok jövedelmezőségével; a városi házak az összes házaknak csak egy negyedét teszik, mégis az adóösszegnek két harmada a nagyobb jövedelmezőség következtében ezekre esik.

LUKÁCS BÉLA.

A B Ö G R E.

(AULULARIA.)

Plautus vígjátéka öt fölvonásban.

Személyek : Lar (házi isten), mint prolog. *Euclio*, aggastyán. *Phaedria*, leánya. *Megadorus*, aggastyán. *Eunomia*, testvére. *Lyconides*, ennek fia. *Staphyla*, Euclio vén szolgálója. *Strobilus*, Megadorus szolgálója. *Strobilus*, Lyconides szolgálója. *Anthrax*, *Congrio*, szakácsok. *Pythodicus*, szolga. — Történik Athenben. Szín: útcza, Euclio és Megadorus házaival. A háttérben a hűség istennőjének temploma.

P R O L O G.

Lar. Hogy senki ne csodálkozzék, rövid Szavakkal elmondom kilétemet :
Én Lar vagyok, e háznak Istene,
Melyből kijönni láttatok imént.
Több éve bírom és oltalmazom
E házat; tisztelt már a mostani
Gazdának apja és nagyapja is.
Forró könnyörgésekkel egykoron
Kincset bizott reám a nagyapa ;
A tűzhely közepében ásta el,
Hozzám esengve, hogy megörzeném.
De oly fukar volt, hogy midőn kimúlt,
Saját fiának sem mondotta meg,
S inkább nyomorban hagyta hátra őt,
Hogysem reája bizta volna kincsét.
Csak egy kis szántóföld maradt reá,
Melyből szegényen és nagy gonddal élt.
Midőn meghalt, ki rám bizá a kincset,

Figyelni kezdtem, vajon a fia
Több tisztelettel lesz-e majd irántam,
Mint atyja volt? De ez még kevesebbet
Gondolt velem s kevésbbé tisztele.
Akként jutalmazám meg én is őt:
Halálra vált, és egy fiú maradt
Utána, a ki e házban lakik.
Egészen olyan, mint az apja és
Nagyapja; ámde egy leánya van,
Ki mindennap töménynyel, borral áldoz
Nekem, s virággal is megkoszorúz.
Az ő kedvéért úgy rendeztem el,
Hogy Euclio a kincset megtalálja
S könnyebben férjhez adja őt, ha tetszik.
Mert egy előkelő ifjú teherbe
Ejté a lányt, s az ifjú ismeri,
A kit megejte, de nem őt a lány;
És atyja sem tud semmit e dologról.
Ma úgy intézem, hogy kezét a szomszéd
Öreg megkérje; ezt azért teszem,
Hogy majd annál könnyebben elvehesse,
A ki teherbe ejté. Az öreg,
A ki kezét meg fogja kérni, épen
Nagybátyja az ifjúnak, a ki éjjel
Megejté őt a Ceres-ünnepen . . .¹⁾
De benn a házban már ismét kiáltoz
Az aggastyán, mint rendesen; kiüzi
Vén szolgálóját, hogy ne lássa meg,
Ha kincsét nézi, vajon megvan-e? (El.)

ELSO FÖLVONAS.

Első jelenet. — Euclio. Staphyla.

Euclio (kiüzve Staphylát a házból).

Ki innen! gyorsan! hagyd el házamat!
Te kémszemű, leselkedő!

¹⁾ Ceres éji ünnepeit (vigilae Cereris) asszonyok és leányok ülték meg. Ez ünnepek kicsapongásaikról voltak hírhedtek.

- Staphyla.* Miért
Versz engem, nyomorút?
- Euclio.* Hogy nyomorú légy,
S élj rosszul, rossz esont, érdemed szerint.
- Staphyla.* Mért dobsz ki házadból?
- Euclio.* Tán számot adjak
Neked, te korbács-szántás? ¹⁾ Félre az
Ajtótól! Itt állj! Ni hogy sompolyog!
De hisz' megállj! Kapjam kezembe csak
Korbácsomat vagy a furkósbotot,
Majd megtanítlak, hogy nagyobbakat lépj,
Te teknősbéka!
- Staphyla.* Inkább kössenek
Az Istenek bitóra, hogysen ily
Szolgálatban maradjak!
- Euclio.* Mit morog
Magában a gonosz? Vigyázz, kiásom
Mindkét szemed, hogy többé meg ne lesd,
A mit teszek. Hordd el magad! Tovább!
Tovább! Odább csak, errébb! Hó! megállj!
Ha innen egy hüvelyknyit, egy körömnnyit
Mocczanni vagy körültekintni mersz,
Azonnal a kereszt lesz iskolád. ²⁾
- (Magában.)
- Nem láttam életemben e banyánál
Rosszabb teremtest; szörnyen rettegek,
Hogy megles egyszer észrevétlenül
S nyomára jő, hová rejtém a kincset;
Szeme van a czudarnak hátul is.
De most megyek s megnézem kincsemet,
Melyért ezernyi aggodás gyötör. (El.)
- Staphyla (magában).* Castorra! meg nem foghatom, mi baj
Történt urammal, mily düh szállta meg.
Engem szegényt napjában tizszer is
Kidob lakából. Nem tudom, mi lelte:

¹⁾ Korbács-szántás (stimulorum seges). A rabszolgákat korbáccsal verték, s Euclio azt mondja vén szolgálójának, hogy háta már úgy föl van barázdázva a korbácestől, mint a szántóföld az ekétől.

²⁾ Keresztre feszíti, hol megtanulja, hogy ne leskelődjék rá.

Egész nagy éjtszakákat átviraszt,
 S mint sánta varga, nappal otthon ül.
 Azt sem tudom, miként titkoljam el
 Tovább is lyánya szégyenét, mikor
 Közel van már szülése. Azt hiszem,
 Rám nézve legjobb lenne, ha magamból
 Egyetlen egy hosszú betűt csinálnék,
 Hurkot szorítva a nyakam körül.¹⁾

Második jelenet. — Euclio. Staphyla.

Euclio (visszajő). Most végre vidám lélekkel jövök ki,
 Látván, hogy ott benn minden rendbe' van.

(*Staphylához.*)

Menj hát be és vigyázz a házra.

Staphyla.

Mit?

Vigyázzak benn a házra? Tán hogy el
 Ne lopja senki? Mást itt nem talál
 A tolvaj, mint pókhálót és üres
 Falat.

Euclio.

Talán bizony Fülöp királylyá
 Vagy Dáriussá tenne Jupiter
 A kedvedért, te tizszeres boszorkány?
 Órizd a pókokat! Szegény vagyok,
 Megvallom, és nyugodtan viselem,
 A mit az Istenek rám mértének.
 Menj hát s az ajtót zárd be. Itt leszek
 Azonnal. Ámde jól ügyelj, nehogy
 A házba engedj bármely idegent;
 És oltsd ki a tüzet, hogy senki se'
 Kérhessen tőled; így nem lesz oka,
 Hogy bárki fölkeressen. Úgy vigyázz,
 Ha itt tüzet találok, éltedet
 Oltom ki. Ha vizet kér valaki,
 Mondd, hogy kiömlött. Kést, mozsártöröt,
 Baltát s egyéb jószágot, melyet a

¹⁾ Ha fölakasztaná magát s így egy hosszú I betűhez lenne hasonlónvá.

Szomszédok rendszeren kikölcsönöznek,
 A tolvajok vitték el, azt feleld.
 Házamba senkit sem szabad bocsátnod
 Távollétemben. Azt mondom neked,
 Ha a szerencse Istennője jönne,
 Még öt is zárd ki.

Staphyla.

Oh attól ne félj!

Bármily közel van hozzánk,¹⁾ még soha
 Nem kopogott ajtónkon a szerencse.

Euclio.

Csitt! menj a házba.

Staphyla.

Hallgatok s megyek. (*El.*)

Euclio.

Az ajtót zárd be mind a két lakattal.
 Azonnal itt leszek. (*Magában.*) Mily rettegés
 Gyötör, hogy itt kell hagynom házamat!
 Kedvetlenül megyek; de jól tudom,
 Hogy mit teszek. Penzosztást hirdetett
 A Curiánk elüljárója ma;²⁾
 Ha elmulasztom s nem veszem ki részem,
 Mindenki rögtön azt gyanítaná, hogy
 Kincsem van itthon. Nem valószínű,
 Hogy a szegény megvetné a garast is.
 Mindenkitől elrejttem kincsemet,
 És mégis azt hiszem, mindenki tudja;
 Mindenki nyájasabban üdvözlő,
 Megáll, hozzám jön és kezét szorít,
 Megkérdi, hogy vagyok, mit művelek?
 De most megyek, hová elindulék,
 És visszatérek, a mihelyt lehet. (*El.*)

¹⁾ E szavak nem vonatkozhatnak a színen levő templomra, mert ez, a mint később a szövegből kitűnik, a Hűség (Fides) temploma. *Staphyla* szavait kétféleképp lehet magyarázni: vagy a színházhoz, melyben Rómában e darabot játszották, állt közel *Fortuna* temploma, vagy a gazdag *Megadorus* szomszédságára czéloz.

²⁾ A római nép *curiákra* volt osztva, melyek élén egy-egy *magister* vagy *divisor* állt, kinek tisztjéhez tartozott többek közt az is, hogy pénzt oszszon ki a szegény polgárok között. A számtalan közül ismét egy példája annak, hogy *Plautus* mennyire átdolgozta s római viszonyokkal szötte át görög darabjait.

MASODIK FÖLVONAS.

Első jelenet. — Eunomia. Megadorus.

Eunomia. Légy meggyőződve, testvér, hogyha így
Beszélek, azt hű szíveddel és javadra
Teszem, miként édes testvérhez illik.
Bár jól tudom, mi asszonyok nagyon
Rossz hirben állunk; nem méltatlanul
Tart minket fecsegőknek a világ,
És néma asszonyt, mondják, még soha
Nem látott senki a jelen napig.
De azt az egyet, testvér, ne feledd,
Hogy énhozzám te állsz legközelebb,
Mint én tehozzád; úgy illik tehát,
Hogy jó tanácsosal, intéssel segítsük
Mindenben egymást; és ne titkolózzunk,
Ne fojtsa el szavunk' a félelem,
Ha dolgainkat egymással közöljük.
Azért vezettelek most titkon az
Ajtó elé, hogy itt bizalmasan
Néhány szót váltsak dolgodról veled.

Megadorus. Oh legjobb asszony, nyujtsd felém kezéd!

Eunomia (körütnéz). Hol van? Ki az, kit legjobbnak nevezted?

Megadorus. Tennenmagad.

Eunomia. Mit? én?

Megadorus. Ha tagadod,

Úgy én is tagadom.

Eunomia. Csak igazat

Illik beszélned. Legjobb senki sincs
A nők közt; egyik rosszabb, mint a másik.

Megadorus. Azt tartom én is. Nem fogok soha

Ebben szavadnak ellenmondani.

Eunomia. Kérlek, figyelj rám.

Megadorus. A tied fülem;

Beszélj, parancsolj, mit kívánsz?

Eunomia. Csak azt,

A mit rád nézve legjobbnak hiszek.

Megadorus. Ugy téssz, hugom, mint szoktál.

Eunomia.

Úgy bizony.

Megadorus. S mi az, hugocskám ?

Eunomia.

A mi örökös

Üdvödre válik, ha az ég is úgy

Akarja ; hogy legyen sok gyermeked, —

Hogy házasodjál meg.

Megadorus.

Jaj ! meghalok !

Eunomia. Miért ?

Megadorus.

Mert agyvelőmet zúzza szét

Beszéded, testvér ; kő minden szavad.

Eunomia.

Eh ! tedd csak azt, mit testvéred parancsol.

Megadorus. Ha tetszik, megteszem.

Eunomia.

Javadra lesz.

Megadorus. Inkább meghalnék, mint megházasodjam !

Igen, ha olyant tudnál, a ki holnap

Hozzám jön és harmadnap sírba száll :

Ily módon elveszem ; készítsd a nászt.

Eunomia.

Egyet szerezhetnék, nagy hozománnyal ;

Nem épen ifju, úgy középkorú.

Parancsolod, hogy megkérjem kezét ?

Megadorus.

Megengeded, hogy egy kérdést tegyek ?

Eunomia.

Kérdezz akármit.

Megadorus.

A ki túl van a

Középkoron s középkorút vesz el,

S az agg véletlenül teherbe ejti

A vén banyát : mit gondolsz, nem lesz-e

Utószülött a gyermekök neve ?

Nos, hugom, ezt a gondot leveszem

Válladról. Én elég gazdag vagyok

— Az égnek s őseimnek hála érte ! —

Számos rokonság, gazdag hozomány,

Parancs, viszály, rivalgás nincs inyemre,

Sem disz-szekér vagy bíboros palást,

Mi tönkre juttat minden férfiút.

Eunomia.

Mondd hát, ki az, kit nőül venni vágysz ?

Megadorus.

Elmondom. Ismered tán Eucliót,

Szegény agg szomszédunkat ?

Eunomia.

Ismerem.

Castorra ! nem rossz ember.

- Megadorus.* Ennek a
Lyányát szeretném nőmül eljegyezni.
Ne szólj, hugom, tudom mit mondanál:
Szegény — de e szegény tetszik nekem.
- Eunomia.* Az ég fordítsa jóra!
- Megadorus.* Úgy reményelem.
- Eunomia.* Kell még egyéb?
- Megadorus.* Élj boldogul!
- Eunomia.* Te is! (El.)
- Megadorus (magában).* Most fel fogom keresni Eucliót,
Ha otthon van. De épen itt közelg.
Ki nem találom, honnan jó haza.

Második jelenet. — Euclio. Megadorus.

- Euclio (magában).* Előre sejtém, hogy hiába lesz
Utam; nem is mentem hát szívesen.
A Curiából senki sem jelent meg,
Nem láttam az elüljárót sem ott,
Kinek pénzt kellett volna osztani.
Most nyakra-főre sietek haza;
Testem van itt csak, lelkem ott maradt.
- Megadorus.* Áldás, szerencse érjen, Euclio!
- Euclio.* Az ég kegyeljen téged, Megador!
- Megadorus.* Hogy vagy? Kedvedre mennek dolgaid?
- Euclio (félre).* Nem ad hiába jó szót a szegénynek
A gazdag ember. Nyájasan köszönt,
Mert tudja, hogy kincsem van.
- Megadorus.* Jól vagy-e?
- Euclio.* A pénz dolgában nem nagyon.
- Megadorus.* Ha lelked
Elégedett, úgy semmid sem hiányzik
A boldogságból.
- Euclio (félre).* Hah! a vén banya
Bizonyynyal fecsegett. Tüstént kivágom
Nyelvét s kiásom a szemét, mihelyt
Otthon leszek.
- Megadorus.* Miről dörmögsz magadban?
- Euclio.* Panaszodom szegénységem miatt.

Felnőtt leányom van s nincs hozománya,
Azért nem kéri nőül senki sem.

Megadorus. Hallgass, vigasztalódjál Euclio!
Meglesz az is még, majd segítlek én;
Ha bármi kell, parancsolj csak velem.

Euclio (félre). Igér, de kér. Kincsemre fáj foga.
Egyik kezében kő van, s kenyeret
Kinál a másikával. Nem hiszek
A gazdag embernek, ki szép szavakkal
Jön a szegényhez, és míg nyájasan
Kezet szorít, bizonyynyal kárt okoz.
Jól ismerem polyp-fajtájokat,
Mit megragadnak, azt el nem bocsátják.

Megadorus. Figyelj reám egy kissé, Euclio.
Olyasmiről szeretnék szólni,
Mi engem s téged egykép érdekel.

Euclio (félre). Oh én szegény! elcsípték kincsemet,
S ez itt alkudni kíván most velem.
Megyek s utána nézek. *(Elsiet.)*

Megadorus. Hejh! hová
Sietsz?

Euclio (visszakiált). Azonnal itt leszek megint.
Csak egy kissé körültekintek otthon. *(El.)*

Megadorus (magában). Félek, ha lányáról fogok beszélni
S megkérem a kezét, gúnynak veszi.
Hisz a szegények közt nincs senki sem,
Ki többször emlegetné nyomorát.

Euclio (jön, félre). Istennek hála, minden rendbe' van,
Nincs semmi baj, ha ezután se' lesz.
Szörnyű ijedtség szállt reám; midőn
A házba mentem, félig holt valék.
(fenn)

Nos itt vagyok, parancsolj hát velem.

Megadorus. Vedd érte hálám. Kérlek hát, ne restelj
Felelni arra, a mit kérdezek.

Euclio. Ha csak nem olyant kérdész, a mire
Nem lesz kedvem felelni.

Megadorus. Mondd, milyennek
Tartod családom'?

Euclio. Jónak.

Megadorus. S híremet ?

Euclio. Jónak.

Megadorus. Minők valának tetteim ?

Euclio. Nem rosszak, nem silányak.

Megadorus. Éveim

Számát tudod ?

Euclio. Sok, mint a pénzed is.

Megadorus. Mindig derék polgárnak hittelek,
És most is annak hiszlek, a kibem
Nines semmi csalfaság.

Euclio (félre). Ez pénzt szagol.

(fenn)

Mi kell ?

Megadorus. Mindketten jól ismerjük egymást,
S hogy e dolog lányodnak és nekünk
Javunkra váljék : megkérem kezét ;
Jegyezd el, kérlek, lányodat velem.

Euclio. Ej, Megador, nem méltó az tehozzád,
Hogy a szegényt, ki nem bántott soha,
Kigúnyolod ; nem tettem, nem beszéltem
Olyasmit én, hogy ezt érdemleném.

Megadorus. Nem gúnyolódni jöttem, és nem is
Gúnyollak ; ez méltó se' volna hozzám.

Euclio. Mért kéred hát nőül leányomat ?

Megadorus. Hogy mind a kettőnk dolga jobbra váljék,
Egymás segítségével.

Euclio. Megador,

Eszembe jut, hogy gazdag és hatalmas
Ur vagy, míg én földhöz ragadt szegény.
Ha most leányomat nőül veszed,
Te lennél az ökör s én a szamár ;
Ha egymás mellé kötnek, nem tudom
A terhet egyenlő módon viselni,
S én, a szamár, a sárban heverek ;
Te meg, ökör létedre, annyiba
Fogsz venni, mintha életben se' volnék.
Hitvány leszék melletted, s a magam
Fajtája megvet. Nem lesz biztos ólam
Sehol, ha szétválunk ; a szamarak
Agyon harapnak, az ökrök ledöfnek.

Veszélyes a számárra nézve, ha
Ökrök közé megy.

Megadorus. Csak javadra lesz,
Ha tisztos emberekkel frigyre lépsz.
Hallgass reám, fogadd el, a mit én
Ajánlok és add nőmül leányodat.

Euclio. De hozományt nem adhatok vele.

Megadorus. Ne adj. Ha jó erkölcsöt hoz magával,
Elég lesz ez a hozomány.

Euclio. Azért
Mondom, hogy azt ne gondold, mintha kincset
Találtam volna.

Megadorus. Jól tudom. Ne szólj!
Add öt nekem!

Euclio. Legyen . . . Nagy Jupiter!
Végem van!

Megadorus. Nos, mi történt?

Euclio. Mintha vas
Csörrenne. (*Elfut.*)

Megadorus. Itt a kertben ásatok.
(*Körül néz.*)

Hát ez hová tűnt? Elmegy és nem ad
Választ; kevély lett, látva, hogy kegyét
Kerestem. Úgy tesz, mint az emberek,
Midőn a gazdag a szegény után jár,
Ez fél a frigyától és elrontja dolgát;
S ha már a jó alkalmat elszalasztá,
Akkor kívánja vissza bánkodón.

Euclio (jön s a házba visszaszól).

Ha nyelvedet ki nem tépem tövestül:
Nem bánom, adj akárkinek oda,
Hogy kiheréljen; sőt parancsolom.

Megadorus. Úgy látom, Euclio, hogy gúnyt akarsz
Belőlem üzni, mert öreg vagyok.
Pedig nem érdeklém meg.

Euclio. Nem teszem,
S nem is tehetném, még akarva sem.

Megadorus. No hát, eljegyzed leányodat velem?

Euclio. Oly kikötéssel, hogy a hozománya
Az lesz csupán, a mit mondtam.

- Megadorus.* Szavadra ?
- Euclio.* Szavamra.
- Megadorus.* Adja áldását az ég !
- Euclio.* Isten segítsen ! Ámde ne feledd
Az alkut : nem visz hozományt a lány.
- Megadorus.* Tudom.
- Euclio.* De én is jól tudom, miként
Szoktátok elcsavarni a jogot,
Az alku nektek alku is, nem is,
A mint magával hozza kedvetek.
- Megadorus.* Nem lesz közöttünk semmi per. De nem
Lehetne még ma lakodalmat ülnünk ?
- Euclio.* Dehogyan !
- Megadorus.* Úgy megyek hát s készülök.
Kivánsz-e mást ?
- Euclio.* Ezt.
- Megadorus.* Meglesz. Ég veled !
(*Házába kiált.*)
Hejh Strobilus ! jer gyorsan a piacra ! (*El.*)
- Euclio (magában).* Elment. Nagy ég ! Mit nem tesz az arany !
Bizonynyal hallá, hogy kincsét lelék :
Ezt áhitozza és ezért akar
Rokonságomba jutni minden áron.

Harmadik jelenet. — *Euclio.* *Staphyla.*

- Euclio (a házba kiált).* Hol vagy te, ki szomszédaink fülét
Agyon fecsegted, hogy nászhozományt
Adok leányomnak ? Hejh ! — *Staphyla* !
Nem hallod ? Téged hivlak ! Rajta ! Mosd
Tisztára ott benn az edényeket.
Ma lesz leányom násza *Megador*val.
- Staphyla (jő).* Áldás reá ! De ilyen hirtelen
Mégsem mehet tán.
- Euclio.* Fogd be szájadat
S lódulj ! Vigyázz, minden készen legyen,
Ha a piacról visszaérkezém.
A házat zárd be. Mindjárt itt leszek. (*El.*)
- Staphyla.* Most mit tegyek ? Nyakunkon a veszély,

Mely rám s kisasszonyom fejére száll.
 Közel van a szülés, nyilvánvaló
 Lesz a gyalázat. Többé nem lehet
 Titkolni, a mi eddig rejtve volt.
 De most megyek, hogy minden meglegyen,
 Mikorra megjő gazdám. Rettegek,
 Hogy bánat és baj lesz az italom. (El.)

Negyedik jelenet. — Strobilus. Anthrax. Congrio. Rabszolgák.
 Fuvolásnők.

Strobilus (Megadorus szolgája, élelmi szerekekkel).

Uram bevásárolt már s felfogadta
 E fuvolásnőket s szakácsokat.
 Most meghagyá, hogy mind ez étkeket
 Két részre oszszam.

Congrio.

Engemet bizony

Nem osztasz ketté, annyit mondhatok.¹⁾
 Egészen — úgy akárhová megyek.

Anthrax.

Ugyan te kedves, szende csöcselek!
 Talán nem osztatnád ketté magad',
 Ha kedve jönne bárkinek reád?

Congrio.

Anthrax, nem úgy értettem ezt, a mint
 Te magyarázod.

Strobilus.

Rám figyeljetek:

Uram ma tartja nászát.

Congrio.

S az ara?

Strobilus.

Öreg szomszédunk, Euclio leánya.
 Azért övé az ételek fele,
 Egyik szakács s az egyik fuvolás nő.

Congrio.

Ő kapja hát egyik felét, mi meg
 A másikat tartjuk magunknak?

Strobilus.

Ugy van.

Congrio.

Mit? Nem tudott e vén ember saját
 Pénzén bevásárolni lányára nászán?

Strobilus.

Eh!

¹⁾ A dividere itt szennyes mellékértellemmel bir, s erre czéloz a két szakács.

- Congrio.* Mit jelent ez ?
- Strobilus.* Kérded, mit jelent ?
A kő nem olyan száraz, mint ez agg.
- Congrio.* Valóban úgy van ?
- Strobilus.* Bizton hiheted.
Ha füst emelkedik ki háztetőjén,
Azonnal égre-földre kiabál,
Hogy tönkre ment, elpusztult mindene,
Midőn aludni tér, a pénzes erszényt
Nyakára füzi.
- Congrio.* Miért ?
- Strobilus.* Hogy kárba ne
Menjen, míg alszik, a lehellete.
- Congrio.* A hátulsó torkát is betömi,
Hogy ott se menjen kárba a lehellet ?
- Strobilus.* Ezt elhiszem neked, miként te is
Hivél az én szavamnak.
- Congrio.* Elhiszem.
- Strobilus.* Hát azt tudod, hogy sir a víz miatt,
Melyet kiönt, ha mossa a kezét ?
- Congrio.* Mit gondolsz, nem fog az öreg nekünk
Markunkba nyomni egy talentumot,
Hogy a rabságból megváltuk magunkat ?
- Strobilus.* Nem ám ! Ha kölcsön kérnéd tőle az
Éhséget, azt sem adná ő oda.
Midőn a borbély körmeit minap
Levágta, összeszedte s elvivé.
- Congrio.* Ugyan fukarnak fested a fukart.
S valóban oly fősvényen s rosszul él ?
- Strobilus.* A multkor elragadta ételét
A kánya, s képzeld, mit tett ez öreg ?
Jajgatva rohant a bíró elé,
És sirva, bögve azt kívánta tőle,
Hogy perbe fogja a rabló madárt.
Mondhatnék száz eféle dolgot is,
Ha volna rá időm . . . De szóljatok,
Melyik a fürgébb kettőtök közül ?
- Congrio.* Én, mert nagyobb —
- Strobilus.* Nem tolvajt kérdezek,
Hanem szakácsot.

- Congrio.* Azt értettem én is.
- Strobilus* (*Anthraxhoz*). No és te mit szólnsz?
- Anthrax.* Én olyan vagyok,
Milyennek látszom.
- Congrio.* A halál-torok
Szakácsa ez, minden kilenczedik
Napon szokott csak főzni. ¹⁾
- Anthrax.* Engemet
Mersz rágalmazni, hat betűs gazember?
Tolvaj, hatszorta tolvaj! ²⁾
- Strobilus.* Csend legyen!
E két bárány közt melyik a kövérebb?
- Congrio.* Látod.
- Strobilus.* Te *Congrio*, vidd ezt e házba;
(*Euclio házára mutat. Néhány rabszolgához.*)
Ti menjetek vele. (*A többiekhez.*) Ti meg velem.
- Anthrax.* Az ilyen osztózás igaztalan,
Hisz a kövérebb bárány jut nekik.
- Strobilus.* Neked jut a kövérebb fuvolásnő.
(*Az egyik leányhoz.*)
Te, *Phrygia*, kövesd őt. (*A másikhöz.*) Te pedig
Eleusium, velünk jösz.
- Congrio* (*Strobilushoz*). Oh te álnok!
E vén fukar házába dugsz? Hiszen
Ha valamit kívánok itt, rekedtté
Ordíthatom magam, mig megkapom.
- Strobilus.* Hálátlan és botor dolog, ha ott
Teszünk jót, hol a jó tett kárba vesz.
- Congrio.* Hogyan?
- Strobilus.* Ne kérdezd! Hát először is
E házba' nem bánt semmi zaj, tolongás;
Ha bármi kell, hazulról hozhatod,
S nem kell hiába kérned. A mi házunk
Számos eseléddel, zajjal van tele,

¹⁾ A temetés után kilenczedik napra halotti tort szoktak tartani (*silicernium*), melyen csak kevés, meghatározott ételt tálaltak föl. Azért az olyan szakács, ki az efféle torok számára szokott főzni, nem képes valami finomabb lakomát kiállítani.

²⁾ Az eredetiben hárombetűs gazember (*fur*).

Sok ott a bútor, öltöny, az arany
 S ezüst edény; ha elvesz valami,
 (S tudom, te ott könnyen tartózkodol,
 Hol semmi sem kerül kezed köze),
 Mindjárt azt mondják: a szakács vivé el,
 Kötél, bilincs, bot, pinczelyuk neki!
 Mindebből itt nem érhet semmi sem,
 Mert nincs, mit ellopj. Jer velem.

Congrio.

Megyek.

Ötödik jelenet. — Strobilus. Staphyla. Szakácsok.

Strobilus (Euclio ajtaján kopog).

Hejh Staphyla! jer, nyiss ajtót!

Staphyla (jő).

Ki hív?

Strobilus. Én, Strobilus.

Staphyla.

Mi kell?

Strobilus.

Vedd át azonnal

E fuvolásnőt, e szakácsokat,
 S ez étkeket a nászi lakomára.
 Ezt küldi Euclionak Megador.

Staphyla.

Ceresnek készül tán e lakoma?

Strobilus.

Miért?

Staphyla.

Ugy látom, bort nem hoztatok.

Strobilus.

Majd lesz, ha gazdám megjön a piacról.

Staphyla.

Nincs fánk.

Congrio.

Hát deszka?

Staphyla.

Az van.

Congrio.

Úgy fa is van.

Nem kell sehol keresned.

Staphyla.

Mit! Te moeskos,¹⁾

Habár Vulkánnak szolgálsz szüntelen, —
 Tán vacsorád s napszámod kedvéért
 Felgyujtsuk a házunkat?

Congrio.

-

Isten őrizz!

¹⁾ Oly szennyesnek mondja Congriót, hogy még a tűz sem képes megtisztítani, holott egész nap mellette áll mesterségénél fogva, s a tűz ereje különben olyan, hogy mindent képes megtisztítani.

Strobilus. Vezesd a házba most. *(El.)*

Staphyla.

Kövessetek!

(Congrióval s a hozzá tartozókkal a házba megy.)

Hatodik jelenet. — Pythodicus.

Pythodicus (Euclio házából jö s visszakiált.)

Csak rajta! Látom, mit művelnek a
Szakácsok. *(Magában.)* Nagy figyelmet kell ma rájok
Fordítanom; ha csak nem akarom,
Hogy lenn a pinczelyukban főzzenek,
S kosárban hozzuk fel az étkeket.
S ha már ott lenn megennék főztüket,
Az alvilág jóllaknék s ide fenn
Éhen maradnánk ¹⁾ . . . Eh! nekem meg úgy
Jár itt a szám, mintha dolgom se' volna,
Holott a ház rablókkal van tele. *(El a házba.)*

Hetedik jelenet. — Euclio (majd) Congrio.

Euclio.

Erőt akartam venni lelkemen,
S jól lakni lyányom nászi ünnepén.
Megyek hát a piacra s kérdezem
A halnak árát. Drága. Az ürü,
A marha, borju, disznó, drága mind.
És annál drágább, mert pénzem se' volt.
Haraggal távozám, mert nem vehettem
Semmit sem; és faképnél hagytam e
Zsiványokat. Majd így gondolkozám
Utközben: «Ünnepnap ha tékozolsz,
Koplalni fogsz a hétköznapokon».
Bevésve jól e böles okoskodást
Szivembe és gyomromba, elhatározám,

¹⁾ Czelzés a szakácsok tolvaj természetére, kikre folytonosan vigyázni kell, hogy ne lopjanak valamit, vagy le kell küldeni a pinczébe, hogy ott főzzenek; de ekkor meg attól fél a házi szolga, hogy oda lenn mind megennék az ételek javát s nekik csak az alja maradna.

Hogy lehető legolcsóbban fogom
 Kiházásítani lányomat. Töményt
 Vettem hát és néhány virágfüzért,
 Mit házi istenemnek áldozok,
 Hogy lányom nászát boldoggá tegye . . .
 De hah! mit látok? Házam nyitva áll,
 S benn zaj hallatszik. Rablók! Jaj nekem!

Congrio (a házban). Menj és keress a szomszédban nagyobb
 Bögrét, hisz ebbe nem fér semmi sem.

Euclio. Végem van! elrabolják kincsemet,
 Bögrém után kutatnak! Hirtelen
 Be kell rohannom, másképp meghalok.
 Apollo, kérlek, légy velem, segíts,
 Lödd át e rabló fajzatot nyiladdal,
 Hisz máskor is segítél ily dologban!
 De mit késem még, mért nem rohanok,
 Mig tönkre nem jutottam teljesen?

(A házba rohan.)

Nyolczadik jelenet. — Anthrax.

Anthrax (Megadorus házából jő s visszaszól).

Te Dromo tisztogasd meg a halat,
 Te meg Machærio sietve szedd ki
 Az ángolnák és murénák csontjait.
 Minden legyen meg, míg távol leszek.
 Egy serpenyőt kell kérnem Congriótól.
 Te meg, ha értesz hozzá, a kakast
 Koppaszd simábbra, mint a tánczos ifjút.¹⁾
 De mily zaj támad a szomszéd lakában?
 Úgy? A szakácsok végzik dolgukat?
 De most megyek, vagy itt is lárma lesz.

(El a házba.)

¹⁾ A színházi tánczosok testéből Rómában ki szokták tépni a szőrt, hogy annál tovább megtartsák fiatal színöket.

HARMADIK FÖLVONÁS.

*Első jelenet. — Congrio.**Congrio (kirohan Euclio házából).*

Jó polgárok, benszülöttek, jövevények, honfiak,
 Terjetez ki minden utcán, hadd szaladjak szaporán.
 Ilyen örültek számára nem főztem még vacsorát:
 A legényeimmel együtt eldöngettek emberül.
 Oda vagyok, fáj a csontom, úgy elcsépett az öreg,
 Életemben szebb botokkal el nem láttak még soha.
 Ütlegekkel jól megrakva mindnyájunkat kidobott.
 Jaj! végem van! újra nyílik a bolondok háza már.
 Itt van. Mit tegyek? Tudom már: mesterem taníta rá.

*(El akar futni.)**Második jelenet. — Euclio. Congrio.**Euclio.* Megállj! hová futsz? Vissza!*Congrio.* Mit kiáltasz,

Bolond?

Euclio. Feladlak a hármas tanácsnak.¹⁾*Congrio.* Miért?*Euclio.* Mert késéd van.*Congrio.* Szakács vagyok.*Euclio.* Mért fenyegettel?*Congrio.* Megvallom, hibáztam,

Hogy rögtön oldaladba nem döfém.

Euclio. Nincs e világon nálad gonoszabb
 Gazember; nincs, a kit nagyobb örömmel
 Tudnék agyon kinozni.

Congrio. Ha nem is

Mondod, mutatják tetteid. Puhábbá

Lapíta, mint egy tánczost, füttykösöd.

De szólj, te koldus, mért ütsz? Mit jelent ez?

¹⁾ A hármas tanácsra (tresviri) volt bízva a kisebb kihágások büntetése.

- Euclio.* Még kérdezed? Talán nem volt elég?
Congrio. Ne bánts! Nagyon megjáród, mig fejemben
 Érzés van. ¹⁾
- Euclio.* Mint lesz aztán? nem tudom;
 Most még van érzés benne, úgy hiszem.
 De mit kerestél házamban, parancsom
 Nélkül, távollétemben? Ki vele!
- Congrio.* A nászebédet főztük.
Euclio. Mi közöd
 Hozzá, gazember, nyers vagy főtt ebédet
 Kivánok enni? Gyámom vagy talán?
- Congrio.* Szeretném tudni, főzhetünk-e vagy nem?
Euclio. Szeretném tudni, fogsz-e lopni vagy nem?
Congrio. Bár azt vihetném innen épen el,
 A mit magammal hoztam. Nem törődöm
 Én a tieddel.
- Euclio.* Oh! tudom, tudom!
Congrio. Miért nem engedsz főzni? Mit tevének?
 Vagy mit beszéltünk, a mi nincs nyedre?
- Euclio.* Még kérdezed, gazember? Nem kutattál
 Ki minden zúgot és minden szobát?
 Ha ott maradsz a tűzhelynél, a hol
 Dolgod van: nem töröm be a fejed.
 Úgy kell neked! Tudd meg hát szándokom:
 Ha közeledni mersz ajtóm felé
 Parancsom nélkül, oly bénára verlek,
 Hogy senki sem lesz hozzád fogható.
 Tudod? Hová mégysz? Jer csak vissza hát!
 (El a házba.)
- Congrio (utána kiált).* Laverna ²⁾ uccse! macskamuzsikát ³⁾
 Adok neked, ha vissza nem kapom

¹⁾ Congrio azt akarja ezzel mondani, hogy nem tűri Euclio bánatalmaait, míg öntudatánál van. Euclio viszont előbbi ütlegeire czélozva, úgy magyarázza e szavait, hogy most még van érzés fejében, mert jól érezheti azt, a mit kapott.

²⁾ A rómaiak Romulus alatt Laverna nymphea ligetében tették le zsákmányaikat. Lavernát aztán a tolvajok védistenök gyanánt tisztelték.

³⁾ A pipulus, macskazene-féle, melyet éjjelenként hatósági engedélylyel oly emberek házai előtt rendeztek, kikre csalás bizonyult.

Edényemet! Most mit tegyek? Bizony
A rossz lélek hozott e házba engem!
Két drachmáért fogadtak fel, s az orvos
Egész béremnél többre fog kerülni.

Harmadik jelenet. — Euclio. Congrio.

Euclio (köpenye alatt tartva a kincses bögrét. Magában).

Akárhová megyek, velem fogom
Bögrémet vinni; többé nem hagyom
Ily veszélyben. (*Fenn.*) Menjetek be hát
Szakácsok, fuvolásnök. (*Congrio*hoz.) Most akár egy
Sereg rabszolgát is vihetsz magaddal.
Süss, főzz, bomolj már tetszésed szerint.

Congrio. Úgy ám, mikor már véressé verél.

Euclio. Lódulj! Dologra vagy fogadva, nem
Beszélgetésre.

Congrio. Hallod-e öreg,

Ez ütlegek fejében bért kívánok.
Azért fogadtak fel, hogy főzsek itt,
Nem hogy megverjenek.

Euclio. Perelj be hát,

De most hagyj békét! Főzd a vacsorát, vagy
Menj a pokolba!

Congrio. Menj oda magad!

(*El a házba.*)

Negyedik jelenet. — Euclio.

Euclio. Elment. Nagy ég! Valóban vakmerőség,
Ha gazdag emberrel kezd a szegény.
Hányféle módon nyaggat Megador!
Úgy tesz, mikéntha e szakácsokat
Csak tiszteletből küldené lakomba;
És azt akarja, hogy meglöpjanak.
Sőt a kakas, vén szolgálóm kegyencze,
Még az se' nyugszik és majd tönkre tett.
Körös-körül kaparni kezdte a

Földet, hol épen bögrém volt elásva.
 Elég az hozzá, oly nagy dühbe jöttem,
 Hogy megragadtam a botot s agyon
 Verém a tolvajt ott a hely színén.
 Bizonynyal a szakácsok bérelék fel,
 Hogy fölfedezze a helyet nekik.
 Csakhogy kivettem a gyeplőt kezökből!
 S egy szó, mint száz: legyőztem a kakast.
 De itt jön a piaczról Megador,
 A vöm. Nem térhetek ki már előle,
 Itt maradok hát és megszólítom.

(*Félre vonul.*)

Ötödik jelenet. — Megador.

Megadorus (magában). Közlém barátaimmal tervemet,
 Hogy Euclio leányát elveszem.
 Dicsérik s bölesnek mondják tettemet.
 Ha példámat követné mindenik,
 S a gazdagok szegény leányokat
 Vennének el, nem nézve hozományra:
 Több egyetértés lenne városunkban
 És kevesebb irigység ellenünk!
 A nők is inkább elhagynák a bűnt,
 S nekünk se' volna annyi kiadásunk.
 Jó szemmel nézné ezt a legnagyobb
 Rész; csak néhány fukarral gyülne meg
 Bajunk, kik olyan telhetetlenek,
 Hogy semmi törvény, semmi gyámkodás
 Nem szab határt sóvárgó vágyaiknak.
 De ha szegény leányoké e jog,
 Mi lesz a gazdagokból? kérditek.
 Hát menjenek nőül akárkihez,
 Csupán a hozomány maradjon el.
 Így több erénnyel ékesitené
 Magát mindenki, hozomány gyanánt.
 S az öszvér, mely most drágább, mint a ló,
 Olcsóbbá lenne a gall paripánál.¹⁾

¹⁾ Az öszvéreket nagyon kedvelték a római nők s csaknem

Euclio (magában). Lelkemre! nagy örömmel hallgatom
A takarekosság dicséretét.

Megadorus (magában). Nem mondaná egy nő sem: több vagyont
Kaptál velem, mint összes birtokod.
Jogom van hát bíborhoz és aranyhoz,
Kívánhatok sok szolgálót, inast,
Öszvéreket, hintókat és kocsist.

Euclio (magában). Az asszonyok módját jól ismeri!
Felügyelővé tenném köztük őt.

Megadorus (magában). Akárhová megyünk most, több kocsit
Találunk bármely háznak udvarán,
Mint a majorban kinn a falvakon.
Hát még mikor fizetni kell a férjnek!
Ott áll az ötvös, timár és takács,
A himző, rőfös, ingkereskedő,
A ruhafestő, sárga, kék, piros,
A kesztyűs, illatárus, csipkeárus,
A varga, divatárus és szabó.
Itt a sarúkészítők, mályvafestők,
Amott a szücsök kérik pénzőket,
Meg a szalag- s félöv-kereskedők.
S ha azt hiszed, hogy végezél velök,
Százával állnak még ajtód előtt
A rojtkészítők, ácsok és takácsok.
Fizetsz s azt gondolod, hogy vége van,
Midőn a sáfrányfestő lép szobádba,
Vagy bármi más nyüg, a ki pénzt akar.

Euclio (magában). Megszólítnám, de félek, hogy tovább
Nem festené a nőerkölcsöket.
Maradjunk hát nyugodtan.

Megadorus (magában). A mikor
E sok léhűtő mind ki van fizetve,
Előkerül s pénzt kér a katona. ¹⁾

általánosan használták szekereiknél, ellenben a galliai paripák épen nem voltak keresettek.

¹⁾ Minden család, minden tribus tagjai évenként bizonyos összeget fizettek közcélokra, melyet innen tributum-nak neveztek. E tributum egy részéből fizették a katonák zsoldját. A pénzt az egyes családoktól egy-egy katona hajtotta be, a quaestor urbanus és a tribuni aerarii megbízása szerint.

Megyünk s a pénzváltóval számolunk.
 De ezalatt ott áll a katona
 Űres gyomorral, s egyre várja pénzét.
 S ha elkészült a bankár számadása,
 Kisül, hogy még mi tartozunk neki.
 A katonának most reményt adunk,
 Hogy holnap tán meg fogja kapni zsoldját.
 Ily kellemetlenséggel és ezernyi
 Költséggel jár a gazdag feleség.
 Mig a szegény a férj szavát fogadja,
 A gazdag asszony bajba, kárba rántja . . .
 De im, apósom. Hogy vagy Euclio?

Euclio. Mohón nyelém beszédedet.

Megadorus. Hogyan?

Kihallgattál?

Euclio. Kezdetől fogva végig.

Megadorus. De azt hiszem, leányod lakodalmán

Kissé jobban kicsiphetnél magad.

Euclio. Úgy csípi ki magát mindenki, mint

A módja és a pénze engedi.

S biz' én, mint bármelyik szegény, csak oly

Koldus vagyok, mint a világ hiszi.

Megadorus. Dehogy vagy! Isten áldja, tartsa meg

És gyarapítsa azt, a mid van. ¹⁾

Euclio (félre) Azt,

A mim van? ej! ez nem tetszik nekem.

Ez ember annyit tud kincsem felől,

Mint jó magam. Elárult a banya.

Megadorus. Miért huzódsz félre a tanácsból?

Euclio. Gondolkozom, miként vádoljalak be.

Megadorus. Engem? Miért?

Euclio. Még kérheted, miért?

Hát nem töméd meg házam tolvajokkal?

Ötszáz szakácsot küldél a nyakamra,

S mind hatkezü, mint Geryon király, ²⁾

Őrizetökre Argus sem elég,

¹⁾ Tudniillik leányát.

²⁾ Geryon, háromtestű óriás-király Hispaniában, kinek hat keze és hat lába volt.

A ki pedig szem volt egészen, és
 Juno rendelte Io öreül. ¹⁾
 S a fuvolásnő, a ki egymaga
 Ki tudná inni a piréni forrást, ²⁾
 Ha bor fakadna benne víz helyett!
 S az ételek —

Megadorus. Elég egy légiónak.
 Bárányt is küldtem.

Euclio. Úgy ám. Jól tudom.
 Nem láttam ily bús állatot soha.

Megadorus. Nem mondanád, miért bús?

Euclio. Mert merő
 Csonttá és bőrré sorvadt bánatában.
 Napfényre téve megszámlálhatod
 Minden belét; oly átlátszó, miként
 A karthagói lámpa.

Megadorus. Nos, azért
 Küldöttem, hogy levágasd.

Euclio. Temetés
 Kell annak; azt hiszem, már is halott.

Megadorus. Ma együtt iddogálunk, Euclio.

Euclio. Biz én nem iddogálok.

Megadorus. Nemsokára
 Egy hordó régi jó bort küldök át
 Házadba.

Euclio. Nem kell! Csak vizet iszom.

Megadorus. Ne félj, eláztatlak ma, még pedig
 Borral, te vízivó!

Euclio (felre). Tudom, mi czelből.
 Lerészegítne, s kincsem azután
 Más honba vándorolna. Óvatos
 Leszek s elrejttem a házon kívül,
 S így kárba vesz munkája és bora.

¹⁾ Iót, Inachus leányát, midőn tehénné változott, a féltékeny Juno a százszemű Argus őrizetére bízta.

²⁾ A piréni forrás Korinth mellett, azon könnyekből fakadt, melyeket Acheloos leánya, Pirene hullatott fiáért, kit Diana a vadászaton megölt. Mások szerint Pegazus patkója nyomából fakadott s költői lelkesítő erővel birt.

Megadorus. Ha nincs velem más dolgod, most megyek
Fürödni, s áldozatra készülök. (*El.*)

Euclio (magában). Hány ellenség tör, bögrém, ellened,
És kincsem ellen, melyet rád bizék!
Legjobb is lesz, ha elviszlek magammal
S a Hűség templomába rejtelek.
Oh Hűség! ismersz engem s téged én;
Vigyázz, nehogy megváltoztasd neved,
Ha kincsemet rád bízom. Én hiszek
Hitedben, Hűség, és hozzád megyek.
(*El a templomba.*)

NEGYEDIK FÖLVONÁS.

Első jelenet. — *Strobilus.*

Strobilus (Lyconides szolgálója). Mit én teszek, derek szolgálóhoz illő:
Uram parancsát fürgén végezem.
Ki gazdájának kedvét keresi,
Előbb reá gondoljon, és csak aztán
Magára; még ha alszik, akkor is
Eszébe jusson mindig szolgálta.
S ki, mint magam, szerelmes úr cselédje,
És látja, hogy szerelme mily erőt
Vesz rajta, annak meg kell óvni őt,
S nem jobban ösztökélni vágyait.
A gyermekek testére is, ha úszni
Tanúlnak, káka-fonatot kötünk,
Hogy baj ne érje őket, könnyedén
Uszhasanak s mozogjanak kezökkel.
A hű cseléd így óvja meg szerelmes
Urát, hogy ne merüljön víz alá.
Parancsait szeméből tudja meg,
S gyorsabban hajtja végre, mint a gyors
Négyes fogat. Ki így cselekszik, azt
Nem kell a korbácsnak tanítani,
S nem fényesít bilincseket soha. ¹⁾

¹⁾ Azaz: nem verik bilincsekre, mely viselés közben a sok csiszolástól fényessé lesz.

Uram szerelmes a vén Euclio
 Lyányába, ámde most hirül vevé,
 Hogy Megador akarja eljegyezni.
 Kémkedni küldé hát, hogy általam
 Mindent megtudjon. Hogy gyanút ne költsek,
 E szent oltáron foglalok helyet, ¹⁾
 S itt mind a két házat kikémlelem.

(*Leül.*)

Második jelenet. — Euclio. Strobilus.

Euclio (magában). Vigyázz, oh Hűség, senkinek se mondd,
 Hogy itt van aranyam. Nem rettegek,
 Hogy rá akadjanak; jól eldugám.
 Valóban szép zsákmányra tenne szert,
 Ki ezt a kincses bögrét megtalálná.
 Ne engedd ezt, oh Istennő, soha!
 De most megyek fürödni s készülök
 Az áldozatra, hogy vöm, Megador
 Ne váraкоzzék, és mihelyt hivat,
 Azonnal elvihesse lyányomat.
 Vigyázz, oh Hűség, hogy sértetlenül
 Add vissza bögrémet; hitedre bízom,
 Berkedbe, templomomba helyezém. (*El.*)

Strobilus (magában).

Nagy ég! mit hallok? mit beszélt ez ember?
 Egy bögre aranyat rejtett el itt?
 Hűség, ne légy hivebb iránta, mint
 Irántam! És ha nem csalódom, ez
 A lyálynak apja, kit gazdám szeret.
 Fel hát, kutassuk át a templomot!
 Tán megtalálom kincsét valahol,
 Míg másfelé jár. És ha meglelem,
 Oh hűség Istennője, egy egész
 Korsó mézes bort áldozok neked,
 De már meginni csak magam fogom.

(*El a templomba.*)

¹⁾ Rómában az útczákon is álltak oltárok.

Harmadik jelenet. — Euclio.

Euclio. Nem volt hiába, hogy balkéz felől ¹⁾
Holló rikoltott. Egyszer megkaparta
A földet, és fennhangon káromgott.
Tüstént kötél tánczos módjára kezdett
Ugrálni szívem. De mit állok itt?
(*Strobilus után rohan.*)

Negyedik jelenet. — Euclio. Strobilus.

Euclio (maga után vonszolva Strobilust).

Előre féreg, ki a föld alól
Bujtál ki! Eddig nem mutatkozál;
S mihelyt előlépsz, tüstént eltipornak.
Megállj, te szemfényvesztő! jaj neked!

Strobilus. Mily ördög bujt beléd? mi a bajod?
Mit ránczigálsz, mit hurezolsz, ütlegelsz?

Euclio. Ütlegre legméltóbb gaz, még mered
Kérdezni? Tolvaj, háromszorta tolvaj!

Strobilus. Mit loptam tőled?

Euclio. Add elő!

Strobilus. De mit?

Euclio. Még kérdezed?

Strobilus. Semmit sem loptam el.

Euclio. Semmit sem loptál, ámde valamit.²⁾
Add vissza! Mit tehetnél?

Strobilus. Mit tehetnek?

Euclio. Magaddal úgy sem viheted.

Strobilus. Mi kell?

Euclio. Csak ki vele!

Strobilus. No azt már elhiszem,
Hogy ezt nagyon megszoktad, oh öreg!³⁾

¹⁾ A hollókáromgás balfelől rossz, jobbkézről jó jel volt.

²⁾ Az eredeti szójátéka híven nem fordítható le.

³⁾ Az eredetiben a *pone* szót, melyet Euclio mint igét használ, Strobilus elcsavarja s igehatározó gyanánt használja, szennyes értelmet adva Euclio fölkiáltásának.

Euclio. Add vissza már, ha mondom! Hagyd a tréfát!
Most nem bolondozunk!

Strobilus. Mi kell? Beszélj!
Mit adjak vissza? mondd ki a nevét.
Lelkemre, én semmit sem vittem el,
S nem nyúltam semmihez.

Euclio. Mutasd kezed.

Strobilus. Itt van.

Euclio. Mutasd!

Strobilus. Itt van hát mind a kettő.

Euclio. Látom. Mutasd most harmadik kezed.

Strobilus. Minő veszettség szállt meg, oh öreg?
Igaztalan vagy hozzám.

Euclio. Oh igen!
Mert nem vagy még felköteve, de az is
Meglesz, ha nem vallod be.

Strobilus. Mit?

Euclio. A mit

Loptál.

Strobilus. Az Isten verjen meg, ha tőled
Akármit loptam —

Euclio (kiegészítve). S lopnék valaha!
Most rázd ki a palástodat.

Strobilus (megteszi). Nesze!

Euclio. Nem dugtad el ruhád alá?

Strobilus. Keresd.

Euclio. Mint megjuhászodtál, gonosztevő,
Hogy észre ne vegyem. Jól ismerem
Furfangodat. Mutasd a jobbkezed!

Strobilus. Tessék!

Euclio. A balt!

Strobilus. Mindkettőt mutatom.

Euclio. Most nem kutatlak többé. Add ide!

Strobilus. Mit?

Euclio. Semmi tréfa! Nálad van bizonynyal.

Strobilus. Nálam? Mi?

Euclio. Ah! szeretnéd hallani?
Azért se' mondom. Add csak vissza, bármi
Holmim van nálad.

Strobilus. Örült vagy; hiszen

Kedved szerint végtől végig kutattál, .
És nem találtad nálam semmitet.

(*Indul.*)

Euclio. Maradj! Ki az, ki ott benn volt veled?
Végem van! Az most mindent összefogat,
S ha ezt itt elbocsátom, megszökik.
Különben ezt már úgyis átkutattam.
Nincs nála semmi. Menj, hová akarsz,
S üssön beléd a mennykő!

Strobilus. Mondhatom,
Szépen hálálkodol.

Euclio. Most bemegyek,
Hogy kitekerjem czimborád nyakát.
Lódulj!

Strobilus. Megyek.

Euclio. Többé ne lássalak!
(*El a templomba.*)

Ötödik jelenet. — Strobilus.

Strobilus (magában). Pusztuljak el, ha még ma nem fogom
Hálóba csalni ezt a vén fukart!
Itt hagyni kincsét többé nem meri,
Kihozza most és másutt rejti el.
Az ajtó nyílik, itt jön az öreg
Pénzével; addig félre vonulok.
(*Az ajtó mögé húzódik.*)

Hatodik jelenet. — Euclio. Strobilus.

Euclio (magában.) Azt gondolám, a Hűségénél talállok
Legtöbb hűséget, és kicsinybe múlt,
Hogy lóvá nem levék. Ha nem segít
A holló, vége van szegény fejemnek
Bár jönne hozzám e derék madár,
Hogy valami jót mondanék neki;
Ha enni adnék, az csak kárba menne.
De most a kincsnek kell helyet találnom.

Silvanus berke elhagyatva áll
 A városon kívül, sűrű füzessel
 Benőve: ott választok én helyet;
 Mert Silvanusban inkább megbizom,
 Mint a Hűségben. (El.)

Strobilus. Éljen! győzelem!
 Az Istenek kegyelme van velem.
 Most megelőzőm és a fára mászom,
 Onnan legjobban láthatom, hová,
 Mily helyre dugja kincsét az öreg.
 Hol nyereség vár, nem rettent a baj. (El.)

Hetedik jelenet. — Lyconydes. Eunomia. — Phaedria (a házban).

Lyconides. Anyám, tudod már, mint áll a dolog
 Közöttem s Euclio leánya közt.
 Most újra kérlek, mint már annyiszor,
 Szólj nagybátyámmal e dolog felől.

Eunomia. Tudod, hogy mindig kedvedet teszem,
 S remélem, bátyám is hajolni fog
 Szavamra. Méltán elvárhatjuk ezt,
 Ha, mint említéd, bortól ittasan
 Ejtéd meg a leányt.

Lyconides. Csak nem fogok
 Anyám előtt hazudni!

Phaedria (a házban). Meghalok!
 Dajkám, segíts! mily szörnyü fájdalom!
 Juno Lucina, ¹⁾ kérlek, légy velem!

Lyconides. No lásd, anyám, ez többet mond szavamnál:
 Hallod, miként vajúdik és kiált?

Eunomia. Jer most velem nagybátyádhoz, fiam;
 Rábírom őt, hogy teljesítse vágyad. (El.)

Lyconides. Siess anyám, tüstént követlek én is.
 Ugyan hová lett szolgám, Strobilus?
 Hisz meghagyám, hogy itt várjon reám.
 De meglehet, hogy dolgaimba' jár,

¹⁾ Juno, Lucina nevén, a szülések istennője.

S igaztalanság volna haragudnom.
 Menjünk be hát a házba most, a hol
 Fejem fölött foly a tanácskozás. (El.)

Nyolczadik jelenet. — Strobilus.

Strobilus (Lyconides szolgája).

Most egymagamban gazdagabb vagyok
 A dús aranyhegyek lakóinál; ¹⁾
 Nem is említve a királyokat,
 Kik mellettem valódi koldusok.
 Fülöp király vagyok! Oh gyönyörű nap!
 Hogy elfutottam inneu, a ligetbe
 Korábban érkezém, mint az öreg,
 S egy fára mászva meglesém, hová
 Rejté a kincset; es mihelyt tovább ment,
 Leszökve fámról, íziben kiástam
 A kincses bögrét; aztán távozám.
 Láttam, hogy ismét visszatért a vén
 Fukar, de engem ő nem láthatott,
 Mert volt eszem, hogy utjából kitérjek.
 Hó! jön már! Ezt most otthon eldugom. (El.)

Kilenczedik jelenet. — Euclio.

Euclio. Végem van! elvesztem! meghaltam! ah
 Hová fussak? hová ne fussak? Ott, ott,
 Fogd meg, fogd meg hát! Kit? Ki? Nem tudom;
 Semmit se látok, vak módjára járok.
 Hová megyek, vagy hol, vagy ki vagyok,
 Nem képes lelkem bizton érteni.
 Kérlek, könyörgök, esdekelve kérlek,
 Segítsetek, mutassátok meg azt
 Az embert, ki elvitte kincsemet.

(A nézők felé.)

¹⁾ Az aranyhegyek lakói Herodot szerint oroszlán-testű, sas-fejű és szárnyú szörnyetegek voltak.

Mi az ? mit mondasz ? én hiszek neked,
 Arczodról olvasom jóságodat.
 Mi az ? miért nevettek ? Ismerek
 Mindenkit, sok tolvaj van köztetek,
 A kik fehér ruhába burkolóznak ¹⁾
 S úgy ülnek itt, mint tisztos emberek.
 Nincs egyiknél sem ? Jaj nekem ! megöltél !
 Mondd hát, kinél van ? Nem tudod ? Szegény,
 Szegény fejem ! Végem van ! Tönkre mentem !
 Oh mennyi jajveszéklést, bánatot
 Hozott e nap rám ; éhséget, nyomort !
 E földön legszegényebb én vagyok !
 Mit éljek még, ki annyi aranyat
 Vesztettem el ? Pedig mily gondosan
 Őriztem ; enmagamtól loptam el
 Mindent, mi éltet és gyönyört adott.
 Most mások élvezik, s nekem csupán
 A kár és baj marad. Nem bírom el !

Tizedik jelenet. — Lyconides. Euclio.

Lyconides. Ki jajveszékel oly siralmasan
 Házunk előtt ? (*félre.*) Ugy látom, Euclio.
 Jaj végem van ! Kisült már a dolog,
 Bizonyynyal tudja, hogy leánya megsült.
 Most mit tegyek ? Menjek, maradjak-e ?
 Szólítsam meg ? Vagy fussak ? Nem tudom.

Euclio. Ki szól itt ?

Lyconides. Én vagyok.

Euclio. Szegény fejem !

Oh mennyi bánat és baj sujta rám !

Lyconides. Vigasztalódjál !

Euclio. Oh hogyan tehetném ?

Lyconides. A tett, mely úgy kinozza lelkedet,
 Az én művem volt, megvallom neked.

¹⁾ A fehér az ártatlanság színe. Rómában leginkább azok viseltek fehér ruhát, kik valami főbb hivatal után jártak, ez által jelezve szeplőtlen jellemöket.

- Euclio.* Mit hallok!
- Lyconides.* A valót.
- Euclio.* Mint érdemeltem,
Oh ifju ember, töled e csapást,
Hogy engem gyermekimmal tönkre tégy?
- Lyconides.* Az Isten volt, ki erre csábitott.
- Euclio.* Hogyan?
- Lyconides.* Tudom, hogy bünt követtem el
S nagy büntetést érdelek. Légy kegyes,
Bocsáss meg!
- Euclio.* Hogy mersz ahhoz nyúlni, mi
Nem a tied?
- Lyconides.* Megtörtént — mit tegyek?
Meg nem történtté tenni nem lehet.
Az Istenek rendelték így, különben
Nem történt volna.
- Euclio.* És az Istenek
Rendelték azt is, hogy felkösselek.
- Lyconides.* Ne mondd ezt!
- Euclio.* Hogy mersz hozzá nyúlni ahhoz,
A mi enyém?
- Lyconides.* A bor s a szerelem
Csábita rá.
- Euclio.* Ez mégis vakmerőség!
Hogy mersz e szóval jönni, szemtelen?
Hiszen ha még ez is mentség lehetne,
Az asszonyokról fényes napvilágnál
Letéphetnök az ékszert, aranyat,
S ha rajta kapnak, menthetjük magunkat
Hogy részegek s szerelmesek valánk.
Nagyon silány a bor s a szerelem,
Ha részegeknek és szerelmeseknek
Mindent szabad büntetlen tenniök.
- Lyconides.* Bocsásd meg, kérlek, balgaságomat.
- Euclio.* Ki vétkezik s tisztára mossa bűnét,
Az olyan ember nem tetszik nekem.
Tudtad, hogy az nem a tied; hogyan
Mertél hát hozzá nyúlni?
- Lyconides.* Ámde most

Hogy hozzá nyúltam, nem bánom, legyen
Enyém egészen.

Euclio. Úgy? Megtartanád

Jószágotat még ellenemre is?

Lyconides. Nem ellenedre; ámde úgy hiszem,
Hogy az enyémnek kell most lennie,
Magad beláthatod, hogy az enyémnek
Kell lennie.¹⁾

Euclio. Tüstént hozd vissza!

Lyconides. Mit?

Euclio. A mit elloptál tőlem, mert különben
Bíró elé hurczollak s perbe foglak.

Lyconides. Elloptam? Én? Mit? honnan?

Euclio. Jupiter

Úgy áldjon téged, a mint nem tudod!

Lyconides. Ha csak magad nem mondod, mit keressz.

Euclio. A kincses bögrét, melyet elvivel,
A mint magad megvallottad.

Lyconides. Biz' én

Nem tettem azt s nem mondtam.

Euclio. Tagadod?

Lyconides. Körömszakadtig. Semmit sem tudok
Sem aranyodról, sem bögréd felől.

Euclio. A mit Silvanus berkéből vived el,
Add vissza, rajta! menj és hozd ide!
Inkább megosztom a felet veled.
Habár tolvaj vagy, mégse' bántalak.
Csak menj, hozd vissza már!

Lyconides. Örült vagy e,

Hogy tolvajságról vádolsz? *Euclio,*
Azt gondolám, másnak jövéi nyomára.
Fontos dolog, miről nyugalmasan
Óhajtanék beszélni most veled.

Euclio. Szavadra: nem vived el kincsemet?

Lyconides. Szavamra.

Euclio. S nem tudod, ki lopta el?

Lyconides. Szavamra mondom, nem tudom.

¹⁾ A ki egy szabadszülött leányt teherbe ejtett, köteles volt nőül venni.

- Euclio.* De ha
Meghallanád, elárulnád nekem?
- Lyconides.* Igen.
- Euclio.* S nem is kívánnál tőle részt,
Nem rejtenéd házádba, bárki volna?
- Lyconides.* Nem.
- Euclio.* És ha megcsalsz?
- Lyconides.* Akkor Jupiter
Verjen meg!
- Euclio.* Jól van. S most beszélj, mi kell?
- Lyconides.* Ha tán nem ismered családomat:
Nagybátyám Megadorus, Antimachus
Atyám neve, anyám Eunomia,
En meg Lyconides vagyok.
- Euclio.* Tudom.
Mondd csak, mi kell?
- Lyconides.* Lyányod van.
- Euclio.* Ott a házban.
- Lyconides.* A kit ma nagybátyámmal eljegyeztél.
- Euclio.* Jól mondod.
- Lyconides.* Azt izente általam,
Hogy visszalép.
- Euclio.* Mit! visszalép? mikor
A nászünnepre minden készen áll?
Hogy pusztítsák el őt az Istenek!
Miatta veszték el ma anyyi pénzt!
- Lyconides.* Vigasztalódjál s add áldásodat,
Hogy jóra váljék e dolog reád
S lyányodra nézve. Mondd hát: adja Isten!
- Euclio.* No — adja Isten!
- Lyconides.* Enmagamnak is.
És most figyelj: az a ki vétkezett,
Nem oly silány, hogy bűnét meg ne bánja.
Kérlek hát Euclio, ha botorul
Vétkeztem ellened vagy lyányod ellen,
Bocsáss meg s add őt hitves társamul,
Törvény szerint. Megvallom, lyányodon
Méltatlanul erőszakot tevék
A Ceres-ünnepen, borittasan,
S az ifjuság hevében.

Euclio.

Jaj nekem!

Mit hallok!

Lyconides.

Ej! hát mért siránkozol?

Hogy nagyapává tettelek leányod
 Menyegzőjén? Mert lyányod gyermeket
 Szült, ép' a tizedik hónapra, — számold
 Utána. Kedvemért mondott le bátyám.
 Menj hát be és vizsgáld meg, nincs-e úgy?

Euclio.

Végem van! Ah! bajomhoz új bajok
 Járulnak. El! hadd lássam, mennyi volt
 Igaz szavadban! (*El a házba.*)

Lyconides.

Várj, én is megyek. —

Úgy látszik, ez szerencsés véget ért.
 De nem találok Strobilust sehol.
 Várok reá egy kissé, azután
 Betérek én is Euclio lakába.
 Addig kivallathatja erre nézve
 Leánya dajkáját, a vén banyát.
 A dolgot ez legjobban ismeri.

ÖTÖDIK FÖLVONÁS.

Első jelenet. — Strobilus. Lyconides.*Strobilus (magában).* Nagy Istenek, mily boldoggá tevétek!

Négy font arannyal van bögrém tele.

Ki gazdagabb most nálam, kit kegyelnek

Athénben jobban a nagy Istenek?

Lyconides (magában). Ugy vélem, mintha szólna valaki.*Strobilus (magában).* Hohó! nem a gazdámát látom itt?*Lyconides (magában).* Nem Strobilus szolgám került elélem?*Strobilus (magában).* Ez ő.*Lyconides (magában).* Ez nem más.*Strobilus (magában).*

Hozzá fordulok.

Lyconides (magában). Hozzá megyek. Bizonyynyal szólt a lyány

Vén dajkájával, mint parancsolám.

Strobilus (magában). Megmondjam-e, minő zsákmányt lelék?

Igen, s megkérem, hogy tegyen szabaddá.

(fenn.)

Találtam valamit —

- Lyconides.* Nos mit találtál?
Strobilus. Nem olyasmit, minőt a gyermekek
 Ujjongva szoktak lelni a paszulyban.¹⁾
Lyconides. Megint bolondozol, mint rendesen?
 (El akar.)
Strobilus. Maradj uram! Kimondom már, figyelj!
Lyconides. No hát beszélj.
Strobilus. Roppant kincset találtam.
Lyconides. Hol?
Strobilus. Egy fazékban négy font aranyat.
Lyconides. Mit hallok?
Strobilus. Eucliotól loptam el.
Lyconides. És hol van a kincs?
Strobilus. Szekrényemben otthon.
 Uram, bocsáss most szabadon.
Lyconides. Hogyan?
 Teged bocsátanálak szabadon,
 Te százszoros gazember?
Strobilus. Ej uram!
 Tudom, miben töröd most a fejed.
 Szépen próbára tettem lelkedet:
 Már abban sántikáltál, hogy a kincset
 Elesípd előlem. Hátha igazán
 Találtam volna, mit tennél velem?
Lyconides. Hagyd most a tréfát! Add át azt a kincset!
Strobilus. A kincset?
Lyconides. Add, ha mondom! Eucliónak
 Kell visszaadnunk.
Strobilus. Ah! de honnan adjam?
Lyconides. Magad mondád, hogy a szekrénybe tetted.
Strobilus. Uram, tudod, hogy sokszor fecsegek
 Bolondot.
Lyconides. Úgy vigyázz!
Strobilus. Halálra verhetsz,
 Mégsem csikarsz ki semmit, nem, soha.²⁾

¹⁾ Tudniillik férget. Strobilus azt akarja mondani, hogy nem oly csekélységet talált, a minek csak a gyermekek tudnának örülni.

²⁾ Itt végződik a hiteles szöveg. Ezután jönnek a suppositák, melyek igen bágyadtan folytatják Lyconides és Strobilus perlekedését,

Lyconides. Meglátom, így beszélsz-e akkor is,
Ha majd a korbács tánczol hátadon
S torkodba fojtom gaz lehelleted?

(*Torkon ragadja.*)

Mégsem felelsz, zsvány?

Strobilus. Hogyan feleljek,
Ha úgy szoritja torkomat kezed,
Hogy minden válasz oda benn reked?

Lyconides (elbocsátja). Beszélj tehát!

Strobilus. Miről?

Lyconides. Megint, gazember?

Többé nem fogsz bolonddá tartani.

(*A házba kiált.*)

Hozzátok a bilincseket!

Strobilus. Megállj!

Talán megalkuszunk?

Lyconides. Nem alkuszunk.

Add át a kincset vagy menj a malomba!

(*A házba kiált.*)

Szolgák!

Strobilus (visszahúzza). Ne még! A kincset átadom,

Ha díjamul szabadságot nyerek.

Lyconides. Neked! Szabadság?

Strobilus. Vagy kincs vagy szabadság.

Nagy hasznomat már úgy sem veheted,

S csak arra lennek jó, hogy holtra verj.

de a darabot ezek sem fejezik be. Codrus Urceus, bolognai tanár, a XV. században befejezést írt e darabhoz, melyben szerencsésen eltalálja ugyan Plautus hangját, de nem a komikai jellemzés igazságát. Nála a fősvény Euclio egyszerre megtér, mikor visszakapja kincsét, s az egész bögrét vejenek és leányának ajándékozza. Plautus legjobb német fordítója, Donner, szintén írt befejezést a darabhoz, mely azonban nem egyéb, mint Codrus Urceus supplementumának kivonata, s csak a rövidség előnyével bír fölötte. Mindezeket mellőztem e fordításban s a befejezésben azt az útat követtem, melyet Molière mutatott meg. Harpagon és Euclio csak külső körülményeikben különböznek egymástól; benső jellemök oly egyforma, hogy Euclio hirtelen megtérése épen oly valószínűtlen, a mily hihetetlen volna Harpagoné. Plautus másik jellemképe, a Miles Gloriosus is megtartja fölsülése után jellemének komikus alapvonását, és akkor is Mars és Venus nevére esküszik, mikor már rászédtek, csúffá tették, megverték, s fájó tagjait tapogatva, kel föl a földről.

Lyconides. Meg is teszem.

Strobilus. No, itt a hátam, üsd,
A kincs meg úgy eltűnik, mint a füst.
Pedig csak többet ér e szép arany
Egy oly silány szolgánál, mint magam.

Lyconides. Hozd hát a kincset!

Strobilus. És szabad leszek?

Lyconides. Mihelyt a kincset átadod.

Strobilus. Mihelyt
Szavadra mondod, hogy szabad leszek.

Lyconides. Szavamra mondom.

Strobilus. Tüstént itt vagyok. (El.)

Második jelenet. — *Lyconides.* *Euclio.* *Megadorus.* *Eunomia.*

Lyconides (*Euclio házába kiált*).

Hejh! *Euclio!* örömhír vár reád!

Euclio (*kirohan házából*).

Örömhír? Az csak kincsemről lehet.
Hol van? hová lett? megtaláltad-e?

Lyconides. Azonnal itt lesz.

Euclio. Oh nagy Istenek!

Azonnal? Rögtön? Mindjárt? Iziben?
Mind oly hosszú idő, egy század ez!
Nem is hiszem, talán csak ámitasz.

Megadorus. Tudod, hogy visszaléptem, *Euclio?*

Euclio. Tudom, hogy kárt és bajt hozál reám:
A költség megvan s elmaradt a nász.
De hogyha kincsem vissza nem kerül,
Rajtad veszem meg, annyit mondhatok.

Eunomia. A násznak nem kell elmaradnia,
Fiam számára kérem lányodat.

Euclio (*Lyconideshez*). S én a magam számára kincsemet.
Mig azt nem látom, vak, süket vagyok.

(*Strobilus jő a bögrével.*)

Lyconides. Itt van, tekints rá.

Euclio. Káprázik szemem.

(*Strobilusra rohan s kikapja kezéből a bögrét.*)

Ez az! De nem lett könnyebb? Nem hiányzik
Belőle semmi? Most is oly nehéz?

(Kezével mérlegeli. Aztán fölfedi s elragadtatva szemléli.)

Mily fényes! Mint ragyog, nevet reám!
Oh drága kincs, ismét keblemre zárlak!

(Strobilushoz.)

Szinig volt telve — most is úgy van-e?
Megszámlálom, megmérem, s jaj neked,
Ha bármi híja van; bitóra kötlek.

(Aranyait szemlélve.)

Oh drága kincs! maradj, maradj velem!
Nem lesz neked sehol sem jobb helyed!

(Öltönye alá rejti a bögrét.)

Mit bámultok rám? Nincs itt annyi kincs,
Mint vélitek. Kevés arany, s talán
Az sem valódi. Én szegény vagyok.

Lycnides. Add lyányodat most hitves társamul.

Euclio. De hozományt nem adhatok vele.
Bátyádnak is csak úgy ígértem őt,
És nem levék azóta gazdagabb.

Eunomia. Add lyányodat, nem kell a hozomány.

Euclio. Vigyétek el, s a dajkát is vele.

(félre.)

Előbb-utóbb meglopna e banya.

Megadorus. Menjünk be most a nászi lakomára.

Euclio. De tőlem nem telik ki annak ára.
Magad fizesd ki. Én szegény vagyok.

(A nézők felé.)

Legyen reá bizonyág tapsotok.

Latinból

CSIKY GERGELY.

ELVONULÁS.

Üdvöz légy, bükkös rengeteg,
Rég ismerősem, jó barátom ;
Im újra fölkerestelek,
Bár képed' én gyakorta látom.

Nem üzöm vadjaid nyomát,
Nem üzöm azt most vad szeszélylyel ;
Nem hóból van most koronád ;
Sűrű lomb fed zöld ernyejével.

Fejdelmi szarvas, fűrge őz,
Csörtető vad kan, sanda róka
S mind, a mi nálad él s időz,
Bátran ballaghat nyugovóra.

Csend s béke jár most énvelem :
Nincs öldöklő fegyver kezemben,
Bokrász-ebecském, hú felem,
Itt heverészik közelemben.

Hozzád jövök szivem miatt,
Egy ábrándos lánykát keresve :
Enyim volt s tőlem elriadt,
Mikor minden titkom' kileste.

Epedve, vágyva járdalok,
Fejér, agg bükkjeid homályán ;
Völgyet, bérczet beszárnyalok,
Kiáltva : hol vagy, drága lánykám ! —

Rejtett magányod csendje vár :
Halld meg szavam', oh esdve kérlek !
Add vissza őt, perczekre bár,
S végperczemig téged dicsérlek.

És zárd be szűk sikátorod,
Melyen hozzád imént bejöttem ;
Utánam más ne járjon ott,
Maradjon a világ mögöttem.

Az apró baj, a küzdelem,
Bú s gyötrelem, mely rám van mérve,
Ne szálljanak meg itt velem
E rég óhajtott enyhe révbe.

S ő is, ki a menny tájiról
Éjjel, nappal rám veti fényét,
Csillagszemét hunyja be jól,
Mig szívem itt éldeli kényét.

Nyugodt medrét itt lelje fel
Szerte zilált lelkem hulláma
S tükrében hadd merengjen el
Múzsám, a megtért csalfa lányka !

LÉVAY JÓZSEF.

MŰTÖRTÉNETÜNK ÉS AZ ÖTVÖSMŰTÁRLAT.

I.

Nem közönséges sikerrel dicsekedhetett az ötvösműtárlat, mely három havi tartam után ez évi június harmadikán bezáratott.

Megvolt anyagi sikere, a mi ily vállalatoknál ritka eset; pénztári eredménye fölülmulta a 35,000 forintot.

Megvolt erkölcsi hatása, mert sikerült belföldön a leg-élénkebb érdeklődést ébresztetni hazai műtörténetünk egy fényes lapja iránt és sikerült a haza határain túl is Ausztriából, Német-, Francia- és Angolországból idevonzani műkedvelő látogatókat.

Végre nagy hasznát látta a tárlatnak kivált honi szaktudományunk, mert ötvösművek szokatlan óriási sorozatán áttekintést nyertünk egy nagyfontosságú iparművészeti ág múltjáról.

A kik hazánk ötvössége iránt érdeklődnek, az utóbbi évtizedekben szaktanulmányaikra többször nyertek alkalmat kisebb-nagyobb jelentőségű tárlatokon.

Első helyre teszem a Nemzeti múzeum állandó ékszer-tárlatát, mert mióta Jankovich Miklós gazdag kincseinek megvétele után jól meg volt vetve az alapja, már az ötvenes évek óta kiinduló pontot képezett ily tanulmányokra. Nem egy érdekes kincsét tette közzé egykori nagyérdemű Érdynk.*) Itt kezdte Bock is, az egykor híres aacheni kanonok, az ő kutatásait hazai ötvösségünkről, melyeket utóbb az esztergomi kincs-

*) Ő értekezett egyebeken kívül a nyitra-iváukai koronáról, ő ásta föl és ismertette a két fejevári sírkoronát stb.

tárban folytatott.*) A hatvanas évek elején (1862) számos hazai műtárgy ideiglenesen Bécsbe vándorolt a Ballplatzra és ékítette azt az iparművészeti tárlatot, mely a bécsi császári királyi iparmúzeum fölállítását előzte meg.

Röviddel ezután (1865) Rómer Pozsonyban rendezett hazánk nyugati részéből szerzett műtárgyakkal tárlatot és az 1868. évi párisi világtárlaton is ő rendezte az archæologiai szakosztályt.***) A nemzeti múzeum ott legszebb ékszereivel szerepelt és a külföldi szakvilág előtt ekkor tűnt föl először gazdagságunk ötvösművekben.

A bécsi köztárlaton (1873) a magyar amateur-osztályban szintén jelentékeny számmal voltak ötvösművek. E tárlat emlékét Henszlman, annak rendezője, örökítette meg egy nagyfényű akadémiai kiadványban.***)

Ismét öt évvel utóbb a párisi világtárlaton (1878) szerepelt a nemzeti múzeum, leginkább őskori és antik ötvösművekkel.

Vidéki tárlatokon az utóbbi évtizedekben szintén nem egyszer kisebb-nagyobb számmal voltak hazai ötvösművek láthatók.

Köztük legfényesebb volt eddig a kolozsvári (1882), hol gazdag erdélyi kincstárak voltak először közszemlére bocsátva; csekélyebb terjedelműek, de nem érdektelenségek voltak a nagyváradi (1878), rimaszombati (1882), fehérvári (1879 és 1880) évi tárlatok ötvösművészeti csoportjai.

Fővárosunkban nyolcz évvel ezelőtt (1876) buzgó hölgyek és férfiak rendeztek a gróf Károlyi Alajos palotájában régi műkincsekből fényes tárlatot, melyben szintén az ötvösművek voltak túlnyomó számmal. A szakirodalomban ez a tárlat is hagyott jelentékenyebb nyomot — e tárlat ösztönözte Ipolyit egy nagyobb tanulmány megírására a honi ötvösség történetéről és sajtóábráiról.+)

Ezek voltak a mostani nagy szaktárlat előzményei.

*) A k. k. bécsi *Centralcommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* közleményeinek XII. és köv. évfolyamaiban.

**) Rómer megörökítette e tárlatot egy értékes kis szaklajstromban: *Catalogue des*

***) A magyarhoni *Rég. Emlékekben*.

†) Megjelent a *Századok* 1876-ik évi folyamában.

A megelőző hason tárlatok sikere eléggé bizonyította, hogy az ország ötvösművekben fölötte gazdag, tehát nem szakkedvelők bizonytalan tapogatódzása gyanánt lépett a tárlat a világ elé, szakemberek kezére volt bízva és azért tudományos sikere biztosítva volt, még mielőtt a hazai közvélemény szava leginkább fényes külső sikere miatt egyhangúlag magasztalta.

Az ötvöskincsek rejthelyei nagyjából ismeretesek voltak; a közoktatásügyi miniszter s a tárlatot rendező bizottság kérelmére ritka kivétellel meg is nyitlak a kincstárak ajtai. Ő fölsége kincstárából átengedte magyar vonatkozású remekeit, az egyházak valláskülönbség nélkül ide engedték régi egyházi készleteiket, a főúri családok ősi kincses házai majdnem kivétel nélkül föltárltak, kisebb gyűjtők és jelentékenyebb amatőrök egyaránt siettek megválni kedvencz ékszereiktől és bilikomaiktól. A külföldről is voltak itt jelentékeny kincsek. Az aacheni és kisczelli híres búcsúhelyek ide engedték azon fényes ajándékokat, melyeket századokkal ezelőtt buzgó magyar hívek örök tulajdonúl oda fölajánlottak.

Csak a nemzet főpapja, az esztergomi hercegprímás nem méltatta a tárlatot arra, hogy az ország legnagyobb egyházi kincstárát ezuttal közszemlére engedje.

E megfejthetetlen tartózkodás azonban csak csorbította, de nem ronghotta meg az emlékezetes tárlatot.

Mert a kiállítók száma fölülmúlta a háromszázat, a kiállított kincsek mennyisége pedig majdnem hétezerötszázra ment, melyek közt a nemzeti múzeum kincstára, mint legjelentékenyebb kiállító, 3000 darabbal szerepelt.

Kül- és belföldi szakértők egyhangú nézete szerint e tárlat számra és fényre fölülmúlta mindazon szaktárlatokat, melyek eddig Európában az ötvösművészet köréből rendezettek. Túltett a bécsi, frankfurti, müncheni, kölni és nürnbergi hasonló tárlatokon és vetélkedett a londoni, párisi, brüsseli és antwerpeniekkal.

II.

Hogy e tengernyi tárlatban a tájékozás lehető legyen, szükséges volt megfelelő magasabb szempontból csoportosítani az emlékeket.

A történeti szempont adta meg a természetszerű legfőbb fölosztási alapot. A mostani tárlat egyik nagy vívmánya, hogy e csoportosítási elv a százakra menő kiállítók külön kívánságaival szemben érvényesült.

Egyes kiállítók csak nehezen bírtak belényugodni abba, hogy a közös elv keresztülvitele érdekében gyűjteményeik szét-szakíttassanak. De végre is győzött a közérdek s ennek köszönjük, hogy e tárlat objektív elrendezés tekintetében minden megelőző szaktárlatot fölülmúlt. A fölosztás ez volt: a kereszténység előtti művek képezték az egyik főcsoportot, míg a másikon együtt voltak a keresztény stílusok alkotásai.

E két főkeret elsejében ismét különváltak az őskori művek, külön a classicus stílusok maradványai, továbbá a velők párhuzamosan keletkezett belföldi barbár készítmények, valamint végül a germán és turáni népek vándorlásaiból szórványosan fönmaradt kincsek és sírleletek.

A keresztény főcsoportban külön váltak a nyugati és keleti kereszténység egyházi használatra készült készletei és függelékül ott láttuk az izraelita cultusnál használt ötvösműveket.

A világi czelokra dolgozó művészet három teremben együtt láttuk a díszedényeket s a többi asztalkészletet, külön csoportokban a férfi- és női ékszereket és ismét más csoportokban a fegyvereket és lószerszámokat; e csoportokat órák és szelenczék sorozatai egészítették ki.

Az európai művészet függelékeül szolgált néhány kitünő példány a távolabbi kelet művészeteiből, az arab, perzsa, chinai, japáni és indiai művészet köréből.

Végül, hogy azoknak is legyen gyönyörűségök, kik modern művekben lelnek örömet, a régi művek utánzásai sem voltak a tárlatból kizárva.

Ily csoportosítás mellett a tárlat öt nagy terme történeti egymásutánban tárta föl az ötvösség több ezer éves múltját — oly látogató előtt, ki figyelmes szemmel tudta a múltak emlékeiben az emberi műveltség lefolyását fölismerni.

Fonala ott kezdődött, a legkezdetlegesebb, legdurvább őskori műveken, melyektől a fölületes néző körútjában rendszerint megvetőleg elfordult.

Pedig e kezdetleges művek is megérdemlik bizonyos pontig figyelmünket, már csak azért is, mert szemünk elé állítják azt az érdekes művelődéstörténeti tényt, hogy az emberiség

mindjárt fejlődése legkezdetén adja meg az aranynak azt a megtisztelő helyet, melyet a nemes fém azután mindvégig megtartott.

Már az első aranykészítményekben, melyeket az őskori ötvösök a termőfémből kalapácsolnak vagy öntenek, e drága anyag két legfontosabb hasznosítási módja mintegy együtt van.

A durva karikával, melyet a barbár nyakára aggat és kezére tűz, ékitvén vele testét, egyúttal megteremti magának azt a legfőbb csereértéket, mely adás-vevés által megadja neki a lehetőséget életszükségletei beszerzésére.

Nemzetgazdasági szempontok kívül estek ugyan a tárlat keretén, de a mint végig mentünk a rovátkos és síma karikák és lánczok nagy sokaságán, a tömérdék súlyú karpereczeken és nyakgyűrűkön, folyton éreztük ez elvek fontosságát, mert láttuk, hogy a drága anyag súlyával és értékével szemben, a nemes forma iránti érzék csak lassan, csak hosszú tapogatódzás után nyert érvényt.

Még a történeti korban a népvándorlási idő félművelt barbárja is sokat tart arra, hogy az ő sajátos ízlésében készült aranytálak és korsók súlya és értéke megfeleljen durva pompaszeretetének. Tanúság reá a sok kilót nyomó nagyszentmiklósi aranykincs.

E lassú fejlődés a classikus műveltség népeinél is tapasztalható. Azoknál is majdnem évezredek kellettek, hogy bámulatos formaérzékek teljes diadalra jusson.

Az európai emberiség történetében az ötvösművesség többször érte remeklése tetőpontját. Első virágzását az antik népeknél élte. Az antik vezérlő népek bukásával, a jó ízlés is majdnem kiveszett és megfogyott az ötvösök ügyessége. Byzanczban csak a nyolczadik század óta, a nyugati kereszténység körében még később, a XIV. század óta teremtett az ötvösművészet oly tökéletes műveket, melyek párhuzamba állíthatók tárlatunk gyer számú de kitünő antik műveivel.

Byzanczban csak pár századig, mintegy a XII. századig, tart az ötvösség fénykora, azután megmerevedik. Ily állapotban folytatja későbbi körútját a Balkán félszigeten és a távolabbi, többnyire szláv népeknél.

A nyugati ötvösség virágzása szüntén néhány századon át tart. Körülbelül a XVII. század vége felé kezdett hanyatlani és süllyedt ízlésben és technikai ügyességben mind a jelen század közepéig. Ekkor legelőször Angliából indult ki

az a nagy mozgalom, melynek czélja úgynevezett retrospektív tárlatok, iparművészeti múzeumok, stíltörténeti képgyűjtemények és kísérleti állomások által századunk eszmeszegény műiparosainak képességeit istápolni, képzelmöket a múltból termékenyíteni és művészeti magaslatra emelni.

III.

A mióta Kugler, Semper, Schnaase és Springer megvetették a modern műtörténeti tudomány alapjait, közismeretű tény, hogy Európában csak kevés nép volt képes művészi nagy stílusok teremtésére.

Történeti tény, hogy a stílusok megalapításában csak azon modern népeknek volt részök, melyek az antik népek nyomaiba, örökségébe léptek.

Így legközvetlenebb antik tradíciókból keletkezik az az ó keresztyén stílus, classikus földön terem a byzanci stílus, Franciaország szüli a román és csúcsíves stílust és Olaszország megáldja a világot a renaissanceceal.

Látni való, hogy a képzőművészet terén a román népek vitték a vezérlő szerepet. A többi népek, a germánok s még inkább a szlávok és mások, recipiáltak és átídomították a vezérlő művészet, az architectura, stílusait, de nem fejlesztették őket önmagukból.

Ez általános műtörténeti ténynyel szemben minden egyes nép speciális műtörténelme van hivatva kimutatni, mikép és mikor történt a receptio, hogy hatottak mindegyik stílusra módosítólag belföldi tényezők, esetleg minő módon volt képes minden nép vagy vidék saját egyénisége bélyegét a hozzá importált műáramlatra reányomni.

Ha saját népünk szerepét a stíllalkotás dolgában elfogulatlanúl, az emlékekből ítéljük meg, arra a kérdésre, alkotunk-e valaha nagy nemzeti stílust az építészetben, kész a válasz, hogy soha.

Népünknek bizonyára fontos szerepe jutott Európa történetében. Alkotott erős államot, erős ék volt és lesz mindenkor a szlávtság terjeszkedése ellen; egy időben megóvta a keresztyénséget, erősen küzdött a szabadságért, teremtett költészetet és irodalmat, adott a világnak nagy zenészeket és

dramatikus művészeket, néha festőket és szobrászokat — de a képzőművészetben soh'se volt vezérlő szerepe.

Nagyérdemű műtörténészeink, különösen Henszlman, Ipolyi és Rómer sokat tettek az utóbbi negyven év alatt honi műemlékeink földerítése érdekében, többet mint bármely szomszédos nép tudósai és ha maradt is tenni valója a jelen s a jövő nemzedéknek e téren, ők kétségtelenül tisztázták helyzetünket az európai műtörténet körében.

Az ő kutatásaik nyomán ma már tisztán látjuk, hogy hazánk földrajzi fekvése és népünk sűrű érintkezése a nyugattal s a kelettel főoka, hogy minden műáramlat, akár nyugaton, akár délen, akár keleten támadt, hazánkba is eljutott.

Hazánk nem volt Ázsia, a hová minden eszme megkésve és eltörpülve érkezett; ellenkezőleg földünk Európa szívében, legalább a XVII. századig, nyitva állott minden szépnek és jónak, bárhonnan érkezett.

Központi fekvésünk a művészetben már történetünk első korában érvényesült. A germán népek erre vették útjokat, mikor délre, mikor nyugatra pályáztak. Műipari zsengéik, melyeket keletről magokkal hoztak, itt találkoztak a késő imperium végső műgyakorlatával. Miként az ötvösműtárlaton láthattuk se az egyik, se a másik elem nem volt elég erős arra, hogy határozott stílus képződjék e keverékből.

E keverékre talált reá a magyarok stílistikus öröksége, melyet néhány ősmagyar kincsen szintén ott szemlélhettünk a tárlat első szobájában és összetalált véle a VIII—X. századbeli arab vándor kereskedők kereskedelme, melynek egyik-másik czikkét szintén ott láthattuk.

Nagy stílus ily elemekből nem fejlődhetett; de azért e sajtászerű ornamentika nem ment kárba. Fönmaradt ékszerekben a XV. századig, — ott láttuk ezeket is tárlatunkon — és mikor hazánkban kőépületeket kezdtek rakni, belevették magokat ez elemek is az építészeti ornamentumok közé.

Honi műtörténetünkben ezt nevezném első keleti impulsusnak.

A második impulsust Byzancz virágzó művészetétől kaptuk. Valószínűnek állítom, hogy első templomainkat, byzanczi építészek építették, mert négy tornyú templomaink problémája ugyan még kérdés tárgya, de abban már nincs kétség, hogy a XI—XII. századi műiparunk, csak úgy mint egész Európáé,

Byzancz befolyása alatt képződött. E második keleti befolyás igazi remekeit szemléltük a tárlaton, a Constantinus Monomachos koronájában, egy rendkívül érdekes zománczos triptichonban és egyéb kisebb zománczos művekben. Van még több jeles byzanczi mű is hazánkban. Csak gondoljunk a magyar koronára és az esztergomi lipsanothékára. A Gizella királyné zománczos votivtábláját is ideszámíthatjuk, ide a Gizella-palástot stb.

De nem csak virágzó korában hat reánk e fényes művészet. Körülöttünk az orthodox szlávtság mumiaszerűen őrizte meg azt, későbbi, megmerevedett állapotában. Ez a harmadik, a legtartósabb keleti impulsus, melynek emlékeit soh'se láthattuk oly szép számmal együtt, mint most a Karlóczáról érkezett kincsek sorozatában.

És még negyedszer és ötödször is hat reánk a kelet. Egész közvetlenségével hat a törökség révén és közvetve, kerülőúton a XVI. század óta német és olasz mustra-könyvek útján, melyeket honi mestereink műveikben híven másolnak.

Ez utóbbi két áramlatra reátaláltunk tárlatunk minden zege-zugában.

Íme tehát ötszörös keleti áramlat, melynek mindegyike meghagyta nyomát hazánkban! Innen az a sajátságos jelleg, mely olyannyira meglepte külföldi német, francia, angol szakértársainkat, midőn tárlatunkba beléptek!

Itt gyakran cserben hagyták őket külföldi nagy tárlatokban szerzett tapasztalásaik. Meglepte őket, hogy száz számára összegyűjtött egyházi edényeken fölismerték ugyan a nyugati stílust, de nem egyszer előttök ismeretlen ékítési módokra, színhangulatokra, technikákra akadtak.

Megértették rögtön e meglepő tüneményt, mihelyt megkapták hozzá a megfejtő kulcsot. Honi ötvöseink architektúránkból vagy nyugati mintakönyvekből vették az architektónikus idomot, a szerkezetet és ékítették az ötszörös keleti áramlatból merített motivumokkal.

Ötvöseink haladnak építészeink nyomán s ezek haladnak a nyugati világgal. Fél századdal azután, hogy Franciaországban keletkezik a román stílus, egynesen onnan átszármazik ide is, később egyes vidékeinkre olaszok, más vidékeinkre németek hozzák be. Az új stílus nekünk épen kapóra jő. Királyaink keresztyénségünk első századában birták ugyan a főbb központokat nagy templomokkal ellátni, a püspökök és káp-

talanok ellátták székhelyeiket, a stilterjesztő benczések is megépítették a magok templomait, de természetszerűen még száz meg száz város és főváros maradt templom nélkül és bizonyára sok százra menő templomot kellett a keresztyén kor első három századában, az Árpádok korában, építeni.

Bezzeg volt alkalom ily tömördek építkezések korában fejleszteni a recipiált stílust és itt-ott eltérő helyi zamatot adni neki. Ha e kezdő századokban nem keletkeztek volna hazánkban építő iskolák, mikor a kereslet oly óriási volt, akkor bizonyára nem érthető, mikor lehetett volna reá alkalom.

Mi az oka, hogy a góthika oly későn tört magának útát nálunk és miért fejlődött oly lassan, miért nem bír nálunk oly mély gyökeret verni, mint a román stílus? Valószínűleg azért, mert már nem volt oly nagy szükséglet templomokra, mert nem is volt reá már elég költség. Ritka helyen építettek nálunk költségesebb csücsíves templomot, s a hol belékaptak nagyobb templomok építésébe, úgy mint Kassán, nem fejezték be soha.

Csücsíves dómjaink dísze messze elmarad nyugati szomszédaink világhírű domjai fényétől, míg a jáki, lébenyi, zágrábi stb. jeles románkori templomaink a nyugati szomszédok mellett is nem csak számba jönnek, de (mint a jáki) az európai műtörténetben is számot tesznek.

A góthika későn ért ide; a XIV. században honosult meg és belényúl a XVI-ik századba. Ez időpontot túl a XVII. század legvégeig új templomokat nem igen építenek nálunk.

A góthikát a XV. század végén az olasz renaissance gyöngén érezhető áramlata nem bírja kiszorítani helyéből; az nálunk mélyebb gyökeret nem vert. Maradtak ugyan olaszstíli renaissance építményeink Esztergomban, Gyulafehérvártt, Pécsen és elvétve némely más helyeken, de se nagy templom, se régi várpaloták nem adnak nekünk ma már élő hírt e stíli irány mindössze pár évtizednyi múltékony létezéséről. Mi nem voltunk képesek végleg befogadni és tovább fejleszteni az olasz irányt; a miért is természetes, hogy a mint a XVI. századtól kezdve Ausztriához és Németországhoz tapadunk, németországi minták szerint építenek felföldi építészaink.

És ettől kezdve mind e mai napig e szomszédaink után

sántikálunk. Tőlük kapnak nagyuraink építészeket, kikkel a XVII. század második fele óta úri palotáikat építtetik. Az ellenreformatio óta leginkább német jezsuiták honosítják meg az ő templomi stílusokat, mely országszerte még javában díszlik.

A barokkot, roccocot Bécs révén kapjuk. Múlt századi kastélyainkon ki ne ismerné föl a bécsi művészek irányát!

A mi századunkban látszólag lazulnak e bénító kapcsolatok, de csak mert egyáltalában végtelen kevés az emlékszerű építkezés. Midőn ilyen megindul, leginkább a Schinkel antikiizáló iskoláját karolják föl némely építészeink, kik nagyot akartak (Pollák, Hild), legtöbbször pedig külföldről érkező művészek teremtik építményeinket (Clark, Stüler, Margithid francia építői) s a mikor belföldi építészeink legújabbán érvényre jutnak hazánk fővárosában, a legkülönfélébb (múlt időbeli és jelenkori) stílusok és stíltalanságok tarka kísérleti állomását válik Budapest, csak úgy, mint minden egyéb főváros Európában.

Ötvösségünk az ő stíltörvényeiben s ennél fogva stílamamlataiban is, a XVII. század végeig leghívebben követi hazai építészetünket s vele együtt a nyugati művészet korszakait. A jelzett századig a tektonikus művészetek még legszorosabb hatással vannak egymásra.

A nyugati építészet adja ötvösségünknek a konstruktív elemet. Mennél fontosabb valamely honi iparművészeti ágban ez elem, annál szorosabban fűződünk a nyugathoz, ellenben annál inkább távozzunk tőle, annál erősebben érezhető az orientalizmus, mennél inkább távozzunk az építészettől a textil-művészetek, jelesen a costume felé.

A «nemzeti» öltözetben s mindenben a mi vele kapcsolatban volt (ékszer, fegyver, forgó), a lószerszámban s ennek díszítésében legszembe tűnőbb a keletiség, ellenben kevésbé érezhető a tektonikus műveken, egyházi és világi edényeken, bútorokon stb.

Európában több helyütt jött a kelet s a nyugat élénkebb összeköttetésbe. A nyugaton Velenczét és Spanyolországot említem mint legjellemzőbb példákat.

Nem a kelettel való sűrű érintkezés adta-e meg a középkori Velenczének azt az egészen sajátos, minden más városétől elütő jelleget? Spanyolországban a mórok művészete

mindig fölöttébb erősen érvényesült, kivált a határos vidékeken; mind két helyütt még az architektúrában is hatott az orientálistus.

Azonban erős belföldi renaissance véget vet e befolyásnak, a román szellem győzedelmesen túl emelkedik rajta.

Földrészünk ellenkező végén, az orthodox vallás országában, ily benrejlő ellentállási erőről mitsem tapasztalunk és azért itt, kivált Oroszországban sokkal általánosabb és következetesebb az orientálistus uralma.

Hazánk a két véglet közt mintegy közepett áll. Mi ugyan önálló nemzeti művészetre nem jutunk el, a mint akár Veneceze akár Spanyolország, de nem is merülünk el a sűrű keleti befolyásokban, mint keletibb szomszédaink; hanem igenis idők és helyek különbsége szerint befogadjuk tektonikánkba motívumait, esetleg színeit, gyakoroljuk technikáit és ez ad ötvösségünknek is bizonyos helyi jelleget, melynek az érintett okoknál fogva a nyugattól épúgy kellett különböznie, mint a tiszta keleti művészettől, mert a két áramlat egyesülésén alapúl.

«Nemzeti» ízlésünkről ily tapasztalásokat már korábbi ötvösműtárlatainkon tettek honi műtörténészeink, de talán azért nem formulázhatták még oly határozottan, mint ezuttal történt, mert soha oly jelentékeny számmal nem voltak együtt a legkülönfélébb stíláramlatokat képviselő művek, mint a mostani, e részben is páratlan tárlatunkon.

IV.

Semmiféle megelőző szaktárlatunk sem hajtott oly jelentékeny tudományos hasznot, mint a mostani. Már három hónapos fönnállása ideje alatt is a tárczák és szakértekezések egész legiója foglalkozott vele és egyik-másik bel- és külföldi szakíró már akkor is maradandó értéket adott nyilatkozatainak és így nem egyszer a nagy közönség körén túl szakemberek is nyerhettek tájékozást a különben napi lapok ephemér sorsára jutott szaktanulmányokból.*)

*) Itt csak röviden jelzem a főbb cikkeket: Vincenti írt a *N. Fr. Presse*be egy hosszú tárczát, az *Augsb. Allg. Zeitung*ba

Terjedelmesebb szakmunkákra sem ily tárlat tartama alatt, sem négy héttel a bezárása után nem lehet igényünk; az ily tudományos monographiák lassabban szoktak készülni.

E helyütt sem lehet minden irányban megvonni a tárlat tudományos mérlegét.

Csak rövid áttekintést kívánok nyújtani egyes emlékekről és csoportokról, melyek behatóbb tanulmányra adtak okot és néhány szakkérdést kívánok érinteni, melyek a tárlat által közelebb jutottak megoldásukhoz.

Kezdem a rövid szemlét a híres nagyszentmiklósi kincsen. A bécsi császári kincstár e lelete alighanem a legnagyobb aranykincs, mely az utóbbi századokban Európában színre került; valószínűleg a legfontosabb is. Bécs nyolczvan évnél tovább őrzi, mégis alig ismerte a tudományos világ. A kik eddig népvándorlaskori művészetről írtak, ignorálták, pedig kétségtelen, hogy a huszonhárom darab aranyedény ornamentikája és rejtélyes föliratai miatt nagyon megérdemli az európai tudós világ figyelmét.

A mióta e kincs tárlatunkon a legnagyobb nyilvánosságra került, mohón reá fordult a közfigyelem és úgy tudom, hogy legközelebb a szakértekezések egész sora fog vele foglalkozni, sőt egynémelyik magyarázatát is előbbre fogja vinni.

Hazánkbeli leleteink a népvándorlási korból ezúttal először voltak együtt, föl is használtuk az alkalmat a stilkeverék tanulmányozására, mely itt nálunk kezdődött és azután mint frank-aleman-meroving stílus a kezdő középkorban bejárta Közép-Európát.

Egyházi osztályunkban a karlóczei orthodox művek sok tanulságos összehasonlításra nyújtottak alkalmat. Nevezetesen szembeötlött a sodronykeretű zománcz sűrű alkalmazása

kettőt. — Papst írt a Lützow *Zeitschrift f. bild. Kunst-Chronik*-jében. — Bucher, a bécsi *Industriemuseum* folyóiratában. — Ilg a *Frankfurter Zeitung*-ban. — Pulszky F. a *Harmoniában*, a *Nemzetben* és a *N. P. Journal*-ban. — E sorok írója a *Harmoniában* két cikket — az *Egyetértésben* hét cikket, a *P. Lloyd*-ban egy cikket közölt. — Pulszky K. írt a *Fővárosi Lapok*-ban. Szendrey János a *Vasárn. Ujságban*, a *P. Naplóban* és *Nemzetben* adott népszerű, nem mindig szabatos leírásokat és összegyűjtötte cikkeit egy *Ötvöstárlati Album*-ban. Egyéb írók cikkei többnyire laikusoktól laikusoknak szánt tárczák voltak.

ezen XVII., XVIII. századbeli ötvösműveken, míg nyugati stílusu egyházi szereinken rokon díszítési technika leginkább XIV és XV. századbeli műveken lép föl.

Mikor Bécsben e rokonságot legelőször észrevettük, akadt tudós, ki a rokonságot innen való átszármaztatás által kívánta magyarázni, mire azonban nincs elég támpontunk. Valószínűbb, hogy a rokonság a filigrán technika közös ősi birtokából és a byzantin befolyás itteni és ottani érvényesülésén alapúl. Csakhogy mi előbb tanultuk a zománczozást, az oroszok utóbb.

A miért össze vágnak ugyan gyakran a motivumok, a virágba nyiló hagymák, a hullámzó szélű szirmok és több efféle, de sodronyzománczú kelyheinken finomabb a technika, a színek is máskép vannak összeállítva és a mi színhangulataink csak későbbi XV—XVII. századokban közelítik meg az orosz és balkánvidéki készítményekéit.

Erdélyi műhelyekből származó övek, forgók, csatok, kardhüvely-díszítmények, mentekötők s egyebek hű fogalmat adhattak ezuttal az úgy nevezett erdélyi zománcz és vele járó egyéb ötvösségi műgyakorlatok sokfeleségéről, tarka változatosságáról. Nagyon téved, ki e csillogó tarkaságban egységes öntudatos stíljejlődést keres és még hiúbb kísérlet volna nyugati stílfogalmak szerinti jellemző osztályozáson erőlködni.

Itt se technikák, se színhangulatok nem engednek biztos következtetéseket műhelyi tradíciókra. Itt magok az emlékek nem adnak elegendő fölvilágosítást. Függetlenül kell hagyni sok detail kérdést, míg az utóbbi három század eredeti costumeképeit együtt fogjuk bírni és míg a tíz év óta nagyon is csendesen működő történeti czéhbizottság nagybecsű gyűjteményeit végre valahára a nyilvánosság elé fogja hozni.

Visszatérvén az egyházi művek csoportjához, följegyzésre méltó, hogy a Nagy Lajos Aachenbe ajándékozott műtárgyai e tárlaton jutottak legelőször valódi érdemök szerint érvényre. A középkori egyházi ötvösség soha remekebb művek teremtésére nem emelkedett. Tekintve, hogy a XIV. században híres szobrászt is birtunk a külföldnek adni, nincs okunk eleve kétségbe vonni, hogy az aacheni díszművek honi ötvösségünk remekművei közé ne tartoznak.

A világi ékszerek közt leginkább föltűnt a koronákkal

telt szekrény. Nem kevesebb, mint hat koronát láthattak együtt vendégeink. Köztük csak a Bocskay-fele díszes korona keletkezési kora adhatott okot kételyekre. Bécsben őrzik a XVII-ik század eleje óta, de úgy tűnik föl előttünk, hogy a mikor honi érdekű emlékeink körül kételyek támadnak, azok elosztatása mindig magyar szakértőkre marad. A Bocskay-korona rejtélyét is honi szakíró fogja tisztába hozni s az már legközelebb az *Arch. Értesítőben* fog megtörténni.

A figurális násfák szokatlan gazdag száma és szépsége bámulatba ejtette a külföldi szakkedvelőket. Látni való, hogy a XVII. század elején nagy urainknak még módjokban volt és volt hozzá való ízlésök, hogy a kor divatát követve, Rudolf császár környezetéből avagy másunnan olasz meg német híres művészeket igénybe vegyenek megrendeléseikkel. Benvenuto Cellini ez apró remek genret nagy hírre emelte, tanítványai s utánczóik terjesztették és épen nem lehetetlen, hogy egyik-másik jelesebb honi ötvösünk is kitűnt ily apró remekekben. Némelyekről a hazai származás kétségtelen, vagy szavahihető családi tradíciók vagy a színhangulat és technika szól mellette. Sajnos, hogy e kétségtelen darabok voltak a díszes sorozatban a leggyöngébbek.

Híres külföldi helyekről világi edényeink közt elsőrangú mesterektől voltak remekművek. A híres augsburgi mestertől, Petzoldtól, egész műsorozatot állapítottam meg. Talán a híres Wenzel Jammitzertől is volt egy mű, úgró szarvas idomú edény. Más jeles műveken eddig meg nem állapítható mesterek jegyeivel ismerkedtünk; az augsburgi és nürnbergi művekre a hitelesítő jegyek után lehetett reáismerni.

Hasonló módon nagyszebeni, brassói, kolozsvári, löcsei, kassai műhelyek jegyei után nagyobbára biztosan el lehetett különíteni a hazai készítményeket.

Sajnosan tapasztaltuk ez elkülönítési műtétnél, hogy a nemzeti geniusz csak ritkán emelte XVI. és XVII. századbéli trébelő ötvöseinket túl a középszerűségen.

Ily ritka eset lehetett a Losonczy számára készített bortartó díszedény 1563-ból, mely minden valószínűség szerint németországi-renaissance ízlésű honi készítmény. A XVII-ik századból Radisics Jenő úr constatált Styn mester személyében egy meglehetősen középszerű honi ötvöst és e század végén és a következő XVIII. század elején élt Sebastian Hann, a nagy-

szebeni mester, kit saját följegyzései szerint valószínűleg magasabbra becsültek kortársai, mint a kevésbé elfogúlt, kritikussabb jelen.

A tárlat egyik vívmánya, hogy e nagyszebeni mester legjelesebb műveit gazdag sorozatban láthattuk együtt és azért érdeme szerint méltathattuk őt.

Ezekben tehát néhány főbb szempontot és irányt jeleztem, melyekre nézve műtörténetünk az imént bezáródott tárlatból közvetlenül okúlt, illetőleg gyarapodott.

Bővebb okulást nyerünk majd a nagy oknyomozó lajstromból, mely úgy látszik szaktárlatok gyakorlatát követve, pár hónappal a tárlat után fog megjelenni.

A szaktanulmányokat hivatva van állandósítani egy gazdag fényképes és rajzkészlet, mely a tárlat minden fontosabb emlékét megörökítette és remélhetőleg meg fog jelenni a legközelebbi két esztendő alatt a tárlatról egy nagyszabású díszmű, melynek prospektusa francia és magyar nyelven alig pár hete világgá bocsáttatott.

V.

Műtörténelmünknek nincs fontosabb problémája, mint a nemzeti stílus kérdése. Ezt és több más nehéz kérdést mostani műtárlatunk megoldotta. Mégis akadt hazai történelmünk egyedüli folyóiratában minap egy éles hang, mely szakembereinknek szemére merte hányni, hogy tizedrangú kérdésekkel bibelődnek és chablonmunkát végeznek, de a földolgokkal nem törődnek.

A fiatal kritikus, ki a *Századok* júniusi füzetében *Stíl és történelem* czímen*) megjegyzéseit az ötvösműtárlatról közli, azért vesz magának bátorságot hazai szakértőinkkel ily magas hangon szólni, mert nem rég sikerült nagy fölfedezést tennie. Fölfedezte ugyanis Taine elméletét a stílusok alakulásáról. Ez újonnan fölfedezett írótl kapta az eszmét, melylyel azután az ép nyitva álló ötvösműtárlatba eljárt, ott laikus szemét néhányszor végig legeltette a sok bámulni való kincsen és mikor azt hitte, hogy szerzett benyomásai elég alaposak,

*) *Stíl és történelem*. (Jegyzetek az ötvösműtárlatról) 493—503. ll.

akkor sietett a *Századok*ban nyilvánosságra hozni új igazságait. Elmefuttatásainak beismert célja volt Taine-féle magaslatra emelni a magyar műtörténelem (szerinte) igen alantas mostani színvonalát.

Eddig csak hazai történetírók félelmes ellensége volt a fiatal kritikus. Mostani cikkével egészen új térre lépett. Mindjárt azon kezdi, hogy a kalauz szerepére vállalkozik. «Tizedrangú» kérdésekkel foglalkodó kutatóinkat a magasba akarja emelni — elméleti igazság lidérczfényével.

Új kalauzunk naiv öntudatossággal bevallja, hogy még nem fejezte be tanulmányait. A mit eddig (Taine nyomán) a műtörténelemből tud, leginkább csak a nyugoti keresztyénség stílusaira terjed. A keleti művészetre majd csak ezután szándéka áttérni. Hazai szakirodalmunkat természetesen nem ismeri, tehát fitymálja, a külföldit is leginkább Taine szemüvegén látta és azt is fitymálja; a hazai művészet fönlévő emlékeit ex charta ismeri csak, régi ötvösműveket e tárlaton látott először in natura.

Nemde teljesen elegendő készség arra, hogy mint fiatal óriás a szakértők régi gárdáját és avval együtt a most küzdő nemzedéket is, mind egyszerre, vállaira emelje és bevassa őket hazai műtörténetünk általa földerítendő magasabb régióiba ?!

A *Századok* legújabb műtörténelmi apostolának bombasztikus föllépésére legegyszerűbb válasz volna a szánakozó mosoly, a kicsinylő hallgatás.

De tekintetbe kell venni, hogy a *Századok* komoly történelmi szaklap akar lenni, melynek hasábjain ilyfajta idéetlen terpeszkedés veszedelmet vonhat maga után.

Csak két név ellen látszik e bátor küzdő parittyaköveit dobálni. De megvető kicsinylése mindyájunkra tartozik, kik Taine új tanítványa korszakos föllépése előtt mertünk honi művészeteink múltjával foglalkozni.

Henszlmannak, Ipolyinak, Rómernek is szólunk az ön-elégült új apostol leczkértető axiomái, ő nekik és mindazoknak, kik velök vagy utánok negyven év óta lelkesülten és szakértelemmel megteremtették a lehetőséget magyar műtörténelem megírására.

Az új szakértő önhittségénél csak tájékozatlansága nagyobb. Megjegyzései az ötvösműtárlatról minden szavukban

elárulják, hogy szerző újdonsült laikus, ki sem stílusról, sem más olyan dologról, a mit kutató ott fürkészhettek, sejtelemmel sem bírt. Azért természetes, hogy ötvösművességünk történelmét egy hajszállal sem mozdítják előbbre megjegyzései. De talán nem is volt ily komoly szándéka. Hisz ily nehéz föladat tapasztalt szemet, számos előtanulmányt, sok szakismeretet kíván.

Sokkal könnyebb foglalkozás volt, olvasnia Taine szépen írott műveit, azokból kikapni egy axiomát és azt a tárlatra alkalmazva elmondani a *Századok* olvasóinak.

Ez, kellő öntudattal megeresztve, szerkesztőnek s közönségnek imponál, majd mindannyian örvendenek, hogy a középszerű köznapiságról egyszer a vacatiókban tisztább magaslatoakra szállhatnak.

Ízlése van a merész hegymászonak. Dícsérni való, hogy egy szellemes francziát választott vezetőnek útjában az üresség országa felé. Nem helytelen dolog, ha fiatal történetbúváraink, kik gyakran genealogiai göröncsőségekben tévelyegnek, vagy ízléstelen czímerek közzétételeiben lelik örömüket, néha egy-egy nagyobb szabású külföldi történetírót szednek elé. Nincs kifogásunk, hogy a főforgó esetben Taine volt a tekintély. Jeles író ő, a ki a nyugati népek irodalmát és művészetét ismeri és vonzó előadással, szellemesen tud rólok értekezni.

Jól esik ha azon szellemtelen, betűszedő, korlátolt, szóhoz ragadt irány mellett, mely történeti irodalmunkat gyakran jellemzi, egyszer frissebb szellő fúj, ha mindjárt nyugatról is veszi irányát.

Szükséges ily nemzetköziségből egy kis adag. Mert némely vidéki, sőt fővárosi historikusunk nagyon is hajlandó úgy elbánni hazánk történelmével, mintha honunk szigetország volna a nagy oceánban, hol a nagy törvények, melyek ezer éve a világot igazgatják, nem jutottak volna érvényre.

Ily irányokkal szemben nem árt egy kis európaiság; sőt Taine-fele történelmi bölcselmek sem tehetnek nagy kárt ily földhöz kötött elmek körében.

Azonban fölfordított rendnek tartom, mely ellenkezik minden józan történeti kutatás módszerével, Taine-féle íróból egy axiomát ragadni ki, avval lépni egy ötvösműtárlatba és ahhoz szerkeszteni egy magyar műtörténetet

És vajon melyik az az új törvény, mely a mestereért rajongó tanítvány képzelme szerint a nagy kulcs magyar műtörténelmünk homályos rejtélyeihez?

E törvény az, hogy a stílus minden nemzet egyéni complexumából fejtett, hogy az csak egyik nyilvánulása a kor geniusának és összhangzásban áll az anyagi és szellemi műveltség egyéb tényezőivel és nyilvánulásaival.

Ez kétségtelenül igaz, de mindezt és sokkal többet tudott Kugler óta a világ, jóval Taine előtt is és azért legfőlebb párisi étudiant előtt lehet új axióma, a mit szélesebb látkörű, magasabb emelkedettségű történetírók a világtörténeti culturából rég levontak és egyes népek művelődési folyamatában nyomról nyomra ki is mutattak.

Taine érdeme legfőlebb abban áll, hogy az irodalmakkal is behatóbban foglalkozott, mint megelőzői és fényes nyelvvel szembetűnőbben tudta némely nemzetek stíl-változásait szemünk elé állítani, mint ők.

De jegyezze meg jól a Taine iránybeli szépségeitől elragadott tapasztalatlan fiatal bölcselel: Taine mindig előbb kutat és azután bölcselel, mindig reális alapból emelkedik fölfelé. Taine a tapasztalt mester nem is engedett volna meg magának az ötvösműtárlatról oly apodiktikus nyilatkozatokat, minőkre merész tanítványa ragadtatja magát.

Taine nem ismeri a magyar műtörténet anyagát; az emlékeket, az irodalmi kútfőket s a hazai szakirodalmat és ily előzmények nélkül nem is merészelt soha sajátos hazai művészeti problémáinkról nyilatkozni.

A mire a mesternek mint komoly tudósnak nincs bátorsága, fiatal hévvel és gondatlansággal merészli a tapasztalatlan tanítvány.

Ő tisztán francia mesterének szárnyaira helyezkedik. Megveti a biztos ösvényeket, melyeket hazai szakférfiak törtek és chablonmunkának csúfolja, a mit majdnem két szorgalmas nemzedék létrehozott. Bűvösnek vélt elméletbe kapaszkodik, messze elröpül fejünk fölött és kalandos bolyongási korszakos fölfedezéseit lerakja a merészeket ölelő *Századok* hasábjain, egy második Icarus, kinek, reményem, fiatalabb író-nemzedékünkben egyhamar nem akad majd követője. Legyen az ő példája tanúság reá, hogy a phrasis nem üdvözít!

HAMPEL JÓZSEF.

NYÍLT LEVELEK.

I.

Bartal Antal úrhoz.

Tisztelt uram! Az országos középiskolai tanáregyesület közlönyének folyó évi június havi füzete 577. lapján kezdve szíves volt ön egy rövid ismertetést adni latin szótáromról, a melyről, megvallom, nem vagyok egészen tisztában magammal az iránt, hogy vajon jó akaratú és elismerő ismertetés, vagy tárgyilagos beható bíráló, vagy rosszakaratú gáncsoskodás akar-e lenni. Van benne mindenikből, tán ön szándéka ellenére is. Azonban azt az elvet követve, hogy quilibet *præsumitur bonus*, az egészet a legjobb szándéktól sugalltnak fogadom el, és épen azért látom szükségesnek önhöz e helyreigazító soraimat intézni.

Legelőbb is, a mi ugyan nem fontos, az én nevem Finály (olvassd Fináli) nem pedig Finályi; szótárom címlapján is így van kinyomtatva.

Hogy én magam éreztem művem tökélytelen voltát, megmondtam magam előszavamban. Hogy mindazonáltal az utolsó revisiót nem hanyagságból mulasztottam el, arról meggyőződhetnék ön, ha látná kézi példányomat, a melyben nem csak azok a fogyatkozások, a melyeket ön kijegyzett, hanem még több is, és olyan is, a melyet ön nem vehetett észre, mivel kéziratomat nem látta, vörös tentával pontosan ki vannak igazítva; ha nem hiszi, kérdezze meg a Franklin-társulat érdemes igazgatójától, Jurányi úrtól, a ki látta. Azt hiszem azonban, nem is akart ön nekem azért szemrehányást tenni, hogy magam ismertem el művem fogyatkozásait. Talán tudja ön is, mennyire igaz az a német mondás: «An der fertigen Arbeit findet man nichts als Fehler!»

Hogy philologus mikor, és mi czélből fogja esetleg használni szótáromat, azt megmondtam magam, a mikor azt írtam előszavamban: (a philologus) *a sajátképi nyelvész különben úgy sem fogja soha nélkülözhetni az ő Forcellinijét.*

Ön azután hozzá fog a talált hiányok és hibák elősorolásához, és a mennyiben csakugyan több szem többet lát, köszönettel fogadom megjegyzéseit. Ám ezekhez még sok szó fér; csak a következő kérdéseket teszem föl:

1. Szándékosan írta-e, hogy *adjacentia, orum, lapsus calami*? Mi jogosítja erre? Látta ön kéziratomat?

2. Honnan veszi ön azt a mértéket, a melyhez az én magyarságomat méri? Bizony jó uram ezt a mondatot: *Varrotól alkotott forma, mint szó nem használatos*; magyar ember megérti, és ha lefordítanám németre így: eine von Varro gebildete Form, als Wort nicht gebräuchlich, még a német is megérti. Honnan tudja ön, hogy mit akartam én kifejezni? Melyik részéből a tudomásának következteti ön, hogy nekem le kellett volna fordítanom azt a német mondatot, a melyet ön Klotz szótárából idéz? Ha ön nem érti a fönnbbi magyar mondatot, következik-e abból, hogy *nincs értelme*? Nem fél-e, hogy inkább egyéb következik belőle? Bizony uram, én nem fordítottam értelmezéseimet semmiféle német szótárból, azért nem is talál az én magyarázatom a német magyarázatok *szavaival*.

3. Bizonyítja ezt mindjárt az ön második állítása is: «Intés által keményen elutasít magától», azt mondja ön. Ez hiányos, helyesebben a német: Mit aller Anstrengung abwinken. No már, nem kétkedem, hogy ön jól tud németül, de nagyon is kétkedem, hogy ön némettel el tudná hitetni, hogy: mit aller Anstrengung abwinken mintaszerű németiség. Erőtetett biz az, de hát hiába, a német se tud magán segíteni, a mikor ezt az egy szót: *abnuto* magára le kell fordítania, nincs épen a németben is megfelelő kifejezés. Természetesen ezt a phrasist: quid mi abnutas? le tudja fordítani így: Was winkst du mir zu schweigen? le tudjuk fordítani magyarra jobban is; így: mit *integetsz*, hogy hallgassak? de a szó nem csak ebben az egy phrasisban fordul elő. Van az én értelmezésemben hiba, de azt ön nem vette észre. E helyett: *intés által* azt kell vala írnom: *intéssel*, csak hogy az *által*-hoz szokott magyarok meg ezt teszik vala rovásomra mint hibát.

4. Az *advocatus* 2. számú értelmezésében ismét azt követeli tőlem, hogy le kellett volna fordítanom a Klotz értelmezését. De mit tehetek én róla, ha nincs szükségem a «Klotz» mankóra? Biztosíthatom önt, hogy tudok annyira németül, hogy egy német értelmezés lefordítása nem hoz zavarba, le tudom fordítani, még pedig helyes jó magyarsággal — már tudniülük ha akarom. Vajon nincs-e abban, hogy ön az én értelmezéseimet mind a Klotz német értelmezéseihez méri, egy kis insinuatio? nem lehetetlen, de nem akarom föltenni önről.

5. «*Accensibilis* gyújtó-val van fordítva = entzündbar, gyulékony» így mondja ön. Nos hát, jól tudom én, hogy entzündbar nem = gyújtó, de a mire ön nem figyelt, az, hogy véletlenül accensibilis *-gal van jelölve, és utána téve: Vulg. Hebr. 12. 18. Ott pedig ez áll:

Non enim accessistis ad tractabilem montem et accensibilem ignem . . . már hogy itt mit tesz accensibilis magából e phrasisból nem lehet megérteni, mit teszünk tehát? hová fordulunk fölvilágosításért? Ön német szótárához, nem úgy én. Ha könnyű szerrel akarok eligazodni, előveszem a magyar bibliát, például a Tárkányitól rendezett kiadást. a hol azt kapom: *lobogó tűzhez*; de nem, *accensibilis* nem teheti azt, hogy *lobogó*; honnan vette hát Tárkányi ezt a «lobogót»? Menjünk hát a kútfőre, az eredeti görög szövegre, és ott az áll: «Ὁς γὰρ προσεληλύσατε . . . κεκαυμένῳ πυρὶ». Reményilem itt már ön is megengedni, hogy nem «gyulékony» hanem «már meggyújtott» tűzről van szó, minthogy pedig accendo mégis csak azt teszi: meggyújtok, nem marad egyéb, mint annak a meggondolása, hogy az igékből -bilis képzővel alkotott mellékeveka hanyatló latinságban igen gyakran úgy nevezett cselekvő jelentéssel fordulnak elő, sőt a remek latinság is mutat föl erre példát a Horatius-féle Oceanus dissociabilis-ben, és ennek alapján, hogy az accendo-nak is igaza legyen a meggyújtott «égő» tüzet én «gyújtó»-nak nevezem, azt hiszem helyesebben, mint a hogy ön az «entzündbar»-t gyulékonynak fordította, e helyett: meggyújtható.

6. Hogy ily előzmények után illetékes-e ön arra, hogy az én magyarságomban germanismust találjon, bírálja meg ön maga. A magyar ember hol «főlemeli magát», hol «főlemelkedik»; hol «vonogatja magát», hol «vonakodik»; és így: hol «készíti magát», hol «készül». E kifejezések közt egyik sem germanismus. Mi különbség van köztök, nem az én hivatásom önnek magyarázni. Már most lehet az nagy hiba, ha valaki a helyett «készül» azt írja: «készíti magát», ha csakugyan összevételte a kettőt, a mit egyébaránt még előbb be kellene bizonyítani, de semmi esetre sem germanismus.

A jelekre nézve igaza van önnek, hogy aprók és finomak; de hát Istenem! apró betűk közé csak nem lehet nagy és vastag jeleket tenni! Azok bizony könnyen kihullanak, le is törnek nyomás közben; de hát hiszen az megtörténik a nagy és vastag jelekkel is. Avagy önnek nincs tudomása róla, hogy a festő henger olykor nem szorosan álló betűket, egész szókat, sőt egész sorokat ránt ki a formából, és a gőzhajtotta gyorsajtó működése közben senki sem veszi észre? Pedig a szótárban is megesett. De már a mit tovább mond, abban nincs igaza. Az előszóban világosan megmondtam, hogy a || jegy intőjel a latinul író számára, hogy ne tekintse az így jelzett szókat remek latinságra törekvő fogalmazásban aggodalom nélkül használhatóknak, holott ókori szók; no már hogy Plinius, Petronius, Solinus, Amin.

Marcellinus nem volnának ókori írók, csak nem vitatja ön sem; hogy némely szó elől kimaradt, a hová oda illeté volna, megeshetik, de ezek közé nem tartozik sem abnepos, sem abpatruus, acceptilatio s több efféle, a melyek mint jogtudományi műszók a klasszikus jogászoknál állanak, és föltétlenül használhatók a remek latinságban. Épen úgy van ön a *-gal. Például abneptis nem csak Svet. id. helyén, hanem Gaiusnál is áll, accessus tán tévedésből került oda, és így a többi is csaknem mind. Hja ma már sok szó van több helyről fölmutatva, a melyet Klotz még ἀπειρή λαγόμενα-nak tartott.

A quantitásokra tett észrevételei épen oly tévesek. A mit ön *jobb*-nak mond, azt még be kellene bizonyítani, a mi alig ha fogna sikerülni. Hogy az apró nyomtatásban lehetnek, sőt vannak is vétéségek és hibák, az természetes. Én a tiszta nyomást csak a kiadás után láthattam, s lám ön tiszta nyomásból azt látta, hogy a szótárban äd- alligo áll, pedig tessék csak jobban megnézni, ott bizony úgy áll elég tisztán: äd-alligo. Nem rovom föl ezt önnek hibául. Bizony káprázik az ember szeme, ha naphosszant mind ily apró betűre szegzi, hát még téli időben, lámpavilágnál.

Mind ezt (és még többet is mondhatnék, ha nem volna untató) nem azért írom önnek, hogy antikritika legyen. Mondom, senki sem tudja jobban mint én, mennyi macula van szótárom ez első kiadásában, mert senki sem tanulta át annyi figyelemmel és érdekléssel, mint én. Meg is mondtam magam az előszóban. Habes ergo fatentem reum. Evvel szemben nem a tárgyias tartalma az ön észrevételeinek, ha szinte nincs is mindenben igaza, az, a mi ellen kifogásom van, hanem a hang, a melyen előadja. Qui sine peccato est vestrum primus in illam lapidem injiciat. Ez a szava a megváltónak kell vala hogy lebegjen az ön szeme előtt. És ha talált ön az én művemben, a melynek ön szerint is csak van valami elvitázhatatlan érdeme, a mely ön szerint mégis csak alapvető munka; ha, mondom, talált benne maculákat, öntudattal mondhatom, hogy tán jobban illeté volna önhöz, a ki maga is volt kétségen kívül abban a helyzetben, hogy legjobb igyekezete mellett is maradt egy-egy kisebb-nagyobb macula kinyomtatott műveiben, az ilyeneket nem a szerzőnek róni föl!

Egyébaránt lehettek önnek okai erre. Kiki a maga módja szerint. En avval tartok, hogy «leben und leben lassen» és ezért avval végzem: béke velünk!

Kolozsvár, június 23. 1884.

FINÁLY HENRIK.

II.

A Budapesti Szemle szerkesztőjének.

Tisztelt szerkesztő úr! A *Függetlenség* 1884 június 22-diki 171. számában *Görgei Arthur utolsó rendelete* cím alatt Görgeinek egy, az orosz fogságból Nagy-Váradról 1849 augusztus 19-dikéről kelt s a Mátrában portyázó guerilláknak az ellenségeskedések abbanhagyását keményen meghagyó rendeletét közli, azzal hogy e rendelet eredije található a nemzeti múzeumban; ott mindenki elolvashatja; s ezt kivált azoknak ajánlja közlő, kik Görgei kezeírását ismerik.

Jelen sorok írója ismeri Görgei Arthur kezeírását, el is ment a múzeumba és meg is győződött az eredetinek létezéséről és valódiságáról; összeolvasta azzal a *Függetlenségben* közzétett szöveget, hogy vajon ebben híven közöltetett-e amaz? és azt találta, hogy a közzétett másolat nem szóról szóra hű ugyan, de az eltérések nem lényegesek a *Függetlenségben* fölvetett kérdésre nézve.

A kérdés, melyet a *Függetlenségben* közlő kérdőrevonólag teszen, ez: «... Miután augusztus 19-dikén maga is (Görgei) az oroszok foglya volt, (tehát) megszűnt tábornok és dictator lenni: kérjük hát, mi jognál fogva bocsátotta ki e rendeletet?!»

Legyen szabad mindenekelőtt egy másik kérdést tenni.

Hát kicsoda parancsolta volna meg akkor a szétszórtan portyázó guerilláknak az ellenségeskedések megszüntetését, nehogy ő miattok még ezután is egész városok és falvak Losonc és Csongrád és Igló sorsára —, s a portyázást folytatók magok is azon sorsra jussanak, a mely sorssal az augusztus 19-dikei rendelet — a pillanat rettenetes komolyságához mért kiméletlen hangon — fenyegeti, hogy elriaszsa őket? Ki más mint a magyar főhadserég volt főparancsnoka, a kire a nemzet kormányzója és kormányja Aradon augusztus 11-én az egyesített polgári és katonai főhatalmat forma szerint átruházta?

Hát ki adja tudtul a guerilláknak, hogy a kormányzó és miniszteriuma leköszönt, parancsolni megszűnt, föloszlott, elhagyta az országot? — hogy a háborút nem lehet most már tovább folytatni; hogy a guerillák most már portyázásaikkal hasznot többé a nemzetnek nem, — de igenis kárt, nyomort kiszámíthatatlant okozhatnak; hogy most már csak még növelhetik a közveszedelmet és pusztulást emberéletben s a nép vagyonában.

Hát hol vagy kicsoda volt még ekkor az a nemzeti köztekin-tély az országban, a mely hivatta legyen, szófogadás reményében

kísérletet tenni a mindent enyészettel fenyegető tűzfolyam elgátlására — más mint a még tegnap az ország legfőbb hatalmát Kossuth akaratával kezében egyesített volt dictator?

És ha ő nem adja ki e rendeletet; ha értesítés és irányadás nélkül sorsukra hagyja a Mátra rengetegjeiben hadakozó, semmiről semmi bizonyosat nem tudó, s ezért még mindég egy pár ott lepett oroszoknak alkalmi leöldösésével kötelességüket teljesíteni vélő szegény guerillákat; és ha ekkor ők is, de számtalan a dologban ártatlan helység lakója is szörnyen lakol érte: nem lehetne-e épen akkor több joggal azt a szemrehányást tenni Görgei Arthurnak, hogy midőn maga — Erdély elvesztése után, a temesvári csata után, — Bem, Dembinski, Kmethy, Guyon, Dessewffy és Lázár Vilmos. a Temesvárnál ütközőknek Törökország felé elmenekülése és hadseregök föl-oszlása után, tőlök Haynau által s a fölszabadult Temesvár által elvágatva — az utolsó mezei nagyobb hadsereggel a síkon leteszi a fegyvert, akkor nem jut eszébe, a távol hegyek közt ön kezökre harczoló guerillákat a történekről értesíteni, s a mi ebből újabb vész és nyomor származhatik, annak elejét venni elmulasztja!?

Vagy talán az orosz főhadiszálláson létezett osztrák biztosokra kellett volna hagynia a gondját, hadd szólítsák ezek föl a guerillákat? Talán jobban esett volna a magyar önérzetnek, ha azoknak parancsát fogadják? És ha nem fogadják? Vagy az orosz tábornokok magok, egy Grabbe — tegyék meg a célravezető lépéseket? Mik lettek volna ezek?

Ily helyzetben, ily viszonyok között lehetett-e Görgeinek azon pillanatban tétovázni, hogy mikor ő augusztus 19-dikén már maga orosz fogoly, bir-e még az nap formalis kifogástalan jogczímmel, ily rendelet kibocsátására?

Hogy megfogadja-e még valaki ekkor az országban az ő szavát, melyet a hadi fogságból bocsát szét az országba: azt, az igaz, előre nem lehetett tudni.

De ha meg volt Görgei ama rendeletének a szándékolt hatása: e hatás csak az lehetett, hogy azontúl nem jutottak más városok és falvak is Losonc veszedelmére és hogy az eredetleg Szemere belügyminiszter által authorizált guerillákból nem vált megannyi rabló csapat, melyekre a győztes császári hadsereg éveken keresztül hajtóvadászatot tartson, mint valami vadállatokra.

S ezen szándékolt célja ama rendeletnek talán sajnálandó vagy kárhoztatandó még ma is? Meggondolta-e, a ki a nemzeti múzeumban fölfedezett 1849 augusztus 19-diki rendeletben alkalmas

új eszközt vélt fölfedezni, egy 35 esztendő múlva kialakvófélben lévő gyűlöletet új lángokra szíthatni — meggondolta-e egyfelől azt, hogyan bántak el a poroszok az utolsó francia háborúban a frank tireurökkel és egész falvakkal és városokkal a frank tireurök miatt? másfelől azt, hogy egy ott felejtett guerillacsapat minőségétől, ha idején föl nem oszlatják, csak egy lépés van a — zsványsághoz?

Losoncz veszedelmét említettem.

A ki netalán nem tudja, mi ez — vagy elfelejtette — Szeremley kronikájában*) a 282. lapon elolvashatja ezeket: « Augusztus 8-dikán. E várost azon okból, mert utczáin a guerillák augusztus 1-jén egy utazó orosz csapatot, 9 tisztet, 87 közlegényt megtámadtak és belőle 8 embert lelőttek, hetet megsebesítettek és ötöt elfogtak,**) Grabbe tbk. kiraboltatja és egészen fölégetteti. Az embertelen dúlás másnap is tart. . . Az egész történet. . . valamint Csongrád fölégetése is, tanulságot szolgáltat arra nézve, mennyit ért kormányunk azon utasítása, melyben fegyveres ellenséget békés polgárok utczáin, apró és semmitévő támadások által — rendelt nyugtalaníttatni és leöldös-tetni, miután ily tényeknek a legműveltebb ellenségnél is az illető község fölgujtása szokott rendes következménye lenni. . . »

Azonban mivel ama rendeletnek keletkezése történetét is tudom, mert azon szomorú napokban Nagy-Váradon az orosz fogságban Görgei Arthur személye körül voltam: hadd mondjam el ezt is.

E rendelet története ez:

Az oroszok Nagy-Váradon Görgeivel (de kivétel nélkül minden fogoly magyar tiszttel) tisztességesen, udvariasan bántak. Egy nap Görgei hallván Losoncz veszedelme hírét: az őt látogató orosz tábornokok előtt szóba hozta azt. Az udvarias orosz urak elszégyelheték magokat és mentségül erősen állították, hogy Losoncz lakossága viselte magát orozva gyilkos módon a bevonult csekély orosz csapat ellen. Görgei ellenben a guerillák meggondolatlan intézménye meg-gondolatlan actiójára vezette vissza a gyászos catastrophát és kérte az orosz tábornokokat, hassanak oda, nehogy — míg a guerillák mindenütt le nem fegyverezvék — ómiattok mások, egész falvak és városok lakoljanak ily embertelen módon. Ekkor írta meg azt a rendeletet, mely a nemzeti múzeumban őriztetik. Ezt aztán nyitott

*) Pest, 1867. Emichnél. — V. ö. Fényes, *Magyarország geogr. szót.* III. 38—42. — Vahot. *Losoncz-i phönix.* — Szilágyi *Forrad. férf.*

**) Épen e fogoly orosz tisztet említettek a szóban forgó rendeletben.

állapotban, — a mint hadifogságban szokás — Paskievics hercege kezéhez juttatá, elolvasás és kézhezadás végett. S a kit érdekel, a nemzeti múzeumban meggyőződhetik (magam is e körülményről csak ott most győződtem meg), hogy Paskievics annularis pecsétnyomójával, hercegi koronával volt bepecsételve.

Különben Görgei Arthur már 1852-ben Lipszében Brockhausnál megjelent munkájában, melyben a nemzetnek számot ad nyilvános cselekvéséről, a II. kötet 427—428. lapokon ezeket írja: «Ezalatt azon elhatározásomat miszerint a reménytelen háborúnak további vérontás nélküli gyors bevezetéséhez megadom a lökést, végrehajtom az utolsó consequentiáig. Sajátkezű leveleim útban voltak mind a még magyar őrségek kezén lévő várak parancsnokaihoz, mind az orosz hadsereg hadművelési területén elszigetelten létező magyar csapatok vezetőihez címelve. Ez utóbbiakat egyenesen fölhívtam arra, hogy kövessék példámat; ellenben amazokkal szemben — a mennyire emlékezem — csupán a tények közlésére szorítkoztam; tevém pedig ezt azon kettős oknál fogva, mert nem volt szabad felejtennem sem azt, hogy egy az ellenségből körülvelt várparancsnok állása teljesen független, sem pedig azt, hogy az ily erődre nézve még fönnáll az a lehetőség is: nem föltétlenül capitulálhatni. . . »

Ez utóbbi idézet meggyőzheti a tisztelt közönséget, hogy mikor a *Függetlenség* cikke a nemzeti múzeumban fölfedezett incriminált rendeletet mint valami szörnyű hatásos titkot sietett közzé tenni: akkor csak olyat fődözött föl és híresztelt el, a mi már 1852 óta volt nyomtatásban olvasható.

Buda-Pest, július 2-dikán 1884.

GÖRGEI ISTVÁN,

1848—49-ben százados az 51. honv. zászlóaljaban,
jelenleg budapesti közjegyző.

A Pesti Napló és a Kisfaludy-társaság.

A *Pesti Napló* (192. sz.) kiindulva azon bírálatból, a melyet e folyóirat Pálffy *Eszti*ke *kisasszony professzora* czímnű regényéről közölt, megtámadja magát a Kisfaludy-társaságot is, mint a regény kiadóját. A *Pesti Napló* vezér- és tárczacikkei sajtósági termékei a magyar journalistikának. Csak félig ismerik vagy látják azt a tárgyat, a melyről írnak; azonban e hiányt bőven pótolják hóbort- vagy rosszakarattal. Íróikat nagyrészt személyes indokok vezérik, de azért oly nagy pathoszszal beszélnek az erkölcsiségről és hazafiság-

ról, mintha kizáró szabadalmok volna reá. Ilyen e cikk is; de lássuk belőle azt a részt, a mely a Kisfaludy-társaságra való tekintetből némi czáfolatot érdemel.

«A Kisfaludy-társaságnak — mond a többek közt — volt egy könyvkiadó-vállalata s most is megvan, melyet sikerült egy directoriumnak kézre keríteni. Ez a directorium először szerződést kötött Ráth Mórral s évenként 1500 forintot kapott tőle a vállalat üzleti haszna fejében. De a kiadványokra nézve nem Ráth Mór disponált, hanem a directorium. Ráth Mór csak fizetett. S a directorium két éven át oly műveket adott ki, melyekből Ráth Mór tíz példányt sem adott el. Két év múlva Ráth fölmondta a szerződést és helyét a Franklin-társulat foglalta el, de az 1500 forintot 1200-ra szállította le. Az idén a Franklin-társulat is fölmondotta a szerződést és csak úgy egyezett ki, hogy az 1200 forintból 600 legyen. A többi honoráriumot a directorium a Kisfaludy-társaság alapítóinak pénzéből fizeti. S ennek a sokszor kündigolt directoriumnak lett újabb időben hivatalos regényírója Pálffy Albert, a kiábrándult és mérsékelt hitű, s ezért kell most előállania az akadémia által subventionált *Budapesti Szemlének* s hirdetni, hogy Pálffy Albert nagyobb regényíró Jókainál, mert Jókai regényeit, hogy Mirza Shaffy kifejezésével éljünk: «meg nem érti józan emberész».

Először is nem igaz, hogy a társaság könyvkiadó vállalata valami directorium kezére került. A társaság 1861-ben indította meg hatvan íves vállalatát s ennek szerkesztését előbb igazgatójára, később titkárára bízta teljes felelősséggel, maga nem szólott belé. 1877-ben megváltoztatta e rendszert: egy időnként újra választandó bizottságot alakított részint alapító, részint rendes tagjaiból, most ez vezeti a társaság hatvan íves vállalatát, de oly könyvet nem adhat ki, a melyet a társaság nem ajánl, azonban az ajánlottakból belátása s a vállalat szüksége szerint választja a kiadandó könyveket. Az, hogy egy ember helyett, a ki teljesen függetlenül szerkesztett, most egy bizottság vezeti a vállalatot, bizonyos korlátok között, bizonyára nem «kézre kerítés». Az sem igaz, hogy Ráth Mór két éven át 1500 forintot fizetett a hatvan íves vállalatért; csak az első évben fizetett annyit, a másodikban már csak 1200 forint volt a négy kötet tiszteletdíja; nem is ő mondott föl a társaságnak, hanem a társaság nem újította meg vele a szerződést. Hogy ez időben a kiadványokból tíz példány sem kelt el, azt maga a *Pesti Napló* sem hiszi, valamint azt sem, hogy az lett volna helyes, ha a társaság bizottsága helyett Ráth Mór választja ki a kiadandó könyveket. A Franklin-társulat ugyanazon föltételek alatt szerződött a társasággal két évre s az előfizetési fölhívások nyomtatását és mellékletét itt is a társaság fődözte, a mi két-háromszáz forintjába került s így az 1200 forint tiszteletdíj alig

ment többre ezer forintnál. Azonban volt még egy más baj is; régen a társaság alapítóit nem részesítette más kedvezményben, mint abban, hogy megküldötte nekik évkönyveit, más kiadványát nem, de még 1877 előtt elhatározott, hogy a hatvan íves vállalat kiadványai is küldessenek meg kedvezménykép az alapítóknak. Ezért mind Ráth Mórral, mind a Franklin-társulattal úgy szerződött a társaság, hogy kikötött magának 300 példányt, melyeket alapítói és tagjai közt osztott szét. E pontot mindig súlyosnak találták a kiadók, mert a közönségnek éppen legbiztosabb részét vonja el a kiadványok megvételétől. A társaság végre engedett s úgy egyezkedett ki, hogy az alapítóknak küldendő 300 példány árában 600 forint vonassék le a tiszteletdíjból, de a társaság is fölmentessék az előfizetési hirdetések költségeitől.

A *Pesti Napló* mindezt úgy tünteti föl, mintha a társaság hatvan íves vállalata a kiadványok rosszasága miatt mindinkább hanyatlanék, mintha a hiány fedezése miatt kénytelen volna a társaság az alaptókéhez nyúlni, holott a társaság csak a kamatokhoz nyúl, melyeknek egyik fő rendeltetése könyvek kiadása, s a melyekből eddig is pótolta a könyvtársoktól fizetett tiszteletdíjakat. Továbbá, hogy a vállalat hanyatlásának egyik oka az volna, hogy Pálffy regénye itt jelent meg, pedig e regény legjobban kel a társaság újabb kiadványai között. Az sem egészen úgy áll, mintha mi azt mondtuk volna, hogy Pálffy nagyobb regényíró Jókainál. Egyszerűen csak azt jegyeztük meg, hogy az olvasó közönség *újabban* leginkább Jókai és Pálffy művei közt választhat és szeretnők hinni, hogy szívesebben olvassa Pálffyt, mert kellemes olvasmányt nyújt s nincsenek benne lélektani abszurdumok, mint Jókaiában. Egyébiránt e folyóirat évtizedeken át sokkal határozottabban nyilatkozott Jókai fény- és árnyoldalairól, mintsem akár a Pálffy, akár a *Pesti Napló* kedvéért megváltoztassa nézeteit.

De kár tovább foglalkoznunk e czikkel. Ha a *Pesti Napló* netalán azért támadta volna meg a Kisfaludy-társaságot és Pálffy regényét, mert valamelyik regényíró dolgozótársának, például Ábrányi Kornél-nak, regényeit akarja kiadatni a társaság által, akkor figyelmeztetjük őt, hogy erre nézve először is szükséges a regények beadása, a szokásos bírálat végett. Ha kiadhatók, a társaság kapni fog rajtok, mert éppen nincs a jó regények bőviben, de ha bármely okból ki nem adhatók, bizonyára nem fogja kiadni a *Pesti Napló* cikkeitől való féltében.

OROSZORSZÁG VALLÁSOS VISZONYAI.

Moszkva, 1884 június havában.

Az orosz népnek látszólagos hitegysége alatt nagy ellentétek s mélyen beható szellemi mozgalmak lappangnak. A hivatalos egyház merev kérge azokat ugyan, a mennyire lehet, elfödi, de alatta fékezhetetlenül hullámszanak az egymásba szökkenő áramlatok, s a mily egyszerű kimondani a hagyományos tételt az orosz nemzet egy hitéről, épen oly tarka és bonyolult valóságban e nép vallásos életének képe. Legnagyobb részt nem a vallásos közöny felé irányúl itt a nyugalomból kizavart lelkiismeret. Az oroszoknak metaphysikai szükségei talán nagyobbak, mint a legtöbb más népé. Az uralkodó vallás, mai állapotában, őket ki nem elégíti, s a nyugtalan lelkiismeret, a táplálat nélküli vágyak a sötétben tapogatva, a legkülönfélébb mellékúton bolyonganak. Elégge ismertek az orosz ó-szertartású felekezetek (raszkol), és a különböző eretnek tanoknak legalább egy része. E szerény tanulmánynak nem az a célja, hogy kimerítően ismertesse az orosz egyház ellen a társadalom minden rétegében tevékeny visszahatás phásisait s a sokféle eltérő tanokat, a mi nagyszabású munka keretét töltené be, hanem csak az, hogy néhány vonással rajzolja a mai helyzetet, s valamint a sötétben forgó kereket egy villámsugár tisztán s mintegy pillanatnyi mozdulatlanságban tünteti föl, úgy világítsa meg az orosz népnek nagyrészt homályban végbe menő lelki vajadásainak mostani előhaladott állapotát.

* * *

I.

A vallásosság mélyen gyökerezik az orosz nép kedélyében. A sanyarú életviszonyok, melyek közt az állami létre fölküzdött, s legyőzte külső és belső ellenségeit, Ázsia nomád népeit, a zord éghajlatot, a szertelen, lélekszorogató térséget, s melyek közt még most is él, mélyen bevésték kedélyébe az emberi gyarlóság, az egyéni tehetetlenség érzetét. Vég nélkül kellett küzdenie csak a pusztá lét föntartásáért, az élet örömeit kevésbé ismerte mint más népek, s így ezeknél közönyösebb is lett a földi élet iránt. Türelmesen szenvedett, könnyen halt meg. De annál erősebben és elevenebben ragaszkodott túlvilági reményeihez. Nagy megnyugvás a földi szenvedésekben, mint Isten akaratában, szemben folytonos foglalkozás az Istennek, mint fölszabadítónak, eszméjével, ez az orosz vallásos érzület szilárd alapja. A keresztyénség, mint azt Oroszország átvette, byzanci kézzelfogható formáságában, e nép lelki hangulatának a pogányságból kiléptekor nagyon megfelelt, mert inkább hatott az érzületre, mint a gondolkozásra, főképp amazt táplálta és fejlesztette. A keleti egyház a népet változatos formaszerűségével minden életviszonyában megragadja, de a nélkül, hogy a lelkiismeretet kínozná, s nagy szellemi vagy erkölcsi erő kifejtést kívánna követőitől. Így az Isten a túlvilág eszméit mindig jelen tartja a hívő lelkében, inkább külső, de folytonos, hódolatot követel, mint belsőt, a tömeg finomítatlan érzületének könnyen hozzáférhető táplálékot nyújt, erkölcsi szigor által senkit sem riaszt el, s azért oly nép kedélyének, melyet az anyagi élet minden pillanata úgy szólva visszataszít, könnyű és tág menhelyet nyújt. Az egyház formaszerű követelményeinek, a sok böjtnök, keresztyetésnek, térdhajtásnak, gyertyagyújtásnak, imádságnak, szentkép-tiszteletnek a nép örömmel vetette magát alá, mert hisz egyebet vallása valóságban tőle nem követelt, ez foglalkoztatta folyton Istennel, kiből erősen és elevenen hitt s kívül e cselekvényekkel föntartotta a szünet nélküli összeköttetést. Nagy erkölcsi erő kifejtést az óhitű egyház híveitől nem követelt, még az egyházi szónoklatot is, melynek éppen célja a hit erkölcsi követelményeit kivonni, majdnem egészen el-

hanyagolta. Megfelelvén így az ember legmélyebb óhajának és gyarlóságainak egyaránt, az orthodoxia gyorsan összenőtt az orosz nép lelkületével. A népet nem vitte nagyon előre, maga sem haladt, sőt formaságában mindinkább megrögzött, de ő volt a nagy vígasztaló a föld nyomorúságaiban, a mely megadta a szükséges bátorságot egy kietlen és örömeiben szegény élet elviselésére.

Az orosz nép vallásos életének egyensúlya csak akkor zavartatott meg, midőn a világi hatalomnak, melyet korlátlanul hagyott mindig rendelkezni földi érdekei felett, karját látta behatni a nép hitének feltékenyen őrzött szentélyébe. Az orosz egyház a Nikon-fele reformmal, bizvást lehet mondani, az önásta árokba esett. Az előbbeni századokban nem tett semmit az irányban, hogy a népnek szertartási és pusztán érületi buzgóságába egy kis szellemi és erkölcsi tartalmat öntsön, s midőn a XVII. század közepe felé a könyvnyomtatásnak az egyházi használatba való behozása a szent könyvek szövegének átnézését és javítását tette szükségessé, a nép zöme a kéziratokba másolás közben beférkőzött hibákhoz mint hitágazatokhoz ragaszkodott, s daczára az 1667-iki moszkvai zsinat helybenhagyó határozatának, egynéhány millió hívő azonnal elszakadt a hivatalos egyháztól, s kezdetét vette a *raszkol*, mely nem csak föntartotta magát azóta, hanem folyton tovább terjedt. Se az egyházi átok, se a világi hatóság kegyetlen üldözései nem tudtak hatni az elpártolt hivekre. Nagy Péter reformjai a szakadást még mélyebbé tették. Mert midőn a nép érzelmeit mélyen sértő újításait avval tetézte, hogy az orosz egyházat is egészen világi rendszabály alá vette, abból úgyszólván a közigazgatásnak egy ágát, a papságból pedig hivatalnokokat csinált, akkor a raszkolnikok előtt tiszta volt a helyzet. Az egyház megszünt lenni, Antikrisztus uralma kezdődött meg; Antikrisztus pedig nem volt más mint I. Péter czár maga. Itt tehát már a nemzeti reactió összefolyt részben a sértett vallásos érületek kitorésével, s emezt hatalmasan szította.

A vallásos meghasonlás e két okához még egy harmadik járult, mely habár más forrásból eredt is, hatásában összefolyt a raszkol és a nemzeti párt áramlataival, s tetemesen öregbítette azoknak dülő hatását.

Ha a nagy tömegnek a régi orosz egyház eleget tett, úgy

mindig léteztek finomabb szerkezetű lelkek, a kik érezték az őket környező vallásos légkör nyomasztóságát és a kik a vallás elevenebb hatását óhajtották szellemi életökre. Valamint a zord éghajlat a nép életének legnagyobb részét az *izba* szűk falai közé szorítja, úgy a külső érdekeltség hiánya az orosz nép gondolatait is visszaszorítja a koponyába, s könnyen egészségtelen erjedésbe hozza. Nem csoda tehát, ha épen a fellengzőbb lelkekben gyakorivá lett a fakirszerű vallásos túlsapongás. Az úgynevezett *bozsie lyudi* (Isten emberei) és a *jurodivie* (Isten bolondjai), kik a nélkül, hogy egyházi rendhez tartoznának, Istennek szentelik életüket és alamizsnából élnek, koldusok és örültek közt tartják a középet. A nép részéről ez egyének mindig nagy tiszteletben részesültek. S habár a nép nem követi is tömegesen a vallásos túlbuzgóság ama végtelen példáit, mégis a tiszteletben, melylyel őket környezik, nyeri kifejezését azon sokszor öntudatlan visszahatás, melyet épen a népnek jobb részében az egyház rendes intézményeinek elfásulása keltett. A mit legritkábban tapasztalunk az orosz népnél, az a közönyösség a vallás iránt.

Midőn tehát a Nikon-féle szövegjavítások s később I. Péter czár egyházi rendszabályai megadták a jelszót az ellentétek kifakadására, akkor az említett három gondolatár egyesítette hatását, s a raszkolba ment át a pusztá formabuzgósággal együtt nem csak a sértett nemzeti érzület geniusa, hanem az elevenebb vallásos öntudat is. Ez adta a raszkolnak nagy erejét, ez tette lehetővé, hogy abban a legkülönfélébb, de, lehet mondani, a nép jobb elemei egyesültek, s hogy, habár a világi hatalom a raszkolt mint államellenes irányt a legújabb időkig üldözte, a nemzet többségének rokonszenve e küzdelemben a raszkolnikok oldalán volt.

A raszkolt képező különféle felekezetek eléggé ismeretesek már a külföldön is Oroszországot tárgyaló több jeles munkából. Nekünk elég csak arra utalni itt, hogy a raszkolba átmenő hívők ama két összetéveszthetetlen csoportja, tudniillik azok, a kiknek félénk lelkiismeretét és szűk látkörét a Nikon-féle szövegjavítások megsértették, és másrészt azok, a kik az orosz egyház holt formaszerűségéből üdébb vallásos élet után sóvárogtak, a raszkolnak mindjárt kezdetén természetszerűleg okozták annak első szétágazását a *sztároabriádcik* (6-szertartásúak) és a *bezpopovcik* (papnélküliek) felekezeteibe. Az

előbbiek hisznek az egyház további főnállásában, s magokat tartják hű képviselőinek és folytatóinak, míg a hivatalos egyház nézetök szerint, Antikrisztus szolgálatába szegődött. A bespopvociak ellenben azt tartják, hogy az egyháznak ideje Antikrisztusnak eljövetelével beteljesült. Malaszteszközei elvesztették hatályosságukat, tehát kiszolgáltatásuk végett papságra sincs szükség, s más úton kell keresni az údvöt. Ide szították mindazok, kik az egyház sorsa fölött kétségbeestek. S épen ez utóbbiak oszlottak föl később számtalan alfelekezetre, a szerint, a mint különböző úton keresték az egyház pusztulása okozta ür betöltését.

A raszkolnikok üldöztetésének története oly hosszú, mint létezésök. II. Katalin alatt nyerték az első megkönnyebbitéseket. Akkor állították föl a megkülönböztetés kártékony és nem kártékony secták közt. Az utóbbiak csak polgári jogaiktól fosztattak meg, de türetek, az előbbiek a büntető törvény szigorja alá estek. Csak a most uralkodó császárnak koronázása hozott az ártalmatlanoknak elismert sectáknak végleges enyhítést. Polgári jogaik egy részét visszanyertek, sorsuk további kedvezmények reményében legalább tűrhetővé lett.

Daczára viszontagságainak a raszkol kezdete óta szám- és tér szerinti kiterjedésben szakadatlanul nőtt. Pontosan a raszkolnikok számát meghatározni soha sem lehetett. Sokan az üldöztetés kikerülése miatt nem vallották magokat nyíltan azoknak, mások köztudomás szerint a hivatalos egyházon kívül állottak, de a helybeli lelkész elnézését megnyerték azáltal, hogy annak a hívők részéről járó egyházi jövedékeit megfizettek, úgy mintha szolgálataiban részesülnének. Egyéb-
bel az orosz falusi lelkészek nagy része nem is törődik. Végre mind az egyházi mind a világi hatóságok az igazgatásuk alatt levő terület egyházi viszonyait a valónál kedvezőbben szerettek mindig festeni, hogy előljáróik tetszését megnyerjék. Rendszeres gyakorlattá vált a raszkol apadását jelenteni évről évre, hogy e kedvező eredmény az illető egyházi vagy világi előljárónak betudassék. A legalaposabb és minden körülmény összevetése után lett becslések a különféle eretnekek összes számát körülbelül tizenöt millióra teszik, mely szám azonban inkább a való alatt, mint fölött van.

II.

A különféle elpártolt felekezetek az orosz nép jelen vallásos állapotának nagyon jellemző oldalát s legfontosabb tünetét tüntetik föl, de a lelkiismeretek nyugtalanságainak, a kielégítetlen aspiratióknak képét távol sem merítik ki. A felekezetek az uralkodó egyháznak külső, ösmert ellenségét kepezik, mely szám és minőség szerint elég veszedelmes ugyan, de melylyel könnyebben meg lehetne birkózni, ha a hivatalos egyház, mint egészséges szervezet, híveitől tántoríthatatlanul támogatva állana avval szemben.

Tényleg azonban az orosz egyház most nincsen harczképes állapotban. Ha külső épségét s egységét a birodalom általános intézményei s még a büntető törvény megvédi is, belső fejlődését és életét saját lényéből folyó mindenféle baj bénítja. Hogy az egyház állapota nem kielégítő, arra nézve (Oroszországban véleménykülönbség nincs, s csak a baj okait és terjedemét illetőleg térnek el a nézetek.

Hogy a művelt osztály egy része vallása iránt közönyös lett, azon nincs mit csodálkoznunk. Mindenütt észlelhető tünet, mely említést sem érdemelne itt, ha nem jegyezhetnénk föl ismét egy az orosz egyház sajátjaiból folyó árnyalatot. Az orosz vallás — s szándékosan nem azonosítjuk az orthodox vallással, — mai fejlődési stádiumban oly kevéssé hat be az ember lelki és kedélyéletének mélyébe, hogy a szellem mellette járhat a maga útján, s nem fog vallásos conceptióiban találni se támaszt, se gátat. Halljuk e tekintetben egy szellemes orosz írónak ítéletét, ki buzgó híve volt az orosz egyháznak (Fadajevnek névtelenül kiadott *Levelei Oroszország jelen állapotáról*): «Az orthodoxia nem foglal magában semmi okot a lelkeknek tömeges elpártolására az egyháztól. Az orthodoxia nem láncolja a hívőt se szellemi, se politikai tekintetben egy bizonyos századhoz. Polgári fejlődésének oly tág tért nyit, mint akár a legszélső protestantismus, azonfelül a hívőket egyesítvén az egyházban, erős köteleket képez köztök. Ily alapon az egyéni hitetlenség, mely mindig gyakori tünetemnyt fog képezni, semmi általános következményekhez sem vezet, elszigetelt pszichologiai tény marad, mely

se buzdító erővel nem bír, se okot nem szolgáltat arra valamely az egyház iránt ellenséges szövetkezetbe menni át, minthogy az egyház nemcsak nem gátolja a társadalmi előmenetelt, hanem azt föléleszti, megóván az erkölcsöséget, s megerősítvén a szellemi köteléket az emberek közt. Ha egyházunknak szabad keze volna, mint régente, minden valószínűség szerint megőrizte volna erkölcsi jelentőségét az úgy nevezett korszellemnek tolulásával szemben. De akkor egyháznak kellett volna megmaradnia, nem pedig függő polgári intézménynyé válnia, támaszát a hívők lelkiismeretében kellene találnia, nem pedig a világi hatalom oltalmában.» Hozzájárulván, hogy Oroszországban a büntető törvény az óhittől való nyílt elpártolást mint a polgári hűtlenség egy nemét fenýíti, azt tapasztaljuk, hogy különösen a müveltebb osztályokhoz számító sok ember hitével semmiképen sem törődik, s mégis vallása külső kötelezettségeinek félig szokásból, félig kényszerből pontosan megfelel. Ezeket illetőleg az orosz egyháznak megmerevülése annyiban még előnyére is van, a mennyiben számos tagját legalább külsőleg megtartja szertartásai és kegyzerei által befolyása alatt. Egyáltalában a templomoknak egész Oroszországban oly föltűnően sűrű látogatottsága nem szolgálhat mértékül azon az egyház és hívei közt fönnálló viszony megítélésére, mely itt most szóban forog. A hivatalos egyházhoz tartó nép zömében, mely vallásához belső szükségből erősen ragaszkodik, a létező állapotok hiányai nem éreztetnek öntudatosan, hanem inkább következményeikben mutatkoznak. Az öntudatosság itt is, mint minden közvélemény vagy közérzület alá eső téren, a gondolkozó és tisztábban érző kisebbség kiváltsága, s ebben kell keresnünk nyilvánulásait, melyekből megérthejük, hol látják a nemzet jobbjai a bajt, és miben keresik annak orvoslását.

A hivatalos egyház kebelében fejlődött abnorm állapotok legenyhébb bírálását ugyanezen egyház hivatalos képviselőitől, a papságtól, másrészt pedig, tekintve az egyházi és világi hatalom szoros kapcsolatát, a kormányhoz közel álló oldalról kellene várnunk. S mit találunk? Nem akarjuk hosszas idézetekkel terhelni e dolgozatot, s azért csak egynéhány jellemző és competens nyilatkozatot teszünk ide. Katkow, Oroszországnak legvérmesebb optimistája, Pobedonoszcewnek, a pétervári szent synodus főgondnokának és Oroszország

egyik legbefolyásosabb emberének meghitt barátja, kimondja (*Ruszki Vesztnik*, 1884 áprilisi füzetében): «Az orosz papság erkölcsi és szellemi színvonala a hatvanas évek óta is tetemesen süllyedt.» Szoloview, jeles theolog, a *Rusznak* egy cikkében (1882 szeptember 18.) így nyilatkozik: «Az egyház tekintélye nálunk annyira süllyedt, hogy még a hierarchiának legjobb képviselői is kétségbeesnek.» Az orosz klerus egyik legjelesebb tagja, Nikanoz, ufai püspök, pedig azt írja (*Pravoszlavnoe Obozrenie*, 1882 júliusi füzetében): «Oda jutottunk (a papság), hogy már senki sem akar réánk hallgatni».

A szlavophil iskola behatóan foglalkozott az egyház érdekeivel. Habár a raszkolt mindig szigorúan kárhóztatta, s a raszkolnikokat behatóan intette visszatérésre az egyház kebelébe, az egyházban szemlélhető minden bajért Nagy Péter rendszabályait tette felelőssé, melyek az egyházat rabigába hajtották, s azt minden önálló élettől megfosztották. A szlavophilek első s legjelentékenyebb generatioja közt, a negyvenes években, működött egy elsőrangú theologus, Chomjakow, ki az egyháznak ismét egészséges, nemzeti alapra való állításának követelményét valódi szellemi emelkedettséggel és mély tudományossággal hangoztatta, s megalapította a szlavophileknek e téren való nézeteit. Habár tehát, mint említettük, a szlavophilismus soha sem szitott a raszkolhoz, mégis nézetei sokban rokonok azokkal, melyek Nagy Péter idejében a nemzeti párt nagy részét a raszkol karjaiba vetették. A szlavophileket, a régiebbeket épen úgy, mint ez irány mostani képviselőit, az orosz egyház föltétlen híveinek kell tekinteniünk, s ők azt csak vissza akarják vinni Nagy Péter előtti függetlenségébe az egyházi tan és fegyelem terén, sőt a szlavophilek állították föl a tételt az orosz nemzetiség és az orthodoxia elválaszthatatlanságáról. Még Herzen Sándor is, a ki pedig csak pályája kezdetén állott a szlavophil táborban, és sokkal tágabb látkörrel bírt általában, mint a moszkvai iskola, azt mondta, a lengyel nemzetről szólva (*Byloe i Dumi*): «A catholicismus nem egyezik meg a szláv geniuszszal, fölolvasztólag hat reá».

S mint ítél a szlavophil iskola az egyház állapotáról? Íme a már föntebb idézett Fadejev tábornoknak egy idevágó nyilatkozata: «Az orosz köznépnél azon tünemény ötlük szembe, hogy öntudatos életnek, oly életnek, melyben van

némi szellemi mozgékonyság, melyben erkölcsi események találhatók föl és szellemi kapcsolat az egyének közt, a lakoságnak csak azon része örvend, mely átment a raszkolba. Csakis ez emberek alkalmasok a föld dolgaiban is kezdeményezésre és barátságos együttműködésre, és azért megrendíthetetlenek mint erőd, a fölforgató politikai tanokkal szemben is. Az orosz közember azért megy át a raszkolba, hogy kielégítthesse lelke sovárgását öntudatos vallásos élet után, melyet mostani külsőségekben elmerült honi egyháza neki nem nyújthat», és tovább: «az egyház, mint a hívők egyesülése, nálunk elvont és a gyakorlatban föltalálhatatlan fogalomná vált».

Nincs jellemzőbb dolog az egyház tehetetlenségére nézve a raszkollal szemben, mint ama viták, melyek Moszkvában tél és tavasz idején rendszeren folynak raszkolnikok és orthodox papok közt. Komoly jelentőségek e vitáknak már csak azért sincs, mert alig két-háromszáz eretnek vesz azokban részt s ezek is majdnem kizárólag moszkvai lakosok. A millióknak tudomására sem jutnak, s az egész intézmény inkább a hívők épülésére szolgál, mint az elpártoltak visszaterítésére. Különbben e vitatkozások a legvilágosabban mutatják, mennyire képtelen az orosz egyház behatni a raszkol igazi lényegébe. A raszkolt, mint eretnek tant tárgyalja. Kiváló theologusokat küld ki a küzdterre, s ezeknek nem esik nehezökre a nagyrészt egyszerű eszmejárású s olvasatlan ellenfelet tudományosságokkal, idézetekkel s egyes dialektikával agyonbeszélni. S mégis a vitáknak hatása majdnem semmi. A raszkolnikok, többnyire szintén egy szóvivő által képviselve, ki azonban soha sem pap, a szent írást meglehetősen ismerik s avval még csak vissza tudnak vágni. A többi tudós és bonyolult fejtegetés azonban majdnem egészen kárba vész, s mint egy «ceterum censeo» hangzik mindig vissza a raszkolnikok oldaláról az Antikrisztus uralmáról szóló vád. Előfordul néha egy-egy megtérítési eset a melyet pompával ülnek meg s az újságok kellőleg a közönség tudomására hoznak. A napról napra elpártoló százakról nem szól senki.

III.

Hogyan viseltetik a kietlen vallásos állapotokkal szemben a műveltebb társadalmi osztályok azon része, a mely se

a szlavophil párthoz nem szól, se teljes közönyösségben nem kereste megnyugtatását?

A raszkol első idejében ahhoz számos előkelő család is átpártolt. Az úgy nevezett *pomoriáni* (tengermelléki) felekezetnek ők képeztek magvát s Nowgorod városa volt e vallásos Fronde székhelye. E felekezet a papnélküliekhez tartozik, de kezdetről fogva s még ma is (lásd Mackenzie Wallace, *Oroszország XX. fejt.*) kevésbé rideg állást foglalt el a világi hatalommal szemben, s ebben különbözött a *theodosiánoktól*, a bezpopovciak másik főágától. Az udvari és szolgálati érdekek lassanként az előkelő világot a raszkoltól elvonták, s már II. Katalin idejében alig található ismert nevű raszkolnik. Jelenleg a raszkolnikok legelőkelőbbjeit s anyagi erejüket képezi jószámú gazdag kereskedő Moszkvában s a belső tartományvárosokban.

De azért az udvari élet mánora sem tudta elnémítani egészen, különösen az ideges, előkelő hölgyvilágban, azon kedély- és lelkiismeretbeli szükségleteket, melyeknek a pápa szertartásai kielégítést nem nyújtottak. Midőn II. Katalin czárnő alatt a Nyugat-Európából kiűzött jezsuiták Oroszországba jöttek, jól elkészített talajt találtak tevékenységöknek. Számos előkelő család áttért a katolikus vallásra e század elején, sőt többen a jezsuita rendbe léptek. Az óhittől való eltérést fenyítő törvény e katolikusokat nem sújtotta, mert társadalmi állásuknál fogva «közelebb voltak az ostor nyeléhez, mint végéhez». A jezsuitákkal ugyan az áttérés divata is kiment, az akkor áttértek ma már mind kihaltak. De divatba jött akkor a gyermekeket is katolikus papi nevelők gondjaira bízni, s ezeknek hatása még ma sem enyészett el, mint alantabb fogjuk látni. Az idő-sorrend megtartása végett még a *redstockismusról* kell előbb említést tennünk.

A Schleiermacher-féle pietismus is bejutott a maga idején Oroszországba, sőt Krüdener asszonyoság I. Sándor császár kedélyét is megnyerte annak, de szárazsága nem tudott akkor sikeresen vetélkedni a jezsuitáknak a lelket sokkal hizelgőbben körülfogó tevékenységével. Csak újabban tudott Oroszországban egy a nyugateurópai evangelismussal rokon irány lábra kapni, melynek lord Redstock volt apostola. Személye és angolországi szereplése a nemes lordnak eléggé ismeretesek, s itt csak oroszországi viselt dolgairól akarunk említést tenni.

Lord Redstocknak anyja, ki szintén a keresztyén szó-
noklatnak szentelte életét, megismerkedett Angolországban
egy orosz pappal, ki azután összeköttetésbe hozta Redstocké-
kat Paskov grófnővel, egy szintén vallásos táp után sovárgó
pétervári nagyvilági hölgygyel. A grófnő Redstockot meghívta
Pétervárra, hova ez megérkezett, ha nem csalódunk, az 1870-ik
év telén. Azóta évenként elrándult Oroszországba 1876-ig, a
mely évben személyes kellemetlenségek e missiója föladására
készítették.

Redstockot Paskov grófnő hozta divatba, s mondhatni,
hogy ő is tartotta fönn a «szónokló»-t szereplésének egész
ideje alatt, mert a lordnak személyiségében nem volt semmi
olyan, mi képes lett volna megszerezni s megtartani neki azou
előkelő közönség figyelmét, mely szónoklataira sereglett.
Igénytelen külsejében hallgatóinak saját ítélete szerint, nem
volt semmi megnyerő. Az ékesszólásnak még csak elemeit
sem bírta, szónoklatai az elaltatásig unalmasak voltak, s
azonkívül éktelen angolos francia nyelven előadva. Redstock
iránya tisztán protestáns-pietistikus volt. Alaptétele: az ember
üdvözül a Krisztus megváltó halálában való eleven hit
által, mely tételt a végtelenig aprózta és bővítette hosszadal-
mas előadásaiban. Ezek mindig két részre oszoltak. Az első
általánosabb tartalmú. Ezután fölszólítás következett a hall-
gatósághoz, hogy azok, a kik el kívánnak menni, menjenek,
mely fölhívásnak, egy szemtanú szerint, a hallgatóság legna-
gyobb része mindig megfelelt. Ezután következett az intimebb,
szigorúbb, ekstatikus rész.

Mint az uralkodó lelki állapotoknak egyik jellemző bi-
zonyítékát hoztuk föl, hogy daczára, az őszinte buzgóságon
kívül, profétaszerű és elragadó tulajdonságok teljes hiányának
Redstockban, e férfi mégis oly benyomást tudott tenni, hogy
a pétervári előkelő világ jelentékeny része kitartással követte
tanfolyamait, hogy a «jó tonus» megkívánta a szónoklatokra
eljárni s hogy még most is, daczára annak, hogy a proféta
szava nyolcz év óta elhangzott, elég számosan követik útmu-
tatásait. E «nagyvilági raszkol» Pétervárt hanyatlóban van
ugyan, de még távol sem enyészett el. E tan már keletkezésé-
nél fogva a fővárosra szorítkozott, s még Moszkvában is csak
egynéhány oly követőre talált, kiket családi kötelek fűz a pe-
tervári főbb redstockistákhoz. A redstockismusnak, bár nem

volt ment némi komikumtól sem, mégis határozottan megvan azon jelentősége, hogy számos, az udvari és nagyvilági élet lázától elkapott embert, ki azt lelki szükségből kereste föl, erkölcsileg föntartott.

A katolikus és az orthodox egyház közt lényeges különbség van azon fölfogásban, melyet a keresztyenség e két nagy ága egymásról táplál. A római egyház a schisma óta is mindig sérthetetlen egésznek tekintette magát, mely a pápa főhatósága alatt az egyházi tekintélyt egész terjedelmében gyakorolta. Sőt az egyházi hatalom legnagyobb fejlődése talpon követte a nyugati és keleti keresztyenség végleges elválását. A byzanci egyházat Róma mint egészen kívül állót és eretneket tekintette. Másképen a keleti egyház. A schisma, mintha magával vitte volna annak lelkét. Követői hűn ragaszkodtak hozzá. Hiszen a szakadást nem a «filioque» okozta, hanem a keleti és nyugati keresztyensegnek egészen különböző vallásos temperamentuma. De az egyház fejlődése keleten minden irányban megállapodott. A keresztyén tant az első hét általános zsinat határozataival befejezettnek tekintette, a hittanítást elhanyagolta, a hittérítést meg sem kísértette. Azonkívül mindenütt majdnem felénken odasímult a világi hatalomhoz. A szakadás sajtó érzetét soha sem tudta, sőt nem is iparkodott legyőzni; a két egyház egyesülése folytonosan foglalkoztatta. Míg a római egyház saját erejének és épségének öntudatában az egyesülést, melyet ő is forrón óhajt, mint a keleti egyház alávétését képzeli, ez utóbbi a nyugati egyházat csak mintegy a pápaság lidércznyomása alatt levőnek tekinti, melynek megszűntével az egyesülés önként bekövetkeznék, mint két részé, mely hatalmasan vonzódik egymáshoz.

Sőt a keleti egyházban, s különösen a klérusban, mindig voltak olyanok, kik a schismát egyenesen a konstantinápolyi patriarcháknak tudták be bűnül, s kikben erősebb lévén az egyház épségének gondja, mint a keleti separatismus, azt tartották, hogy a keleti egyháznak kell megtennie a közeledés felé az első és nagyobb lépést. Ezt előre bocsátva, emlékeztetjük olvasóinkat arra, mit föntebb a jezsuiták nevelői működéséről mondtunk. E nevelés nagy hatást gyakorolt nem csak azokra, kik abban részesültek, hanem környezetekre és utódjaikra is. Ezeknek vallásos érzete új melegséget nyert a föladatukat itt ez idegen téren is buzgón szem előtt

tartó katolikus papok behatása alatt, s habár nem tértek át többé a katholicismushoz, mégis mély benyomását nyerték azon ellentétnek, melyet a jelenlegi orosz egyház langyossága és a katholicismusnak a lelkek mélyét fölkavaró heve közt észleltek, s nem csoda, hogy ezen, legnagyobbbrészt a magasabb körökhöz tartozó csoport belsőleg a katholicismushoz szított, és szít ma is. E katholisáló elem kiterjedésben újabban inkább nyert mint vesztett s habár nincsenek is ma már jezsuiták, kik azt szíthatnák, vannak orosz theologusok, — és pedig nem a klerushoz tartozók, mert ezeknek az előljáróság csakhamar útját állaná, hanem világiak, — a kik a theologia és történet fegyverével küzdenek a schisma jogosultsága ellen, s ama inkább kedélyszülte mozgalomnak adnak tudományos alapot. Ezek közt jelenleg első helyet foglal el Szoloviov V., a hírneves orosz történetírónak fia. Nincs ez iránynak olyan kiterjedése, előreláthatólag nem is lesz, hogy tömeges katholisálástól felhetne Oroszország. De ez iránynak is a vallás ügyéért buzgó, válogatott kedélyek képezik követőit, s azért mint erős vonás mutatkozik Oroszország vallásos állapotainak képében.

IV.

A raszkolon kívül álló orosz secták, habár követőik száma szerint mind együttvéve sem közelítik meg a raszkolt, mégis több tekintetben nem kevésbé érdekesek, mert azon végletekben, melyekre sokszor vetemednek, tanulságos bepillantásokat nyújtanak az orosz lelkület oly mély és sötét redőibe. A merre a fa hajlik, oda esik. Az oroszországi vallásos mozgalmak folytonosan azt mutatják, mily szívosan ragaszkodik az orosz vallásosságának hagyományszerűleg meghatározott, számtalan külső kifejezéséhez, s mily szertelenül bolyong képzelőtehetsége és semmi következménytől sem riad vissza, ha egyszer szakadást mutat a gát, ha a bevett eszmék egyensúlya külső vagy belső okok miatt meg van ingatva.

Nem hasonlót tapasztalunk-e az orosz nép politikai lelkiismeretében? Nem látjuk-e az orosz történet egész folyamában a legújabb időkig, mily határtalan türelemmel, mondhatni apathiával viseli az orosz a meglevő állapotok legsúlyosabb kinövéseit is, s mily romboló a politikai malcontentismus, ha

egyszer kitör?» Mérsékelt ellenzéke» Oroszországnak mindeddig nem volt.

Az orosz secták, habár függetlenül fejlődnek a raszkoltól mégis abból, és nevezetesen a bezpopovciak ágából folytak ki. Azon raszkolnikok, a kik az igazi egyházat megszüntnek, Antikrisztus uralmát eljöttek hitték, s azt vallották, hogy a lelki üdvöt immár más úton, az egyházon kívül, kell keresni, avval megadták a jelszót a lélek nyugtalanságától fölkorbácsolt képzelőtehetség legfektelenebb kicsapongásaira.

Nagy számban keletkeztek azóta, és keletkeznek még ma is, Oroszországban a secták. Csak Éjszakamerika mutatott ehhez némileg hasonló tünetényt, habár az angol-szász higgadtság annak egészen más jelleget kölcsönzött.

Nem akarjuk itt felsorolni az orosz sectáknak tarka seregét, nem azoknak tanát előadni. Nagyrészt ismertek azok, némelyekről még helyben is alig lehet szerezni értesítést. Csak azon irányt szeretnők jelezni, melyben e mozgalom fejlődik, s azon állást, melybe az a világi és egyházi hatalommal szemben helyezkedik.

Oroszországban már régebben fölállították a megkülönböztetést az ártalmatlan és a kártékony secták közt. Az elsőkhöz számítják azokat, melyeknek tana legalább az általános keresztyén alapon megmaradt, vagy tisztán a vallásos és erkölcsi térre szorítkozik, mint a *stundisták*, *molokánok*, maga a raszkol stb. Kártékonyoknak tekintetnek azok, melyek az eretnekséget az állami és polgári intézményekre is átviszik, s azoknak tettelesen vagy csak passivitással is ellenszegülnek. Ez utóbbiak természetesen szigorúabban, habár, mindjárt kimondhatjuk, épen oly sikertelenül üldöztetnek, mint az előbbieket.

A sectákra nézve is áll, a mit a raszkolt illetőleg volt alkalmunk megjegyezni, hogy kiterjedésökről nehéz még a kormánynak is pontos adatokat szerezni. Az eretnekek részben bújdosnak; a hatóságok restellik öszintén bevallani a baj nagyságát, s még inkább előmeneteleit. Így az adatok csak későn gyűlnek, mikor a dolog már szemet szúr, mire azonban napvilágot látnak, akkor sokszor meg nem bízhatók többé, mert időközben a tényállás ismét megváltozhatott.

V.

Ha azt kutatjuk, mennyiben autochthonok a különféle secták kiinduló pontjai és tantételei, azt fogjuk találni, hogy az új vallásos táplálék iránt való fogékonyság a nép egy részében oly nagy volt, hogy az ép oly könnyen engedett a szeme alatt ható idegen eszmék impulsusainak, mint az otthon egyes lelkesült és ihletett, vagy néha pusztán őrzöngő emberek agyában szülemlett tanoknak.

Az idegen származású eretnokségek közt legfontosabb a *stundismus*. A chersoni kormányzóságban lakó német telepítvényesek kebeleből indult ki a hatvanas évek elején, s gyorsan terjedt a körülakó orosz nép közt. Követőinek száma azóta szünet nélkül, s különösen az utolsó két-három évben tetemesen szaporodott. A chersoni kormányzóságból kiterjedt ma már a volhyniai, podoliai, mohilevi, csernigori és kievi tartományokba.

A stundismus protestans-rationalisticus alapon áll, de nagyon hajlik az anabaptismushoz. Hívei újjá keresztelkednek. Csak a Szentírás tekintélyét ismeri el, s a protestantismustól leginkább abban különbözik, hogy nem fektet oly nyomatékot a tevékeny hitre, s, az oroszoknak a radikalismushoz való hajlamával, sokkal inkább előtérbe helyezte a tan tagadó oldalát, szigorúan kivétvén a vallásos gyakorlatból mindazt, a mi a Szentírásban nincsen világosan kifejezve.

A stundisták nagyobb anyagi jólétnek örvendenek, mint az őket környező orthodox nép. Jobban művelik földjeiket, takarékosabbak, nem részegesek, pontosabban fizetik adóikat, iskoláik jobb karban vannak.

Hasonlót tapasztalunk a raszkolnikokat illetőleg, hasonló mutatnak föl a többi secták is mind, kivéve csak azokat, melyek az anyagi jólét vagy az általános erkölcsi elvek megvetését egyenesen zászlójukra írták. Ha melleleg megjegyezzük, hogy még az oroszországi tatárság is józanság és munkakedv tekintetében túlesz az oroszokon, a katolikus lengyelekről és a német és finn protestánsokról nem is szólva, ahhoz majdnem azon következtetésre jutunk, hogy az orosz birodalomban képviselt valamennyi vallásos rendszer és irány közt, épen a

hivatalos orthodox egyház mai állapotában legkevésbé alkalmas a népben fekvő anyagi, erkölcsi és szellemi rugók sikeres tevékenységének serkentésére.

Igaz, hogy a mindenféle felekezetek erkölcsi fölényének egy részét azon általános tüneménynek kell betudnunk, mely szerint minden új tan, ifjú, friss erejénél fogva, hatalmas lökést szokott adni követőinek, épen azért mert egy erélyes akaratmegfeszítéssel elszakadnak valamely régi, elégtelennek bizonyult, rugóiban eltompult állapottal. Azonkívül sok esetben maga az üldöztetés föntartja az erkölcsi színvonalat, s gátolja az elsatnyulást. De a raszkol már kétszáz esztendő, s erkölcsi súlyedést eddig nem mutatott.

A stundistákkal legrokonabb a *molokánok* felekezete. Ez is a protestáns szabad vizsgálás elvéből indul ki, ez is gyökeresen vonja ki ez elvnek minden következményét. E tant a legtisztább rationalismus tünteti ki, s követőinek általán véve magas az erkölcsi színvonala. A molokán secta a múlt században keletkezett, s eddig leginkább Szamáza és Szazátor kormányzóságokban van elterjedve. Onnan csak legújabban húzódtott nyugat fele a birodalom központi tartományaiba. A molokánok két ágra oszlottak; a *szombatosokra* (szubbotniki) és a *vasárnaposokra* (voszkriszniki). Az előbbieket több tekintetben hasonlítanak a mi erdélyi szombatosainkhoz. Az egyházat szellemileg fogják föl, s tekintélyül csak az ó-testamentomot fogadják el, a mely szerint tartják bűjtjeiket is.

Ezeknél elterjedtebbek és érdekesebbek a vasárnaposok, kik az új-testamentomot is az ó-szövetség mellé helyezik, de mind a kettőt a legfesztelenebb szabadsággal értelmezik. Bőjtölnek, de csak egészségi szempontból. Nem ismernek vallásos titkokat. Nincsenek sem papjaik, sem templomaik, sem szent képeik. Mindenki pap, imádkozni mindenütt lehet. Más hitűek iránt a legnagyobb türelmességet tanúsítják. Legfőbb törekvésüket anyagi és erkölcsi emelkedésükre fordítják, s e tekintetben ők is jelentékeny sikert tudnak fölmutatni.

Legújabb időben a molokánok Szibériában is terjednek, s ott idővel nagyon becses gyarmatosító elemet képezhetnek. Szám szerinti megbízható adatok e sectákra nézve is hiányoznak.

VI.

Az úgynevezett kártékony secták gyakorlati jelentősége sokkal csekélyebb, mint az imént megbeszélteké. Hit- és erkölestanuknak túlzásai okozzák, hogy a nép tömegét soha sem fogják magokkal ragadni. De létezésök, és folytonos szaporodásuk nagyon tanulságos symptomáját képezi azon szellemi ingatagságnak, melybe az egész nép az egyház tespedésének következtében jutott, s mely épen az egyéni különböző indulat szerint majd csendesebb és egészségesebb újítások karjaiba vezeti, majd örült agyrémeknek veti martalékul a hívőknek, és főképen a hinni akaróknak kormányvesztett lelkiismeretét. A kártékony felekezetek az orosz dissidensek szélső balszárnyát, a vallás nihilistáit képezik, s mint látni fogjuk, még politikai elveikben sem tagadják meg az analogiát a forradalmárokaival, ámbár a gyakorlat terén erőszakoskodásra nagyon ritkán vetemedtek.

A «kártékony» elnevezés az illető sectákra nézve mind- eddig polgári és büntetőjogi jelentőséggel birt. Ez nemsokára meg fog változni, a mennyiben a múlt évi május 3-iki császári ukáz értelmében, mely a sectansoknak polgári jogaik egy részét visszaadta, a törvényhozásnak evvel ellenkező eddigi határozatai változtatást fognak szenvedni. Az államtanácsban kidolgozott módosítások a jogi különbséget a kártékony és nem kártékony secták közt elejtik, úgy hogy az előbbieket követői által elkövetett, s a fönnálló törvényeket sértő cselekedetek egyszerűen az általános büntetőjog szabványai alá esnek ezentúl.

E secták tarka sokaságát felsorolni nem csak hosszadalmas volna, de talán lehetetlen is. Folytonos összeütközésben élván a hatóságokkal, tanukat és létszámukat titkolják, vagy a birodalom leglakatlanabb vidékein bujdosnak. Azonkívül folyton szétágaznak és módosulnak.

Itt tehát példaképen oly secták jellemzésére fogunk szorítkozni, melyek vagy újonnan keletkeztek, vagy pedig terjedések által a figyelmet újlag nagyobb mértékben magokra vonták.

A raszkolnikoknak östypusa az, mely a *begunok* (futók)

felekezetében mindig megújul. Az első raszkolnikok, s velök a Nagy Péter üldözte nemzeti pártbeliek egy része is, megfutamodtak, hogy kivonják magokat a gyűlölt új egyházi főnhatóság, s a vele szövetkezett Antikrisztus kormánya alól. A szökevények éjszak felé, különösen Olonce kormányzóság erdeibe menekültek; s így folytatták kényszerből a kietlen éjszakon az orosz nép nagy telepítő munkáját, melyet az addig, állami létezése óta, békében és háborúban szakadatlanul vitt végbe Közép- és Dél-Oroszországban. A világi hatalom karja az összeírás alakjában itt is lassan utolérte a menekülőket, s azok mindinkább éjszakfelé húzódtak, egy részök egész a Fehér tengerig. A II. Katalin császárnő nyújtotta kedvezményeket az eretnekeknek egy vakbuzgó töredéke, mint Antikrisztustól jövőket, el nem fogadta. Ekkor alakította egy Efthimie nevű paraszt a *Beguni* vagy *Stranniki* (bolygók) nevű sectát, melyhez a raszkol legfanatikusabb hívei csatlakoztak. Lakatlan vadonba húzódtak vissza, újjá keresztelkedtek, semmi főnhatóságnak sem vetették alá magokat, a többi raszkolnikokat is eretnekeknek nyilvánították, és communismusban éltek. E secta azóta főtartotta magát, s jelenleg legtöbb követője a jaroszlávi kormányzóságban van. Számszerint nem csak szaporodtak, de az utóbbi években két új secta keletkezett kebelében, melyet addig amavval összetévesztettek. De valóságban a beguniktól egészen különváltak, s más elnevezést is vettek föl, a *neplatelscsiki* (nemfizetők) és a *lucsinkovci* (fenyőfáklyások).

A neplatelscsikik a permi kormányzóságban bukkantak föl a jobbágy-fölszabadítás idejében. Habár a császárt ők is Antikrisztusnak tartják, azért az 1861 február 19-iki császári manifestumból mégis a magok előnyére kibetűzték, hogy a czár maga eltörült minden adót, s minden polgári kötelezettséget. Hasonló fölfogás uralkodott akkor a parasztság nagy részénél, mert hisz a változás sokkal gyökeresebb volt, mintsem hogy a nép tömege annak igazi mértékét azonnal megérthette volna. A neplatelscsikik csak messzebb mentek, — és megtagadtak minden adófizetést. Az adó behajtását többnyire nyugodtan türik, de előfordultak fegyveres ellenszegülés esetei is. Minden kötelezettséget egyház, állam, társadalom iránt tagadnak, még neveiket is elvetik, s a cselekedetnek csak egy jogosult indokát ismerik el: az egyéni szabad aka-

ratot. Egy hivatalos jelentése a permi kormányzónak 1881-ben negyvennyolcz családra teszi számukat, kik mint adót nem fizetők be vannak írva, de óvatosan hozzáteszi maga, hogy bizonyára számosabbak.

A következetességben más téren még egy lépéssel tovább mentek a lucsinkovciak. Ők is a legmerevebb tagadást tanúsítják az előljárósággal szemben, s erdőkben bujdosnak. Mindannak mihez egyházi vagy világi hatóság közbenjárása bármi módon fér, mindannak, mi után csak bármi nemű adó is szedetett be, még érintésétől is gondosan tartózkodnak, s így például imáikhoz nem gyújtanak gyertyákat, melyek szerintök meg vannak fertőztetve, hanem fenyüvázsukat (lucsina). E szokásától nyerte a felekezet elnevezését. A *luesnikovci-k* idegen gyermekeket is szoktak elvinni magokkal rejtekeikbe a végett, hogy ne csak önmagokat óvják a tisztátalanságtól, hanem mindinkább szaporítsák Antikrisztus elleneinek számát. Könnyen érthető, hogy e szokásuk alapján rájok is költötték a rituális gyermekölés meséjét, melynek azonban, mint hitelesen bizonyított, a legcsekélyebb alapja sincs. E rajongók, a hatóságok tanúsága szerint, rendkívüli bátorsággal viselik az üldöztetést, melynek más polgárjogi szempontból is nagyon ki vannak téve. E sectának van egynéhány száz követője a jekaterinburgi kormányzóságban.

Az eddigi példákból is láttuk, hogy minél hóbotosabb valamely felekezet tana, annál közelebb találjuk követőinek lakhelyeit a birodalom éjszak és keleti határaihoz, hol végtelen kiterjedésű majdnem lakatlan vidékek, rengeteg erdők lehetségessé teszik még némikép a társadalom kötelekein kívül való helyezkedést. Minthogy ázsiai Oroszország e föltételeket még sokkal nagyobb mértékben nyújtja, természetes, hogy a felekezetek nagy része Szibériába is átszivárgott, sőt hogy ott is alakultak új secták. Ez utóbbiakat akarjuk még egy-két példával illusztrálni.

A jelen század közepén barangolt az orenburgi kormányzóságban egy Thoma nevű hírheft rablófőnök, ki viszon tagságteljes pályájának egy forduló pontján, midőn már nagyon sarkán volt a rendőrség, — új sectát alapított. Társaival Szibériába szökött, ott többen csatlakoztak hozzájok, s jelenleg *usinei* elnevezés alatt ösmeretesek. Miben áll hitük, arról nem szól a hír, de szigorú életmódjuk által tűnnek ki.

Nemrég egy érdekes secta alakult Szibériában, legnagyobb részt deportált egyénekből. Nevük *csiszlenniki* (csiszló = szám), mely elnevezést onnan nyerték, hogy, nem tudni miért, más hónap és napszámítást hoztak be. E secta is kevéssé ismert, mert követői nagyon titkolódnak. Mégis a meglévő adatok szerint tanukból a következő tétel vehető ki tisztán, melyek egy érdekes okiratát képezik azon fajta szellemi kifíczamodottságnak, melynek Oroszország különösen kedvező termőföldje. A próféták jósolta idők már beteljesültek. Az utolsó ítélet már végbement. Az egyház már az égbe véte-tett föl. Az igazultak is már élvezik mennyek országát. Kik most a földön élnek, azok elkéstek. Azoknak már kár az éggel törödni. Ezentúl csak a földi jólétről kell gondoskodni. A világi és egyházi főnhatóság elmellőzendő, mert akadályát képezi a földi jólét megvalósításának.

E tanban már valóságos torzképpé fajult a bezpopovciak alaptétele az egyház végéről.

A csiszlenniki-k ügylátszik teljes kommunizmusban élnek. Gyermekeiket közösen tartják, s hogy még az atyai tekintélynek is elvegyék alapját, oda törekszenek, hogy, a mennyire lehet, senki sem tudja kinek fia.

A helyett, hogy a secták tömkelegébe még tovább bocsátkoznánk, nézzük egy tömörített kis keretben, mily zürzavart képesek előidézni a vallásos fogalmak terén a hagyományos tekintély elgyöngülése, s egy mély metaphysikai szükségletekkel bíró faj képzelőtehetségének féktelen kicsapongásai.

Előttünk van egy múlt évi kimutatása a felekezeti viszonyoknak a jenszei kormányzóság minusinszki kerületében. E kerület azért vonta magára épen a figyelmet, mert a kedvező telepítési viszonyok következtében a jövevények tarka serege, s ezek közt sok dissidens, özönlött oda az ötvenes évek óta. A hivatalos adatokat, melyeket Prugávin közöl a *Djelo* című szemle 1884 márcziusi füzetében, azon megjegyzés előzi meg, hogy az itt felsorolt eretnekek száma mindenestre a való alatt van, mert sokan a megszámlálás alól kivonták, vagy pedig orthodoxoknak vallották magokat. Béirva van a nevezett kerületben 58,338 orthodox és 3002 eretnek. Ez utóbbiak közt: molokán 1041; ó-szertartású raszkolnik 816; feodorovci 350; begumi 200; szkopci 30; duchovnie chistiane 1;

pomoriáni 50; fedoseievei 25; filippovei 5; csiszlenniki 6; usinci 300; pusztinniki 200.

Oroszország nem minden egyes kerületének van ily dús választéka a minden ízlésnek megfelelő üdvözülési rendszerekből, de az egész birodalom felekezeti állapotait e «mikroszkosmus» elég hiven tükrözi vissza.

VII.

Az orosz nép nagyon babonás. Nem csak mint minden nép. A babona sokkal inkább fogva tartja lelkét, s mindazon lelki erők, melyeket a vallás nem tudott a maga csatornájába vezetni, mindazoknak szellemi és kedélybeli izgalmait, a kik nem keresték kielégítésüket valamely sectában, elposványosodásukban a legsötétebb babonának szolgálnak melegágyúl. A dél-olasz nép szintén részben babonává alázta le vallását, de inkább mindennapi anyagi szükségleteihez képest rántotta azt le a maga színvonalára. A szent képnek gyertyát ígér, ha meghallgatja kérését, összeszidja vagy duczba állítja, ha nem teljesíti kívánságát. Bizalmaskodik bálványával. Sokkal transcendentalisabb az orosz nép babonája. Kívánságainak teljesítését, szükségleteinek kielégítését az is babonás úton keresi, de teljes megadással a túlvilági ágens akaratában, mely ellen soha sem lázad, mely előtt mindig retteg. S habár az orosz is vallásával visszaél babonás czélokra, s még a poloskát és svábbogarat is papja által üzeti ki, mire, sajnos, papjainak nagy része egész keszséggel vállalkozik, úgy mégis ez legcsekélyebb részét képezi babonás világának. Ez benne általában független a keresztyén fogalmaktól s valóságos élő pogányságnak nevezhető a keresztyén fölszín alatt. A bozsie lyudi és a jurodivie még kapcsolatban állanak az orthodox hittel, s abban a fakir intézményt képviselik. De a mellett létezik a boszorkányok, igézők, kuruzslók, varázslók, ördögűzők egész serege, kik a nép közt garázdálkodnak, kikben az hisz és kiktől fel. Lehetetlen elmeilőzni az orosz babona tanulmányozását, ha az orosz nép lelki életének teljes képét akarjuk nyerni. Itt arra kell szorítkoznunk, hogy ezt a világot is jelezzük, mert tüzetesebb megbeszélése messze vinne ez áttekintés szorosabb tárgyától, s azt egy külön dolgozatnak

kell föntartanunk. Annak illusztrálására, hogy a babona uralmának mennyire kedvez a nép vallásos életének elfásulása, álljanak itt végül befejező szavai Leszkov N., kitűnő orosz néppszichológus egy *Daemonománok* című dolgozatának: «Mind ezen sötétséget (a babonát) csak Krisztus világossága oszlathatja el a családban, az iskolában és a templomban . . . Legyen bár a templomnak szalmafedele, de áradjon belőle élő hit, nem pedig ‚ærariális‘ vallás, mely elől minden igazi étellel bíró lélek visszariad s menekül a merre a sors viszi.»

RAJECZI ISTVÁN.

TANULMÁNYOK NÉPÜNK ÉLETVISZONYAIRÓL.

A NEMZETISÉG.*)

Oly országban, minő hazánk, különös érdekekkel bír a nemzetiségi viszony. Fokozza az érdeket a néhány évtized óta Európaszerte nyilatkozó nemzetiségi mozgalmak és törekvések gyors erőrekapása, mely míg egyrésztől szétmállott nagy nemzetekből egységes, hatalmas államokat alakított, másrészt nem egyszer mint a tényleges történelmi fejlődés és államalakulás merő tagadása, hiú álmokkal s ábrándokkal igyekszik megzavarni a honpolgárok békés tömegeit és fölforgatni a jogos alapokon nyugvó tényleges állapotokat.

De bármily fontos szerepet játszik a nemzetiségi kérdés napjainkban, a nemzetiség fogalma mind ez ideig vitás fogalom. Politikai nemzetiséget az állam határán belül csak egyet ismerhetünk el s ez Magyarországon a magyar. Mind az, a ki csak a magyar állam kötelekébe tartozik, legyen bármilyen eredetű és beszéljen bármilyen nyelvet, politikailag a magyar nemzet tagja. De ezzel a kérdés nincs eldöntve, a politikai nemzet tág keretén belül vannak nemzetiségek, melyeknek létezését tagadni nem lehet, létjogát kétségbe vonni pedig csak a nyers erőszakra való hivatkozással lehetne.

Sok fontos érdek fűződik ahhoz, hogy a nemzetiségek számarányát meghatározni próbáljuk s alapos vizsgálódásunk tárgyává tegyük, hogy tömörülések, foglalkozásuk, műveltsé-

*) Mutatvány a Láng Lajos szerkesztése és több szakférfiú közreműködése mellett *Magyarország statisztikája* című, legközelebb megjelenendő három kötetes munkából.

gök stb. által állami és közgazdasági életünkben mily súlylyal és jelentékenységgel bírnak.

A nemzetiségek statisztikai föltüntetése azonban nem könnyü föladat, mert nem állnak rendelkezésünkre oly megbízható, külső ismertető jelek, melyek alapján a népesség nemzetiségileg ép oly pontosan osztályozható volna, mint a nem, családi állapot, vallás stb. szerint. A leszármazás, az ethnographiai sajátságok e tekintetben irányadók nem lehetnek, a fajkeveredés és assimilálódás elmosta, bizonytalaná tette a fajjeleg vonásait. Kétség kívül helyesebb báró Eötvös meghatározása, ki a nemzetiséget a kedély ügyének, tehát érzelmenek nevezte s csakugyan látunk sokakat, kik származásuk és nyelvök daczára, csatlakoznak valamely nemzetiséghez s annak legbuzgóbb terjesztői, harczoaivá válnak. A nemzetiség ilyen fölfogásánál azonban az a baj, hogy az érzelmek számokkal nem fejezhetők ki, következöleg kívül esnek a statisztika határain, s ha még képezhetnék is tárgyát megfigyelésünknek, fönmaradna a nehézség, hogy a nép nagy tömege eszméig nem tudván emelkedni, tulajdonképen csak a művelt egyének nemzetisége volna meghatározható. Még más nehézség is merül föl, az, hogy ez érzelmek nem bírnak maradandó jelleggel, sokszor a pillanat szerint változnak; valamely váratlan esemény, vagy véletlen fölszínre került eszme az érzelmek rohamos átalakulását idézheti elő. A nemzetiség meghatározásánál tehát biztosabb alapot kell keresnünk s ez neu lehet más, mint a nyelv. Valamely nép szelleme semmiben sem nyilvánul annyira, mint nyelvében, ez az továbbá, a mi nemcsak a művelt osztályoknál, hanem a tömegeknél is leginkább táplálja az összetartozás érzetét. Érzelmét bárki könnyen, de nyelvét tetszés szerint nem változtathatja s kivált nagyobb tömegek csak lassan, hosszú idő múlva cserélik föl nyelvöket más, idegen nyelvvel. E fontos tényezök összetalálkozása következtében, a nemzetiségek számbavételénél határozottan a nyelv mellett kell nyilatkoznunk. Nem hűnyhatunk szemet az itt fölmerülő nehézségek előtt sem. Sok nyelvü országban nemcsak az egyesek beszélnek elszörva több nyelvet, hanem igen gyakran egész községekben, kivált a nyelvhatárokon, két, sőt néha három nyelvet is használnak egyformán. Itt a hovaszámítás mindenestre kétséges leend s népszámlálások alkalmával tág tért nyit a visszaéléseknek.

Így például nem látszik alaptalannak a gyanú, hogy hazánk déli vidékein néhány nemzetiségi ábrándokkal szaturált szerb ajkú ügynök e helyzetet a szerb nyelv előnyére zsákmányolta ki. Mind e nehézségek mindazonáltal csak alárendelt jelentőséggel bírnak s ott, hol milliókról van szó, tekintetbe alig jöhetnek, s így csak elismeréssel szólhatunk legutóbbi népszámlálásunk intézőjéről, ki az anyanyelvet is fölvéve a kérdőpontok közé, lehetővé tette a nemzetiségi viszonyok számszerű megállapítását és egyuttal az esetleges hibák correctivumáról is gondoskodott, a mennyiben az anyanyelven kívül, a beszelt egyéb hazai nyelveket is fölvette a kérdőpontok közé.

Magyarország nemzetiségeinek számát legelőször az 1850-iki népszámlálás nyomozta hivatalosan. Kimondták ugyan elvül, hogy kiki a minék vallja magát, oly nemzetiségűnek vették, de a magyar nemzet iránt ellenséges hatalom közegei minden lehetőt elkövettek, hogy a magyarság számát a nemzetiségek javára, minél csekélyebbnek tüntessék föl. Ez adatok megbizhatlanságát maga az akkori kormány is belátta, de a kérdés gyakorlati megoldásával nem akarván megbirkózni, az 1857-iki népszámlálás alkalmával a nemzetiségi viszony kutatását elejtette. Részben az 1850-iki számlálás adataira támaszkodva, részben a közigazgatási hatóságok által az egyes községekből gyűjtött roppant mennyiségű anyagból írta meg báró Cœrnig ethnographiai nagy munkáját, melyben hazánk ethnographiai és nemzetiségi viszonyait is szélesen, tudományos apparátussal tárgyalja. Cœrnig nagy buzgalommal végezte munkáját, magából kedvencz tárgyából merítette lelkesedését s rosszakarattal nem gyanusítható; ha adatai még sem felelnek meg a valóságnak, ez a hibás forrásnak tulajdonítható, melyből merített. A hatvanas évek elején régi statisztikusunk Fényes Elek foglalkozott nemzetiségeink számarányaival, de munkájában részben a nemzeti visszahatás vezérelte s számai reánk magyarokra a valóságnál kedvezőbbeknek látszanak, 1869-ben *Die Völkerstämme der österreichisch-ungarischen Monarchie, ihre Gebiete, Grenzen und Inseln* czimű munkájában Ficker, bécsi statisztikus, közölte a nemzetiségek számát országok, tartományok, sőt kerületek és megyénként. Kétség kívül neki is az 1850—1-ki népszámlálás szolgál alapul, melyen csak annyit változtatott, hogy a születések es halálozások külön-

bözetéből eredő szaporulatot aránylagosan fölosztotta az egyes nemzetiségek közt. Nem rokonszenvez Magyarországgal, de adatait német alapossággal gyűjté s eléggé részrehajlatlanul csoportosította.

Az 1869-iki s immár saját kormányunk által végrehajtott népszámlálás előmunkálataiban a nyelv szerinti viszony föltüntetése is czélba volt véve, de indokolatlan és kislelkű politikai aggályok megakadályozták az érdekes viszony kinyomozását s a nyelv nem vétetett a kérdőpontok közé.

A nemzet közveleménye sajnosan érezte e mulasztást, az 1850—1-iki népszámlálásból német írók által kolportált számoknak nem tudott s nem akart hitelt adni és élénken érezte szükségét annak, hogy tisztába jöjjünk valahára azon kérdéssel, vajon hányan vagyunk mi magyarok? A közhangulat által hajtva s saját benső érzelmei által inspirálva, Keleti Károly, mint a magyar statisztikai hivatal főnöke, hivatva és mintegy kötelezve érezte magát, hogy a nemzet jogos kívánságát kielégítse. Segítségére jöttek a báró Eötvös József, volt közoktatási miniszter által 1869—70-ről országszerte gyűjtött népiskolai adatok. Ez adatgyűjtés a többek közt, községenkint mutatta ki az iskolaköteles (6—15 éves) gyermekeket vallás és nyelv szerint. Keleti kiszámítván százalék szerint e gyemekek nemzetiségét, ezt fogadta el az összes népesség nemzetiségenek százalékául. A népesség száma pedig ugyancsak községenkint ismerve lévén a népszámlálás következtében, csak abszolút számokra kellett visszavezetni a százalékokat, hogy megtudjuk miként oszlik meg hazánk összes népessége is nemzetiség szerint. Hogy e kiszámítás jogos s az eredmény helyes volt, igazolásául szolgált mindjárt a hitfelekezeti viszony. Ez nemcsak a népiskolai kimutatásokban, hanem a népszámlálás eredményeiben is egyaránt előfordulván, az előbbiből, a nemzetiségi viszony kiszámításánál követett hasonló eljárással, csaknem tökéletesen kijött a vallásfelekezeteknek összes száma, úgy a hogy azt a népszámlálás kiderítette. A Keleti által ekként kiszámított és a méltán föltünést keltett számadatok, melyeket először a *Hazánk és Népe* című munkájában tett közze, használtattak ettől fogva általánosan a nemzetiségeket illetőleg, míg nem az 1880-iki népszámlálás végre valahára az anyanyelv alapján, hazánk nemzetiségi viszonyait is kiderítette ep úgy, mint a többi népességi viszonyokat.

Mielőtt azonban a népszámlálás útján nyert adatok bővebb ismertetésébe fognánk, szükségesnek látszik rövid áttekintésben megismertetni a honos nemzetiségek letelepedését, egymásra következését s részben összeolvadását s átalakulását is. Mert ez sok tekintetben tanulságos s a nemzetiségi viszonyok statisztikai fejtegetésének részint kiegészítésére, részint megvilágítására szolgál.

Magyarország népességét a következő nemzetiségek alkotják: magyar, német, tót, oláh, horvát-szerb s némileg a ruthén (orosz), vannak ezenkívül kisebbszámban előforduló jelentéktlenebb nemzetiségek, mint a vendek vagy szlovének, cigányok, örmények, bolgárok stb. s Fiume városában és területén olaszok.

A fő nemzetiség, mely e hazának nevet adott s egyúttal saját geniusának bélyegét nyomta az egész államra, a *magyar*. Mint a nagy népvándorlás utolsó hullámgyűrűje érkezett e földre a IX. század utolsó évtizedében s azt a törzsek és nemzetségek között fölosztotta. A megszállás, az egész Magyarországra, sőt részben a Dráva és Száva közére is kiterjedt, úgy látszik azonban, hogy a nemzet zöme, súlypontja a Duna bal és jobb parti vidékekre esett. Már az első megszállók sem voltak egy törzsbeliek s hozzájuk még a kazarokból is csatlakozott egy egész törzs. Letelepedvén Dunán innen és Dunán túl, magokba olvasztották az avarok maradványait és a szlovéneket s úgy látszik, hogy legalább részben a tiszai és erdélyi szlávok is a magyarokba olvadtak, legnagyobb részben azonban a később oda érkező oláhságba. Különféle ugor vagy török nyelvű népek beolvadása is szaporította a magyarok számát. Így a besenyők, kik midőn félelmes hatalmuk a mai Moldva és Oláhországban hanyatlani kezdett, Szent István idejében kezdtek beköltözni. Nagyobb besenyő telepek voltak Mosony, Sopron, Győr, Fejér és Csanád megyékben, kisebbek Arad, Bács-Bodrog, Baranya, Bars, Bihar, Borsod, Heves, Komárom, Nyitra, Pest, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Temes, Tolna, Torontál és Zala megyében, sőt Erdelyben és Szlavóniában is. Így jártak a kúnok is. Mai napig két nagy csoportjuk maradt fenn, úgy mint a palóczok a Mátra hegység ágai közt, Borsod, Heves, Nógrád és Gömör megyékben, továbbá a jászok és kúnok a Tisza-Duna síkságán. A palóczok bevándorlása valószínűleg Kálmán király alatt indult meg, éjszokról szláv nepeken keresztül s folytatódott II. István és II. Béla idejében, a többi kúnokat

II. István, de kivált IV. Béla telepítette be a Duna-Tisza, Körös-Maros, Maros-Temes között és a Körös mellékein. A kúnok után tatárok is szállingóztak az országba, kik különböző helyeken telepedtek le és hasonlóan beolvadtak a magyarságba.

A magyar elem azonban nem szorítkozott csupán a fölsorolt néptörzsek beolvasztására, minden időben nagy mérvben asszimilálta az itt lakó valamennyi nemzetiség fiait s főleg az értelmiséget. A magyar nemzet soha sem volt szűkeblű, a nemességet, a politikai jogok gyakorlásának kiváltságát, mindenkor tekintet nélkül a nemzetiségre osztogatta, mi egyúttal böles politika is volt, mert a kit nemességre emelt, többnyire meg is nyert a magyar nemzetnek, a mint ezt a legrégebb időktől a legújabbakig látjuk. A legújabb időben, ha meg is szűnt a nemesi kiváltság, de az intelligens osztályok magyarosodása tovább tart s a népességnek egy tágabb gyűrűjére terjedt át, a városi polgárságra.

A magyar után kétség kívül a németet illeti a legkiválóbb hely nemzetiségeink között, mint a városok alapítóit s az ipar és kereskedelem terjesztőit. Az első német telepek azon bajor, alemann, frank lovagokkal szakadtak be, kik Gejza fejedelem és Szent István udvarába jöttek szerencsét próbálni és több magyar családnak lettek alapítói. Ezeken kívül kisebb-nagyobb csoportok az Árpádok alatt folyvást vándoroltak be. Német telepeknek köszönik lételöket a bányavárosok, a szepesi hat bányaváros, a szepesi szászok városai. Egyebütt is valának német telepek: Turóczban, Árvában, Liptóban, Sárosban, Abaujban, Zemplénben; a szlávosság azonban napról napra kevesebbre olvasztja számukat. Erdélyben a Szamos, Sajó és Beszterczevölgyek német telepítéseinek korát nem ismerjük, a Marostól délre fekvők valószínűleg II. Gejza alatt telepítették be. A törökök kiűzetése után a németiség új jövevényekkel szaporodott, az úgynevezett svábokkal, kik Buda-Pest környékén, továbbá Tolnában, Baranyában, Bács, Torontál és Temesben stb. telepítették le nagyobb tömegekben. A nyugati határmezékben lakó németek, az úgynevezett hienček, a folytonos háborúkban megritkúlt magyar, avar és besenyő határlakosok helyeire szivárogtak lassanként az osztrák tartományokból. A Moson megyei németek azonban sváb telepések a XVI. századból. Hogy mennyivel kijebb volt egykor a magyar nyelvhatár,

mutatja a Vas megyei Alsó- és Felső-Eőr, mely községek az ott elfogyott magyarság fönmaradt szigetei gyanánt tekinthetők.

A régi *szlovének*, kiket honfoglaló elődeink itt találtak, a mint már említettük, a Dunának nemesak a jobb, hanem a bal partján is nagyrészt beleolvadtak a magyarságba. A mai felföldi *tótság* újabb nép, mely később szállingózott be a részben néptelen, részben igen gyér népességű vidékekre, a husszita csehek és morvák is szaporították számukat s a visszareformálás óta a nagyszámú németek közt is erősen folyt az elszlávosodás, Szepes es Sárosban az elüzlött protestáns magyarok es németek helyét lengyelek es ruthének foglalták el. Az ország délibb megyéinek tót lakosai még újabb telepések, a törökök kiüzetése után többnyire egyes birtokos családok által telepítették a felső megyékből az elnéptelenedett vidékekre. Ily tót telepeket látunk szétszórva Pest, Nógrád, Esztergom, Komárom, Békés, Szabolcs es más megyékben is. Békésben az első tót telep Csaba volt, mely újabb rajokat bocsátott ki.

A *ruthének* vagy oroszok egy eredetűek a galicziai es kis-oroszországi oroszokkal s onnan származtak hozzánk. A Kárpátok mentén még a XII. században is nagyon kevés volt a megszállott hely. A lakatlan erdők közepett csakis egyes várak környéken kezdődött a népesedés. Nagy Lajos alatt Munkács körül telepedett le egy csapat ruthén. A ruthének még a XVI. században is nomád életet folytattak es csak marhatenyestésből éltek. Számuk nagyon megsaporodott többnyire bevándorlás, de beolvasztás által is a XVII. század végén es a XVIII. elején a vallási es nemzeti szabadságharczok elfojtása után.

A *szerbek* bevándorlása Szerbországnak a török hatalom alá kerülésével kezdődik s mind gyakrabban ismétlődik. Kinizsi Pál 1481 ben egy portyázó hadjáratból 50,000 szerbet hozott magával. A szerb bevándorlások szakadatlanul folytak es föl egész Egerig találkozunk ily szerb telepésekkel. Legjelentékenyebb volt az, mely 1690-ben I. Lipót fölszólítására történt, midőn 36—40,000 család jött Magyarországba es részint Szlavoniában, részint Bácsmegyében, Budán, Szent-Endrén stb. telepedtek le. Szintén a török háborúk következtében hagyták el hazájukat, a tulajdonképeni Horvátországot, a Zala, Vas, Sopron es Moson megyékben a XVI. században letelepedett horvátok. A Dráva- es Szávaköznek

teljes elhorvátosodását is e szomorú idők idézték elő, mert midőn a régi Horvátország nagy része török uralom alá került, lakóinak nagy többsége átköltözött a régi Szlavóniába (ma már Horvátország), Szlavónia nevét pedig a Drávántúli magyar megyékre kezdték használni.

Az *oláhok* vagy románok sem őslakói e földnek, mert egyenes dák-római eredetüket a komoly tudományos buvárlatok mesének bizonyították. Thrácziaiából, Macedoniából szivárogtak át a mai Romániába és mint pásztorok, hozzánk is beszállingóztak s Erdélyben II. Endre korában kezdenek föl-tünedezni és lassú, zajtalan terjeszkedéssel, magokba olvasztva a talált szlávok nagy részét is, számra, de nem egyúttal politikai fontosságra is mind nagyobb tért foglaltak.

A kisebb nemzetiségek közül megemlítendők a *vendek*, kik úgy látszik Pannonia itt talált lakosainak a régi szlovéneknek maradványai. A *czigányok*, kiket nem tudni minő rázkódás vetett ki hazájokból Indiából, nálunk a XIV. század vége felé kezdenek mutatkozni. Legutolsó beköltözők az *örmények* voltak, kik 1668-ban Moldva felől jöttek Erdélybe.

Látni való a mondottakból, hogy e hazában csakugyan a magyar van igazán itthon, a magyar a gazda, a többiek csak vendégek (*hospites*, a mint közjogunk találólag nevezte), kiknek a gazda szivessége adott hajlékot, megosztva velök testvérileg saját kenyerét.

Magyarország népességének nemzetiségi viszonyát, illetőleg e nemzetiségek létszámát egész megbízhatósággal először az 1880-iki népszámlálás ismertette meg. Nem mintha Keleti számítása nem felelt volna meg a valóságnak, ellenkezőleg, helyességét a legutóbbi számlálás alkalmával gyűjtött hiteles adatok bámulatosan igazolták nemcsak az egész országra nézve, hanem legtöbb esetben az egyes megyéket illetőleg le egészen a tized százalékokig, de éppen azért, mert minden *combinatio* utólagos igazolást igényel: minden kétséget kizáró hitelt nem követelhet magának.

Népszámlálásunk nem magát a nemzetiséget, hanem annak legfontosabb ismertető jelét, az anyanyelvet tudakolta és így a föltett kérdéssel összhangban, azok, kik még, vagy egyáltalában nem tudnak beszélni (a csecsemők és némák) egyik nyelvhez sem osztattak be, hanem «beszélni nem tudók» czimén külön csoportba foglaltattak. Ha az anyanyelvet ku-

tatjuk, az eljárás kétség kívül helyes, de minthogy ezuttal a nemzetiségi viszonyokat és mindenek előtt a nemzetiségek abszolút számát akarjuk ismerni, czélszerűnek látszott a beszélni nem tudókat minden megyénél azon arányban, a mint a különböző anyanyelvet beszélők megoszlának, azok között fölosztani. Szükségessé tette ez eljárást az a körülmény is, hogy Horvát-Szlavonországban a beszélni nem tudók nem vetettek föl külön és így az egész magyar birodalom percentszámait, a horvát-szerb elemet jóval kedvezőbb színben tüntetnék föl, a többi nemzetiségek rovására, mint a valóságban van. A beszélni nem tudók arányos fölosztása után a nemzetiségek számát és számarányát, a következő kimutatás tünteti föl:

	Magyarország		Fiume
magyar	6.403,687 = 46·65%		383 = 1·82 ^o / _o
német	1.869,877 = 13·62 «		895 = 4·27 «
tót	1.855,442 = 13·52 «		9 = 0·04 «
oláh	2.403,035 = 17·50 «		6 = 0·03 «
ruthén	353,226 = 2·57 «		3 = 0·02 «
horvát-szerb	631,995 = 4·60 «		7,991 = 38·08 «
egyéb hazai nyelvű	168,108 = 1·22 «		11,564 = 55·12 «
külföldi	« 43,252 = 0·32 «		130 = 0·62 «
Összesen	13.728,622 = 100·00 ^o / _o		20,981 = 100·00 ^o / _o
	Horvát-Szlavonország		A szent István korona
	polgári	volt határörvidék	országai
magyar	36,854 = 3·09%	4,563 = 0·65	6.445,487 = 41·21 ^o / _o
német	60,868 = 5·09 «	22,271 = 3·19	1.953,911 = 12·49 «
tót	4,337 = 0·36 «	4,741 = 0·68	1.864,529 = 11·91 «
oláh	906 = 0·08 «	1,138 = 0·16	2.405,085 = 15·38 «
ruthén	2,533 = 0·21 «	300 = 0·04	356,062 = 2·28 «
horv.-szerb	1.054,506 = 88·29 «	657,847 = 94·24	2.352,339 = 15·04 «
egyéb hazai			
nyelvű	21,009 = 1·76 «	5,557 = 0·80	206,238 = 1·32 «
külföldi ny.	13,402 = 1·12 «	1,667 = 0·24	58,451 = 0·37 «
Összesen	1.194,415 = 100·00 ^o / _o	698,084 = 100·00	15.642,102 = 100·00 ^o / _o

Abszolút többséget a magyar birodalomban egyik nemzetiség sem képez, de a magyar oly erős relativ többségben van, hogy a számra utána következő két nemzetiség a horvát-szerb és oláh összefoglalva sem közelíti meg. E relativ többségnek nyomatékot ad még az a körülmény is, hogy a magyar után következő négy nagyobb nemzetiség, az oláh, a horvát-szerb, a német és tót közül, valami erős túlsúlyban egyik sincs a másik fölött.

Az anyaországot külön véve, a magyar anyaanyelvűek

számaránya még kedvezőbben alakul, minthogy a magyarság jóformán csak az anyaországot lakja s a társországokban a horvát-szerb, Fiumében pedig az olasz képezi a többséget. Az abszolút többséget ugyan itt sem éri el, de nem is marad messze tőle és itt már a három utána következő nagyobb nemzetiség, az oláh, német és tót együttesen sem érik föl. E három nemzetiségen kívül pedig jelentékenyebben csak a horvát-szerb van képviselve 4·60 százalékkal s a ruthén 2·57 százalékkal, mindkettő alárendelt töredékét képezvén az összes népességnek.

A nemzetiségek számának megállapításánál tulajdonképpen tekintettel kellene lenni a tényleges szolgálatban álló katonákra is. De ez, minthogy a közös hadseregnél a nyelv az egész hadjuttalékra nézve állapított meg, s nem külön a magyarországi illetőségűekre, nem kivihető. A Magyarország területén talált katonákra pedig azért nem czélszerű, mert a hadsereg elhelyezése nem volt keresztülvive illetőség szerint s nálunk számos ausztriai, Ausztriában pedig számos magyar ezred feküdt.

A magyar nemzetiségnél azonban mégis végrehajtható e művelet, mert az osztrák tartományok közül csak Bukovinában fordul elő az állandóan megtelepült nép között egy kevés magyar s ezeknek juttaléka a közös hadseregben oly csekély, hogy bizvást mellőzhetjük, és ha tekintetbe vesszük, hogy a hadseregnél nem az anyanyelv, hanem a társalgási nyelv tudakoltatott, mi a német szolgálati nyelv mellett kétség kívül hátrányos volt a magyarok létszámára, nem követhetünk el hibát, ha a hadseregben kimutatott magyar nyelvűt, valamennyit fölveszszük számításunkba. E szerint a magyar anyanyelvűek száma Magyarországon az egész közös hadseregben talált 46,216 magyar katonai egyénnel, továbbá a tényleges szolgálatban álló 7404 magyar ajkú honvéddel 6.499,107-re vagyis kerekszám hetedfél millióra megy.

Bennünket természetesen legközelebről saját hazánk nemzetiségi viszonyai érdekelnek, de minthogy hazánk az európai államok nagy családjának egyik tagja s saját viszonyaink mérlegelésénél mindig szem előtt kell tartanunk a többi államok hasonló viszonyait, úgy hiszem nem végzünk fölösleges munkát, ha ezúttal is egy futó tekintetet vetünk az európai államokra, kissé bővebben foglalkozva a velünk közeli kapcsolatban levő Ausztriával.

Ausztria nemzetiségi tekintetben Magyarországnál jóval ziláltabb képet mutat. Az 1880-ki népszámlálás alkalmával talált 21.794,231 honos népesség közül volt társalgási nyelv szerint:

német	8.008,864 = 36.75	százalék
cseh, morva, tót	5.180,908 = 23.77	«
lengyel	3.238,534 = 14.86	«
ruthén	2.792,667 = 12.81	«
szlovén	1.140,304 = 5.23	«
olasz	668,653 = 3.07	«
szerb-horvát	563,615 = 2.58	«
oláh	190,799 = 0.88	«
magyar	9.887 = 0.05	«

A német elem Lajthán túl, mint nálunk a magyar, szintén relativ többségben van ugyan, de jóval gyöngébb arányban s a számra utána következő cseh, morva, tót elem igen erős százalékkal lép föl, ha pedig az összes szláv fajú népeket összefoglaljuk 59.25 százalékkal, ezek képezik az abszolút többséget. Hazánkban az összes szláv eredetű népek csak 29.23 százalékát teszik a népességnek s velök szemben a magyaron kívül, a német és oláh elem együtt 27.87 százalékkal áll.

A birodalmi tanácsban képviselt országok közül, Alsó- és Felső-Ausztriában, Salzburgban és Vorarlbergben csaknem kizárólag német elem alkotja a népességet s 96.86—99.70 százalék közt ingadozik, Karinthiában a népességnek 70.22, Stajeroszágban 67.00, Tirolban 54.39 százalékát teszi, Sziléziában már csak relativ többséget képez 48.91 százalékkal s ott már mellette 28.13 százalék lengyel és 22.95 százalék cseh-morva fordul elő, ez utóbbiak Morva- és Csehországban abszolút többséget képeznek 70.41, illetőleg 62.79 százalékkal. Csehországban erős a német elem is és 37.13 százalékra rúg, Morvaországban pedig 29.38 százalékra. A lengyelek Galiciában 51.50 százalékot tesznek s Szilézián kívül még Bukovinában fordulnak elő 3.21 százalékkal. A ruthének Galiczia keleti és Bukovina éjszaki részét lakják s ott 42.94, itt 42.17 százalékát teszik a népességnek. A szlovének Krajnában 93.72, Görz és Gradiskában 63.03, Stajeroszágban 32.74, Karinthiában 29.72, Triesztben és kerületében 21.79, Isztriában pedig 15.14 százalékot képeznek. Isztria népességéből 42.84 a horvát-szerbekre esik, kik Dalmáciában 93.31 százalékkal sze-

repelnek. Az olaszok abszolút többséget Trieszt és kerületében képeznek 73·76 százalékkal. Előfordulnak még Tirolban 45·44, Isztriában 40·22, Görz és Gradiskában 35·64 s Dalmáciában 5·79 százalékkal. Az oláhok és magyarok Bukovinára szorítkoznak s az előbbieket 33·43, az utóbbiak pedig 1·74 százalékát képezik az ottani népességnek.

A többi európai államok, ha nem mutatják is a fajoknak oly tarka vegyületét, mint hazánk s különösen Ausztria, egységes, tömör nemzetiséggel nem mindnyájan dicsekedhetnek. A *német birodalomban* a honos népességnek 7·1 százalékát nem németek képezik, számra megközelítőleg 3.205,000, kik közül 2.454,000 a lengyel, 280,000 francia és vallon, 150,000 litván, 140,000 dán, 131,000 vend és 50,000 cseh-morva nemzetiséghez tartozik.

Franciaországban a honos népességet csaknem kizárólag francziák alkotják, csak Kórsika szigetén és Nizza körül lakik valami 300,000 olasz s a Pyrenæusok közt található körülbelül 116,000 baszk.

Olaszország népessége csaknem kizárólag az olasz nemzetiséghez tartozik, a más nyelvűek száma alig megy 300,000-re vagyis az összes lakosságnak egy százalékára, úgy hogy 140,000 francziát, 55,000 albánt, 30,000 szlovént, 25,000 németet, 20,000 görögöt és 7000 katalóniait számítunk a más nyelvűek között.

Oroszország, ha még a fehér, kis és nagy-oroszokat egy nemzetiségnek számítjuk is, a nemzetiségek változatos sokféleségét mutatja. Számuk az 1882-ik évi becslés szerint következő:

orosz	62.085,000 lélek	74·96	százalék
lengyel	5.850,000	«	7·07
finn népek	3.600,000	«	4·35
litvánok	3.000,000	«	3·62
izraeliták	3.000,000	«	3·62
tatárok	2.860,000	«	3·45
németek	1.200,000	«	1·45
oláhok	800,000	«	0·96
bolgárok	100,000	«	0·12
kalmukok	100,000	«	0·12
egyéb népek	229,000	«	0·28
összesen	82.824,000 lélek	100·00	százalék

A *Skandináv félszigetet* csaknem kizárólag a nyelvrokon svédek és norvégek lakják, mindössze 58,000 finn és lapp s 15,000 más nyelvtörzshöz tartozó népesség vegyül közéjük.

A *dán királyság* lakóit 26,971 svéd és norvég és 33,152 német és 2860 külföldi kivételével, tisztán a dánok képezik. *Németalföld* lakói hollandusok, az irodalmi nyelvve fejlett alnémet nyelvet használják.

Belgium már megoszlott nemzetiséggel bír, éjszaton a flamandok (ugyanazon nyelv a németalföldivel), délen pedig a francia vallónok lakják, azok körülbelül 54, ezek 46 százalékát képezvén az összes népességnek.

Svájcz három nemzetiség közt oszlik meg, a lakosság 71·4 százalékát németek, 21·4 százalékát francziák, 5·6 százalékát pedig olaszok képezik.

Spanyolországot egy nemzetiség a spanyol lakja, ezen kívül csak 440,000 baszk, 60,000 moriskó, 50,000 cigány és 40,000 idegen fordul elő.

Portugalt kizárólag a spanyollal testvér portugál nemzetiség lakja.

Görögországban a népesség közt körülbelül 1.850,000 lélek (93·5 százalék) görög, 100,000 albán, 30,000 egyéb nyelvű találatik.

Romániában is abszolút többséget képez a román 87·7 százalékkal, de a románon kívül különböző néptörzsek tarka vegyületét látjuk, van pedig, megközelítő becslés szerint 400,000 zsidó, 200,000 cigány, 44,000 bolgár és orosz, 30,000 magyar, 25,000 török-tatár, 10,000 örmény és 55,000 egyéb nemzetiségű.

Szerbia 130,000 román, 25,000 cigány s némi bolgár kivételével tisztán szerb ajkú népességű.

Törökország közvetlen tartományaiban a törökök, görögök és albánok képezik a három fő nemzetiséget és körülbelül egyenlő számarányban oszlanak meg, együtt a népességnek mintegy 71 százalékát képezik, a többi 29 százalékot bolgárok, szerbek, cserkeszek, czinczárok, arabok, cigányok, nyugot-európaiak stb. képezik. *Kelet-Ruméliában* az 1880-ki népszámlálás 573,560 (70·3 százalék) bolgárt, 174,200 (21·4 százalék) törököt, 42,659 görögöt, 19,549 cigányt stb. talált.

Bulgáriában az 1881-ki népszámlálás alkalmával a bolgárok számaránya 66·7 százalékkal, a törököké 30·6 százalékkal,

a románoké 1·3 százalékkal állapítatott meg, görögök, zsidók, németek és egyéb nemzetiségekre 1·4 százalék esett.

Bosznia és Hercegovinában a népességet kizárólag szerb ajkúak alkotják, csak a déli részen fordulnak elő arnauták (albánok) és szétszórva kóborolnak cigány csapatok.

Montenegro népessége szintén merőben szerb, újabban szerzett birtokában található albán elem is.

Európa különböző tartományaiban az elmondottakkal futólag megismertetvén a nemzetiségi viszonyokat, lássuk immár hazánkban a nemzetiségek megoszlását országrészek *) szerint :

	magyar	német	tót	oláh
1. Duna bal partja	25·75 452,311	9·24 162,256	64·20 1.127,749	0·02 282
2. Duna jobb "	67·51 1.729,982	21·99 563,488	0·78 19,950	0·05 1,183
3. Duna-Tisza köze	70·89 1.660,031	16·13 377,853	3·68 86,171	0·06 1,381
4. Tisza jobb partja	42·96 619,292	7·48 107,789	34·88 502,816	0·02 258
5. Tisza bal "	57·43 1.045,736	3·66 66,577	4·33 78,851	26·31 475,749
6. Tisza-Maros szöge	15·44 265,858	22·09 380,166	2·25 38,814	42·95 739,299
7. Erdélyi részek	30·25 630,477	10·16 211,748	0·05 1,091	56·86 1.184,883
	ruthén	horv.-szerb	egyéb hazai nyelvű	külföldi ny.
1. Duna bal partja	0·00 33	0·14 2,448	0·47 8,321	0·18 3,240
2. Duna jobb "	0·00 26	6·80 174,151	2·60 66,518	0·27 7,057
3. Duna-Tisza köze	0·32 7,772	8·34 195,237	0·07 1,601	0·51 11,825
4. Tisza jobb partja	13·88 200,174	0·01 119	0·52 7,478	0·25 3,615
5. Tisza bal "	7·90 143,889	0·03 449	0·40 7,324	0·12 2,280
6. Tisza-Maros szöge	0·04 697	15·06 259,305	1·45 24,918	0·72 12,255
7. Erdélyi részek	0·03 635	0·02 286	2·49 51,948	0·14 2,980

*) Az egyes országrészekhez a következő megyék vannak besorolva, úgy mint: A Duna balparti országrészekhez : Arva, Bars, Eszter-

A magyar elem tehát az anyaországban hét országrész közül háromban képez abszolút többséget, a Duna-Tisza közén 70·89 százalékkal, a Duna jobb partján 67·51 és a Tisza bal partján 57·43 százalékkal, a Tisza jobb partján is relatív többséget képez 42·96 százalékkal. A magyaron kívül csak két nemzetiség vergődik abszolút többségre egy-egy országrészben, a tót a Duna bal partján 64·20 százalékkal (a magyar elem csak 25·75 százalékkal lép föl mellette) és az oláh az erdélyi részekben 56·86 százalékkal (a magyar 30·25 százalékon marad). A Tisza-Maros szögén, ez újonnan telepített s tarka népvegyüléket hordozó földön, egy nemzetiség sem nyeri el az abszolút többséget, relatív többségben azonban az oláh van 42·95 százalékkal és a magyar elem kisebbséget, 15·44 százalékot képvisel, meghaladva a 22·09 százalék német és megközelítve a 15·06 százalék szerb-horvát népelem által. A német ajkúak ép a Tisza-Maros szögén vannak leg-erősebb arányszámmal (22·09 százalék) képviselve, de a Duna jobb partján is tekintélyes helyet foglalnak el 21·99 százalékkal, a Duna-Tisza közén 16·13 százalékkal szerepelnek. Erdélyben pedig, melyet a magyarországi németiség erős várának szeretnek kürtölni a germán chauvinisták, csak 10·16 százalékkal. A felső megyékben, hol hajdan a népesség egyik főelemét képezték, már nagyon is alárendelt helyen állanak, a Duna bal partján csak 9·24 és a Tisza jobb partján 7·48 százalékot érnek el. A tót ajkúak még a Tisza jobb partján fordulnak elő tömegesebben, hol a népességnek 34·88 százalékát teszik, a ruthének a Tisza jobb és bal partjára szorítkoznak, ott 13·88, itt 7·90 százalékkal osztozván az összes népességben.

Horvát-Szlavonországban úgy a polgári megyékben, mint a volt határörvidéken a horvát-szerb ajkúak képezik az abszolút többséget, ott 88·29, itt 94·24 százalékkal. A polgári megyékben a magyarság valamivel meghaladja a három, a

gom, Hont, Liptó, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Trencsén, Túróc és Zólyom megyék. A Duna jobb partjához: Baranya, Fejér, Győr, Komárom, Moson, Somogy, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém és Zala. A Duna-Tisza közéhez: Bács, Csongrád, Heves, Jász-N.-K.-Szolnok, Pest. A Tisza jobb partjához: Abauj-Torna, Bereg, Borsod, Gömör, Sáros, Szepes, Ung és Zemplén. A Tisza bal partjához: Békés, Bihar, Hajdú, Máramaros, Szabolcs, Szatmár, Szilágy és Ugocsa. A Tisza-Maros szögéhez: Arad, Csanád, Krassó-Szörény, Temes és Torontál.

nemetség pedig az öt százalékot. Különben a legutóbbi népszámlálásnak egyik lényeges hiánya, hogy a szerbek és horvátok összefoglalva mutattattak ki, igaz hogy nyelvben nincs nagy eltérés, de azért a két nemzetiség között erős antagonizmus uralkodik s számarányukat egymással szemben is, fölötte érdekes volna tudni.

E tekintetben mégis némi útmutatásul szolgál a vallás szerinti különbség, a mennyiben a horvátok nagyobbára a római katolika, a szerbek pedig a görög keleti egyházba tartoznak, összevetve tehát a két viszonyt, azt mondhatjuk, hogy Horvát-Szlavonországban a horvát-szerb ajkúaknak fölvetett népesség közül nemzetiségre kerekszámokban 1.212,000 horvát, 500,000 pedig szerb.

A magyar anyaország hatvanhárom megyéje közül huszonhétben a magyar, egyben (Mosonmegyében) a német, kilenczben (Árva, Trencsén, Liptó, Zólyom, Túrócz, Nyitra, Sáros, Szepes, Bars megyékben) a tót, tizenegyben (Fogaras, Hunyad, Alsó-Fehér, Krassó-Szörény, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Besztercze-Naszód, Szeben, Arad, Szilágy és Kolozs megyékben) az oláh anyanyelvűek vannak többségben.

A magyar ajkúak százalék számainak magassága szerint a magyarországi megyék következőleg sorakoznak :

Megye	Százalék	Megye	Százalék
1. Jász-N.-K.-Szolnok	98·86	21. Nógrád	64·02
2. Heves	98·40	22. Abauj-Torna	62·64
3. Csongrád	98·06	23. Szatmár	58·83
4. Hajdu	97·75	24. Maros-Torda	56·51
5. Győr	96·40	25. Bihar	54·03
6. Udvarhely	92·79	26. Baranya	52·17
7. Borsod	92·64	27. Gömör	50·95
8. Szabolcs	90·83	28. Vas	48·98
9. Somogy	88·19	29. Sopron	46·38
10. Csik	86·92	30. Zemplén	44·73
11. Háromszék	86·57	31. Hont	43·82
12. Fejér	85·03	32. Bereg	43·56
13. Komárom	84·35	33. Bács-Bodrog	38·52
14. Veszprém	82·36	34. Pozsony	36·07
15. Esztergom	79·40	35. Ugocsa	35·66
16. Csanád	72·74	36. Szilágy	34·93
17. Zala	72·69	37. Kolozs	33·18
18. Pest-P. S.-K.-Kún	71·82	38. Ung	32·12
19. Békés	69·84	39. Bars	30·37
20. Tolna	66·73	40. Brassó	29·62

Megye	Százalék	Megye	Százalék
41. Kis-Küküllő	24·31	53. Besztercze-Naszód	3·85
42. Arad	23·12	54. Fogaras	3·26
43. Torda-Aranyos	23·03	55. Zólyom	2·69
44. Szolnok-Doboka	16·80	56. Sáros	2·59
45. Moson	16·74	57. Túróc	2·40
46. Torontál	15·43	58. Szeben	2·18
47. Nyitra	15·24	59. Szepes	2·13
48. Alsó Fehér	15·02	60. Liptó	1·99
49. Máramaros	10·82	61. Krassó-Szörény	1·94
50. Nagy-Küküllő	9·38	62. Trencsén	1·09
51. Temes	6·80	63. Árva	0·45
52. Hunyad	5·10		

Nyolcz megyében tehát a magyarok meghaladják a 90 százalékot, hatban a 80, négyben a 70, négyben a 60, ötben az 50, ötben a 40, hétben a 30, négyben a 20, hatban a 10 százalékot, tizennégyben ellenben a 10 százalékon alúl maradnak. A 30 százalékot meghaladó létszám, már magában, tömegileg véve is tekintélyes kisebbség, a magyarság veszélyesebb pontjaiúl inkább csak azon megyéket tekinthetjük, hol a magyar elem 30 százalékon alúl marad, 63 megyénk közül 24 van ilyen. A Duna bal parti területre 6 esik, ezek közül Nyitra, Zólyom, Túróc, Liptó, Trencsén és Árva megyék, a Duna jobb partjára csak egy, Moson megye, a Duna-Tisza közére egy sem, a Tisza jobb partjára kettő, Sáros és Szepes megyék, a Tisza bal partjára az egy Máramaros megye, a Tisza-Maros szögére négy, úgymint Arad, Torontál, Temes és Krassó-Szörény megyék; végre az erdélyi részekre tíz, úgymint Brassó, Kis-Küküllő, Torda-Aranyos, Szolnok-Doboka, Alsó-Fehér, Nagy-Küküllő, Hunyad, Naszód, Fogaras és Szeben megyék. Érdekes továbbá szemügyre venni, hogy e 24 megyében, mely nemzetiségek abszolút vagy relativ többsége mellett törpül el a magyar elem; s azt látjuk, hogy a magyar elem kilencz megyében oláh abszolút, négyben pedig oláh relativ többséggel van, nyolcz megyében tót abszolút többséggel, egy megyében német abszolút, egyben pedig német relativ többséggel, végre egy megyében ruthén relativ többséggel áll szemközt.

Horvát-Szlavonország területén, minthogy a horvát és szerb nyelvűek egynek vétettek, valamennyi polgári megyében és volt katonai határőrvidéki kerületben ezek képezik az abszolút többséget és kilencz megyében és kerületben 90 száza-

lékon fölül állanak, egyben 80 százalékon, háromban 70 százalékon, egyben pedig 60 százalékon fölül.

A mi a nemzetiségek elhelyezkedését illeti, Magyarország területén azt látjuk, hogy a *magyarság* két nagy tömegre szakad, a nyugati, a nagyobb, délnyugatról Zalamegyétől kezdve éjszakkeletnek fordul s Szatmármegyével bezárólag, vesztí az abszolút többséget, szélességét pedig Baranya, Győr, Csanád, Nógrád, Bihar, Gömör megyék jelelik. Legvegyületlenebb magyarságot itt a Tiszamenti megyék mutatnak, Szabolcstól Csongrádig és külön magában Györmegye, meghaladva a 90 százalékot. A magyarság keleti, kisebb tömegét a négy székely megye képezi, melyek közül egy szintén meghaladja a 90 százalékot. Az abszolút magyar többségű megyékhez, hol erősebb, hol gyöngébb vegyületben csatlakoznak azon megyék, melyekben a magyarság az abszolút többséget nem éri ugyan el, de azért elég tekintélyes százalékát teszi a népességnek. A magyarság leggyöngébben képviselve délnyugaton van a Dráván túl, továbbá az ország éjszaki csúcsán, délkeletre a Maros bal partján s néhány éjszakkeleti megyében.

A magyarságnak Baranya megyétől Zaláig a Dráva von határt, túl ezen a horvát-szerb nyelvterület kezdődven, Baranyában azonban horvát-szerbekkel váltakozó németiség szakad be a magyar területbe és ezen erős német sziget Baranyán keresztül behatol Tolna megyébe s annak déli részén tekintélyes helyet foglal el, sőt némileg átesap Somogy megyébe is. Somogy megyében a horvát-szerb nyelv is bekanyarodik párszor a Dráván keresztül, a nélkül, hogy nagyobb foglalást tenne, de viszont a magyarság is bocsát ki egy pár előrsöt a Dráván túlra. Zala megyében a Mura folyó a magyarság határa, de e megye nyugati sarkát a Murán innen vend ajkuak foglalják el. Vas megyében a Rábáig szintén a vendek foglalják el a határt s szorítják be a magyar nyelvhatárt. A Rábától éjszakra, körülbelöl onnan, hol iránya megtörik s éjszakfele kanyarodik, horvát szigetekkel tarkázott német nyelvterület von 25—50 kilométer szélességű gyűrűt Vas és Sopron megyékben. Egyes magyar nyelvshigetek azonban, mint például Alsó- Felső-Eőr, Eörsziget Vas megyében, Felső-Közép-Pulya Sopron megyében csaknem a határig nyomólnak előre. Mosonmegyének csak keleti sarkára szorítkozik a magyarság, Pozsonyban a magyarság zöme a Csallóközre esik, de a kis Du-

nától éjszakra is meglehetősen széles csíkot képez. Pozsonymegyében már a tótság von határt a magyarságnak s a tót nyelvhatár innen kezdve tart egészen mindvégig, a két nyelvhatárnak folytonos ki és bekanyarodása mellett és csak Szepesmegyénel, továbbá Abaujmege éjszaki részén szakítva meg egy rövid német nyelvhatár által. Ungvártól kezdve Ugocsamegye közepéig a ruthén nyelvhatár keríti a magyart, ettől fogva az oláh; a magyar elem azonban rést tör magának egyes szigetekkel Máramarosmegyébe is. Szatmármegye keleti része erősen tarkázva van oláh elemmel, déli része pedig oláh és német nyelvszigetekkel. Szilágymegye már inkább az oláh nyelvterülethez tartozik, melybe a magyar elem bocsát erős gyökereket. A magyarság határa tovább halad Biharmegye közepe felé s Aradmegye nyugati sarkán a Marosig terjed. Csanádmegye keleti részén oláh és tót elem könnyöklik be a magyarságba, de Csanád nyugati és pedig nagyobb fele már magyar, sőt a Maros-Tisza szögében Torontálmegyébe is becsap a magyarság, a Tisza jobb partján pedig Bácsmegyébe bocsát egy hatalmas félszigetet, nyugatfelé Bácsmegyében a magyarság határa az éjszaki részen vonul el és a Dunáig terjed; a Duna völgyében csekély megszakítással le egész Baranyáig. De e kapcsolatos tömegben kívül kisebb-nagyobb szigetekben csaknem mindenütt fordul elő magyarság, délnyugaton kezdve Szlavoniában, Posega és Verőcze megyékben meglehetősen s itt ott Szerém megyében is fordul elő. Bács, Torontál és Temes megyék (Bácsmegye egy tömegben levő magyar területet, melyet imént említettünk, itt nem számítva) mindenütt be vannak hintve magyar szigetekkel, Krassóme gyében csak egy ily szigetet találhatunk s Hunyadmegyében is csak néhányat, de már Biharmegye keleti, oláh többségű feleben, sűrűbben tűnnek föl, Szolnok-Doboka megye déli része, Kolozs, Torda-Aranyos, Kis-Küküllő s némileg Alsó-Fehér megyék pedig valóságos szigettengert képeznek. Szeben megyében egyáltalában nem, Besztercze-Naszód, Nagy-Küküllő és Fogaras megyékben pedig elvétve jelentkezik a magyarság. Brassóme gyében már sűrűbben lép föl, míg Udvarhely, Háromszék, Csíkmegye s Maros-Tordának délnyugati fele csaknem kizárólag magyar ajkú területet képeznek.

A magyarság után a *német* elem van legáltalánosabban elterjedve, az országnak alig van megyéje, hol képviselve nem

volna, de abszolút többségre csupán egy megyében, Mosonban emelkedik, mely megyéhez csatlakozva, Sopron és Vas megyékben is szintén tekintélyes számmal van képviselve, valamint néhány délvidéki és erdélyi megyében s éjszakon a Szepességben.

A *tótság* meglehetősen kapcsolatos tömeget képez, az ország éjszak-nyugati karóján, kisebb százalékban azonban előfordulnak az ország különféle részein. A tót félkör folytatásaképp éjszakkeleten a ruthének lépnek föl, szintén meglehetősen kapcsolatos tömegben, míg a *vendek* nyugaton Vas és Zalamegye területére szorúlnak csekély számukkal.

Az *oláhság* Magyarország keleti és délkeleti részére nehezedik, roppant tömeget képezve, melyet azonban sokhelyt meglazít a közbeekelődő magyar és német elem s a legkeletibb részen a magyarság egész jelentéktelen számra szorít. A *horvát-szerb* elem Horvát-Szlavonországon kívül, melyet egészen eláraszt, Bács, Torontál, Temes, Baranya s némileg Krassó-Szörénymegye területére önt ki erősebben, nyugaton pedig Zala, Sopron és Moson megyékben lép föl 10—25 százalékkal.

Legutóbbi népszámlálásunk, mely az anyanyelv kutatása által a nemzetiségekre is fényt derített, egy általánosan elterjedt balvéleményt is segített eloszlatni. Eddigelé ország világ előtt folyvást azt kürtölték, hogy a magyar elem csak a vidéki népességre szorítkozik, a városi népességet túlnyomólag a német elem alkotja és ime kiderült, hogy a városi népesség közt a magyar ajkúak nemcsak hogy erősebben szerepelnek, mint a vidéki népesség közt, de sőt tekintélyes abszolút többséggel bírnak. A 143 szabad királyi és rendezett tanácsú város népességét véve, volt ugyanis:

Nemzetiség	A jelenlevő polgári népesség összes száma	százalékban
Magyar	1.381,507	64·46
Német	391,291	18·26
Tót	160,768	7·50
Oláh	80,317	3·75
Ruthén	3,709	0·17
Horvát-szerb	92,317	4·31
Vend	475	0·02
Örmény	2,268	0·11
Czigány	5,289	0·25
Egyéb hazai nyelvű	5,859	0·27
Külföldi nyelvű	19,236	0·90
Összesen	2.143,036	100·00

A magyar nyelvűek tehát 17·81 százalékkal erősebb arányokban vannak képviselve a városokban, mint az országban. A németek számaránya is magasabb itt, de már a többi nemzetiség valamennyi mélyen az országos átlag alatt marad. A városi népesség nemzetiségi viszonyainak illetően alakulása fölötte fontos és egyik biztosítékát látjuk benne a magyar nemzet főnnállásának s suprematiájának. A városok mint a művelődés, ipar, kereskedelem és vagyonosság székhelyei, erős bástyái nemzetiségünknek, melyeket nem hogy megdöntենek az ellenséges áramlatok, ellenkezőleg ők fognak hódítani természetes túlsúlyukkal a vidéki népesség között. De épen, mert a városoknak ily fontos missiójuk van a magyar nemzet érdekében, nemcsak az összes lélekszámra nézve kell megismernünk a nemzetiségek arányát, mert hiszen ezt kevés számú, de nagy népességű város is eldöntheti, magokra az egyes városokra is szükség kitérnünk, s ekkor azt látjuk, hogy a 143 város közül abszolút többségben van :

a magyar nemzetiség	74	városban
a német	24	«
a tót	24	«
az oláh	6	«
a szerb	1	«
a bolgár	1	«

Tizenhárom városban pedig nincs abszolút többségű nemzetiség. A városoknak majoritásában tehát a magyar képezi az abszolút többséget. Érdekes továbbá tudnunk, hogy a magyar többségű 74 város közül csak 32 fekszik tiszta magyar vidéktől körülvéve, 42 pedig részint idegen nyelvhatárokkal érintkezik, részint szigetet képez az idegen nemzetiségek tengerében, így ez utóbbiak még fontosabb missióval bírnak, mert arra hivatvák, hogy őrszemei és előharcosai legyenek a terjeszkedő s előbb-utóbb diadalra jutó magyarságnak.

De azon városok közül is, melyekben a magyar elem nem emelkedik abszolút többségig, sok helyen tekintélyes számot képez. Például, hogy csak a fontosabb posztókat említsük: Kassán 39·8 százalékot, Ujvidéken 26·9 százalékot, Brassóban 32·2 százalékot, Gyula-Fehérvártt 35·3 százalékot, Deván 37·6 százalékot, Nyitrán 35·4 százalékot, Sopronban 21·0 százalékot, Temesvártt 22·2 százalékot képez a magyarság.

Népszámlálásunk az anyanyelven kívül azon kérdést is intézte: «mely hazai nyelvet beszéli még?» A földolgozásnál a három, sőt több nyelvek kombinált föltüntetése oly nagy munkát és tért igényelt volna, hogy azzal az elérhető eredmény kétség kívül nem állt volna arányban, ezért az anyanyelven kívül csak az első helyen megnevezett egyéb nyelv vétetett föl.

E viszony az egész-magyar birodalomra nézve kinyomoztatott ugyan, de minthogy Horvát-Szlavonország nyelvi tekintetben nem mutat föl nagy különbségeket, ezúttal a bennünket közvetlenebbül érdeklő anyaországra szorítkozunk, és ezt annál inkább tesszük, mert e viszony egyúttal hivatva van az államnyelv ismeretére is világot vetni; Horvát-Szlavonországban pedig az állami nyelv a horvát lévén, ott a magyar nyelvet is beszélők számbavételére, illetőleg kimutatására, valami nagy súlyt úgy sem fektettek.

A saját anyanyelvökön kívül magyarul is beszél:

német	377,041	= 21·02%
tót	176,693	= 9·82 «
oláh	137,252	= 5·90 «
ruthén	19,525	= 5·70 «
horvát-szerb	65,637	= 10·83 «
vend	7,450	= 12·22 «
örmény	3,116	= 88·40 «
czigány	18,128	= 23·87 «
egyéb	2,364	= 10·90 «
külföldi	10,462	= 25·07 «
összesen *)	817,668	= 11·57%

E néhány szám nagyon érdekesen szól. Hazánk összes idegen ajkú polgártársainak átlag 11·57 százaléka bírja az állam nyelvét. Ez fölötte kevés és csekélységében vádolja indolentiánkat, melylyel századokon át néztük, hogy tartják meg helyöket, sőt foglalnak tért is nálunknál műveletlenebb elemek, melyek iránt semmit sem tettünk, hogy a nagy nemzettest assimilálja.

Egyetlen népfaj van, melyet a magyarság csaknem teljesen assimilált, és ez az örmény, melynek 88·40 százaléka beszéli a magyar nyelvet. A külföldi nyelvűek, minthogy tö-

*) A magyarul beszélő idegen ajkúak.

megesen jóformán sehol sem laknak, hanem szórványosan fordulnak elő a többi nemzetiségek tömegeiben, természetes, hogy az állam nyelvét elég szép arányban sajátítják el; ugyan ezt mondhatjuk a cigányokról is, kiknél még a folytonos vándorlás s így a más ajkúakkal való szakadatlan érintkezés is előmozdítja a hazai nyelvek elsajátítását. A többi nemzetiségek közt határozottan a német áll legelől s épen ez mutatja, hogy a műveltség nem hogy hátráltatná, sőt inkább előmozdítja a beolvadást, mert míg a művelt német elemnek 21·02 százaléka beszéli a magyar nyelvet, a hazai népesség legműveltelebb két eleme, az oláh és ruthén csak 5·90, illetőleg 5·70 százalék magyarul is tudót képes fölmutatni. A tótok és horvát-szerbek aránya már jóval kedvezőbb, de korántsem teljesen kielégítő.

Az egyes nemzetiségekből a magyarul tudók arányát tekintve, természetesen nagy különbség van a szerint, a mint az illető nemzetiségek magyar többség közé ékelve, vagy a magyar vidékektől távol, kompakt tömegekben laknak. Így a tót a fölvidéken átlag csak öt százaléknyi arányban tanul meg magyarul, Hontban már 10·2 százalék, Nógrádban 17·8 százalékban, az erősen magyar többségű megyékben ellenben, mint például Pest megyében 37·8 százalékra, Békésben 43·6 százalékra, Komáromban 48·3 százalékra, Szabolcsban pedig 49·3 százalékra emelkedik a magyarul is tudó tótok száma. A horvát-szerbek közül Torontálban csak 5·7 százalék tud magyarul, a Tisza-Duna közén s a dunántúli megyékben ellenben 15·50 százalék.

Még az oláhok közt is, kiknek pedig csak 5·90 százaléka tud magyarul, Szilágy, Bihar, Szatmár megyékben 10—18 százalékra emelkedik a magyarul tudók száma, Maros-Torda, Háromszék és Csik megyében 20—25 százalékra, Udvarhely megyében pedig 47·5 százalékra.

Ilyen figyelemre méltó jelenség az is, hogy a magyarul beszélő idegen ajkúak között sokkal több a férfi, mint a nő. Ennek természetes magyarázatát abban találjuk, hogy a férfinepesség gyakrabban érintkezik másokkal, tehát nagyobb alkalmá is van a magyar nyelv elsajátítására, sőt az élet szüksége is rá kényszeríti arra; nem úgy a női népesség, mely családjára vagy legfőljebb falujára van szorítkozva. A női népességnél tehát, a mit az élet nem adhat meg, az iskoláknak

kell kipótolni s a női oktatás nagyobb fejlesztésével kell a magyar nyelv elsajátítását előmozdítani.

Fölötte örvendetes jelenségnek tekinthető, hogy a magyar anyanyelvűek nemcsak erősebb arányokban vannak képviselve a városokban, mint átlag az országban, hanem sokkal nagyobb arányban is beszélnek itt a más anyanyelvűek a magyar szót és pedig:

német	127,799 = 33·7%
tót	32,910 = 21·2 «
oláh	21,365 = 27·5 «
ruthén	1,534 = 42·1 «
horvát-szerb	19,603 = 21·9 «
vend	95 = 20·6 «
zigány	1,984 = 90·7 «
örmény	1,900 = 37·2 «
egyéb	529 = 9·3 «
külföldi	5,697 = 30·6 «

A városok haladását a magyarságban e számok örvendetesen igazolják, mely jelenség fontosságát csak emeli azon körülmény, hogy a városi népesség jelentékeny része összes hazai lakosságunknak, mert összes száma a 143 városban 2.143,036 lélekre rüg, vagyis az ország lakosságának 15·6 százaléka. Miután pedig ugyan e városok lakossága 1869-ben csak 1.934,871 lélek vala, a szaporodás 208,165 városi lakos, vagyis 9·7 százalék, holott az ország átlagában, mint láttuk, ugyanez idő alatt csak 1·46 százalékkal szaporodott.

Érdekes még röviden fölemlítenünk, hogy az egyes nemzetiségeknek hány százaléka éri be saját anyanyelvével, mire nézve a következő számok szolgálnak fölvilágosítással:

Saját anyanyelvén kívül más nyelvet nem beszél:

a magyarok közül	--- --- --- ---	81·8%
a németek	« --- --- ---	61·7 «
a tótok	« --- --- ---	85·5 «
az oláhok	« --- --- ---	92·2 «
a horvát-szerbek közül	--- --- ---	74·9 «
a ruthének közül	--- --- ---	89·5 «
a vendek	« --- --- ---	80·9 «
a cigányok	« --- --- ---	19·0 «
az örmények	« --- --- ---	6·1 «
az egyéb hazai nyelvűek közül	---	56·5 «
a külföldiek közül	--- --- ---	34·2 «

E számok alakulására két tényező hat közre, a műveltségi fok és az illető nemzetiségek tömöttebb együttlakása; hogy a magyaroknak 81·8 százaléka nem beszél egyéb nyelvet saját nyelvénél, az nem műveletlenségöknek kifolyása, hanem annak, hogy nagy tömegekben laknak együtt, beérhetik saját nyelvökkel, mely egyúttal az állam nyelve is, míg ellenben a legszórványosabban lakó örmények, cigányok és külföldiek rá vannak utalva a más nyelvek elsajátítására. Az egyéb hazai nyelvűek és a horvát-szerbek kedvezőbb arányát is szétszórtságuk magyarázza, míg az oláhok, ruthének és vendek kedvezőtlen aránya csak részben róható föl kompakt tömegben való lakásuknak, nagy részt műveletlenségöknek tulajdonítható az.

Ha az 1869-ki népszámlálásunk nem mellőzte volna a nemzetiségi viszony kutatását, ma igen becses összehasonlító anyag birtokában lennénk s számszerűleg megmondhatnók, hogy mennyit haladt e tizenegy év alatt a magyar elem és mily átalakulás észlelhető a nemzetiségi viszonyokban. De az összehasonlítást így is megkísérthetjük, nem ugyan az egyes megyékre, mert az azóta végrehajtott megyerendezés azt jóformán lehetetlenné teszi, hanem az egész anyaországra; alapúl vevén Keletinek a tanköteles gyermekek alapján eszközölt számítását, melyben nemcsak hogy megvan a belső valószínűség minden föltétele, de a melynek helyességét utólagosan az 1880-ki népszámlálás is fenyesen igazolta. Volt pedig:

	1870-ben Keleti számítása szerint	1880-ban a népszámlálás szerint
magyar	6.156,421	6.403,687
német	1.820,922	1.869,877
oláh	2.470,069	2.403,035
tót	1.817,228	1.855,442
horvát-szerb	473,995	631,995
ruthén	469,420	353,226
egyéb	11,295	211,360

Mielőtt azonban a két időszak adatainak összehasonlítását megkísértenők, némi, a területi változástól folyó eltérést kell rektifikálnunk. Keleti számítása ugyan is nem terjedt ki az akkor még katonai határőrvidékként szerepelt német, szerb és román bánási ezredekre s a titeli csajkás zászlóaljra, melyek azóta polgárosítottván, az 1880-ki népszámlálás alkalmával már részben Krassó-Szörény, részben Temes, részben

Torontál, részben Bácsmegyéhez tartoznak. E területnek 1869-ben 341,895 leleknyi népessége tehát, ha az összehasonlítást helyesen akarjuk végrehajtani, hozzáadandó az 1869-ki adatokhoz és ott főleg a szerbek és az oláhok számát változtatja meg lényegesen, a németek számában valami csekély, a magyarokéban ellenben jóformán semmi változást sem tévén. Ha tehát a volt határőrvidék 341,895 lélekből álló népességét az egyes nemzetiségek közt azon arányban osztjuk föl, a mint azok 1880-ban szerepeltek és elhagyjuk a kisebb nemzetiségeket, eredmény gyanánt

10,803 magyar,
 48,651 német,
 9,675 tót,
 140,211 oláh,
 124,723 szerb-horvát és
 7,832 egyéb

jön ki, mely számokat még hozzá kell adnunk a Keleti által kiderített adatokhoz. Előbb azonban egy helyreigazítást kell végrehajtanunk. Keleti ugyanis, a mint fentebb említettük, a tanköteles gyermekek anyanyelvéből számította ki az egész népesség nyelvét és az eredmény igazolta is, hogy helyes alapon dolgozott. Bácsmegyénél azonban a tanköteles gyermekek anyanyelvénél a kiszámítások alapjául szolgált községi kimutatásokban némi hiba fordul elő, az tudniillik, hogy a katolikus hitű, de horvát-szerb ajkú gyermekek nagyobb részét magyaroknak mutatták ki s csak kisebb részben horvátnak. Hogy mi lehetett ennek oka, ma már alig ha lehet határozottan megmondani, de talán nem fog hozzávetésünk messze járni a valóságtól, ha Bácsmegye akkori nemzetiségi hangulatából magyarázzuk a tüneményt, s azt véljük, hogy a görög keleti szerbeknek, az omladinistáknak hazafiatlan izgatásait és üzelmeit ellensúlyozandó, a magyar érzelmű római katolikus szerbek, névszerint bunyevácok, gyermekeiket magyar nyelvűnek vallották be, a mint hogy tekintélyes részök, kivált az iskolába járó fiatalság tud is magyarul. Az 1880-ki számlálás, mely nem egyszerűen a nyelvet, hanem az anyanyelvet kutatta és távol állt minden nemzetiségi tekintetektől: a bunyevácokat is horvát-szerb nyelvűnek vette s csak magában Szabadka városában 24,343 bunyevácot (katolikus szerbet) vett számba, holott a népiskolai adatok szerint egész Bács

megyében csak 23,506 horvát (katholikus szerb sokác) élt volna. Hogy tehát ez összehasonlítást helyesen vihessük keresztül, Bácsmegyében a horvát-szerbek 1869-iki számához még hozzáadandó az 1880-ban horvát-szerbnek talált katolikus és a fentebbi 23,506 horvát között levő különbözet, vagyis 36,287 lélek s ugyanez a magyar nemzetiség létszámából levonandó. A jelzett műveleteket végrehajtva, a következő eredményre jutunk:

	1870-ben Keleti számitása szerint a jelzett változtatásokkal		1880-ban népszámlálás szerint		1880-ban tehát		száz.
		százalék		százalék	több	kevesebb	
magyar	6.130,937	45·21	6.403,687	46·65	272,750	4·45	—
német	1.869,573	13·79	1.869,877	13·62	304	0·02	—
olák	2.610,280	19·25	2.403,035	17·50	—	207,245	7·94
tót	1.826,903	13·47	1.855,442	13·52	28,539	1·56	—
horv.-szerb	635,005	4·68	631,995	4·60	—	3,010	0·47
ruthén	469,420	3·46	353,226	2·57	—	116,194	24·75
egyéb	19,127	0·14	211,360	1·54	—	—	—
összesen	13.561,245	100·00	13.728,622	100·00	—	—	—

Összehasonlítva a két időszakban kiderített nemzetiségi számarányokat, azt látjuk, hogy az összes népességben a magyar míg 1870-ben csak 45·21 százalékkal szerepelt, 1880-ban e százalék már 46·65 százalékra emelkedik, vagyis 1·44 százalékkal gyarapodott, a német nyelvűek százaléka némileg 0·17 százalékkal megesökkent, az oláhoké pedig nagyon is jelentékenyen 1·75 százalékkal megfogyott. A tótok arányszáma jóformán ugyanaz maradt, alig valamivel magasabb, a horvát-szerbeké valamivel alacsonyabb, de a ruthének abnormis csökkenést mutatnak, az egyéb nemzetiségek pedig rendkívül emelkedtek, ez utóbbi azonban nem annyira tényleges szaporodás, mint inkább a két eljárás közt levő különbségnek természetes eredménye, úgy hogy félremagyarázást kerülendő, ezeknél a szaporodás kitüntetését is mellőzendőnek láttuk.

A magyar tehát 11 év alatt 272,750 lélekkel vagyis 4·45 százalékkal szaporodott. Csekély növekedés ez, de az általános népszaporodással összehasonlítva mégis kedvező. A német ajkúak szaporodása oly csekély, hogy számba sem jöhet és bizvást elmondhatjuk, hogy számuk a lefolyt decenium alatt nem változott. Nem úgy az oláhok, kik 207,245 lélekkel azaz 7·94

százalékkal fogytak meg, a fogyás oly nagy mérvű, hogyha nem csupán időleges okok hatottak közre előidézésében, hanem az oláhság népességi viszonyának állandó irányzatát jelzi, ellentétben az eddig elterjedt hiedelemmel, hogy tudniillik az oláhság rendkívül szapora s erős beolvasztó képességgel bír, legalább hazánkban inkább pusztuló fajnak tűnik föl. A horvát-szerb ajkúak is megfogytak 3010 lélekkel azaz 0·47 százalékkal, a tótok azonban 28,539 vagyis 1·56 százaléknyi szaporodást mutatnak. E szaporodás azonban csak látszólagos, szemben áll vele a ruthének 116,194 lélek, azaz 24·75 százaléknyi fogyása. E két nyelv, kivált ott, hol vegyesen fordul elő, oly közel rokonságban áll egymáshoz, hogy pontos megkülönböztetést alig várhatunk, így történik, hogy ugyanaz a népesség, mely egyszer ruthénnek tüntettetett föl, máskor a statisztikai kimutatásokban mint tót szerepel. S csakugyan ez történt a szóbanforgó kétféle adatgyűjtés alkalmával is, a tankötelesek fölvétele igen sok helyről ruthénnek jelezték a gyermekek nyelvét, hol a népszámlálás tót anyanyelvűeket talált. Lássunk különben néhány példát. Ungmegyében, melynek népessége 11 év alatt 130,032-ről 126,707-re szállt, 1869-ben a népiskolai adatok alapján 27,098 = 20·84 százalék tót és 63,520 = 48·85 százalék ruthén volt, az 1880-iki számlálás szerint pedig már 38,063 = 30·04 százalék tót és csak 43,398 = 34·25 százalék ruthén. Zemplénmegyében, melynek népessége ugyanazon idő alatt 292,771-ről 275,175-re apadt, a népiskolai adatok alapján kiszámított 94,710 = 32·35 százalék tót és 59,738 = 20·42 százalék ruthén volt, az 1880-ki számlálás szerint pedig 105,677 = 38·40 százalék tót és csak 31,073 = 11·29 százalék ruthén. Így van ez a többi megyékben is, hol tótok és ruthének vegyesen laknak, az általában hanyatló népszám mellett a tótok mindenütt emelkednek, a ruthének pedig oly arányban fogynak, hogy az általános népfogyáson kívül a tótok szaporodása is ebből telik ki. A két nemzetiség hasonló viszonyok között él, hasonló gazdasági fokon áll, a kivándorlás mindkettő számát egyaránt ritkítja, szaporodásuk, illetőleg fogyásuk is bizonyára egyenlő és a szembeszökő különbség tisztán annak az ingadozásnak tudható be, mely hovaszámításuk iránt főnforog s a kiszámítás és számlálás közötti roppant eltérést eredményezte. Itt tehát, hol a nemzetiségek szaporodását akarjuk lehetőleg megvilágitani.

tani, hibás eljárás volna, ha elfogadnók a tót ajkúak szaporodása mellett, a ruthének óriási csökkenését, mely az összes számnak negyedrészt teszi; helyesebb lesz, ha a két nemzetiséget összefoglalva, vizsgáljuk és ekkor kitűnik, hogy a tótok és ruthének száma 1869-ben 2.296,323-at tett és Magyarország népességének 16·93 százalékát képezte, 1880-ban csak 2.208,668 volt és Magyarország népességéből csak 16·09 százalék esett rá, 11 év alatt tehát 87,655-tel vagyis 3·82 százalékkal fogyott.

A közölt számok azt bizonyítják, hogy az anyaország nemzetiségei közül csak a magyar az, mely számra is szaporodott; a többi vagy stagnatióban vesztegelt, vagy erősen megfogyott és így a magyar az összes népességben is kedvezőbb arányszámot foglal el, mint tizenegy év előtt. Sőt a magyarság szaporodása még némileg kedvezőbb a valóságban, mint azt számokkal kimutatnunk sikerült. Keleti a nemzetiiségek kiszámítását a tanköteles gyermekek alapján eszközölte, de a mint alább lesz alkalmunk kimutatni, a magyarság a 6—10 éves gyermekek közt jóval nagyobb arányban van képviselve, mint az összes népességben. Keleti kiszámítása tehát, a dolog természete szerint, a magyar elemet valamivel nagyobbak tüntette föl, nem volt az egészen annyi 1869-ben, következésképpen a szaporodás is nagyobb, mint ama kombinált adatoknak az 1880-ki számlálás pozitív adataival való összevetéséből látszik.

Hogy physikai szaporodás által emelkedett-e fajunk, vagy idegen nemzetiségek beolvastása által, arra a fölhozott számok választ nem adnak, de a népszámlálás alkalmával szerzett adatokból erre is megkapjuk a feleletet. Mivel ugyanis a számláló lapokon az illetők születési éve is tudakoltatott, és így az egyes lakosok életkorát is megtudtuk, az egyes évekből korosztályokat lehetett alkotni. Összevetve pedig az illetőket anyanyelvök szerint e különböző korosztályokkal és kiszámítva a magyar anyanyelvűek százalékát a korosztályban lévő összes lakosságból, megkapjuk, mennyire változott idő folytán a magyar anyanyelvűek számaránya. E művelet végrehajtásában elejtván a 0—2 éveseket, mint a kik legnagyobb-részt még beszélni nem tudnak, s a kiknél legföljebb anyjuk nyelvéről lehetne szó, az eredmény következő: magyar anyanyelvű volt:

a	3—5 éves korúak közül	46·9%
a	6—10 „ „ „	47·7 „
a	11—15 „ „ „	46·7 „
a	16—20 „ „ „	46·9 „
a	21—30 „ „ „	46·6 „
a	31—40 „ „ „	45·8 „
a	41—50 „ „ „	45·6 „
az	51—60 „ „ „	45·6 „
a	60 éven fölüliek	46·8 „

Az arányszámok tehát csaknem azonosak a fölött korosztályok között, alig változik egy-két tizedrész százalékkal, csak a 6—10 évesek (az 1875—77-ben születtek) osztályában van jelentékenyebb különbség, mit kétség kívül az iskolák jótékony hatásának tulajdoníthatunk. De e különbséget nem tekintve, az az állandóság, mely általában a korosztályok közt mutatkozik, szomorúan illusztrálja, hogy a magyar nyelv és nemzetiség az idegen ajkúak között nagyon kis mértékben hódít és az idegen elemek assimilálása igen lassan halad.

De vajon lehet-e ez máskép, ha absolute semmit sem tettünk eddig, hogy a magyar állam nyelvét oly keresett élet-szükségleti cikké tegyük, melyet mindenki óhajtván megszerezni, szívesen anyanyelvül is vallja? Az ugyan üdvös cselekedet vala, mely az 1879-ki évben behozta a magyar nyelv kötelező oktatását a népiskolákba; de ennek eredményeit az 1880-ki népszámlálás adataiban még nem találhatjuk. Erősebb czáfolatot amaz állítás ellen, mely bennünket külföldről nemzeti üzemekkel vádol, ez egyszerű számoknál alig képzelhetni. Semmit sem tettünk az uralkodó nemzetiség érdekében s az ország átlagában, a tömegesen lakó idegen ajkú nemzetiségek között a viszony nagyjából nem is változott — nem tíz év, hanem egy fél század óta sem.

A magyarság tehát nagyobb részt, a mi szaporodást fölmutat, azt saját propagatív erejének köszönheti, és alig szaporodott más nemzetiségek assimilálása által, de hódított műveltséggel a városi népesség között. A vidéki népesség szívós makacssággal megtartja saját nemzetiségét, de az intelligencia, a mozgékony városi elem tömegesen csoportosul a magyar szellem és nyelv zászlója alá és elősegíti a nemzeti átalakulás nagy munkáját.

Érdekesnek látszik végre a hitfelekezetet a nemzetiséggel is összevetni. Rég megczáfolták ugyan már azt az általá-

nosan elterjedt nézetet, hogy nálunk a vallás és nemzetiség csaknem kongruens fogalmak, még az erdelyi részekre sem áll ez, hol pedig a két viszony csakugyan legközelebb esik egymáshoz. De mégis van annyi vonatkozás a kettő között, hogy összehasonlításra elég érdekléssel bírjon, mert némely nemzetiségek nagy többsége csakugyan egy vallásfelekezethez tartozik s viszont az egyes vallások nagy többségét többnyire egyik-másik nemzetiség alkotja.

A hitfelekezetek és a főbb nemzetiségek egymáshoz való viszonyát a következő százalékszámok mutatják:

	magyar	német	tót	oláh	ruthén	horv.-szerb	egyéb
római katolikus	44·29	15·95	15·79	0·09	0·02	18·44	5·42
görög	9·04	0·07	6·58	56·69	22·13	0·67	4·82
„ keleti	0·74	0·27	0·06	59·81	0·03	35·37	3·72
ágostai evangélikus	22·31	34·00	38·08	0·10	—	0·07	5·44
helvét evang.	94·32	1·20	0·51	0·09	—	0·04	3·84
unitárius	94·38	0·11	—	0·50	—	—	5·01
izraelita	55·34	33·74	3·30	1·28	1·62	0·70	4·02
egyéb	50·30	14·34	5·08	1·69	0·13	8·77	19·69

A római katolikusoknak relativ többségét, azaz több, mint két ötödét a magyar anyanyelvűek képezik, sőt ez az arányszám valamivel még magasabb is volna, ha Magyarországon a beszélni nem tudók külön nem számláltattak volna, s itt az egyebek alatt nem szerepelnének, míg Horvát-Szlavonországban ezek is ott szerepelnek a horvát-szerb anyanyelvűek között. A katolikusok közt másod sorban a horvát-szerbek szerepelnek 18·44 százalékkal, míg a németek és tótok csaknem ugyanazon (15·95 illetőleg 15·79) arányszámot mutatják. Az egyéb nyelvűek 5·42 százalékat vendek, örmények, cigányok, egyéb hazai és külföldi nyelvűek, de különösen a beszélni nem tudók képezik.

A görög katolikusok abszolút többsége (56·69 százalék) oláh, tekintélyes helyet foglalnak el azonban köztük a ruthének is (22·13 százalékot), sőt magyar ajkúakat is találunk 9·04 százalékot, leginkább Szabolcs, Szatmár, Zemplén, Abauj és Hajdumegyékben stb.

A görög keletiek között szintén az oláhoké az abszolút többség (59·81), rajtuk kívül még csak a horvát-szerbek foglalnak el jelentékeny helyet 35·37 százalékkal.

Az ágostai hitfelekezetűek három nemzetiség között osz-

lanak meg, a magyar, német és tót között, viszonylagos többséggel az utóbbiak birnak, noha csak négy százalékal haladják meg a német ajkuakat, a magyarok azonban a németekénél is közel 12 százalékkal állanak gyöngébben.

A *helvét hitfelekezet* csaknem kizárólag (mert hiszen az egyebek legnagyobb részét is beszélni nem tudó magyarok képezik) a magyar anyanyelvűek sorából számlálja híveit, hasonlóképen az unitáriusok is.

Az *izraeliták* többsége is 55·34 százalék magyar, 33·74 százalékuk a németet vallja anyanyelvének, de ezen kívül, habár csekély számmal, a többi nemzetiségek is részesülnek belőle.

A magyar anyaország viszonyai kissé másképen alakulnak, kivált a római katolikusokra és a görög keletiekre nézve. Volt ugyanis a szorosabb értelemben vett Magyarországon a római katolikusok közül :

magyar	53·12%
német	18·26 «
tót	19·08 «
oláh és ruthén	0·12 «
horvát-szerb	3·62 «
minden egyéb	5·80 «

Itt tehát már a magyarok abszolút többséget képeznek, a németek és tótok százalékszámára, kivált az utóbbié, szintén jóval magasabb, a horvát-szerbeké pedig 18·44-ről leszáll 3·62-re.

A görög keletiek közül 75 százalékot képeznek az oláhok, 19 százalékot a horvát-szerbek, a többi hat százalék eloszlik főleg e két nemzetiség beszélni nem tudó gyermekeire. A többi hitfelekezetek csak szórványosan fordulván elő Horvát-Szlavonországban, arányszámaik csaknem változatlanul maradnak.

Hogy viszont az egyes nemzetiségek miként oszlanak föl az illető hitfelekezetek között, azt ismét az egész magyar birodalomra a következő arányszámok mutatják :

	magyar	német	tót	oláh	ruthén	horvát-szerb	egyéb
római katolikus	56·00	66·50	68·89	0·30	0·57	62·25	56·27
görög	2·19	0·06	5·49	36·58	96·19	0·43	9·51
" keleti	0·29	0·35	0·08	62·61	0·21	37·02	11·99
ágostai evangélikus	4·04	20·28	23·77	0·05	0·01	0·04	7·98
helvét	30·88	1·30	0·58	0·08	0·02	—	10·28
unitárius	0·85	—	—	0·01	—	—	0·36
izraelita	5·66	11·44	1·16	0·35	2·99	0·19	3·40
egyéb	0·09	0·07	0·03	0·02	0·01	0·07	0·21

A magyaroknak tehát több mint fele a római katolikus hitet vallja, közel egy harmada a helvét evangélikust, az izraelita hitűek 5·66, az ágostaiak 4·04 százalékkal szintén számot tesznek. A németeknek több mint háromötöde katolikus, egy ötöde ágostai, egy tizedrésze pedig izraelita. A tótoknál még erősebb a római katolikusok számaránya (68·89 százalék), elég magas, 23·77 százalékkal, szerepelvén az ágostaiak is; e két valláson kívül azonban némileg jelentékeny számmal (5·49 százalék) még csak a görög katolikusok vannak. Az oláhoknak több mint három ötöde görög keleti s közel két ötöde görög katolikus, egyéb felekezeti köztük alig fordul elő. A ruthének csaknem kizárólag görög katolikusok, a horvát-szerbeknek pedig több mint három ötöde (többnyire horvát) római katolikus, majd két ötöde pedig (jobbára a szerbek) görög keleti.

Röviden visszapillantva az elmondottakra, azt látjuk, hogy Magyarországot nem egy nyelvű népesség lakja, tarka vegyületben fordulnak elő benne a különféle nemzetiségek, kisebb-nagyobb számmal, de abszolút többségre egyik sem vergődik és még az államalkotó nemzetiség, a magyar is csak viszonylagos többséget képes fölmutatni. A mai viszonyok közt sok tekintetben hátrányos ez és irigy szemmel tekintünk Nyugat-Európa egységes nagy államaira. Pedig azon nagy nemzetek milliói, melyek egy nyelvet beszélnek s ugyanazon nemzetiségi eszme által vannak áthatva, koránsem egyetlen faj vegyületlen képviselői, hanem a legkülönbözőbb törzsek és fajok assimilálódott, egymásba olvadt keverékei.

Általánosan elterjedt nézet, hogy a magyar nem bír beolvastó erővel és azon közönnél fogva, melylyel saját, és azon türelmességnél fogva, melylyel a mások nemzetisége iránt viseltetik, ha egyeseket igen, de tömegeket nem bír magába olvasztani. Kétség kívül van ebben igazság, de még sem felel meg egészen a valóságnak. Nyugat-Európa nemzeteknek hosszú évszázadok szolgáltak rendelkezésükre, hogy az egységes nemzetiség megteremtését végrehajtsák. Nálunk az átalakulás nagy munkáját folytonosan újabb és újabb katasztrófák zavarták meg, szakították félbe. A mongól pusztítás, mely kiirtotta a magyar nemzet egy tekintélyes részét, tömeges telepítéseket tett szükségessé idegen országokból, majd a cseh-husszita viszályok ritkították meg felső Magyarország

népességét és eszközölték cseh-morva-tót népségek beözönlését. A török háborúk, később a török uralom, az ország déli részét s általában az alföldet, épen a legmagyarabb vidékeket tették lakatlan pusztaságokká, melyeknek betelepítése nagyrészt szintén idegen ajkúak által történt. A Tököly-Rákóczy-féle szabadságharcok véres küzdelme és gyászos leveretése az éjszak-keleti megyékben ritkította meg a magyar elemet és vonta maga után a tótok, ruthének elterjedését.

Ennyi idegen népelem beözönlésével szemben, természetesen, ha a megfogyott magyarság számbeli túlsúlya és a nemzet nem bírt beolvasztó erővel és nem tudta assimilálni az őt körülárasztó, vagy közé torlott idegen ajkúak nagy tömegeit. Hátha még hozzáveszszük a szomorú politikai viszonyokat, hogy a magyar nem volt ura saját sorsának, idegen, ellenséges hatalom intézkedett fölötte és igyekezett megszibasztani nemzeti öntudatát, megtörni számbeli erejét, mit részben a többi nemzetiségek mesterséges gyámolításával igyekezett elérni. De a magyar nemzet mind ezek daczára él, gyarapodik és e földet, melyet ősei vérökkel szereztek, képes is lesz az utókornak megtartani.

JEKELFALUSSY JÓZSEF.

EGY ÁLMODOZÓ NAPLÓJA.*)

Abban a városban, mely — Cherbuliez Victor szerint — a nagyok közt a legkisebb s a kicsik közt a legnagyobb, Genfben született és halt meg Amiel Henrik, a kinek naplójából barátjai rendeztek egy kötetet sajtó alá. Ki volt Amiel? Talán valami híres tudós, nevezetes író vagy más téren kitűnőség? Nem, csak amolyan *literary gentleman*, mint Lukács Móricz volt minálunk és annyian az angolok közt. És ezek sorában is egy külön válfajhoz tartozó; nem azok közé, a kik kedvtelésből, időtöltésből bibelődnek az irodalommal s pusztá *amateur* létökre is imitt-amott maradandó becsü műveket képesek létrehozni, hanem azok osztályából való, a kik egy egész életen át törhetetlenül csüngenek az eszményen, de azért nyomokat alig hagynak magok után. Micsoda válfaj ez? Egy szájalomra méltó, tehetetlen válfaj, mondják az egészségtől duzzadó, a sikertől elkábitottak. Olyanok tartoznak bele, a kik eszméikkel és érzelmeikkel fölülelmednek a mindennapi emberek színvonalán, de nincs elég erejük és tehetségök arra, hogy irodalmi művekben, maradandó alkotásokban látható kifejezésre juttassák, a mi bennök forr, kavarog. Tehát nem tesznek számot, nem viszik előbbre az emberiség fejlődését. De viszont van egy megbecsülhetetlen jó tulajdonságuk. Magokba zárják, elfojtják vívodásaikat s nem állanak elő keserveikkel untalan, mint Byron és Leopardi világfájdalmas tanítványai. Betöltik azt a helyet, melyet a végzet számokra kijelölt, becsülettel s töprengéseik egyedüli tanúja — napló-

*) H. F. Amiel. *Fragments d'un journal intime*. Paris, Sandoz, 1883.

jok. Emelt fövel, derült homlokkal végzik kötelességeiket s fejüket csak akkor horgasztják le, homlokuk csak akkor sötétül el, ha otthon, a napi fáradoalmak után, neki adják magokat álmodozásaiknak. A mi az emberirtó pálinka a naphosszat dolgozó munkásnak, a mi az észbontó hasis az apathikus keletinek, az az álomba ringatódzás az Amiel-fele egyéniségnek. Morphium, a melyből mind többet-többet szed a beteg; reszket, ha feléje nyúl s tompa merevségbe sülyed, ha igénybe vette.

Tehát beteg emberrel van dolgunk. Ha úgy tetszik, azzal. De oly beteggel, a ki többet ér sok egészségesnél. Aztán el is lehet élni ezzel a betegséggel jó sokáig. Amiel is 60 évig elhúzta (1821—1881). Huszonkét éves korában nyakába vette a világot s hét évig utazott Olasz-, Francia- és Németországban. Erős kötelekek nem csatolták szülővárosához, mert szüleit már gyerekkorában elvesztette. Legtovább tartózkodott Heidelbergben s Berlinben, s az ott költött időről mondja naplójában: «Ezek az évek voltak rám nézve a legegészségesebbek: ez volt értelmem ujonczkodása, lényem ébredése a létre». (5. l.) Ki ne venné észre az idézett megjegyzés utolsó szavaiból a német philosophia hatását? Valóban a német philosophia erős nyomokat hagyott szellemén. Kizárólagos hive ugyan nem lett egyik iskola-alapítónak sem, mint ezt Caro mondja, (*Revue d. d. M.* 1883 február 15. sz.) egyenesen Schellinget jelölve meg, mint a kinek idealismusa bilincselte volna le Amielt; hanem a német philosophiai szellem magas röptű iránya egészben elvarázsolta. Csak lapozgatni kell a naplóban s azonnal rájövünk, hogy nem par excellence philosophfal van dolgunk, hanem oly egyéniséggel a ki hangulatához képest egyszer pantheista, máskor stoikus, majd mystikus. Amiel nem is tartja magát szaktudósnak. Jobban tudja a különbséget a szakember és a dilettans közt, mint bárki: «A gondolkozó úgy viszonylik a philosophushoz — írja 1851 február 27-iki kelettel — mint a műkedvelő a művészhez. Játszik a gondolattal s a csinos részletek egész raját csalja ki, de inkább az igazságokkal, mint az igazsággal törődik s a gondolat lényegén, egységén, következményein átsiklik. Bizonyos kellemmel bánik hangszerével, de nincs hatalmában, hiányzik belőle a teremtő erő. Kertész és nem geolog; földből csak annyit művel meg, a mennyi neki a gyümölcs és virág előállítására szükséges, de nem nyúl mélyebben bele, hogy ős-

merje. Egy szóval a gondolkozó: fölületes, részletező kíváncsi philosophus, irodalmi bölcselelő, szónok vagy író; a philosoph pedig tudományos gondolkozó. A gondolkozók arra válnak, hogy ébren tartsák a bölcseleket s népszerűsítsék őket. Kettős hasznuk van tehát, nem is említve, hogy mulattatnak. Az olvasók hadseregének kémszemlélő csapata ők, a tömeg oktatói, a gondolat bankárjai, a kik az eszmék aranyait apró pénzre váltják föl. A gondolkozó: komoly irodalmár s ezért népszerű. A philosoph: szaktudós, nem annyira a tudománynak anyaga, mint alakjával fogva s ezért nem lehet népszerű. Franciaországban egy philosophusra (Descartes) jut vagy harmincz gondolkozó. Németországban tíz gondolkozóra esik húsz philosoph» (15., 16. l.) Ezek a sorok is jellemzik Amielt. Töviről hegyire el akarja mondani, a mit gondol, párhuzamot párhuzamra halmoz, éles körvonalokkal dolgozik s gondolata még sem nyer tiszta kifejezést, rajza túlterhelt és fárasztó.

Ilyen volt előadása is. Tudnunk kell ugyanis, hogy a mikor 1849-ben Németországból visszatért Genfbe, az ottani akademiánál, nyomban az aesthetika tanszékét nyeri el, a melyet azonban öt évvel később a philosophiai tanszékkel cserél föl. Egyik minőségében sem tudta magát érvényesíteni, egyik tanszéken sem bírta tanítványait lebilincselni s lelkesedésre indítani. Mindig csak a keret, a schema lebegtek szeme előtt, de a kitöltés, az eletelevenség elmaradt. Meg volt a váz, de hiányzott a hús. Ilyen hibák észlelhetők irataiban is. Hozzáfog egy philosophiai vagy irodalmi tárgyhoz s a helyett hogy abba belehatolna, bele fészkelné magát, szépen megkerüli s elágazásaiban követi nyomról nyomra; felöleli, de csak kívülről, megjelöli helyét ösmereteink rendjében s azt hiszi, hogy eleget mondott a mikor a voltaképp csak még ezután elmondandókat annak rendje-módja szerint katalogizálta. Pedig minő reményeket kötöttek hozzá barátai: Cherbuliez, Marc-Monnier, Heim, Lecoultre és Scherer! Ez utóbbi beszéli el, hogy a mikor Amiel hosszú külföldi útjából visszatért, minden szem felé fordult. «Huszonnyolcz éves volt, megrakodva tudománnyal, de nagy ismeretei terhet könnyen hordva. Arcza megnyerő, társalgása eleven; semminemű szenvelgés nem rontotta a jó hatást, a mit tett. Egy szóval, egészen ragyogó jelenség. Mintha csak hódítóként lépett volna föl az élet

harczmezején. Mintha a jövő kapui egyszerre nyitak volna föl előtte». És mi lett az eredmény? Csöndes, zajtalan élet-pálya, de annál nagyobb háborgás a szívben, annál erősebb hullámcsapások a lélekben. És mind e tusák, a szó legszorosabb értelmében, belső világában zajlottak le. Nem nyafogott nyilvánosan, még barátait sem terhelte vallomásaival. Egyedüli tanúja: naplója volt, mely Marc-Monnier szerint, tizenhat-ezer lapot tartalmaz. Ebből a nagy tömegből válogatta ki egy gyöngéd, discret női kéz azt, a mi a közönség színe elé került. S azt sem higye senki, hogy azzal a hátsó gondolattal írta naplóját, hogy abból majdan, halála után egy pár «csinos» kötet kerüljön ki. A töredékekből az sugárzik ki, hogy eszé-ágában sem volt ily gondolat. Önmagának írt. Lelkét öntötte ki. De viszont azt sem kell gondolni, hogy egyéb sincs e naplóban, mint untalan tétováinak minutiosus följegyzése, sikertelen tervezgetéseinek pontos leltára, szárnyaszegett törekvéseinek bemohosodott sirja. Ellenkezőleg. Alapos fejtegetéseket találunk helylyel-közel, első rangú íróról, Hugó Victorról, Schleiermacherről, Maine de Biraurról, Toquevilleről stb. Nem áradozik, a mikor a nagy emberek műveit forgatja, hanem kritikai élel, erős ítélőtehetséggel jelzi oly hiányait, a melyekről a nagy közönség csak később birt számot adni magának, a pillanatnyi lelkesedés tüzeinek hamvadása közben.

A mit különösen Toquevilleről ír, azt oly figyelemreméltónak tartom, hogy egész kiterjedésében ide igtatom. Természetesen Toquevillenak *De la Democratie en Amérique* című munkájáról van szó. «A nyert benyomás — írja 1851 szeptember 2-án --- még nem egészen tiszta. Szép mű, de nagyon kiérzik belőle Montesquieu utánzása. Aztán meg az elvont, gunyoros, finom, sententiosus stíl egy kissé száraz, mesterkelt és egyhangú. Sok a szellem benne, de kevés a képzelő erő. Inkább gondolkodni kész, mint lebilincsel, s bárha komoly, úgy tesz, mintha víg is akarna lenni. A gondolat elforgácsolásának ez a rendszere komoly következményekkel jár. Nagyon szembetünök a részletek, az összesség rovására. A szikráknak ez a sokasága rosszul világít. Mindazonáltal, az író okvetetlenül erett és beható értelem, a ki tárgyán uralkodik, s azt éleselműen bonczolja.» Egy pár napra rá, a mikor már a benyomás tisztult, így folytatja: «Toqueville munkája bizo-

nyos nyugodt érzést ébreszt, de sok tekintetben undort is kelt. Fölismeri az ember szükségességét annak, a mi bekövetkezik és a kikerülhetetlen előtt meghajlunk; de látjuk azt is, hogy a középszerűség kora mindenben előtérbe lép, a középszerű pedig minden vágyat megfagyaszt. Az egyenlőség szüli az egyformaságot s csak azon az áron szabadul meg az emberiség a rossztól, hogy föláldozza a kitünőt, a kiválót, a rendkívülit. Kevésbé nyers lesz minden, de egyszersmind minden közönsegebbé válik. A nagy emberek kora múltfélben van; a sokaság korszaka köszönt be. Az individualismus százada oda jut, hogy nem is talál valódi egyéniséget, ha az elvont egyenlőség diadalmaskodik. A folytonos nivellirozás és munkamegosztás által a társadalom lesz minden és az ember semmi. Mint a völgyek mélye a hegyek megkopaszodása és sülyedése által emelkedik ki, a középszerű emberek is a nagyok rovására magaslanak föl. A kivétel el fog tűnni. Egy minél kevésbé hullámzatos, ellentétek nélküli, egyhangú fönsík: íme az emberi társaság leendő látképe. A statisztikus növekedő fejlődést és a moralista fokozatos hanyatlást jelez: haladása a dolgoknak és satnyulása a lelkeknek. A hasznos foglalja el a szépnék helyét, az ipar a művészetét, a közgazdaság a vallását s a számtan a költészetét. A spleen lesz az egyenlősítő kor betegsége. Tehát ez a sors vár a democraticus ærára? Úgy-e hogy ezen az áron drágán fizetnök meg az általános jóllétet? Vajon a teremtés, mely eddig folytonosan azon dolgozott, hogy különféle alakulásokat hozzon létre, ezután megtagadja magát s halomra dönti, eltünteti a határvonalakot? és az egyenlőség, a mely a lét kezdetén, még csak lomha, nyers tömeg, utóvégre az élet természetes formája lesz? Avagy a gazdasági és politikai egyenlőségen túl, a socialista és nem-socialista democratia, mely törekvései végcéljául az egyenlőséget tűzi ki, a szellemnek egy új birodalmát, új egyházát, a lelkeknek köztársaságát fogja-e megalkotni, a melyben a jog és piszkos haszon elvén túl, a szépség, az önföláldozás, a szentség, a hősiesség, a lelkesedés, a rendkívüli, a végtelen cultusa fog uralkodni? A materialismus, a rideg jóllét, a hús és az én bálványozása, az időlegesnek és a Mammonnak imádása lenne törekvéseink végmegoldása, fáradozásaink ígért megjutalmazása? Nem hiszem. Az emberiség eszménye sokkal magasabb. De az állat először is megköveteli a magáét s előbb meg kell szün-

tetni a társadalmi nyomort, s csak azután juthatunk a szellemi javakhoz.» (26, 28. l.)

Azok fölvilágosítására szolgáljon a fönti pár sor, a kik — talán bevezetésem hiányossága következtében — azt hihetnék, hogy Amiel valami szerencsétlen flótás, a ki szeretett volna előre menni, de nem volt hozzá tehetsége; nem bírta kielégíteni ambícióját s e miatt ha mást nem, naplóját tölti tele soppánkodásaival, kesergéseivel. Hiszen éppen az volt a főbaja, hogy hiányzott nála a nemes, az erős becsvágy. Carónak, Amiel említett ismertetőjének, az ily szemtelen egyeniség láttára, Horatius parasztja jut eszébe, a ki szépen leül a par-ton és

... Expectat dum defluat amnis; at ille
Labitur et labetur in omne volubilis aevum.

(Várja, míg lefoly a folyó; az pedig szüntelen foly, örökön örökké.) Azt ugyan kegyeskedik Caro is megengedni, hogy ezek a par-ton ülők sem dégálnak naphosszanta, hanem legalább gondolkoznak, elmélkednek. Elmélkedni, talán álmodozni is: — ez a bökkenő. «Pihenés és elmélkedés! szunyadása az akaratsnak, eltörpülése az erélynek, elerőtlenedése a létnek, mennyire ismerlek benneteket! Szeretni, álmodozni, érezni, tanulni, megérteni — minderre képes vagyok, csak az akarás alól mentsenek föl. Ez az én lejtőm, hibám, bűnöm. Borzadok a becsvágytól, a küzdelemtől, a gyűlölelettől, mindentől, a mi szétbontja a lelket, függésbe hozza a dolgokkal és a külső czelokkal. Az öröm a miatt, hogy visszatérhetek önmagamba, hogy egyedül hallgathatom a idő és az élet árjának mormomolását, feledtet minden vágyat s eloltja bennem az alkotás szükségét s a kivitel erejét. Az értelmi epicureismus mindinkább hatalmába kerít s csak a kötelesség eszméjének segítségével bírok vele megküzdeni.» (156. l.) Ha van valami, a mi képes némileg csökkenteni e szép sorok hatását, az nem más, minthogy közvetlen e vallomás után Amiel *Jocelyn*-t veszi kezébe és elragadtatással kiált föl: ez a valódi költészet! De ne vegyük rossz néven elferdült ízlését s kövessük magános útjain: «A felelősség — írja 1852 november 8-án — az én láthatatlan rémem. Saját hibája miatt szenvedni: ez fölér egy elkárhozott kínjával, mert a nevetséges elmérgesíti a fájdalmat s a nevetségesnek legrosszabb fajtája az, a mikor az embernek önmaga

előtt kell szégyelni magát. Erőm csupán a kívülről jövő bajok ellen van, de egy önmagam által előidézett, helyrehozhatatlan baj, nyugalmam és szabadságom megsemmisülése — maga ez a gondolat még örültté teszen. — Megbűnhődöm kiváltságomért. Kiváltságom pedig abban áll, hogy tanúja vagyok életem drámájának, tudatával bírok sorsom tragicomédiájának, s ezenfölül magának a tragicomicumnak titka is föl van fődve előttem, vagyis nem bírom komolyan venni illusióimat, a teremből látom magam a színpadon s még különös érdekekkel is viseltetem egyéni szerepem iránt, pedig dicsekszem a költő bizalmával, a ki fontos személyeivel játszik s a ki mindazt tudja, a mit azok nem tudnak. Bizarr helyzet, mely kegyetlenné is válik, a midőn a fájdalom arra kényszerít, hogy visszazökkenjek kisedet szerepembe s azt adja tudtomra, hogy nagyon is emancipálom magam, a mikor a költővel való bizalmas beszélgetések benyomása alatt azt hiszem, hogy a szegény inas-szerep alól már kinöttem. Shakespeare érzett gyakran ilyesmit s gondolom, Hamlet fejezi ki valahol. Ez egészen német *Doppelgänger*ei, mely a való élettől undort s a közélet iránti ellenszenvet magyarázza meg: közös érzése Németország gondolkodóinak. Lealacsonyításnak, gnostikus sülyedésnek tekintik a szárnyak összevonását s a durva héjba való visszatérést. A fájdalom nélkül, mely a merész sárkány zsinege, az ember igen gyorsan és igen magasra emelkednék s a kiváló egyéniségek a fajra elveszmének, mint a léghajók, melyek a nehézkedés törvénye nélkül, soha többé vissza nem térnének a földre. . .» (56. l.) — Rántsuk meg mi is a zsinetget s a sokkal inkább napsugárból, mint sárból összegyúrt Amiel naplójában fordítsunk tovább egypár lapot: «Miért sikerülnek nekem jobban és könnyebben a rövid, mint a hosszú versek, a nehéz dolgok inkább, mint a könnyűek? Mindig ugyanazon egy indokból. Nem merek mozogni bilincs nélkül, mutatni magam fátyol nélkül, cselekedni saját szakállomra és komolyan, hinni és bízni önmagamban; ellenben azonnal jól érzem magam, mihelyt egy érzelmi ötlet a figyelmet rólam a dologra magára irányítja. Egy szóval félenkségen múlik minden. . .» (74. l.)

A jókedvű vagy sarcastikus olvasó arczán már-már mosolyt látok. Az a férfiú, a ki «nem meri magát mutatni fátyol nélkül», kezd gyanus lenni, a szegyenlős, félenk álmo-

dozó kezd unalmassá válni. Megengedem, hogy Amiel egész lényében, stíljében sok oly vonás van, melyek mindazokat víg kedvre hangolják, a kiknek vagy kenyerök a nevetségessé tétel, vagy a kik észbeli fensőségöknél fogva oly magasan állnak, hogy az alantjárók még rossz néven sem vehetik, ha ama nagyok és dicsők gúnyolódni kegyeskednek rajtok; de én bátor vagyok hivatkozni a kevésbé jókedvűekre és kevésbé sarcasticusokra, a kik azt tartják, hogy a mi a lélekben és a szívben végbemegy, az a psycholog előtt soha sem lehet kiszűrű vagy épen nevetséges. Ilyen elv szövétneke mellett aztán szívesen pillantanak bele a lélek aknájába s a vezető biztató szava, ígéretése sem válik fillentéssé, mert imitt-amott oly drága érc csillog, minő ritka helyütt található. Folytatom tehát ott a hol elhagytam. « . . . Van egy másik ok is: attól nem tartok, hogy ügyetlen vagyok, de attól igen, hogy nagy leszek; kevésbé bízva tehetségembe és hangszerembe, szeretem magamat biztosítani s egész a virtuositásig emelkedni; eddig megjelent irodalmi kísérleteim nem is egyebek, mint tanulmányok, gyakorlatok, játzmák, arra valók, hogy erőmet kipróbáljam. Hangolgotam hangszeremet, tökéletesitem kézügyességemet, de a mű — az nem érkezik. A tudat, hogy képes volnék valami nagyra, már kielégít s ezért az akarásig nem jutok el: erőfeszítésem elhamvad. Mindig készülődöm, és soha el nem készülök. Végeredmény: a kíváncsiság által vétkezem. — Félénkség és kíváncsiság! íme két akadály, mely az irodalmi pályát elzárja előlem. De ne feledjük a halogatást sem: gondosan félre teszem mindazt, a mi lényeges, nagy és komoly, s egyelőre beérem holmi apró csecsebecsével, a mi csinos és kecses. Olyannyira biztos vagyok a nagy és mély dolgokhoz való ellenállhatatlan vonzódásomban, hogy épen e biztos tudatban folyton az ellenkező oldalon lebzselek. Alapjában komoly vagyok s mégis frivol kinézésem van. A gondolatba vagyok szerelmes s a látszat az, hogy a kifejezést imádom: magam részére tartogatom a lényegét, mások részére pedig a formát. Félénkségem hozza hát magával, hogy nem veszem komolyan a közönséget s hogy nem mutatom magam, csak mulattató, rejtélyes és szeszélyes oldalról; kíváncsiságom meg odáig visz, hogy minden érdekel, a csiga ép úgy mint a hegy, s illetéknép tanulmányaim soha be nem bírom fejezni; a halogatásnak pedig az az eredménye, hogy mindig

az előzményeknél, a készülődéseknél állingálok és soha el nem birom kezdeni az alkotást. . . » (76. l.) Hány ébredő tehetség vivódását és hány fejlődő lélek ingadozását fejezi ki Amiel és pedig találó vonásokkal? És a végzetesség, a törvényszerűség annál erősebben nyilvánul, mivelhogy teljes tudatával bír mindazon békóknak, melyek megsibbasztják tevékenységét, és még sem bírja magát fölszabadítani. Szeme előtt van a tény, azt is tudja, hogy másként kellene lenni, de nem lehet más-kép. A reflexió selyem szálaival köti be magát, úgy, hogy csaknem hermetice zárkozik el a külvilágtól, s kizárólag lelke tünékeny álmaiban él. Épen mert «mindig álmodik», de egyszersem nem «ébren él», azért boldog sem lehet. Hogy is lehetne boldog, oly kedélylyel? Hiszen nincs családja. Nemcsak meg nem házasodott, de közelíteni is alig mer a nőkhöz. Pedig imádja a gyermekeket és a nők iránt mély hódolatot tanúsít. Harminczegy éves korában így kiált föl: «Nincs-e tehát számomra női szív, a melyre támaszkodhatnám? nem lesz-e soha fiam, a kiből új életre ébrednek, egy kis világ, a melyben virágzásra jutna mindaz, a mi bennem rejtve van? visszatántorodom, abbéli félelmemben, hogy összetöröm álmo-mat; annyit tettem e kártyára, hogy nem merem kijátszani. Álmodjunk tovább. . . »

Évek jöttek, évek multak s Amiel vágya még sem teljesült. Ebben is az eszmény vértanúja volt. Mint szent Ágoston: *amabat amare*, de egyszersem futott attól, a mi után vágyott; rettegett, hogy a megvalósult eszmény többé nem eszmény. Pedig mennyire érzi szükségét a női szívnek, «a melyre támaszkodhatnék». «A mikor az ember körül — írja tizenegy évvel később — minden mozog, ingadozik s az ismeretlen távol ködében minden elhomályosul; a mikor a világ nem egyéb, mint fictio vagy tündérvilág s e világegyetem: agyém; a mikor az eszmék büszke palotája recsegve omlik össze, s a valóság kételybe olvad föl, minő nyugpont kínálkozik a férfinak? Egy nő hű szíve. Arra hajthatja le fejét, hogy bátorságot nyerjen az élethez s hitet a gondviselésben s hogy békeségben, ajkán áldással haljon meg. Ki tudja, vajon a szerelem — ez a legnyilvánvalóbb kifejezése a dolgok egyetemes ösz-hangjának — nem a legjobb demonstratioja-e az Isten souverain értelmiségének és atyai gondoskodásának, a mint legrövidebb út, hogy az ember hozzá juthasson? A szerelem:

hit s az egyik hit a másikat vonja maga után. Ez a hit: bol, dogság, világosság, erő. Csak az ő útján jutunk az élők, fölcsudottak, boldogok, megtértek, valódi emberek sorába, a kik tudják, hogy mit ér a lét s a kik az Isten és az Igazság dicsőítésén munkálnak. Addig az ember csak fecseg, dudol, vesztegeti tehetségét s idejét, czéltalanul, örömtelenül, mint egy gyöngö, rokkant, haszontalan lény, a ki nem számít. Talán a szerelem útján visszakerülök e hithez, a valláshoz, az erélyhez. Azt képzelem legalább, hogy ha páromra akadnék, minden egyéb magától jöne meg, hitetlenségem eloszlatására s kétségbeesésem megszegyenyítésére. Higy tehát az atyai gondviselésben és merj szeretni.» (174., 175. l.) De nem mert. Megmaradt élte fogytáig vén ifjulegénynek; de megmaradt egyszersmind álmodozónak is, a ki nem tettekre született, hanem mindvégig a reflexio embere volt. A mi néha-néha kirántotta töprengéseiből, fölfrisítette, az a nagy, a fönséges természet volt. Az Alpesek lejtőin Amiel is jó kedvre pattant s barátaival pompás kirándulásokat tett. Ilyenkor mintha kicserélték volna. Pajzán és csapongó lett. Versenyt mulatott a legvígabbakkal. Egészen más jellegűek voltak azok a kirándulások, a melyeket egyedül tett. Nem is az tűnt a szemébe, a mi földérite volt, hanem olyan tüneményeket figyelt meg, a melyek lelkével voltak szoros kapcsolatban, észjárásával fűződtek össze. «Ma este láttam az idén — írja 1852 május 14-dikén — az első Szent János bogarat. Lopva mászott a fűvön, mint egy félenk gondolat vagy egy fejlődő tehetség.» No hát, mondják vidéken a nagy pipájúak s a fővárosban a henyén cigarettézők, nem hiába vizsgálgatta olyan nagyon ez az Amiel uraság azokat a Szent János bogarakat, mert magának is volt elég bogara. Azt sem tudjuk tulajdonképen, hogy hányadán vagyunk vele. Nagyra tört — az asztala mellett, de utóbb is nem sokat lendített. Szeretett lustálkodni ő kegyelme, aztán fölczifrázta szépen semmittevését szövirágokkal, philosophiai excursiókkal. Nem jó fajta ember az ilyen. — Majd a finom és alapos moralisták állanak elő és óva intenek az Amiel-féle veszedelmes naplótól. A ritka és kiválóbb tulajdonok daczára nem tanácsos az ilyen olvasmányoknál soká elidőzni. Az eszményített semmittevés perfid kísértése, lázas gyönyöre fogja el az embert és épen ettől kell hanyatthomlok menekülni, minden áron szabadulni. Egy ilyen könyv, egy neme a hatal-

mas narcosisnak, mely elaltatja a tette szító tehetségeket. Ne hallgassatok a csábító jelmondatra, a melyről el kell ismerni, hogy rendkívül csinos és hozzá új, és a mely így szól: «az álmodozás a gondolat vasárnapja». Legyen, de előbb végezze el kiki heti dolgát emberségesen, mint egy jó munkáshoz illik. — Így bölcselkedik a «szellemfukar» és «a nagy lélek», a ki még Czakó sírjára is követ dob.

Mi pedig, barátim, járjunk el a sírhoz
Olvasztani róla könnyel a havat.

Ott fekszik az Alpesek tövében. Most már ő sem töpreng a lét nagy kérdésein, ő sem emészti többé magát. Egész élete egy hosszú szenvedés volt, de az nem dült vonásain, kuszált hajzatán lelt kifejezést, hanem szíve, lelke legvégén zajlott le. Soha sem affectált, soha sem panaszkodott a nagy közönség előtt. Folyton tanult. Azokkal a philosophiai és æsthetikai ismeretekkel, a melyek az ő kis ujjában voltak, más kevésbbé érzékeny kedély, élelmesebb férfiú igen tiszteletre méltó működést fejtett volna ki. Ő csak irónját hegyezte, tollát mártogatta — és a mű elmaradt; nem tehetség, nem műveltség hián, hanem mert az önbírálat ép oly erős volt benne, mint az önbizalmatlanság. Összehordott minden anyagot, mely egy palota építéséhez bőven elég volt, de a palota soha el nem készült. Az épületanyagok ott hevernek szétszórva, naplójában. A mai gyorsan élő, gyorsan író nemzedéket nem igen lehet félteni, hogy elragadja az a fenkölt, nemes álmodozás, a mi Amiel naplójából kisugárzik. Nekünk pedig épen nem ártana egy kicsit több reflexio, több meggondoltság. Amiel naplóját tehát merem ajánlani mindenkinek, a kit a lélek tragédiája érdekel s a ki gondolatait szívéen ereszti keresztül.

VÉGH ARTHUR.

MOZGALMAK AZ EGYETEMI RENDSZER ÜGYÉBEN. *)

Első közlemény.

Tisztelt gyülekezet! A hálás utókor kedves kötelességének ismeri anyaintézetünk újjáalakításának ma már 104-ik emléknapiját megülni.

Elődeim e székéből hol a tudomány, hol a tanügy kérdései valamelyikéről emeltek szót s beszédök tárgyát beható elmével, tapasztalattal és hazánkra alkalmazással megvilágosítván, az ünnepélyt mindannyiszor emlékezetessé tették.

E jelen alkalomra méltó tárgy után nézvéni, úgy hiszem nem tévedek, midőn azon mozgalomra vagyok bátor a figyelmet irányítani, mely a felső tanítás ügye körül minden civilizált országban megindult, s napi kérdéssé válván, nemcsak az irodalmat, hanem a törvényhozást is élénken foglalkoztatja.

Ha e mozgalmat a modern polgárisodás tökéletesebb foka után törekvő bármely népnél, de kiválóan a francziáknál, az angolok- és amerikaiaknál, az olaszoknál és németeknél vesszük közelebb szemügyre, az eredményt röviden úgy foglalhatjuk össze, hogy az említettek között csak egy van, mely a nála követett rendszerrel oly annyira meg van elégedve, hogy nem találja szükségesnek azon lényeges vál-

*) Szabó Józsefnek e rectori beszéde, a melyet a budapesti királyi egyetem újjáalakításának száznegyedik évfordulóján, folyó év május 14-dikén tartott, oly általános érdekű, hogy szélesebb körű olvasóközönségre számíthat. Épen azért azt hisszük, hogy közlésével olvasóinknak szolgálatot teszünk. *Szerk.*

toztatást tenni, s ez a német: akár halljunk itt nyilatkozni egy jeles természettudóst, minő Helmholtz, akár egy jeles történetírót, minő Sybel, egy kitünő jogtudóst minő Stein, nagyhirű orvosokat, minők Billroth, Dubois-Reymond, vagy bármely más színezetű egyetemi szakembert, arról győződünk meg, hogy a felső tanítás vezéreszméi fölött véleménykülönbség nincs, legfőlebb csak arra szorítkoznak, vajon az alap megingatása nélkül némely hasznos czélok ugyanegyütt elérhetők-e; míg ellenben a francziák, olaszok, az angolok és transatlanti véreik, valamint több más apróbb nép, midőn a nálók divó rendszer szerint az egyetemi tanítás meg nem felelő voltát kitüntetik, a reformot már magában az alapban mondják megteendőnek s ugyanegyütt mindannyian a német egyetemi rendszert tekintik olyannak, mely ez időtájt a legtökéletesebb és a melynek alapelveit a reform keresztülvitelénél szem előtt tartani tanácsolják.

Az egyetemek történetében lapozva, legelőször is szembetűnik, hogy azoknak vagy hétszázados létében, hol az egyik, hol a másik kerekedett felül. Régebben a tanítási nyelv Európaszerte a latin lévén, a jó hírbe jött egyetemre a tanulni vágyók minden országból sereglettek, és néha oly számot tettek ki, mely akár egy nem megvetendő hadseregnek is beillett volna azon időkben.

Majd Páris majd Bologna volt egykor egyike a legkiválóbb egyetemeknek. Párisba mentek, kiket a theologiai kérdések érdekeltek; Bolognát keresték föl, a kik a római meg kanoni jogról alapos fejtegetést akartak magoktól a mesterektől élő szóval hallani. Voltak évek midőn vagy 10,000 tanuló tarka seregét lehetett a város ferdén épült néhány őrtonyából szemlélni. Az egyetem belső falain még ma is meg van azon korból a tanárok és sok tanuló címere, a köriratban a nevet is tartalmazva, s ezek között nem egy magyarra bukkanunk.

A XVII. században Hollandia egyetemei voltak divatban oly annyira, hogy azokat akkor a négy skót egyetem reformjánál is mintául vették. Leydenben magyar stipendiumok voltak, megvannak ma is, de használatlanul hevernek, mert ez egyetem magyar tanulóra nézve ma már semmi vonzóerővel sem bír.

Bár hány példát hozunk is föl, mind annyi arról tanús-

kodnék, hogy valamely egyetem akkor jött jó hírbe, ha szerencsés volt oly tanárookra szert tenni, kik a tudomány művelését, s művelése módját tudták a tudomány tanításával oly módon összeegyeztetni, hogy ez által a tanításba lelket öntöttek, mely a saját kutatása eredményeként megtalált igazság hirdetőjének melegével és olykor tüzének gyújtó hatásával a hivatott elméket ellenálhatatlanul meghódította.

Tárgyam érdekében azonban nem szükség a múlt századokban vesztegelni; elég a jelen század elejétől indulni meg, mert a kontinensi egyetemi tanítás legellentétesebb rendszerei nagyrészt onnét datálódnak, azoknak alapvonalai századunk kezdete körül állapítottak meg, s a megállapítástól mai napig a fejlődés korszaka következett be egyik és másik irányban; hogy minő eredménnyel, azt a következőkben szabadjon kitüntetni.

I.

A FRANCZIA TANÍTÁSI ÉS BUVÁRLATI RENDSZER.

A francia forradalom a tudomány művelése és tanítása terén is szakított a múlttal annyiban, hogy lényegesen elválasztotta a tudományművelő és a tudománytanító főintézeteket. Amazokat egytől-egyig koncentrálta Párisban, emezeket elosztotta az országban, és nevezetesen az egyetemet szétdarabolta fakultásaira, melyek egymástól merőben független szakiskolákká váltak.*)

A francia iniciatív szellem nem egyszer volt már az összes civilizáció irányadója, lássuk ezen a téren a fejlődést először a tudományművelési intézményekben.

a) A tudományművelő intézetek Franciaországban.

Mindent összefoglalok, ha itt az *Institut de Franczeról* szólok, melyet a forradalom egyik legdicsebb alkotásának tartanak. Ez valóban csak Franciaország sajátja. Van több or-

*) Párisban az ő Sorbonne-nak most ez a czíme: *Université de France Académie de Paris*, mely azután az egyes fakultásokra oszlik fel: *Faculté des sciences de Paris* stb.

szágnak tudományos akadémiaja, mely a párisival akár a tagok jelességét, akár munkálkodásuk fontosságát tekintsük, méltán vetélkedik, de csak egyedül Franciaország bír oly intézettel, melyben az emberi ész minden törekvésének eredménye egy egészbe van összefoglalva, hol a költő és philosph, a történetíró és philolog, a kritikus és jogász, a matematikus, asztronom, physikus, vegyész, a biolog, geolog, nemzetgazda, a festő, szobrász, zenész stb. egymást kartársként üdvözölhetik. Két gondolat vezette azon egyszerű nagy embereket, kikben e merőben új eszme megfogamzott: egyik kétségbevonhatatlan, hogy t. i. az emberi ész minden alkotása egymásba fogódik s azok között bizonyos szolidaritás létezik, a másik már kifogás alá eshetik ugyan, de a francia nép geniuszában látszik gyökerezni, t. i. hogy a tudomány, a szépirodalom és a művészet a haza közügye s hogy azt annak kell létesíteni, bátorítani s jutalmazni.

A forradalom óta számos változáson ment át az *Institut*, míg végre az azt most képező öt akademia a mai szervezetét megkapta.

Az *Institut* jelen szervezetében a következő öt akadémiából áll:

I. *Académie Française*. Alapította Richeulieu 1635. Van 40 tagja. Heti ülései csütörtökön. Évi nyilvános ülése májusban, hol jutalmak ítéltetnek oda. Egyik feladata időnként új kiadást rendezni a *Dictionnaire de la langue française*ből, valamint kidolgozni egy *Dictionnaire historique de la langue française*t, mely utóbbi még csak kezdve van.

II. *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*. Alapította Colbert 1663. 40 membes titulaires, 10 membes libres, 8 associés étrangers, 50 correspondants. Kiadja saját tagjainak munkálatain kívül nem akadémiai tagokét is (*Mémoires des savants étrangers*). Heti ülése minden pénteken. Közülése júliusban. Jutalmai között a Gobert-féle díj (10,000 frank) a legjelesebb történelmi munkának ítéltetik oda, mely Franciaországra vonatkozik.

III. *Académie des sciences*. Alapította Colbert 1666. 65 membes titulaires, 10 membes libres, 8 associés étrangers, 92 correspondants. 11 sectióba van osztva. Heti ülése hétfőn. Közülése novemberben.

IV. *Académie des Beaux-Arts*. Képezve 1648—1671 három (szobrászati és festészeti, zene és építészeti) akadémia egyesítése által. 40 membes titulaires, 10 membes libres, 10 associés étrangers, 40 correspondants. 5 sectióra oszlik fel. Kiad egy *Dictionnaire des Beaux-Arts*t. Heti ülése szombaton. Közülése októberben.

V. *Académie des Sciences morales et politiques*. 40 membes titulaires, 6 membes libres, 6 associés étrangers, 30—40 correspondants. 5 sectió. Heti ülése szombaton, közülés áprilban. Kiad *Mémoires*kat és odaítél jutalmakat.

Az *Ins.titut* vezetésére választatik egy elnök, titkár, pénztárnok az akadémikusok sorából.

Minden akadémiának külön van egy elnöke, egy állandó titkára, csak az *Académie des sciences*nek kettő. Az *Académie Française*nak van egy «directeur»-je, «chancelier»-ja és egy állandó titkára.

A tagokat külön választják az egyes akadémiák s azokat a kormányfőnök megerősíti.

Évenként egyszer, augusztus 14-én az *Institut* saját palotájában egy nyilvános összes ülést tart, melyben mind az öt akadémia együtt van, s mindnyája részéről egy alkalmi felolvasás tartatik. Ilyenkor az akadémia tagjai az emelvényen ódon díszruháikban jelennek meg. Egyszer jelen voltam s megjegyeztem magamnak az egyes tárgyak oly tapintatos választását, hogy, az öt előadás és a hivatalos beszédek daczára, az ünnepély nem tartott egészen két óráig.

Megjegyzendő azonban, hogy a kezdetben tervezett kötelék az öt akadémia között tényleg merőben felbomlott s csak a közös palota az, a mi összetartja, meg az augusztus 14-én tartott közös nyilvános ülés.

E helyen elég lesz az *Académie des sciences* ügyével foglalkozni, nemcsak mert ez már az *Institut* első alakítása alkalmával is (1795) az akkori három csoport között a *Première Classe de l'Institut*nek van mondva, és tagjainak akkori számát tekintve is első helyen áll, de mivel a jelen század közepétől kezdve határozottan mondhatni, hogy azon mozgalom előidézésében, melynek a tanítás és kutatás terén tanúi s részesei vagyunk, főleg ez osztály szerepel. Szem előtt tartva nagy missióját, én személyes indokból is örömmel választom kiinduló pontúl, minthogy fiatalságomban a francia tudományos szellemnek sokáig rajongója voltam, és a mozgalom fő phásisai kitörölhetetlen benyomásokat hagytak emlékemben.

A jelen század akademiája már örököse volt a megelőző századok (1666—1793) nagy szellemi hagyományának (d'Alembert, Buffon, Jussieu-k, Lavoisier), a két század összekapcsolói között találunk ismét oly neveket (Lagrange, Laplace, Lamarek, Monge, Haüy, Berthollet), melyek méltó folytatásoknak nevezhetők. De ki ne hajolna meg a jelen század e nevei előtt is: Fourier, Couvier, Geoffroy, Saint-Hilaire, Orbigny, d'Archiach, Elie de Beaumont, Ampère, Gay-Lussac, Fresnel, Arago, Biot stb. nem is említvén a még élőket, kik a hagyományos magaslatra szintúgy felvergődtek, s kik úgy egyéni munkálkodásuk, mint együttesen a tudományok irányára befolyással lenni tudtak.

Nevezetes jellemvonás az *Académie des sciences*ban, hogy kezdettől fogva megtartotta szerkezetét. A mai napig más változáson nem ment keresztül, minthogy 1803-ban az evenként változó titkárok helyett két állandó titkár (secré-

taires perpétuels) állíttatott be, egyik a physikai, másik a matematikai tudományokra, továbbá, hogy 8 külföldi tag (associés étrangers) választása vétetett föl és a belföldi levelezők száma 100-ra bővített ki, végre hogy a meglevő 10 sectióhoz még egy adatott (Demi-section de géographie et de navigation). Van tehát most 11 sectiója (Géométrie, Mécanique, Astronomie, Géographie et Navigation, Physique générale, Chimie, Minéralogie, Botanique, Économie rurale, Anatomie et Zoologie, Médecine et Chirurgie).

Az *Académie des Sciences* feladata és munkaköre kezdetben már úgy volt fogalmazva, hogy ott központosuljon az az emberi ész összes idevágó munkássága «Perfectionner les sciences et les arts par des recherches non interrompues, par la publication des découvertes par la correspondance avec les sociétés savantes et étrangères; suivre les travaux scientifiques qui auraient pour objet l'utilité générale et la gloire de la République» (Loi du 3 brumaire an IV, titre 4.).

Ez egy időben csakugyan úgy is volt.

Az akadémia heti ülésében közöltetnek legelőször is a tagok értekezései vagy munkálatai általában, külső tudósok beadott munkáinak bírálatai, tudományos levelezések, s általában bárminő beküldött közlemények. Mindez nyilvánosan azon kis közönség jelenlétében, melyet a tudományos mozgalmak érdekelnek.

Így volt ez kezdettől fogva, és még is ha Laplace vagy Berthollet feltámadna és megjelennék ez ülésekben, ma réá nem ismerne az akademiára. Az ülések szelleme merőben megváltozott. A megváltoztatást Arago idézte elő, ki a harminczas évek végén a hirlaptudósítókat vitte be, a kik ritkán lévén szakemberek, nem a lényegyet, hanem az általok is könnyen felfogott pikans incidenseket hozták köztudomásra, mi által az akademikusok, miként Biot (ki e részben Aragoval szemben a journalistákat az ülésben nem pártolta) megjegyzi, megszűnt azon fesztelen eszmecsere, mely azelőtt közös volt, és így egykor olyanok is felszólaltak, kik a kérdéses tárgy iránt csak mellékesen érdeklődvén, gyöngeségöket nyiltan bevallva, kívántak okulni.*)

*) Biot felhoz egy esetet, a mi Lagrange-al történt, ki egyik közlésében, oly elemi fogyatkozást árult el, hogy ha az a hirlaptudósítók korában történik, őtet neveltség tárgyává teszik, s szerény és bátortalan jelleménél fogva többé föl nem szólal s feledékenységre mentek volna legszebb felfedezései.

Másrészt tagadhatatlan, hogy éppen Arago idejében kezdődik az *Académie des sciences* fénykora. Arago mint «secrétaire perpétuel» nemcsak kidolgozott beszédei és értekezései által tudott elragadni, de általában magát a levelezés közlését is bizonyos nemévé tudta emelni az elegans és vonzó felszólalásnak. A lapok minden ülés után hoztak közlést, de hozzájött még a *Comptes rendus hebdomadaires*, mi által a világ minden részében ismeretes lett röviden, a mi az akademiában történt. Nemcsak Franciaországra hatott ez, de a külföldi tudósokra is, ezért minden fontosabbnak tartott munkát az egész világból Párisba küldöttek, hogy ott egy bizottsági jelentés tárgyává tétessék és közöltessék.

Azonban a beküldött dolgozatok szaporodván, a bizottságok a munkát nem győzték, jelentéseik késtek, de a mi fő, silányabbak lettek, mert míg kezdetben utasításuk volt az új kísérleteket és számításokat ismételni, erre nem értek reá s a bizottság egyik tagja megtette a formai jelentést, az értekezés egész terjedelmében sokszor csak két év után látott napvilágot.

Ez azt idézte elő, először, hogy a bizottsági jelentések megjelenése után a *Comptes rendus*ben az értekezést valami magánvállalatú annálokban tették közzé, és így az akadémiai késedelmes publikáció minden értékét elvesztette; de másodszer a mi fő, a formai jelentés értéke nem egyszer devalválódott az által, hogy a kísérleteket vagy számításokat az akademián kívül állók helyteleneknek találván, az akadémia tekintélye mindannyiszor csorbát szenvedett.

E valódi exact kritika legtöbbször Németország egyetemeből került ki.

Ma az *Académie des sciences* korántsem tagjainak qualificatiójánál, hanem a tudományos mozgalom óriási voltánál és a nyilvánosság általánosságánál fogva nem szolgálhat egyedüli centrum gyanánt. A mai fejlődés több centrumot idézett elő s egészben véve azt mondhatjuk, hogy azon idő, melyben Páris a tudományos világban oly annyira kimagaslott, letűnt s most többé nem egyedüli, hanem egyike a tudományos centrumoknak.

Egy alkalommal az *Académie des sciences* ülésén (1824) egy fiatal német tudós közölte fölötte kényes kísérletei (*Howard's fulminirende Silber- und Quecksilber-Verbin-*

dungen) fényes eredményeit s a mint tárgyait összerakja az ülés végén, az akademia tagjai sorából egy előtte ismeretlen tisztos férfi lépett hozzá s a legnyájasabb társalgásban kivette belőle további szándékát. Ez Humboldt volt, az akkor tónadó francia mintára idomúlt német természettudós, ki tudományos életet élni Párisba ment, tengeni — Berlinbe látogatott el. Ekkor ő a fiatal Liebignek Páris minden intézetét és laboratoriumát megnyitotta, kinek aztán Gay-Lussac, Dulong meg Thénard lettek mindvégig tisztelve említett mesterei, de különösen az érintkezés Gay-Lussac-kal érlelte meg benne azon gondolatot, Németországban is laboratoriumban tanítani a chemiát, még pedig tanítani a hivatott tanulók mindegyikét.

Liebig visszamenvén Németországba, nagy hullámokat vert majd írataival, majd munkáival. 1838-ban a chemia állapotáról írt Ausztriában, majd két évvel későbbén Poroszországban ostorozó cikket.*) A negyvenes évek elején az *Augsburger Allgemeine Zeitung*ban névtelenül megjelent *Chemische Briefe* cikksorozatával világszerte hódítást tett, a mennyiben nem sokára külön kiadva s külföldi nyelvekre lefordítva, mint valódi mintája a tudományos népszerű írásmódnak, magas polczra emelte a német tudományosságot. Amerika e remek munkát, hogy könnyen hozzáférhetővé tegye, egy nagy lapra is lenyomatta.

A kis Hessen egyetemének tanára Giessenben, megírván úttörő munkáját *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Landwirthschaft*, Angliában oly kitüntetésben részesült az által, hogy Palmerston a parlamentnek ünnepélyesen bemutatta, hogy ismét a német tudományosság felé irányult a civilizált világ figyelme. Ennek mintegy folytatása volt, hogy London egyik fő iskolájába Liebig assistense, Hoffman, hivatott meg a chemia tanárának.

Szóval a francia tudománymívelési missió præponderantiájának korszaka lejárt, a németé inaugurálódott.

*) Ausztriában jól fogadták, a mennyiben többen hozzá mentek tanulni, sőt Liebiget a kormány meg is hitta tanárnak, de jobb szeretett a kis egyetemen maradni Giessenben. Poroszország ellenben ignorálta figyelemzetéseit, sőt a fiataloknak meg volt tiltva Giessenbe menni.

b) A tudománytanító intézetek Franciaországban.

Az akadémia jelesei legnagyobbbrészt valami tudományos intézet élén állanak Párisban, a mely egyenesen arra van fölállítva, hogy tudósai a tudományt előbbre vigyék, de egyszersmind hogy előadásokat is tartsanak. Ki ne érezne tiszteletet, midőn végig tekint azon tudományos alkotásokon, melyeket a legnépszerűbb ilyen tudományos intézet: a *Jardin des Plantes* nagy szellemeinek köszönünk. A tudomány története mindig büszkeséggel fogja a *Collège de France* azon jelesei csoportját említeni, kik a tudomány zászlóját a restauratio utolsó éveiben oly fennen lobogtatták. Ampère, Savart, Magendie, másrészt Champollion dicsőítették meglepő fölfedezéseikkel; Biot, Rémusat, Sacy Letronne vonták Európa figyelmét magokra, sőt ugyanakkor még Cuvier is tanított korlátlan tekintélyével.

Megjegyzendő azonban, hogy ezen, valamint még néhány hasonló intézetnél a tanítás mellékes kötelesség. A párisi tanár Renan ecsetelése szerint megnyitja tantermét az egész közönségnek minden tiszteletdíj nélkül. Qualificatio nincs kikötve; a tanár mit sem tud arról, hogy hány tanulni szerető, hány hivatott, sőt túlszárnyaló bíráló, hány szórakozni vágyó egyén van hallgatóságában. Nem tudja hogy a mai közönségből eljön-e csak egy is a holnapi előadásra, vagy pedig merőben új s készületlen gyülekezethez kell szót intézni. Minden egyes előadás önmagában befejezett tárgyat képez és alakilag úgy ki kell domborítva és oly rhetorikával előadva lennie, hogy egy magas műveltségű és elkényeztetett közönség izlelhessen. Ha e művészetet egy lángeszű tudós gyakorolja, ki mély és rendszeres tudás fölött rendelkezik, oly virtuoz előadások keletkeznek, minőkre példa Európa más országában alig van.

A legtöbbször salon öltönyben megjelenő tanár hallgatósága az ellenkezőt tanúsítja. Némelyik szivaroz, más kalappal a fején a pad tetején ül vagy áll, s az előadás alatt elmegy, majd meg vissza jön; de az előadást zavarni mindenki óvakodik.

Az azonban könnyen belátható, hogy ez minden egyéb, csak rendszeres iskola nem. A tudomány kutatásának több

eredményét előadják ugyan, de a kutatás módjának megismertetésébe, methodikájába a hallgatót nem vezetik be.

Ha olykor tanár, tekintettel egy ilyen tanfolyamra, rendszeres munkát ír, a forma szépsége, az előadás világossága és szabatosága oly ízléssel és tapintatossággal vannak egyesítve, hogy a francia irodalom ezen gyöngyei páratlanul állanak a világirodalomban, de azért egészben véve úgy a könyvek, mint az előadások ez esetben sem egyebek, mint a tudomány terjesztésére irányult népszerű tanfolyamok.

Lássuk hogy áll a dolog olyan tanintézeteken, melyeken a felső oktatást joggal kereshetjük s a melyek a mi egyetemi oktatásunkkal tehetők párhuzamba, értem a francia fakultásokon, a szétszórt akademiákban.

Franciaország régi egyetemeit elsöpörte a revolúció (1789). A párisi egyetemnek öt fakultását szétválasztották, azok között minden kötelék megszűnt, a vidéken pedig csonka egyetemeknek megfelelő legtöbbször 3, ritkán 4, de olykor 2—1 fakultást rendeztek be,*) rendszeren *Académie* név alatt, melyek szintúgy, mint a párisiak, egészen oly módon szakiskolák, mint Párisban; aztán a fakultáson kívül álló szakiskolának egész legiója van. (*École des mines, École des ponts et des chaussées, École polytechnique, École des chartes, Conservatoire des arts et métiers, École centrale des arts et manufactures* stb.)

A fakultásokban szorosán elő van írva, hogy mit és hogy kell tanítani, s a tanulót gyakran ki is kérdezik.

A francia felső tanítás is csak annak közlésére szorítkozik, a mi a tudományban szilárdul van megállapítva és ezt a tanár jól rendezve, gondosan s csinosan átdolgozva, könnyen felfogható módon adja elő, a nélkül, hogy kételyeket említene, vagy mélyebb fejtegetésbe bocsátkoznék. A tanárok kvalifikációjánál csak arra néztek, hogy jó felfogású

*) Caen, Dijon, Grenoble, Poitiers és Rennes : jogi, philosophiai, természettudományi fakultással bír.

Aixben theologiai, jogi, philosophiai (lettres).

Toulouseban theologiai, jogi, philosophiai, természettudományi.

Besançon, Clermont, Douai, Lille, Marseille, Nancy : philosophiai, természettudományi (des sciences).

Bordeaux és Lyon : theologiai, philosophiai, természettudományi.

Montpellier : orvosi, philosophiai, természettudományi.

Rouen : kath. theologiai.

Montauban : protestans theologiai.

tehetségek legyenek. A dolog annyira ment, hogy még nem is igen sok év előtt hibásnak tartották, ha egy nagyobb tehetségű fiatal tudós a vidékre ment valamely fakultáshoz tanárnak.

A francia tanítás módja alkalmas arra, hogy mérsékelt képességű tanulónak is elegendő ismeretet nyújtson életpályájának szükségletére. Tanárok között nem választhatnak, és így *jurant in verba magistri*; ez egy boldog meglegedést szül, melyet bibelődés a kételyekkel nem háborgat. Ha a tanuló szerencsés volt jó tanárra szert tenni, a közönséges esetekben beéri azzal, a mire tanították; csak szokatlanabb kérdések megoldásánál tapasztal fennakadást, és akkor van próbára téve, hogy minő belátást és önálló ítéletet sajátított el. A francia nép azonban szellemileg tehetséges, élénk és dicsvágyó lévén, a tanítási rendszer sok hiányát utóbb kijavítja.

Különös sajátosság a francia tanítási akademiák szervezetében az, hogy a tanár állása a tanuló tetszésétől egészen függetlenné van téve. A tanuló az illető fakultásban köteles ugyan az előadásokat látogatni, de a meglehetősen nagy tanpénzek az oktatásügyi miniszterium pénztárába folynak, miből a rendes tanári fizetések fedeztetnek. Az a mit ezen felül még az állam ad az egyetemek fentartására, elenyésző csekélység. A dolgok e helyzeténél, ha csak valóban hivatottság nincs a tanári pályára, vagy dicsvágy nagy számú auditoriumra nem buzdítja, a tanár nem sokat törődik a tanítás sikerével és egyszer ellankadván, a lehető legkényelmesebben igyekszik a tanítást berendezni.

Egy amerikai tanférfiú, az európai tanügyet tanulmányozván, úgy nyilatkozik, hogy a francia vidéki fakultás-tanárok legnagyobbbrészt azt a benyomást tették reá, mint állami hivatalnokok, kik teljesítik a megállapított kötelességet, de új eszmékkal nem törődnek. Párisra ez természetesen nem áll, de újabb időben a vidéken is változtak a viszonyok; a természettudományok terén előttem is nem egy kivétel ismeretes; a vidéki fakultások tanári színvonalának általános emelkedéséről pedig az *Association française pour l'avancement des sciences* saját tapasztalatom szerint is, ki azokban már kétszer részt vettem (Párisban, Algirban), szintén örvendetesen tanúskodik.

A felsőbb oktatási rendszer, oly értelemben mint Németországban, merőben hiányzik. Lássuk ezt egy francia

szakember nyilatkozatából: «A jogi és az orvosi fakultás inkább szak- mint felső iskolák. Nekünk is vannak philosophiai és természettudományi karunk, a mely tagadhatatlanul igen hasznos; de mivel hiányosabban vannak szervezve, mint a német egyetemek, nincsenek vagy alig vannak hallgatóik. Inkább ékesszóló beszédeket, mint tanulságos előadásokat lehet hallani. Vagy a véletlenül összegyűlt közönségnek, vagy néhány tudósnak, néhány írónak szólnak az előadások, megnyerik e közönség tetszését, tán föl is buzdítják, de nem képezik, nem művelik. Ha igaz, hogy a tanítás csak ott van valóban, hol vannak olyanok, kik rendesen tanítanak, meg olyanok, kik rendesen tanulnak, akkor Franciaországban nem volt soha felső oktatás.» (Frédéric Morin, Paris. *L'Université.*)

G. Monod, egy igen illetékes ember Párisban (*Journal politique et littéraire*), azon kemény kifejezéssel élt, hogy Törökországon kívül Európában egyedül Franciaország az, hol egyetem a valódi értelemben mindeddig nincs.

A bajon segitendők nem találtak egyéb módot, mint a meggyőződésök sugallatát követve, Németország felé fordulni s az ott oly jónak bizonyult rendszerből azt átvenni, a mi a francia intézményekbe beilleszthető.

A demonstratív és experimentál szakok váltak be kezdeményezőkkül, a mennyiben a *Faculté de médecine de Paris* vette kézbe a gyakorlati megoldást; a szorosán vett orvosi tudományokon kívül kiterjeszkedvén a physikára és chemiára, mint a mely disciplinákat az ő rendszerök «*sciences accessoires*» nevezet alatt ugyan, de azért mint nélkülözhetetlen alapot tekinti.

A francia közoktatási miniszter egy jeles szakembert küldött Németországba a modern tanintézeteket megnézni. Ez A. Wurtz (Sénateur, membre de l'Institut, doyen honoraire de la Faculté de Médecine de Paris), ki e missiót két ízben teljesítette, először 1868-ban, és az akkor még kevés számmal lévő tanintézeteket leírta egy jelentésben.*) E je-

*) *Les Hautes Études pratiques dans les Universités allemandes, rapport présenté à Son Excellence M. le Ministre de l'instruction publique, 1 volume gr. in 4, avec 17 planches et 26 figures dans le texte. Paris, Imprimerie Impériale, 1870.*

lentés még nem vonta ugyan maga után, hogy annak értelmében rögtön történjenek megfelelő intézkedések, de az a hatása meg volt, hogy mindinkább szélesebb körben terjedt el annak tudata, hogy a párisi egyetem az ő tradícióival már nem felel meg, hogy élénkebb mozgást kell életébe hozni; napról-napra többen győződtek meg a tanférfiak körén kívül állók is, hogy nem elég a tudományos felsőbb tanításnál csupán a földerített igazságokat terjeszteni, bár minő nagy számú és tekintélyű meg világhírű tudósok is üljenek a tanszéken, hanem lényeges a szóbeli előadást kiegészíteni tárgymutatással és kísérletekkel, a mely utóbbiakra a módot és eszközöket meg kell adni. Az a megkülönböztetés, melyet Párisban mindeddig annyira accentuáltak, sőt még ma is accentuálnak *laboratoires de recherches* és *laboratoires de l'enseignement* Németországban merőben ismeretlen. Itt a tanár saját laboratoriuma csak egy külön szoba ugyanazon tanintézetben, melyben a gyakorlati oktatás a tömegre nézve van fokozatosan lehetségessé téve. A tanulók zöme az alsó fokon felül nem is megy, de azok, kikben van képesség és hivatás, kiemelkednek és a tanár vezetése mellett a buvárlatba bevezettetvén, sokszor oly munkákat létesítenek, melyek a tudományt előbbre viszik; az ugyan a tanár eszméje és terve alapján készült, de a kivitelre fiatal erő használtatott föl azon kettős előnnyel: hogy a tanárnak magának a kivitelre tán érkezése sem lett volna, a tanulónak pedig mily nagy buzdítás és ösztön e siker után magasabbra törekedni! Az ilyen installációk azok, melyeket Franciaországban meghonosítani kell, bár mennyire bonyolódottak és költségesek legyenek is. Wurtz nyilatkozata szerint a modern tudomány szükségletei és a felső tanítás kellékei iránt az intéző körök fölötte rosszszül voltak tájékozva, úgy hogy év év után múlt, míg végre a hajlandóság megjött, de ugyanekkor a tanintézetek berendezésében oly haladás történt, hogy Wurtz újból kiküldetett 1878-ban, és a 10 év alatt történt sok javításról, meg az az óta keletkezett új intézetekről nemcsak Németországban, hanem Ausztria-Magyarországban is keresett felvilágosítást és így második jelentésében *) már Buda-Pest is figyelembe van véve.

*) *Les Hautes Études Pratiques dans les universités d'Allemagne et d'Au-*

Némileg általános áttekintetet nyújt e modern intézmények fölött, de másrészt saját egyetemünk is egy ily kiváló szakember által méltányolva lévén, Wurtz ez utóbbi jelentéséből némi tájékozást adni, nem tartom érdektelennek.

Közlései a chemia, physika, physiologia, anatomia, pathologiai anatomia s végre a hygiéne számára berendezett intézetek megismertetésére terjed ki, melyek közül az újabbakat tervekkel s a berendezés részleteire vonatkozó rajzokkal is kíséri.

A *chemiai intézetek* voltak keletkezésökben az elsők s számuk is a legnagyobb. A régibb jelentésében Berlin, Bécs, Göttinga, Lipcse, Heidelberg és Zürich szerepelnek, most újabban Aachen (polytechnikum), München, Buda-Pest és Grác laboratoriumait nézte meg és a gráczit meg a münchenit részletesen le is írja.

A gráczit mint igen czélszerűen berendezett kisebb új intézetet írja le Pebal, az intézet vezetőjének megismertetése szerint,*) melynek úgy világításában mint szellőztetésében, fűtésében és egész összeállításában a hely színén megtekintés után sok jelest talált.

A müncheni chemiai intézet nagyon nevezetes hagyományok örököse. A bajor tudományos akadémia állított föl még 1815-ben egy chemiai laboratoriumot Gehlen terve szerint, 1827-ben az egyetem Landshuthól Münchenbe vitetvén át, az akadémia laboratoriuma ugyanegyütt az egyetemé is lett. Vogel volt a tanár, kit később Liebig váltott föl, ki dicsőséges pályáját ott végezte 1873-ban. Liebig ugyan voltaképen a szellemi okozója a mostani tudomány-palotáknak, de ő, ki egykor az akkor igen híres czikkét *Ueber den Zustand der Chemie in Preussen* még padláshelyiségben írta, maga a modern chemia-palotákban nem működött, mert csak halála után több évvel kezdettek a mostaninak építéséhez, a mely jelenleg Németországban a legnagyobb, a mennyiben 200 dolgozóra van berendezve. Liebig utódja Baeyer A. az intézet igazgatója, ki azt oly sok szép fölfedezés kiinduló pontjává tette már, a szerves chemia terjedelmes mezején.

E nagy intézet két részre van osztva, az installatiót és az igazgatást illetőleg: egyik a minerál chemiára, másik a szerves chemiára van berendezve. Az építésnél tekintettel voltak arra, hogy Liebig laboratoriuma és tanterme megmaradjon, mely utóbbit arról nevezetes, hogy akustikája kitűnő.

A *physikai intézetek* újabb keltűek. A berendezés részben a chemiai intézetekét követi azon különbséggel azonban, hogy a tömeg dolgozása itt korlátozva van, tehát a helyiségek nem oly terjedelmesek. A külön irányban tett kísérletek: optika,

triche-Hongrie. Deuxième rapport présenté à M. le Ministre d'instruction publique. Paris. Masson, éditeur. 1882.

*) *Das chemische Institut der k. k. Universität Graz*, von L. von Pebal. Wien, 1880.

elektromosság, mágnesség stb. természetesen saját berendezést igényelnek. A szilárd alap lényeges lévén, a kísérletezési helyiségeknek lehetőleg a földszinten kell berendezve lenni.

Említést kettőről tesz, a grácziról és a berliniről. A gráczi-
nak leírását is adja rajzokkal, mit az intézet igazgatójától,
Boltzman tanártól kapott kéziratban, szerzője Töpler tanár.
Az építéshez már 1872-ben fogtak, most már több éve, hogy
készen áll, mint egyike azon épületeknek, melyek egy termé-
szettudományi telepet képeznek.

A berlininek leírását, mint mondja, nem adhatja, de
némely berendezéséről mégis szól. Az a chemiai intézet tő-
szomszédságában újonnan fölállított nagyszabású monumen-
tum. Vezetője Helmholtz, kinek nagy elméje annyi ismeret-
karol föl. Kezdetben az általános pathológiát tanította, később
Heidelbergben a physiologia tanszékében tündöklött, hol
annyi fényes fölfedezést bocsátott a tudós világba. Berlinben
az experimentál physika tanára, de ismeretes, hogy mennyire
mestere a matematikai physikának is. Ez az élén álló tudós
nagyságához mérten tán a legnagyobb természetudományi
intézet, a melynél leginkább lehet bemutatni, hogy egy német
nagy egyetemi tanárnak mily eszközök állanak rendelkezésére
a tanítással egyesített buvárkodásra.

A *physiologiai intézetek* fölötté sokoldalú berendezést
igényelnek. Kapcsolatban lévén az anatomia, histologia és pa-
thologia egyrészt, a chemia és a physika másrészt. Túlnyomó
rendesen egy irány a vezető tanár egyéni hajlama szerint.

Első jelentésében leírta a lipceit, mely a szerényebbek
közé tartozik ugyan, de Ludwig tanár vezetése alatt kitünő
munkásságszínhelye volt. *) Újabban megnézte a berlinit Dubois-
Reymond vezetése alatt. Ez mindnyája között a legnagyobb, és
berendezését igen sikerültnek állítja. Nem messze van a physikai
és chemiai intézettől. A vele kéziratban közlött leírás szerint
részleteket is ad, valamint terv és berendezési rajzot. Négy
rendkívüli tanár működik közre az egyes ágak vezetésében:
Dr. Kronecker speciál-physiologia, Dr. Fritsch mikroszkopia,
Dr. Baumann chemia, Dr. Christiani physika. Az első három-
nak külön assistense is van. Dotatiója 40,000 frank.

Megtekintette azonkívül a gráci, heidelbergi és a buda-
pesti physiologiai intézeteket, és mint kisebbet, de véleménye
szerint czélszerűen berendezett a budapestit írja le részlete-
sen Jendrassik megismertetése után, mi magyar és német
nyelven adatott ki annak idején. Bevezetésül ezt mondja:
«A physiologiai intézet Buda-Pesten tág derékszögű helyen
terül el, mely részben a régi botanikus kertből van kihalítva.
Közepén a vegytani intézet emelkedik. Oldalvást egyrészt az
ásványtani, földtani és állattani intézet van elhelyezve, más-
résztől a természettani és physiologiai intézet található, melyet

*) 1869-ben nyitották meg.

az utóbb leírtunk. A mint látni, az egész hatalmas csoportja a legmagasabb tudományosság művelésére szánt épületnek és e részben Magyarország erélylyel követte a nagy német egyetemek példáját.»

Az *anatomiai intézetekből* első jelentésében leírta Berlin, Göttingen, Heidelberg és München berendezéseit; újabb jelentésében az azóta építettek közül megnézte a lipcseit, budapestit és gráczit. A budapestiről mondja, hogy berendezésében sok kitünő van, nevezetesen tetszett Wurtznak a mienkben és a grácziban az, hogy a munka esteli világításnál is történhetik. A budapestinek tervére hivatkozik, a mint az Párisban a kiállításban volt. Jelentésében a lipcseit írja le, tervekkel és berendezési részletekkel.

Pathologiai (kórbonczani) intézetek között már régi jelentésében említette a berlinit, Virchow vezetése alatt, ki e téren oly méltán szerzett hírt magának. Újabb jelentésében ez intézet tetemes kibővítéséről szól, s az épület tervrajzát is adja. Itt van Virchow kórbonczani és anthropologiai nagy gyűjteménye fölállítva.

A müncheni intézet egészen új, 1875-ben nyílt meg. A német leírás alapján*) részletesen ismerteti rajzban és szövegben a négy ága szerint, melyekre külön helyiségek vannak saját berendezéssel, *a*) kórbonczani, *b*) histologiai, *c*) chemiai és physikai kísérletek, *d*) kísérletek állatokon.

Megttekintette még a strassburgit, hol egy szoba vont a magára figyelmenét, melynek fölrása, hogy «portalan», mi bizonyos esetekben a kísérleteknél fontos, és benne Pasteur munkáinak eredményét alkalmazásban látta.

A *hygieniai intézet* a legújabb mindnyája között. Maga a tudomány is, csak alig hogy elválván a pathológiától és physiologiától, önállóságot vívott ki magának. Tárnya az emberi társaság egészségi viszonyai, valamint ezen viszonyok megfigyelése international és általános tekintetben, szóval a közegészségi állapotok tanulmányozása. Csak egy ilyen intézetről tesz említést s ez a müncheni, melynek élén Pettenkofer áll, s az 1878-ban nyílt meg.**)

Wurtz kiküldetése csak egyik jelenség, hogy a régi állapotot tarthatatlannak tartják Franciaországban. Párisban már két év előtt láttam a nagy demolítiókat az *École de médecine* táján, ez évben (1884) már nagy haladásról

*) *Das pathologische Institut der k. Universität von L. V. Buhl und A. Zenetti. München, 1875.*

**) Legújában Berlinben is tervez a kultuszminiszter (v. Goszler) az egyetemen egy hygieniai intézetet, s az egy tanári állással össze volna kötve. Igazgatóul Dr. Koch Róbert van kizemelve, az Ázsiába kiküldött kholerabizottság jeles vezetője.

győződtem meg, de a befejezés még távol van. A tanulók gyakorlati oktatásáról gondoskodnak Lyon, Bordeaux és Nancy-ban is, mi most Strassburg helyettesének tekintetik.

Általában is megindult a javítás először az által, hogy a tanárnak a tanszék kumulációját a jövőben nem engedik meg, a mi Párisban túlságig ment. Egy jeles tanár 3—4 intézetben is vállalta el ugyanazon tudomány tanszékét, de hetenkint alig több mint 2 órával; — a tanszékek számát is szaporítják s a tanárok mellé «maitres de conférences» címen fizetett docens-ek vannak behozva.

Áthatóbb intézkedések azonban még nincsenek keresztül vive. Wurtz akkor, mint a *Faculté de médecine* tagja csak az orvosi tanításra vonatkozó tanulmányokról szól; rendszer-változtatásról nem. Ilyet Renannál találunk, ki a német rendszer mintájára legelőször is a fakultások egyesítését egyetemmé indítványozta. Még tovább megy e tekintetben Le père Didon, ki a keresztyénség eredetét akarván tanulmányozni, nem Párisba ment, hogy annak nagyszerű könyvtáraiba zárkozzék, hanem, legyőzve az ellenszenvet, átlépte az ellenséges határt és Lipcse, Göttinga meg Berlinben tanulónak íratta be magát, meg lévén győződve, hogy a ki ilyen tanulmányba fog, az ugyanegyütt a modern kritikába mint egy háborgó tengerbe van berántva. Minden oda tereli: a történelmi tudomány törvényei, a hagyományok vizsgálása és az eredeti okiratok ellenőrzése. Igen, de a modern kritika, a mennyiben a keresztyénséget illeti, egy országban sem volt egy század óta annyi türelemmel, éllel, annyi világossággal és eredménynyel tanulmányozva, mint Németország egyetemein.

Megfigyelte a német egyetemi tanítás és tanulásmódot, és egy érdekes könyvben * Franciaország javát hordván szívében, közli tapasztalatait és véleményét, hogy miként kellene magas polczra a honi tanítást is emelni.

Röviden így jellemzi a francia nevelés és tanítás hibáit :

Az elemi oktatás vallástalan.

A középiskolai nevelés hóbortosan encyclopædicus.

*) *Les Allemands par le père Didon, des frères precheurs.* Paris, Calman Lévy, éditeur. 1884.

Az egyetemi oktatás vég nélkül el van aprózva.

Mindezek nehéz tévedések. Mint minden, a mi téves, mérges gyümölcsöt fog hajtani és már is hajtott. A gyermek Isten nélkül nem lesz soha férfivá. Az ifju, kit a határ- és mérték nélküli tanítás elnyom, többnyire fölületes marad; a szakember pedig, kit szellemi bilincsre vertek az iskolában, mindig nélkülözni fogja azt a szabad szárnyalást, mely nélkül férfias és magas gondolkodás el nem képzelhető.

A tanári testület immár nem egyéb, mint a nagy gépies közigazgatás egyik ága . . . Sem a tanár, sem a tanuló nem ismer kezdeményezést. Az egyik nem tesz egyebet, mint a hivatalos utasítások szerint tanítani, a másik pedig mint tanulni.

Különös dolog, hogy ez az ország, a mely lángol a szabadságért, csak oly rendszert bírt teremteni, a mely alá van vetve az államnak, a hatalomnak minden függetlenség hián.

Didon atya kezdeményezésűl azt ajánlja, hogy egyike a buvárlati legfényesebb intézeteknek a *Collège de France* változtassék át ez elnevezés alatt *Collège universel de France* egyetemmé, 5 fakultással.

Azonban Franciaországot nem hagyja el geniusza, a bajt fölismervén, fog majd segíteni is tudni, s már is határozottan nyilatkozik Ferry, mint közoktatási miniszter utolsó körlevele, melyben az akademiák rectorait fölszólítja véleményre az egyetemi szervezet újra alkotása és ott tudományos élet fejlesztése tárgyában; valamint azon szintén fontos lépés, hogy már el van rendelve (décret de 24 juillet 1883), hogy a fakultásokra (kiválólág a *Faculté des sciences et lettres*) oly tanárok, kik annak nem tagjai, tarthatnak tandíj mellett előadást («des cours libres»), föltéve, hogy doctori rangjuk van, vagy ha nincs, de valami szakban képességöket irodalmilag bebizonyították.

Ez valóban megkezdése a szabad tanításnak és tanulásnak a német rendszer szellemében.

Most (1884) húsvét hetében, hogy Párisban tartózkodtam, arról értesültem, hogy a fakultások egyesítésének kérdése fölött a rectorok beküldött véleménye alapján a közoktatási tanács legközelebb döntené fog.

Időről-időre érdekes jelentést közöl a kormány az intézetekben véghez vitt munkásságáról: *Rapport sur l'école pratique des hautes études*. Section des sciences mathématiques — physico-chimiques; Section des sciences naturelles; és Section des sciences historiques et philologiques.

A Sorbonne-ban a geológiai előadás így van berendezve: Professeur Hébert, hetenkint 2 óra előadás. Ugyan ő alatta van két segédtanár, ezek közül Vélain, maitre de conférences, vezeti a *laboratoire d'enseignement*-ban a kezdőkkel a petrográfiai és a paleontológiai gyakorlati oktatást. A tanulók

között szokatlan volt nekem nőket is látni vegyest a férfakkal. Ezek női lyceumban készülnek tanárnak. Vélainnek még van assistense «Préparateur adjoint». A másik éltesebb segédtanár «sous-directeur» Munier-Chalmas, a *laboratoire de recherches* vezetője, hova a haladottabbak jönnek, vagy tudósok, kik a nagyszerű, de fölötte czélszerűtlenül elhelyezett anyagot tanulmányozni akarják.

Itt az újítás még korán sem tett nagy haladást. .

Wurtz újabban a Faculté de médecine-ből átment a Faculté des sciences-hoz a Sorbonne-ban, s ott a chemiát (egyelőre az ős épület mellé épített barrakban) adja elő; még újabban haláláról értesültünk!

II.

AZ ANGOL TANÍTÁSI ÉS BUVÁRLATI RENDSZER.

Az angol tanítási és buvárlati rendszer ellenkezőleg fejlődött ugyan, mint a franczia, hanem hasonló elv szerint. Az elv hasonlatossága abban áll, hogy külön kellett gondoskodni a buvárlati intézetekről, de a fejlődés ellentétes, a mennyiben Anglia egyetemei merev tanítási rendszerökkel a múlt századokból átjöttek, s e túlconservatív nép azokon oly változásokat, hogy a modern tudományfejlesztést ott lehetett volna fejleszteni, nem tett, minél fogva itt is úgy, mint Franciaországban, külön intézetek keletkeztek a tudomány művelésére.

a) Tudományművelő intézetek Angliában.

Ilyeket Angliában oly számmal, oly tökéletes berendezéssel, meg oly sok ágára az ismereteknek kiterjesztve, mint Párisban, korán sem találunk, van azonban egynéhány, mely a tudomány haladásának szolgálatában világra szóló érdemeket vívott ki magának.

A *Royal Institution* Londonban ezek között első helyen áll. Ez egy magán vállalat, a mennyiben a «Royal Society Fellows»-i még a múlt század végén vettek egy tágas házat az Albemarle Streetben azon czélből, hogy abban jól felszerelt laboratoriumot állítsanak föl, és egy-két kiváló tudósnak megfelelő anyagi ellátás mellett alkalmat szolgáltatassanak a tudományt előbbre vinni és az eredményeket terjeszteni. Alapítása után 17 évvel egyik tagja már

úgy nyilatkozott, hogy a chemia történetében mindenkor egyik legnevezetesebb epocha lesz a *Royal Institution*ban fölállított labororium, a mennyiben 1801-ben jött oda Davy (későbbben Sir Humphry) és ott az alkali fémek, a chlor, a bányászok számára a biztossági lámpa (1815) fölfedezése és egyebek az intézet hírnevét a *Royal Society Transactions* hasábjai közvetítésével a világgal megismertette. Ugyanitt kezdett működni 1802-ben Dr. Thomas Young, ki nagy hírre tett szert optikai tanulmányai által. Sir Humphry Davy ajánlatára Faraday alkalmaztatott mint assistens 1813-ban. 1825-ben a labororium igazgatója és két évvel későbbben állandó előadó (permanent lecturer) lett.

Ha csak e három névre hivatkozom és hozzá teszem, hogy a most élő utódok is elsőrendű tudósok, eleget mondtam arra, hogy mennyi fény áramlott onnét a tudományos világra.

A *Royal Institution* fő célja: a) Tudományos buvárlat. b) Az inductiv és experimentál tudomány elveit tanítani. c) Ez elvek alkalmazását bevezetni az élet különféle használatára. Időnként előadások tartatnak a tagok számára s ezekre más körből is kéretnek föl tudósok.

Tudományfejlesztési nagyobb intézetet magán adakozás útján többet nem ismerek; az országos intézetek között a Brit Muzeum, Greenwich, Kew az ő világra szóló herbariumával, gyönyörű növénykertjével, botanikai múzeumával és tudományos czélokra berendezett observatoriumával stb. említendők, melyek roppant tudományos kincsét és berendezését az élén álló tudósok nem egyszer használták már föl a tudomány előbbre vitelére.

b) Tudománytanító intézetek Angliában.

Mivel kezdhethetném mással mint Oxford és Cambridge-el, itt a közvélemény foruma előtt bizonyos «prestige» van, melyet az átlagos nevelési eredményeket illetőleg kétségbe nem vonhatni, és a minek tulajdonítandó, hogy ha angol író «university men»-ről beszél, egyebet mint «Oxons» vagy «Cantabs» nem is ért alatta.

Mint felső tanító intézetről azonban az angol legtekintélyesebb szakférfiak egyhangúlag oda nyilatkoznak, hogy

az sok és súlyos bajban szenved. Egyetemi szempontból a «divinity»-n kívül a «sciences and letters» szakokra van a fősúly fektetve, jogi tanítás sovány, kifejlett orvosi fakultása pedig sem Oxfordnak, sem Cambridgenek nincs, tehát csonka egyetemek.

Mind a két híres ős egyetem voltaképen nagy alapítványokkal bíró collegiumok halmaza, melyek egymástól elválva vannak külön épületben, külön tanulókkal, és nem ritkán még külön könyvtárral. Közös ügyök csak a professor-kinevezés, a vizsgatartás és a grádus-osztás.

Lényegben ős papi seminariumok, egykor katolikus, most az anglikán egyház szellemében, csakhogy jelenleg világiakat, még pedig újabb időben más mint anglikán válásukat is bevesznek, kik azonban olyan fölügyelet alatt állanak és olyan életrendet követnek, mint egykor a klerikusok számára volt megállapítva.

Convictusokban (Colleges) élnek bizonyos számú graduált öregebb tagok (Fellows) felügyelete alatt, de ellátásuk olyan, mint Anglia tehetősebb osztályaiban szokásos. Ha kimennek, saját öltözetök van a «cap and gown» (sapka és talár), melyen nemcsak az elnyert akadémiai grádus (hood), hanem a különböző nemességi fok is láthatóvá van téve.

A tanítás dialogos; az úgy tartalomra mint módszerre nézve nem egyéb, mint magasabb színvonalú gymnasiumi oktatás, csak arra szorítva, a miből majd vizsgát kellend tenni.

A vizsgák szigorúak, azokban részletes ismeret kívánatlik, de csak mérsékelt tudománytéren. Ilyen vizsgák által érhetni el az akadémiai régi (nálunk már obsolet) fokozatokat: Baccalaureus, Licentiatus, Magister artium, Doctor.

Mint tanítók a Fellows-k működnek, kik nem úgy neveztetnek ki mint nálunk, hanem mint a tanulók egy csoportja által fölfogadott magántanítók. Professor*) kevés van s ezek is csak kevés előadást tartanak, melyeket a tanulók gyéren látogatnak. Tárgyuk rendesen valami különös fejezet. Előadásuk nem lényeges része a tanításnak, hanem inkább

*) Angliában professor a legmagasabb tanítói fokozat, ez alatt mindig egy oly tudós értetik, ki tudományát műveli is. Lecturer alsóbb fokozat, éppen így master, fellow stb.

olyanok számára van, kik magukat bővebben akarják kiképezni.

A «competitive examination» dívó rendszere azonban azt idézte elő, hogy bárminő vonzó legyen a tárgy, vagy bármily kitünő az előadó, a tanulók az előírt és megszokott kerékvágásból ki nem zökkennek. Érdekesen illusztrálja ezt egy oxfordi egyetemi ember, Max Müller, leczkéire nézve, kit Angliában a legérdekesebb előadók egyikének tartanak úgy személységére, mint tárgyra nézve.*)

«Müller Miksa hiába ajánlkozott több ízben, hogy az oxfordi egyetem 2400 hallgatóinak valamelyikével elolvassa a *Rig-Vedát*: senki sem vállalkozott, mert néhány, harmad kézből vett szó az ázsiai nyelv legrégebb emlékééről elegendő a vizsgálat letételére. Ugyanazon tanár alig bírt pár embert összegyűjteni, midőn szokott érdekes és szellemes modorában az összehasonlító mythológiáról tartott előadásokat s az a kevés hallgató is, ki e nagy fontosságú előadásokra eljárt, nagyobb-részt tanítókból állott, a kik azt a pár morzsát, a melyet fölfogtak, ismét az ő tanítványaiknak akarták tovább adni.»

Míg ez idő megtisztelte két angol egyetemen azon ropant segédeszközökből, melyekkel rendelkeznek, aránylag keveset fordítanak tudományos képzettségű tanárok dotáció-jára, van más oldalról egy oly intézkedés, mely hivatva volna a tudománymívelést hathatósan előmozdítani, — ez a «Felloships» intézmény. Azok, kik a legjobb vizsgát tették, maradhatnak a collegiumban mint «Fellows», hol lakást, élelmezést és átlag vagy 200 font sterlinget (2400 frt) kapnak azon célból, hogy magokat a tudományra szenteljék. Oxford 557, Cambridge 531 ilyen helyről rendelkezik. E mellett foglalkozhatnak a tanítással is («tutor»), de nem kötelesek, sőt még benn lakni sem tartoznak, ösztöndíjukat elkölthetik a hol tetszik és megtarthatják, a meddig tetszik. Ha megházasodnak, elvesztik; azonban már ezen is túltette magát a legtöbb esetben az egykori szigor.

Az eredmény azonban nem felel meg, mert ámbár a tanulók java képezi a «Fellows»-kat, de mivel a kutatás terén az eleven forrásból nem merítettek, magoktól a tudományt tovább fejleszteni ritkán képesek; sőt ismeretes, hogy

*) Results of examination-system at Oxford. By Archibald Henry Sayce. M. A. Fellow and Tutor of Queen's College, Oxford. (*Fortnightly Review* of June 1875.)

nem egy fellowship valóságos sine cura gyanánt használtatik fel.

Az egyetemi oktatás, melyet a fellows-k adnak, volta-képen lezkeföladás és kihallgatás; de ha valaki graduáltatásra készül, akkor több esetben a fellows-k között nem is talál olyan szakembert, kiben megbízna, hogy vele a legújabb álláspontokat képes megismertetni, hanem vannak más helyi graduáltak, kik nem is tagjai az egyetemnek, kik tudományos képzettségöknek nagyobb bizonyítékát adták, tehát a rendes tutoron kívül ilyenhez fordul, ezt is fizeti, hogy a gradus elérésére előkészítse. Ezen kategóriája a magántanítóknak angol egyetemi házi nyelven *oaches* nevet kapta, mely értelemben e szót az angol szótárakban hiában keresnök.

R. Lowe, parlamenti tag, igen határozottan mond ítéletet az angol felsőbb nevelés azon hiányáról, hogy a jól fizetett tanárok, habár olykor a tudománymívelés terén kitűnnek is, de ezt a tanítás terére a rendszer értelmében át nem viszik, hanem a szellemfölrissítök azon fizetéssel nem bíró és részben a német egyetemen a magántanár kategóriájába vehető végzettek, kiknek érdekében áll az által vonni magokra a tanulók figyelmét, hogy nálök többet tanulhatnak mint másnál

«Az egyetemen vajmi keveset tanulnak a fizetett tanároktól; inkább a tanítókhöz (tutors) fordulnak a hallgatók, a kiknek személyes és pénzérdekök van abban, hogy tanítványuk sikeresen kiállja a vizsgát; az előkészítés különösen a legingasabb vizsgálatokra azonban a magántanítök (coaches) kezében van. Ezeknek nincs sem állami fizetésök, sem egyetemi rangjok, nevöket nem találni az egyetemi értesítőben: de mivel életök föntartásáért dolgoznak, ösztönözve a sükségtől és a versenytől, többnyire fölülmülják fizetett, rangos versenytársaikat.

Ezek a magántanítök tényleg az egyetemi tanítás fő rúgói: ök képezik az ifjak szellemét, ök terelik az egyik vagy másik irányba gondolkodásukat és hírnév, elismerés és nyilvános felelösség nélkül végzik azt a munkát, melyet a gazdagon fizetett tanárok elmulasztanak. Az ember azt gondolná, hogy egy gazdagon dotált föiskola, mely az ifjak nevelésére van hivatva, egymaga is képes annyira kiképezni, hogy elérhessék külső segítség nélkül azt a tisztet és rangot, melyre tehetségöknél fogva hivatva vannak; de a hivatalos tanítás nem tud ennek a czélnak megfelelni.

Marc Pattison, az oxfordi reformpárt legkiválóbb tagjainak egyike, elismeri, hogy a felsőbb iskolák növendékeinek történelmi-philologiai értekezései tetemes és örvendetes fejlettségről meg szellemi érettségről tanúskodnak. A fiatal szerzők a tárgyhoz biztosan fognak, azt különböző oldalról behatólag világosítják meg, gondolataikban nem ritkán meglepő éles és használhatóság van, stíl és tartalom kész emberekre vall; méltán képezik a serdülő nemzedék virágát s a hon jövő reményeit. Ámde az érem hátsó lapja is jellemző. Ha az eredeti tudás után kérdezősködünk, mely munkájának alapját képezi, az fölötte csekély. A fiatal író érett politikai észszel vitáz például a soloni alkotmány hatásáról, de egyebet nem olvasott, mint Grote görög történelmét. Az ott kapott anyaggal azonban jobban tud bánni, mint némely tudós német seminarista a legkiválóbb források ismerete mellett. Az angol tanuló a könyve állításától eltérni nem bír, a személyes szellemi emancipáció, a tudományos alaposság és mélység előtte ismeretlen.

A fő cél, melyet Oxfordban és Cambridgeben elérni akarnak, semmi esetre sem a kiképezés valamely gyakorlati hivatásra, de nem is a bevezetés részletesebb és mélyebb tudományosságba, hanem az általános szellemi erő kifejtése és idomítása, a képesség gondolkodni és jól beszélni, a biztosság az ítéletben, a könnyűség a combinációkban és a készség a kifejezésben.

Ez tehát nem más, mint gymnasiumaink föladata, de magasabb színre emelve azon arányban, a melyben ez a tanulók nagyobb korának és képzettségök haladottabb fokának megfelel. Ez némileg oly főgymnasium, mely magát az egyetemet absorbeálta.

E tekintetben aztán mutatnak is gyakorlati eredményt. Az onnét kikerülő emberek gentleman-ek, noha némileg az egyház meg a politikai párt határai között. Oxford főleg tory, Cambridge whig. Egyetemi nevelésöknek fényoldala: először a klasszikai ókor finomsága és üdesége iránt az érzéket felköltetni, másodsor az anyanyelv kiváló művelése, úgy hogy abban magukat szépen és jól fejzezhessék ki. A testi fejlődésre is sok gondot fordítanak. A collegium legtöbbször tág téren van, környezve fával, gyepvel, s a testmozgásokat (cricket, evezés stb.) is mind a szabad levegőn teszik, mi

német tanférfiak véleménye szerint jobb hatással van, mint a német egyetemen dívó, de nálunk is meghonosodott tornaszat vagy vívás. A túlnyomólag zárt helyen tartott testgyakorlat mellett, úgy tartják, hogy jobban kifejlődik a hajlam a túlságos dohányzásra, valamint a szeszes italok mértéktelen élvezetére. Az angol egyetemeken a tanuló fegyelmezve van, henyélést nem tűrnek, hanem tartós és szabatos dolgozáshoz szoktatják, s ennek keresztülvitelére erélyes fölügyeletet gyakorolnak.

Angliában van e két ős egyetemen kívül újabb keltű 4 egyetem, melyet szegényebbek is fölkereshetnek; olyanok, kiknek egy évre 2000 forintot költeni nem lehet, mi a minimuma annak, a mit Oxford vagy Cambridge igényel.

Londonban van két ilyen tanító egyetem: *a*) *University College of London* három világi fakultással (of Arts and Laws, of Science, of Medicine); nyomban reá alapítottak az episkopálok *b*) egy másik egyetemet, hol a theológiáról is gondoskodva van (Divinity, Arts Laws, Science, Medicine). Neve *King's College*.

A más két egyetem a vidéken van *c*) *Durham* (1831) a kisebb, és a nagyobb *d*) *Manchesterben: Victoria University* (Owens College). I. Arts science and law department. II. Medical department. III. Department for women. IV. Department for evening classes.

Ez újabb négy egyetem közül főleg a londoni kettő nagyrészt a német egyetemi tanításmódot követi.

Skotia négy egyeteméből három kisebb a XV. századból való: *St.-Andrews* (1411), *Glasgow* (1450), *Aberdeen* (1494), a negyedik a XVI.-ból *Edinburgh* (1584). Szintén alapítványokból és adakozásokból állanak fenn, de hasonlítani sem lehet előkelőségre nézve Oxforddal vagy Cambridge-el; azonban szabadabban mozognak, és a kevésbbé tehetősek által is látogathatók.

A skót egyetemek egykor Hollandia egyetemei után alakultak újra, nevezetesen elfogadták a rectori egyéves és a karok szerint változó választás helyett az állandó alkalmazást *principal* név alatt, kire oly tanárt szemelnek ki, kiben administratív képességet tapasztalnak s ezt azután a tanítástól fölmentik. *) *Edinburgban* a jelen *principal*

*) Fizetése 1200 font sterling, hivatalos lakással.

Sir Alexander Grant történetíró, őt megelőzőleg Sir David Brewster a jeles physikus viselte e tiszteletet. A Lord Chancellor és csupán a tanulók által megválasztott Lord Rector nem vesznek részt a rendes vezetésben. Jelenleg azonban a német egyetemi rendszer meghonosításán fáradoznak s ezt Edinburghban az orvosi karnál tökéletesen keresztül is vitték. Az eredmény az, hogy Anglia minden egyeteme között itt van az orvosi tanítás legteljesebben berendezve. Nemesak a tanárok adnak elő az egyetem termeiben, de vannak habilitált magán tanárok, kik az egyetemen kívül is tanítanak (extramural teaching), a vizsgára onnét épen úgy mehetnek, mint a rendes tanártól. A szabad tanítás azon üdvös hatása, hogy minden tanító egyén igyekezzék a tudomány színvonalán megmaradni, melyet a személyes tanpénzek idéznek elő, szintén életbe van léptetve. Az eredmény oly kielégítő, hogy most a többi karnál is meg akarják honosítani a legközelebb jövőben.

Az edinburgi egyetem minden angol egyetem között a leglátogatottabb. 1882/3-ban immatrikulált tanuló volt 3341, tehát e tekintetben Buda-Pest és Lipcse csoportjába lép. Legtöbb orvos 1732, Faculty of Arts 1011, Law 479, Divinity 97.

Az orvosnövendékekből vagy 600 skót, a többi idegen s legnagyobb részben a «British Empire» legkülönbözőbb vidékeiről való. Nevezetes, hogy Franciaországból, Svajczból, Olaszországból stb. is jönnek olyan tájakról, melyeken évente angol családok tartózkodnak.

Az orvosi tudományok virágzásának alapja a kórházak berendezésében gyökeredzik és épen e részben van Edinburghnak fölötte nagy előnye. Már a múlt század első negyedében (1720) Dr. Monro a legelső tanár, kit élethossziglan neveztek ki az anatomia tanszékére,*) belátta, hogy az orvosi tudomány tanításához kórház lényeges, az akkori Lord Provost-tal (főpolgármester) létre hoztak egy kórházat, mely

*) Ezt («The father of the Edinburgh Medical School») az egyetem történetében *Alexander Monro primus*nak mondják, követte az anatomia tanszékében jeles fia, *Alexander Monro secundus*, eztet ismét ennek elég jeles fia, *Alexander Monro tertius*. Ezen három ember lefoglalta az anatomia tanszékét 1720-tól 1846-ig, tehát 126 évig. Az elsőnek kezdetben 57 tanítványa volt, a másodiknál fölszaporodtak 342-re, a harmadiknál egy évben 849 iratkozott be. Ez utóbbi meghalt 1859-ben, 85 éves korában.

egyszersmind tanításra is fölhasználtatott. Ez a viszony folyvást fejlődött és ma oly mérvet öltött, hogy Edinburgot mint példát lehet föltüntetni. Új nagyszabású kórházat építettek, azt ünnepélyesen öt év előtt (1879 október 29-ikén) megnyitották, az imént tartott egyetemi háromezázados ünnepélyen büszkéek lehettek reá, hogy már teljesen fölszerelve mutathatták be. Bele került 340,000 font sterlingbe.*) Hogy a viszony még teljesebb legyen az egyetem és a kórház között, új egyetemi épület is áll már az orvosi kar előadásai számára tőzsomszédságában a kórháztelepnek («New Royal Infirmary»), a melynek a belső berendezésén most dolgoznak.

A kórházról a Lord Provost a megnyitási ünnepélyen azt mondotta, hogy az országban a legnagyobb és berendezését tekintve minden kórházon túltesz. «Szerencsét kívánok az orvosoknak és az alapítóknak, hogy most már van kórházuk, a mely a kórházak közt első sorban áll és nagyobb lévén minden más kórháznál hazánkban, egyszersmind úgy van berendezve, hogy nincs párja a létezők közt.»

Ezt teljesen fölhasználva tanítási czélokra, nem csuda, hogy ugyanazon alkalommal a tanári kar részéről is nagy jövőt hirdető szavak hangzottak.

Dr. Peddie (President of the Royal College of Physicians) többi között így szólt: «Ezekkel az új épületekkel, melyek bámulatosan vannak elhelyezve, építve és berendezve a betegek ápolására és a klinikai oktatásra: ezzel a fényes fölszereléssel, mely már is buzdításul szolgál kitünő tanári karának és végre ezekkel a virágzó falvainkon kívül levő iskolákkal a szomszéd földél alatt, számos tanszékével, melyeken tehetséges és tudós tanárok ülnek — mindezek a körülmények nagyban hozzájárulnak, hogy az edinburghi egyetem orvosi iskolájának büszke hírnevet és elsőséget szerezzenek.»

A három öregebb testvér skót egyetem csendesen engedte elmúlni a megillető százados alakulás napját, míg a legfiatalabb teljes érzetében annak, hogy bemutatásra, megünneplésre érdemes haladást tett, fönnállása harmadik századának napjára minden nevezetesebb egyetemhez és kiválóbb tudományos testülethez meghívást küldött, melyre a világ minden

*) Magánadakozásból lévén építve, igen jellemző, hogy Amerika, Ausztrália s egyéb angolországi helyekről az ott lakó skótok nagy összeget küldöttek. Edinburgban 6000 nőcseléd gyűjtése 534 font sterling volt, két beteg terem (wards) fölszerelésére.

zugából összesereglettek az üdvözlők és 1884 április 15—18. a skót főváros oly gyülekezet színhelyévé lett, minőre a jelenvoltak közül senki nem emlékezett. A civilizált világ tudományos haladásának intézői sereglettek ott össze, s az ott töltött napoknak mindegyikünk kedves emlékét vitte magával.

Irland két tanítási egyeteme is szerényebb mérvű, és noha jeles férfiakat onnét is ismer a világ, de az egyetemek egyike sem vergődött nagyobb hírre. Egyik az *University of Dublin* (1591) (episcopal), a másik a *Catholic University of Ireland*.

c) Kormányi intézkedések a felsőbb oktatás terén.

Bár mennyire is az angol institutiók szelleme a «self government», a felsőbb és a szak-oktatás terén elvégre is kénytelenek voltak az államférfiak ez elv bástyáján részt venni s bele avatkozni.

A magánosok által felállított tanintézeteknél a kormány segélyezése és fölügyelete mellett berendezettekkel szemben csaknem mindig megvan az a tökéletlenség, hogy a tanítási terv nem rendszeres és így hiányok merülnek föl, melyeken segíteni nem mindig akad magán adakozó.

Angliában az 1851-ki első világkiállítás mutatta ki azon nagy elmaradást a felsőbb technikai oktatás terén, szemben a kontinenssel; de legégetőbben érezték már azt megelőzőleg a bányászati oktatás parlag voltát, minek kénytelenek voltak tulajdonítani azon számos szerencsétlenséget, mely angol bányákban annyi pusztítás oka volt életben és vagyonban.

A kormány fölállította a *Government School of Mines* név alatt a bányászati akadémiát, mely eleinte nagy ellen-szenvvel találkozott az országban, de végtére is bele nyugodtak, és azon folyvást javítván, az 1862-ki kiállítás adta lökés következtében ma már nagyobb mérvet öltött és kétfelé szakadt. Az 1872-ki megállapodás szerint ezen czímet viseli: *Normal school of science and royal school of mines, South Kensington and Jermyn street*. Főleg a leendő tanárok kiképezésére szolgál a természeti tudományok különféle ágá-

ban. Tárgyak: mechanika, physika, chemia, biologia, geologia, agrikultura, mihez jön a metallurgia és bányászati tudományok. Csak ez utóbbiak maradtak meg a Jermyn street-i geologiai múzeumban, a többit most már mind a South Kensingtoni múzeum szomszédságában épült (eléggé czélszerűtlen) helyiségekbe vittek át, hol a laboratoriumi oktatásról is van gondoskodva.

Van 7 «professor» és 4 «lecturer» alkalmazva a megfelelő számú demonstratorokkal és assistensekkel. Anglia tudósainak legjelesbjei közül is több van itt. Huxley, a biologia tanára, egyszersmind az elnök is dekán (dean) czímmel.

Van azonban egy más módja is a kormányintézkedésnek, mely szintén azon rendszeresség hiányából vált egyelőre szükségessé, mely a közép, sőt néha a felsőbb iskoláknál is megvan, hogy t. i. egyik-másik tudománycsoport vagy kar tökéletlenül van képviselve a tanításban és mégis graduálnak. Cambridgeben 4, Oxfordban 5 tanár tanítja csak az orvosi tudományokat, de azért mégis conferálják a medicinæ baccalaureus (M. B.), doctor (M. D.) vagy a chirurgiæ doctor (M. S. = C. M. = M. C.) czímet és persze jogot. Az állam vizsgáló testületet nevez ki néha oly mennyiségben és változatosságban, hogy az egész egyetemre terjeszkedik ki, és így Angliában oly egyetemekről lehet szó, melyek nem tanítanak (not a teaching body), hanem csak vizsgálnak (an examining body) és graduálnak. Egészben véve itt a vizsgálási rendszer megbízhatóbb és szigorúbb, mint más egyetemeken, az itt graduáltakra jobb szemmel néznek is az országban. A vizsgálók (examiners) jeles szakemberek sorából rendszeren egy évre neveztetnek ki a senatus által, változó tiszteletdíjjal, mi 200—50 font sterling között ingadoz. A senatus szintén kiváló politikai vagy tudományos állású emberek testülete által képeztetik.

Ilyen examináló, de nem egyszersmind tanító egyetem Londonban van egy, az *University of London*. Költségeinek fedezésére 11.631 font sterling van fölvéve. Examiner van 24, assistant examiner 6, kiknek tiszteletdíja kevesebb (80—32 font sterling).

A másik ilyen egyetem Dublinban van, ez a *Royal University of Ireland* (1880)».

A brit birodalomban Indiában három kormányi vizsgáló egyetem van: Calcutta, Bombay, Madras, hol a számos Colleges növendékeit vizsgálják akkor, ha azok hivatalos alkalmazást óhajtanak elnyerni. A vizsgálati nyelv csupán angol és így a benszülöttek szemében azok angolosító intézetek. Ezek mellett, sőt mondhatni ellenökben Panjab (Punjab) bír legújabb időben egy oly egyetemmel, mely tanít is, vizsgál is, és itt nem köti ki az angol nyelvet, hanem elfogadja a feleletet a honi nyelven is. A vizsgára jelentkezhetik az angolosan berendezett collegiumokból épen úgy, mint az ősz berendezésű hindostán iskolákból, melyek, miként Dr. Leitner hazánkfiától tudom, ki Edinburgban a panjabi egyetemet (ott egy angol collegiumnak főnöke is lévén egyzsersmind) képviselte, dicséretes módon vezetik az oktatást, a religióval párosítván a tudományt.

Dél-Afrikában a Jóreménység-foki (Cape of good Hope) egyetem szintén csak vizsgáló testület az ottani vagy hat colleges számára, és csak a philosophiai és jogi tudományokra szorítkozva, míg a theologiai és orvosi szakra képződők kénytelenek az anyaországba menni; ellenben az ausztráliai három egyetem Sidney (New-South-Wales), Melbourne (Victoria) és Otago (New-Zeeland) tanító egyetemek is épen úgy mint Canadában a montreali és kingstoni vagy a new-brunswicki.

d) Reformjavaslatok.

Egészben véve az angol egyetemek meg nem felelő állapotát már régebben fölismerték maguk az angolok is. Egyike azoknak, kik a tanügygyel alaposan kezdetek foglalkozni, Grant-Duff angol parlamenti tag, összehasonlítva a felső oktatási viszonyokat egész Európában, oda nyilatkozott, hogy a német egyetemek, daczára bizonyos fogyatkozásaiknak, a valódi tudományos tevékenység különféle ágát latba vetve, minden más hasonló intézményt messze túlszárnyalnak.

Későbbben Mathew Arnold, egykori tanár Oxfordban, kapott megbízást («by the Schools Enquiry Commissioners») a kontinensen tanulmányozni Francia-, Olasz-, Németországban és Svajczban a nevelésrendszert általában, mely alkalommal az egyetemi ügygyel is foglalkozott és egyenesen

a német egyetemi rendszert ajánlja.*) Reformjavaslatai azonban oly áthatók, hogy az angol conservatív szellem mellett azok hirtelen keresztül vitele lehetetlen. Annyi azonban áll, hogy folyvást foglalkoznak az egyetemi reformmal és Edinburg már láthatóvá tette, hogy a német rendszer egészen átültethető és az eredmény jó.

A két fő egyetem az egyedüli a világon, mely pauperismust nem ismer. Oxford évi jövedelme vagy 400,000 font. Az évi többlet, mi a tanítás céljai fedezésén felül megmarad, annyi, hogy elég volna hat német kisebb egyetem összes költségeit fedezni és mégis Renan azt jegyzi meg, hogy egy kis német egyetem az ő olykor esetlen tanáraival és néha csaknem éhező magán tanáraival többet tesz a tudományért, mint Oxford az ő dúsgazdagságával. Cambridge vagyonsági szempontból Oxford mögött áll.

Nem tartom érdektelennek Max Müller nyilatkozatát megismertetni fő vonásaiban, ki úgy a német mint az angol viszonyokat alaposan ismervén, véleményt mondani igen is hivatva van.

Oxford és Cambridge, mint független testületek, kivonva egyaránt az állam támogatása és ellenőrzése alól, mindig feladatuknak tekintették Anglia fiatalságának oktatását; és sehol sincs a klasszikai tanítás hagyománya hűségesebben átbecsátva nemzedékről-nemzedékre, mint Angliában; sehol sem hatotta át annak nemes szelleme bensőbbben az államférfiak, költők és művészek lelkét, vagy alakította a mívelt emberek jellemének azon nagy és fontos osztályát, a mely nélkül Anglia megszűnt volna lenni az, a mi az utolsó két század óta: *köztársaság* a szó legszebb értelmében.

Egykor Oxford és Cambridge nemcsak tanított, de a tudományt is művelte. Erről gondoskodtak azok, kik azon összegeket hagyományozták, melyek most a «fellowship»-fentartásra fordíttatnak.

Ezeket kellene visszaadni eredeti rendeltetésöknek, és ez által nemcsak jeles tanítókat, de olyan független munkásokat is kellene biztosítani, kik önálló kutatások, a klasszikusok kritikai kiadásai, a görög és latin nyelveken kívül egyéb nyelvek rendszeres ismeretének elsajátítása, a természeti tudományok különféle ágainak hivatott művelése, az őstörténelem zavartalan nyomozása, a politika, törvény- s orvosi tudomány, a szépiro-

*) *Higher schools and Universities in Germany.* By Mathew Arnold D. C. L. Formerly foreign assistant commissioner to the Schools Enquiry Commission. Second Edition. London, Macmillan and Co. 1882.

dalom s művészet történetének anyagával azt bírálgatva vagy gyűjtve s rendezve foglalkoznának, a kik életöket szentelhetnék a philosophia problémáinak fejtegetésére, a kik («last, not least») a vallás tudományát tűznék ki czélül, mint azt a collegiumok falai között a középkorban itt a szerzetesek tették. Így foglalhatna helyet Oxford ismét Európa egyetemei között nemcsak egyszerűen mint a nevelés, hanem mint a tudománymívelés székhelye is.

Jelenleg Angliában semmi kilátás sincs a tudósra. Egy atya sem tanácsolhatja fiának, bárminő tehetséget is tapasztaljon benne, hogy az magát a klasszikai, történelmi vagy természettudományi szakra szentelje.

A mit itt Max Müller csak legyintve említ, azt Huxley sajtáságos angol darabossággal mondja oda, hogy t. i. mily kevés becslésben részesül Angliában az elméleti tudományok művelője, az ott akár éhen hallhatna meg, daczára hogy Anglia roppant vagyonszáma éppen a tudományok alkalmazásán alapszik s hogy e részben messze hátra van Franciaország és végtelenül hátrább Németország mögött.

«Minapában egy fellengős barátom azt a véleményt fejezte ki, hogy Angliában az emberre nézve jobb, ha iszákos csavargó, sem mint hogy meg legyen büntetve a kutatás isteni manijával. Hajlandó vagyok elhinni, hogy nem igen csalatkozott. A kérdés pedig nem az, hogy vajon két testvér közül az egyik tudományos pályán kevesebbre viszi-e, mint hasonló tehetségű bátyja, ki ügyvéd, mérnök vagy kereskedő lesz: nem a kérdés életről-halálról szól. Ha egy tanítványom szellemi erőt és eredetiséget mutat, én nem merem a tudományos pályára utalni, mert nem biztosíthatom, hogy törekvése és sikeres haladása a biológiai tudományokban elegendő-e arra, hogy tisztességesen megélhessen. Attól tartok, hogy a többi tudomány nem jobb e részben, sőt tán még rosszabb. E tekintetben Britannia, melynek gazdagsága és hatalma a természettudományoktól függ, hátra van Francia- és végtelenül hátrább Németország mögött.»

Ebből azt vonja le Huxley, hogy ha természettudományi intézeteket állítanának is Angliában, az még elég nem volna, mert a tudós hogy tartsa fenn magát? Egy további lépésnek okvetetlenül annak kellene lenni, hogy minden egyetemen a természettudományoknak fakultását kellene fölállítani, megfelelő számával az olyan tanároknak, kik nem a tanítással elnyomva, hanem elég szabad idővel rendelkeznének arra, hogy a tudomány művelésével is foglalkozzanak. A tanítás ne legyen csupán a tanteremben mint eddig, hanem a laboratóriumban is, mihez aztán az elegendő tudományos segéd személyzet adandó.

Szóval, ajánlja fokozatosan behozni azt, a mi virágzásra segítette a német egyetemeket.

Azon kevés ember, kik Anglia hírét önálló kutatás vagy új találmányok által fentartják, nem mindig az egyetemekről

jönnek; és ha nem független állásúak, több időt mint a mi hivatalos teendőiken kívül megmarad, kedvencz tudományukra nem fordíthatnak.

«Nem Oxford és Cambridge azok a helyek, a honnan a jelen nemzedék nagy tudósai és írói kikerültek: máshova kell néznünk, ha tudni akarjuk, hol tanultak olyan férfiak, mint Stuart Mill, Herbert Spencer, Buckle vagy Tylor.» Egy oxfordi tanár (Archibald C. Sayce M. A. Fellow and Tutor of Queen's College) megjegyzése.

Ennek nem kellene lenni, de nem is szükség, hogy így legyen. Csak hűsz ember találkozzék Oxfordban és Cambridgeben, ki el van tökéelve az egykori fényt visszaállítani, folytatja Max Müller, minden készen áll a reformra.

A sok kívül élő «fellows» javadalmazása volna arra fordítandó, hogy a legjelesebb szakemberek gyűjtessenek össze az egyetemi helyen.

Jelenleg tény, hogy a tanulók a vagyonosabb osztályok fiából kerülnek ki, és Anglia a legvagyonosabb országa Európának. De micsoda országban van az, hogy a nevelés és tanítás bevégezése után még kapjon valaki közvagyonból kifizetést. Az oktatás bevégezve, az elbocsátott tanuló keresse jövőjét, a hogy tudja.

Bármilyen volt is a «fellowships» intentioja, de semmi esetre nem volt az, hogy *sine curá*-k legyenek, mint jelenleg azok legnagyobb része az.*)

Valóban nemzeti áldásnak mondható, hogy Anglia két legrégebbi egyeteme oly nagy vagyont mentett meg azon hajótörésből, mely a kontinenssi egyetemek testületi vagyonát elnyelte. Az azonban másképp használandó fel; a tanításra nem szükséges javadalom önálló kutatásra fordítandó s az úgy volna szervezendő, mint a kontinensen.

A józan erjedés symptomái magokon az ős egyetemeken is észrevehetőek. A kiküldött országos bizottság reformjavaslatait Oxford és Cambridge mindannyiszor megelőzőleg saját elhatározásukból fogadták el. Új tanári állások iratnak ki.**)

Az utolsó két tizedben Oxford maga több mint 120,000 fontsterlinget fordított fizikai, kémiai, s fiziologiai laboratóriumokra, valamint múzeumra a tanulók számára. Cambridge, kevésbé gazdag, de szintén mutat fel haladást e téren, és így Huxley megjegyzése szerint nem sokára nem a józan tanítás eszközeinek és intézményeinek hiánya lesz az ok, ha az

*) To turn idle fellowships into professorships most a jelszó.

***) Nem rég olvastam (*Athenaeum*-ban) egy tanári állás kiírását az egyházi jogból Cambridgeben, melynek fix fizetése 500 font s hozzá adva egy «fellowship»-dividenda vagy 275 font. Összesen vagy 9000 forint osztr. ért. Tisztességes fizetés.

egyetemi emberek tömege a természettudományos műveltség jelen elemeinek barbár tudatlansági állapotában tovább is megmarad.*)

A reform azonban csak fokozatos lehetvén, mind addig míg az általánosabbá fogott válni vagy azon színvonalat fogja elérni, melyet Edinburg az orvosi fakultásban felmutathat, addig is mindazok kiknek érdekökben áll magasabb tudományos szakműveltségre szert tenni (orvosok mindenek előtt, leendő tanárok stb.) a bajon úgy segítenek, hogy nagy számmal látogatnak el a *német egyetemekre*. Jelenleg már úgy áll a dolog, hogy az angol egyetemi intézeti tanárok nagy része német egyetemek növendéke. Nem ritka, hogy német szakember tanári állást kap különösen olyan szakban, mely az angol egyetemeken gyéren vagy nincs is képviselve. Az oxfordi egyetem leghíresebb tanárainak egyike, Max Müller az összehasonlító philologia tanára német, és ő e részben épen nem áll egyedül.

SZABÓ JÓZSEF.

*) And in a few years it will be for no lack of the means and appliances of sound teaching, if the mass of England University men remain in their present state of barbarous ignorance of even the rudiments of scientific culture. (Rectori beszéde Aberdeen skót egyetemen. *Science and Culture and other Essays*. By T. H. Huxley. New-York. 1882.)

LUCRETIA ASSZONY ÚTCZÁJA.

Beszély.

Huszonhárom éves koromban indultam Rómába. Apám egy tuczat ajánló levelet adott; egyikök, a mely legalább is négy lapból állott, be volt pecsételve, «Aldobrandi marquis-nénak» czímezve.

«Aztán írd meg», monda apám, «szép-e még a marquisné?»

Kis korom óta láttam szobájában a kandalló fölött miniature képét egy rendkívül szép nőnek, repkénynyel koszorúzott hajporos fővel, vállán tigris-bőrrel. Alatta ez írás: «Róma 18 . . .» A nő öltözéke nekem nagyon föltünvén, több versen tudakoltam, ki lehet ez a nő? Azt felelték:

«Egy bacchansnő».

Ez a felelet azonban nem elégített ki, sőt gyanítottam, hogy valamely titok lappang alatta; mert erre az annyira egyszerű kérdésre anyám mindig lebigyesztette ajkát, apám meg komoly képet vágott.

Ez alkalommal, mikor a bepecsételt levelet ide adta, lopva a képre pillantott, önkénytelenül magam is ezt tettem, s az a gondolat támadt bennem, hátha ez a hajporos bacchansnő Aldobrandi marquisné találna lenni. Konyítani kezdvén a világi dolgokhoz, az anyám arczkifejezéséből és az apám pillantásából mindenféle következtetéseket vontam.

Megerkezve Rómába, legelsőben is az Aldobrandi marquisnének szóló levelet adtam kézhez. A marquisné a szent Márk-tér közelében egy szép palotában lakott.

A levelet és névjegyemet átadtam egy sárga liberiás inasnak, a ki bevezetett egy sötét, kormos s meglehetősen rozszúl bútorozott szalonba. De minden római palotában vannak

mesteri festmények. Ebben a szalonban számos ily kép volt s köztök néhány nagyon jeles.

Legelőbb is egy női arczképet vettem észre, a melyet Leonardo da Vinci művének tartottam. Keretének gazdagsága s azon palisanderfa-támla, melyen állott, kétségkívülvé tette, hogy ez a gyűjtemény fő darabja. Minthogy a marquisné csak nem jött, kényelmesen megvizsgálhattam a képet. Sőt egyik ablakba állítottam, hogy kedvezőbb világításban szemlélhessem. Nyilván nem képzelet után festett fő, hanem valódi arczkép volt, mert ilyen vonásokat nem festenek képzelet után: egy szép hölgy, kissé vastag ajkakkal, csaknem összenőtt szemöldökkel, büszke és egyszersmind nyájas tekintettel. A kép alján czímer hercegi koronával. De az lepett meg leginkább, hogy öltözéke, egész a hajporig, ugyanaz volt, a mi az apám bacchansnőjéé.

Még kezemben tartottam a képet, mikor a marquisné belépett.

«A világra, mint az apja!» fölkiáltott a marquisné felém közeledve. «Oh azok a francziák! azok a francziák! Alig érkezik meg s már hatalmába keríti Lucretia asszonyt.»

Siettem bocsánatot kérni szerénytelenségemért, aztán nyakra-főre magasztaltam azt a Leonardi da Vincit, a melyet elég vakmerő voltam kimozdítani helyéről.

«Ez a festmény igazi Leonardo», monda a marquisné, «s épen a hírhedt Borgia Lucretia arczképe. Az ön apja valamennyi festményeim közül ezt bámulta leginkább... de, szent Isten! mekkora hasonlatosság! Mintha édes apját látnám, a milyen ez előtt huszonöt évvel volt. Hát hogy van? Mit mivel? Nem szándékozik-e valamikor látogatóba hozzánk Rómába?»

Ámbár a marquisné se hajport, se tigrisbőrt nem viselt, lángelmém első tekintetre fölismerte benne az apám bacchansnőjét. Az a hűsz egy néhány év nem birta merőben eltüntetni a nagy szépség nyomait. Csak arczkifejezése változott, mint öltözéke. Egészen feketében volt, hármás álla, komoly mosolya, ünnepélyes és sugárzó tekintete értésemre adta, hogy áhíthatoskodóvá lett.

Különben lehető legnagyobb szívességgel fogadott. Három szóban fölajánlotta házát, erszényét és barátait, kik között több bíbornokot nevezett meg.

«Olybá nézem», monda, «mintha édes anyja volnék. . . Szemeit szerényen lesütötte.

S annak bizonyosságául hogy megbízatását nem tartja sinecurának, legott figyelmeztetni kezdett azokra a veszélyekre, melyeknek Rómában a velem egykorú fiatal ki van téve, és intett hogy ezeket kerüljem. Kerülnöm kellene a rossz társaságot, főleg a művészeket s csak azokkal barátkoznom, a kiket a marquisné fog kijelölni. Szóval kaptam egy három részre osztott prédikációt. Feleltem rá mély tisztelettel és illő képmutatással.

Mikor fölkeltem, hogy elbúcsuzzam:

«Sajnálom», mondá a marquisné, «hogy fiam, a marquis, épen most romagnai birtokainkon időzik; de bemutatom második fiannak, don Ottavionak, a kiből rövid időn főtisztelendő úr lesz. Reménylem, megtetszik önnek, s oly jó barátok lesznek, a mint kell. . .»

Nagy sebtében hozzátevé:

«Mert önök körül-belől egykorúak, s a fiam olyan szelid és jól nevelt ifju, mint ön.»

Tüstént elküldött don Ottavio után. — Egy magas szál halvány ifjat láttam, mélabús tekintettel, mindig lesütött szemekkel; már érzett rajta az álszent.

A marquisné, nem engedte szóhoz jutni fiát, hanem az ő nevében legszeretettelőbban ajánlotta mindennemű szolgálatait. A fiú anyja mindenik mondatára mélyen meghajtottta magát, s abban egyeztünk meg, hogy holnapon kezdve eljön érettem s elhordoz a városban, azután visszaviszen az Aldobrandi-palotába barátságos ebédre.

Alig haladtam az útczán hús lépést, mikor hátam mögött valaki parancsoló hangon így kiáltott:

«Don Ottavio, hova indúlt ön egyedül ilyenkor?»

Megfordultam, s egy vastag abbét láttam, a ki meredt szemeivel tetőtől talpig méregetett.

«Nem vagyok don Ottavio», mondek.

Az abbé földig hajolva köszönt, zavarodva bocsánatot kért s egy percz mulva láttam bemenni az Aldobrandi-palotába. Tovább mentem, de nekem nem igen hízelgett, hogy összetévesztettek a leendő főtisztelendő úrral.

A marquisné figyelmeztetése ellenére s tán épen e figyelmeztetés miatt, legelső dolgom az volt, hogy egy ismerős festő

lakását tudakoztam meg, és műtermében egy egész órát töltöttem vele, beszélgetve azokról a szabados és nemszabados időtöltésekről, melyeket Rómában találhatók. Aldobrandiékra tereltem a beszédet.

A marquisné, mondá a festő, eleinte nagyon könnyelmű életet folytatott, mihelyt azonban észrevette, hogy a hódítások kora rá nézve már elmúlt, a legmélyebb áhítatoskodás karjaiba dobta magát. Nagyobbik fia egy barom, idejét vadászatban és roppant birtokai haszonbélrlőtől szedett pénzei bezsebelésében tölti. A második fiút, don Ottaviot épen most akarják elbutítani, valaha bíbornokot remélnék belőle. Egyedül soha sem megy ki a házból. Nőre tekintenie nem szabad, sem egy lépést tennie, hogy sarkában ne legyen egy abbé, a ki őt az Isten szolgálatára növeli; ez az abbé utolsó barátja volt a marquisénak, most pedig csaknem kényúri tekintélylyel kormányozza a házát.

Más nap don Ottavio épen azon Negroni abbé kíséretében, a ki tegnap összetévesztett volt a növendékével, kocsiban fölkerestek s ajánlották ciceronei szolgálatukat.

A legső emlék, a melynél megállottunk, egy templom volt. Don Ottavio, abbéja példájára, térdre borult s számtalan keresztet vetett. Azután fölkel s mutogatta nekem a freskókat és a szobrokat, s azokról úgy beszélt velem, mint józan eszű és ízlésű ember. Ez kellemesen lepett meg. Csevegni kezdtünk, társalgása tetszett nekem. Egy darabig olaszúl beszélünk. Egyszer don Ottavio francziáúl így szólt hozzám:

«Nevelőm egy szót sem ért francziáúl. Beszeljünk francziáúl, szabadabbak leszünk.»

A nyelv megváltoztatásával mintha kicserélték volna ezt az ifjut. Beszédjéből semmin sem érzett ki a pap. Mintha egy vidéki szabadelvűnket hallgattam volna. Megjegyeztem azonban, hogy don Ottavio épen azon egyhangú modorban vitatkozott, s ez a hanghordozás sokszor különös ellentétet kepezett kifejezései élénkségével. Ezt hihetőleg azért szokta meg, hogy tévútra vezesse Negronit, a ki koronkint megmagyaráztatta velünk beszélgetésünket. Fordításaink persze hogy a legszabadabbak voltak.

Egy ifju haladt el előttünk ibolyaszín harisnyában.

«Íme», mondá don Ottavio, «jelenkorunk patriciusai! Gyalázatos egy liberia! s pedig néhány hónap mulva ez lesz

az enyém is! Mily boldogság», tevé hozzá percznyi szünet után, «oly országban élni, mint az ön hazája! Ha francia volnék, talán valamikor képviselő lennék!»

Ez a nemes nagyravágás nagyban fölkelte bennem a nevetési vágyat, a mit abbénk észrevevén, kénytelen voltam megmagyarázni neki, hogy egy archæolog tévedéséről beszélünk, a ki Berninnek egy szobrát antiknak tartotta.

Ebédre visszamentünk az Aldobrandi-palotába. Kávét után legott a marquisé né bocsánatot kért fia nevében, kinek holmi kegyes kötelességek elvégzéseért szobájába kellett vonulni. Egyedül maradtam vele és Negroni abbével, a ki nagy karosszékben hátra dölve az igazak álmát aludta.

Ez alatt a marquisé részletesen tudakozódott apámról, Párisról, múlt életemről s jövő terveimről. Szeretetreméltónak és jónak, de kissé nagyon kandinak és mindenk fölött üdvösségem iránt szerfölött elfogultnak tetszett. Különben bámulatos szépen beszélt az olasz nyelvet, jó leczkét vettem tőle a kiejtésből s föltettem magamban, hogy ezt ismételni fogom.

A marquisé né gyakran meglátogattam. Majd minden reggel a régiségeket nézegettem a fiával és az örökös Negronival, este pedig náluk ebédeltem. A marquisé né kevés embert, majdnem csupán egyháziakat fogadott.

Egyszer azonban egy német delnöt mutatott be nekem, a ki újonnan tért meg és a marquisé nének benső barátnéja volt. Ez a hölgy von Strahlenheimné volt, egy nagyon szép nő, a ki rég óta Rómába települt. Még a nők egymás között egy híres predikatorról vitatkoztak, én egy lámpa világánál a Lucretia arczképét nézegettem, végre azt hívém, hogy nekem is meg kell már szólalnom.

«Minő szemek!» fölkiálték, «azt hinné az ember, hogy ezek a szempillák mozognak.»

Erre a kissé sokat mondó túlzásra, melyet csak azért kockáztattam, hogy von Strahlenheimné előtt műértőnek mutassam be magamat, a delnő megiszonyodva összeborzadt s képét zsebkendőjébe rejté.

«Mi lelte, édesem?» kérdé a marquisé né.

«Oh semmi, de a mit ez az úr mondott! . . .»

Kérdésekkel ostromoltuk s mihelyt ki találta ejteni,

hogy az én kifejezésem egy borzasztó történetet juttatott eszébe, el kelle beszélnie.

Von Strahlenheimnének volt egy Vilhelmina nevű sógorasszonya, a ki egy weszfáliai ifjuval, von Katzenellenbogen Gyulával, a Kleist tábornok hadtestében önkénytelenséggel, járt jegyben. Sajnálom, hogy kénytelen vagyok ismételní ily barbár neveket, de a csodás események mindig olyan egyéneken történnek, a kiknek bajos kimondani a nevét.

Gyula nyalka gyerek volt, tele hazafisággal és metaphysikával. Mikor a hadsereghez indúlt, arczképét Vilhelminának ajándékozta. Vilhelmina is neki adta a magáét, ezt Gyula mindig a szíve fölött hordozta; a mi nagyon megszokott dolog Németországban.

1813-ban szeptember 13-dikán Vilhelmina délután öt óra tájt anyjával és sógorasszonyával Kasselben egy szalonban ült és kötött. Dolgozgatva, jegyese arczképét nézte, mely szemben vele egy dolgozó kis asztalon állott. Egyszerre csak borzasztóan elsikoltotta magát, szívéhez kapott és elájult. Minden lehetőet elkövettek, hogy eszméletre hozhassák, s midőn szólni tudott:

«Gyula meghalt!» fölkiáltott, «Gyulát megölték!»

Az erősítette, s a vonásain tükröződő irtózás eléggé tanúsította meggyőződését, látta, hogy az arczkép behunyta szemeit, s abban a perczen oly iszonyú fájdalom nyilallott belé, mintha tüzes vassal szúrták volna át a szívet.

Mindenki igyekezett meggyőzni Vilhelminát, hogy látomásában nincs semmi való, hogy semmit sem kell adnia rá, de sikertlenül. A szegény leány vígasztalhatatlan volt; az egész éjet könnyük között töltötte, más nap pedig gyászba akart öltözni, mintha a látomásában kijelentett szerencsétlenség bizonyos volna.

Két nap múlva híret vették a lipcei véres ütközetnek. Gyula 13-dikáról délután három órakor kelt levelet küldött mátkájának. Nem kapott sebet, kitüntette magát, indúl Lipcsébe, ott tölti az éjt a vezérkarral, tehát távol minden veszélytől. Vilhelminát ez annyira megnyugtató levél sem csendesíthette le, megjegyezte, hogy a level három órakor kelt s makacsúl hitte, hogy kedvese öt órakor meghalt.

A szerencsétlen leány nem is csalódott. Rövid időn megtudták, hogy Gyula egy parancsossal fél ötkor kiindúlt

Lipeséből és a várostól háromnegyed mérföldre az Elbe túlsó partján, egy martalócz az ellenség hadából meglötte egy sáncz mögött. A golyó szíven menvén keresztül, összetörte a Vilhelmina arczképét.

«Hat a szegény leányból mi lett?» Kérdém von Strahlenheimnérol.

«Oh Vilhelmina súlyos betegségbe esett. Most igazságügyi tanácsos von Werner úr neje, ha ön Dessauban megfordul, megmutatja a Gyula arczképét.»

«Ez mind az ördög közvetítésével történik», mondá az abbé, a ki a von Strahlenheimné elbeszélése alatt csak felszemmel aludt volt. «A ki beszéltette a pogányok oraculumait, megmozgathatja egy arczkép szemeit is, ha kedve tartja. Nincs húsz éve, hogy Tivoliban egy angolt egy szobor megfojtott.»

«Egy szobor!» fölkiálték, «hogyléhetett az?»

«Egy mylorddal történt, a ki Tivoliban ásatott. Megtalálta egy császárné, Agrippina, Messalina. . . nem tartozik a dologra, hogy kinek a szobrát. Elég az hozzá, a szobrot lakába vitette s addig nézte, bámulta, míg megőrült bele. Ezek a protestans uraságok valamennyien több mint fél-örültek. A mylord a szobrot nejének, myladyjének nevezte s csókolgatta, noha márvány volt. Azt mondta, hogy a szobor minden este megelevenedik az ő kedvéért. Annyira, hogy egy reggel a mylordot halva, megmeredve találták az ágyában. S hinnék-e önök? Akadt egy más angol, a ki megvette a szobrot. Én részemről meszet égettetem volna belőle.»

Mihelyt az ember belejön a természetfölötti történetekbe, aztán nincs megállapodás. Mindenkinek megvolt a maga történetkéje. A borzadalmas elbeszélések e hangversenyéből magam is kivettem a részemet; úgy hogy a társaság szétesz-lásakor mindnyájan izgatottak és áthatva voltunk az ördög hatalma iránti tisztelettől.

Gyalog mentem szállásomra; hogy a Corso-útczába érjek, egy kanyargó szűk útczába fogtam, a melyben eddig elősoha sem jártam volt. Az útczán senki sem volt. Csak a keretek hosszú falait és néhány nyomorúlt házikót látott az ember, melyek egyike sem volt világítva. Az óra éjfél ütött; az idő komor, én az útcza közepén voltam, meglehetősen gyorsan haladtam, mikor fejem fölött némi neszt s egy psz-t hallot-

tam; s egy rózsza hullott lábaimhoz. Fölemeltem szemeimet és a homály daczára kivettem egy fehérbe öltözött nőt felém nyujtott karokkal. No, mi francziák külföldön nagy előnyben vagyunk, aztán meg atyáink, Európa legyőzői, a nemzeti büszkeségnek nagyon hízélgő hagyományokban ringattak bennünket. Részemről kegyelmesen hittem, hogy a német, spanyol, olasz delnök tüstént lángra gyúlnak, mihelyt megpillantanak egy francziát. Szóval, ekkor még nagyon hazám fia voltam; különben is, nem elég világosan beszélt-e a rózsza?

«Nagyságoskám», mondék halk hangon, a rózsát fölvéve, «leejtette a bokrétáját. . .»

De a hölgy ekkor már eltűnt s az ablak nesztelen becsukódott volt. Azt tettem, a mit mindenki más tett vala az én helyemben. A legközelebbi ajtó után néztem, két lépésre volt az ablaktól, megtaláltam, vártam hogy jöjjenek s nyissák meg nekem. Eltelt öt percz a legnagyobb csendben. Ekkor köhintettem, aztán gyengén vakartam az ajtót, de biz az nem nyilott meg. Gondosabban megvizsgáltam, remélve hogy kulcsot vagy kilincset találok rajta; nagy bámulatomra lakatot találtam.

«A féltékeny férj nem jött hát még haza», mondék magamban.

Egy kövecset kerestem s az ablakra dobtam. A kövecs egy fatáblán koppant és visszaesett lábaimhoz.

«Az ördögben!» gondolám, «hát ezek a római nők azt hiszik, hogy létra van a zsebünkben? Erről a szokásról még senkitől sem hallottam.»

Vártam még több perczet szintoly hasztalan. Azonban nekem úgy rémlett, hogy az ablaktábla egy vagy két ízben gyöngön megrezdült, mintha belülről ki akarták volna nyitni, hogy az útczára lássanak. Egy negyed óra múlva, béketűrősem kimerülvén, szivarra gyujtottam s folytattam útam, azonban jól megjegyeztem a lakatos ház fekvését.

Más nap e kalandról elmelkedve, következő megállapodásra jutottam: egy római, hihetőleg nagyon szép, fiatal delnök megpillantott a városban jártam-keltemben, s csekély kecsseim iránt lángra gyuladt. Ha vonzalmát irányomban csak e titokzatos virág ajándékozása által nyilvánította, annak az az oka, hogy tartóztatta némi tisztességes szemérem, akár valamely duenna jelenléte, vagy megeshetik épen a Rosina Bartolójához

hasonló átkozott gyám akadályozta. Elhatároztam szabályszerű ostrom alá venni e hölgy lakta házat.

E nemes eltökéléssel kiindultam szobámból, de előbb hajamat hódítóra keféltam. Új kabátomat vettem föl és sárga kesztyűt húztam. E díszmenetben félrevágott kalappal, a gomblyukban a hervadt rózsával, azon útcza felé vettem útamat, még nem tudtam a nevét, de a melyet fölfedezni nem nagy bajba került. Egy Madonna-kép fölötti irat tudatta velem, hogy ennek az útczának neve *il viccolo di Madonna Lucretia*.

Ez a név meglepett. Legott eszembe jutott a Leonardi da Vinci-féle arczkép és a marquisnénál tegnap hallott történetek az előérzetekről, ördögösségekről. Azután azt gondoltam, léteznek az égben előre elrendelt szerelmek. Miért ne hívhatnák az én szerelmem tárgyát Lucretiának? Miért ne hasonlíthatna az Aldobrandi-képtár Lucretiájához?

Nappal volt, én meg két lépésnyire egy kecses hölgytől s aztán abban a fölindulásban, melyet éreztem, semmi baljós-latú gondolatnak nem volt része.

A ház előtt álltam. 13. szám volt rajta. Rossz jóslat. . . A ház, fájdalom, legkevésbé sem felelt meg annak a fogalomnak, melyet az éjjeli látás következtében alkottam volt magamnak. Nem volt palota; jó messzi állott tőle. Az időtől megfeketített, mohlepte kökerítést láttam, mögötte néhány rosszúl hernyózott gyümölcsfa ága nyulánkolt. A kerítés egyik sarkán egyemeletűkerti ház emelkedett, két ablakkal az útczára, mind a kettő kívülről számos vaspánttál erősített ócska táblával bezárva. Az alacsony ajtó fölött, mely mint tegnap este lánczhoz erősített lakattal volt csukva, egy elmosódott címer. Ezen az ajtón krétával e fölirat: «Ez a ház eladó vagy kiadó».

Én még sem csalatkoztam. Az útcza ez oldalán oly gyéren álltak a házak, hogy lehetetlen volt összetéveszteni. A lakat pedig az én lakatom volt, s a mi több, közel az ajtóhoz a kövezeten két rózsalevél szabatosan megjelelőlte azt a helyet, a melyen kedvesem szerelmi nyilatkozatának jelvényét vettem, és azt is bizonyította, hogy az óta nem söpörtek a háza előtt.

A szomszédságban néhány szegény embertől tudakoltam, hogy hol lakik e titokzatos ház öre.

«Nem itt lakik», felelték nyersen.

Úgy tetszett, mintha e tudakozódás a megkérdézetteknek nem igen volna inyökre, és ez még jobban ingerelte újságvágyamat. Házról házra járva, végre egy pincze-szerű sötét helyiségbe léptem, melyben egy vén asszony lakott, a kit méltán gyanusíthattak volna boszorkánysággal, mert volt egy fekete macskája, aztán egy üstben főzött valamit.

«Ön a Lucretia asszony házát akarja megnézni?» kérdé a banya, «nálam a kulcsa.»

«No hát mutassa meg.»

«Talán ki akarja bérelni? kérdé mosolyogva, kétkedő tekintettel.

«Kiveszem, ha tetszeni fog nekem.»

«Nem fog megtetszeni. De hadd lám, ad nekem egy paolit, ha megmutatom?»

«Szívesen.»

Erre a biztatásra a banya gyorsan fölkel a padkájáról, levett a falról egy nagyon rozsdás kulcsot és a 13. számú ház eleibe vezetett.

«Miért hívják», kérdém, «ezt a házat a Lucretia házá-
nak?»

Erre a banya rikácsolva :

«Miért», monda, «hívják önt idegennek? Nemde azért mert idegen?»

«Jól van; de hát ki volt az a Lucretia asszony? Római delnő volt-e?»

«Hogyan, ön Rómába jön, s hírét sem hallotta Lucretia asszonynak! Oda benn elbeszélem a történetet. De íme egy másik ördögösség! Nem tudom mi lelte ezt a kulcsot, nem fordul. Próbálja csak.»

Valójában, a lakat és a kulcs régóta nem látták volt egymást. Azonban három szitok, meg annyi fogcsikorintás után sikerült megfordítnom a kulcsot, de elszakasztottam a sárga kesztyűmet és feltörtem tenyeremet. Egy sötét folyosóba léptünk, melybe több alacsony terem nyilott.

A szeszélyesen díszített menyezetről pókhálók csüngöttek, alólok alig volt kivehető némi nyoma az aranyozásnak. A szobákból kigözsgő penészszag arra mutatott, hogy bennök rég óta senki sem lakott. Egy darab bútor sem vala látható. A consolok faragványaiból és a kandallók alakjából azt következtettem, hogy ez a ház a XV. evszázból való, s egykor hihe-

tőleg nagy elegantiával volt földíszítve. Nagyobb részint kitorított apró táblákkal üvegezett ablakai a kertre néztek, melyben egy virágos rózsabokrot láttam, néhány gyümölcsfával és nagy mennyiségű broccolival.

A földszin minden szobáit megjárva, fölmentem az emeletbe, a hol láttam volt ismeretlen nőmet. A vén asszony megpróbálta lebeszélni róla, azt mondta, nincs benne semmi nézni való, a lépcsőzet pedig nagyon sok. Látva megátalkodottságomat, föltűnő rossz kedvvel fölkísért. Az emelet szobái nagyon hasonlítottak az alsókhoz, csak nem voltak olyan nedvesek; a padlózat és az ablakok is jobb állapotban voltak. Az utolsó szobában, melybe léptem, egy fekete bőrös nagy karos szék állott; csodára nem volt poros. Bele ültem s kényelmesnek találva így hallgatni egy történetet, arra kértem az öreget, hogy beszélje el nekem a Lucretia asszonyét; de emlék-tehetségét fölfrissítendő előbb megajándokoztam néhány paolival. A banya köhintett, orrát fújta s imígyen kezdette:

«A pogány világban Sándor levén császár, volt neki egy olyan szép leánya mint a nap, a kit Lucretia asszonynak hívtak. Nézze csak, amott la! . . .»

Élénken megfordultam, a vén asszony egy consolra mutatott, mely a terem mester-gerendáját tartotta. Meglehető otrombán faragott sirén volt.

«Elég az hozzá», folytatá a banya, «Lucretia szeretett mulatni. Mivel pedig ezért az apja megszidhatta volna, ezt a házat építtette, a melyben most vagyunk.

«A Quirinalból minden éjjel ide jött le mulatni. Az ablakhoz állott, s ha az útczán el talált menni vagy egy oly csinos gavallér, mint ön, azt fölszólította; képzelheti, hogy jól fogadták. Mivel azonban az emberek — vagy legalább egy némelyek — fecsegők, s Lucretia asszonynak meggyűjthették volna a baját, gondoskodott róluk. Mikor széptevőjétől elbúcsúzott, inasai azon a lépcsőzeten állottak, a melyen feljöttünk. A széptevővel elbántak, azután eltemették a broccoli-ágyásakba. Lássa! sok embercsontot találtak abban a kertben!»

«Ez a gazdálkodás jó darab ideig folyt. De im egyszer a Lucretia asszony testvére, a kit Sisto Tarquinio-nak hívtak, talált elmenni az ablak alatt. Lucretia nem ismerte meg. Szólítja. Sisto fölmege. Éjjel minden macska szürke. Sisto is

úgy járt, mint a többi. De ott feledte a zsebkendőjét, melyre föl volt írva a neve.»

«Lucretia, mihelyt meglátta minő istentelenséget követett el, rögtön kétségbe esett. Leoldja harisnya-kötőjét s fölakasztja magát erre a gerendára. Ez bizony elég példa az ifjaknak!»

Míg a banya imigy összezavart minden körszakot, a Borgiákat a Tarquiniusokkal keverve, szemeimet a padlózatra szegeztem. Néhány még friss rózsaszirmot fedeztem föl rajta s ezen gondolkozóba estem.

«Ki műveli ezt a kertet?» kérdém az öregtől.

«A fiam, kertész Vanozzi úrnál, kinek itt a szomszédban a kertje; Vanozzi úr mindig a Maremmában ül; soha sem jön Rómába. A kert azért nincs igen jó karban. A fiam velem van. Tartok tőle, vissza sem jönnek mostanság», tevén hozzá sóhajtván.

«Hát a fiának nagyon sok dolga van Vanozzi úrnál?»

«Oh ez furesa egy ember, nagyon sokba ártja magát. . . Félek tőle, rossz fát tesznek a tűzre. . . Oh szegény fiam!»

Egyet lépett az ajtó felé, hogy félbeszakaszsa a beszélgetést.

«Senki sem lakik-e itt?» Kérdém, megállítva az öreget.

«Senki a világon.»

«De hát miért?»

A banya vállat vonított.

«Hallja csak», mondék, egy piasztert nyújtva, «mondja meg nekem az igazat. Ide egy nő jár.»

«Egy nő, uram Jézus!»

«Úgy van, láttam tegnap este. Beszeltem vele.»

«Boldogságos szent szüz!» fölkiálta a banya a lépeső felé rohanva. «Ez bizonyosan Lucretia asszony volt. Menjünk, menjünk, édes jó uram. Az igaz, mondták nekem, hogy éjjelenkint itt kísért, de nem akartam megmondani önnek, nehogy kárt okozzak a tulajdonosnak, mert azt hittem, hogy az úr ki akarja bérelni.»

Nem volt mód tovább visszatartani. Az öreg nyakra-főre sietett ki a házból, mint mondá, a legközelebbi templomba minél hamarább egy viasz gyertyát kell vinnie.

Képzeltetni, hogy kalandomat nem beszéltem el az Aldobraudi-palotában; a marquisné nagyon rátartós, don

Ottavio pedig sokkal inkább bele volt merülve a politikába, mint sem akármelyikök tanácsolhatott volna egy szerelmi kalandban. Hanem fölkerestem az én festőmet, a ki a cedrus-tól az izsópig mindenkit ismert Rómában, s megkérdeztem, mit tart erről a dologról.

«Azt tartom», szólta a festő, «hogya ön a Borgia Lucretia szellemét látta. Mekkora veszélyben forgott ön! a ki életében oly veszedelmes volt, ítélje meg, milyen lehet most meghalva! Reszketek bele.»

«Tréfán kívül, ugyan ki lehet az?»

«Ez annyit tesz, hogy uraságod istentagadó és philosoph, nem hiszem a legtiszteletreméltóbb dolgokban. Jól van hát; mit szól ehhez a másik fölvételhez? Tegyük föl, hogy a banya ki szokta kölcsönözni a házat olyan nőknek, a kik nem átalják beszólítani az útczán elmenő férfiakat. Van elég olyan vén asszony, a ki nem restelli ilyen üzletet folytatni.»

«Soha bizony», mondék, «nekem hát olyan szent képem van, azért nem ajánlotta a banya szolgálatját. Ez sértés. Aztán jusson eszébe a szoba bútorzata. Nagy balgaság kellene ahhoz, hogy ebben megnyugodjam.»

«Úgy hát kétség kívül kísértet volt! Megálljunk! még egy utolsó fölvétel.

Ön megvethette a házat. Teringettét! tudom már: egy kert szomszédjában, alacsony kicsiny ajtó? Persze, ez az én benső barátném, Rosina. Nincs még tizennyolcz hónapja, ő volt ennek az útczának dísze. Az igaz, hogy felszemére megvakult, de ez csak részlet... Oldalvást nézve még nagyon szép.»

Mind e magyarázatok nem elégítettek ki. Estére kelve lassan elballagtam a Lucretia háza előtt. Semmit sem láttam. Megfordulva vissza sétáltam, ekkor sem történt semmi. Az Aldobrandi-palotából jövet egymásután három este hosszasan állingáltam az ablak alatt, mindannyiszor sikeretlenül. Kezdettem elfeledni a 13-ik számú ház titokzatos lakóját, midőn éjfél tájt ez útczán menve, azon ablaktábla mögött, melynél a rózsza adója megjelent volt nekem, tisztán hallottam némi női nevetést. Ezt a nevetést két izben hallottam, s nem bírtam leküzdeni némi félelmet, mikor ugyanazon időben elvonulni láttam az útcza másik végén egy csapat vezeklőt, fejökön kámzsával, kezökben viasz gyertyával, a mint egy halottat

kísértek a temetőbe. Mihelyt elhaladtak, lesbe álltam az ablak alá, de azután semmit sem hallottam. Megkísérlettem kövecseket dobálni, sőt inkább vagy kevésbbé hangosan szólitottam is, senki sem jelent meg, s egy hirtelen záporosó elvonulni kényszerített.

Szégyellem is megmondani hányszor állottam meg ez átkozott ház előtt, még sem tudtam megfejteni az engem kínzó rejtélyt. Egy versen a Lucretia asszony utczájában mentem don Ottavioval és az ő abbéjával.

«Ímhol», mondék, «a Lucretia háza».

Don Ottavio elsápadt.

«Úgy van», felelé, «némi nagyon kétes néphagyomány azt állítja, hogy itt lett volna a Borgia Lucretia kis háza. Ha ezek a falak beszélni tudnának, mennyi borzadalmasságról értesítenének. Azonban, édes barátom, összemérve a miénkkel, csak sajnálni tudom, hogy az az idő elmúlt. VI. Sándor alatt még léteztek rómaiak. Ma már nincsenek többé. Borgia Cæsar szörny, de nagy ember volt. Ő ki akarta üzni a barbárokat Olaszországból; ha az apja él, talán végre is hajtja e nagy tervét. Oh! adna bár az ég nekünk amolyan Borgia-szerű zsarnokot, a ki elbutító kényurainktól megszabadítson bennünket.»

Mikor don Ottavio belemelegedett a politizálásba, nem lehetett megállítani. Már a Piazza del Popolo-n voltunk s még nem ért volt véget a fölvilágosodott önkényuralom melletti dicsbeszéde. Pedig ezer mérföldnyire valánk az én Lucretiámtól.

Egy este későn találván menni a marquisné tiszteletére: azt mondta, hogy a fia gyöngélkedik s kért menjek föl a szobájába. Don Ottaviót öltözetben találtam ágyán feküdve s egy francia hírlapot olvasva, melyet azon reggel küldtém volt, gondosan elrejtve egy kötet egyházi atyába. Darab idő óta a szent atyák szolgáltak eszközéül azon közleményeinknek, a melyet az abbétól és a marquisnétól el kellett titkolnunk. A franciaországi futár megérkezése napján hoztak nekem egy ívréses kötetet. Helyette visszaküldtem egy mást, melybe egy a francia követség titkárától kapott hírlapot csúsztattam. Ezért aztán a marquisné és az abbé kitünő véleménynyel voltak az én kegyességemről, az abbé némelykor még theológiáról is akart velem beszélgetni.

Darab ideig beszélgetvén don Ottavioval, észrevettem,

hogy szerfölött izgult, annyira hogy még a politika sem bírta lekötni a figyelmét, azt ajánlottam hát, vetkezzék le s jó éjt kívántam. Hives volt, s én nem hoztam volt köpenyt. Don Ottavio erőltetett, hogy vigyem el az övét, elfogadtam s egyszerűsmind lecskét vettem tőle, e köpenybe igazi római modorban burkolódzás nehéz művészetéből.

Orromig beburkolva léptem ki az Aldobrandi-palotából. Alig tettem néhány lépést a szent Márk-tér járdáján, egy ember a népből, a kit a palota kapujában a padon láttam volt ülni, hozzám közeledett s egy összegyűrt papirdarabot nyujtott felém.

«Az Isten szerelmére», mondá, «olvassa el».

Azonnal gyorsan futva eltűnt.

A papirdarabot átvettem volt s világosság után néztem, hogy elolvashassam. Egy Madonna-kép előtt égő lámpa fényénél láttam, hogy ironnal és látszólag reszkető kézzel írott levélke. Nagy bajjal a következő szavakat tudám kibetűzni:

«Ne jöjj ma este, különben elvesztünk! Mindent tudnak, csak a nevedet nem, semmi sem választhat el bennünket.

Lucretiád.»

«Luretia!» fölkiálték, «ismét Lucretia! minő ördögi titokzatosság rejlik ez alatt? «Ne jöjj! de hát édes szépem, melyik út vezet hozzád?»

E levélkén tusakodva, önkéntelenül tértem a Lucretia asszony útczájába vezető útra s rövid időn a 13-ik számú ház előtt álltam.

Az útczán, szokás szerint, senki sem volt, csak lépteim kopogása zavarta föl a csendet. Megálltam, fölemeltem szememet a jól ismert ablakra. Ez úttal nem csalódtam. A tábla megnyílt.

Íme, az ablak egész végig nyitva.

Egy emberi alakot képzeltem látni, a szoba sötét hátterén kiválva.

«Lucretia, ön-e?» kérdém halk hangon.

Nem feleltek, de hallottam egy tapsot, melynek okát akkor nem bírtam fölfogni.

«Lucretia, ön-e?» ismétlém hangosabban.

Abban a pillanatban iszonyú ütést éreztem a mellemen, dördülést hallottam, és a kövezeten hevertem.

Egy rekedtes hang ezt kiáltotta:

«Lucretia kisasszonytól.»

És az ablak táblája nesztelenül becsukódott.

Legott föltápáskodtam, legelőbb is megtapogattam magamat, mert azt hittem, hogy gyomrom száján egy nagy lyukat fogok találni. A köpeny valamint öltönyöm ki vala lyuggatva, de a posztó ránczai fölfogták a golyó erejét, s ez úttal menekültem egy hatalmas zúzódással.

Eszembe jutott, hogy nem kellene bevárni egy második lövést, s legott e barátságtalan ház mellé vonszoltam magamat, annyira a falhoz lapultam, hogy onnan célba nem vehettek.

Még mindig lihegve, oly gyorsan távoztam, a mint csak lehetett, midőn egy ember, a kit hátam mögött nem vehettem észre, megfogta a karomat s érdeklődve kérdezte, meg vagyok-e sebesítve?

Hangjáról ráismertem don Ottavióra. Bár menyűre csodálkoztam, hogy őt ily éjjeli időben látom az útczán, a kérdezősködesnek nem volt ideje. Pár szóval elmondtam neki, hogy abból az ablakból rám löttek, de csak zúzódást kaptam.

«Tévedés volt!» fölkiálta. «De lépteket hallok közeledni. Tudna-e járni? Veszve volnék, ha önnel találhának. Azért azonban még sem hagyom el önt.»

Karon fogott s gyorsan magával ragadott. Mentünk, vagyis inkább futottunk, a menyűre tölem telhetett, de csak hamar le kelle ülnöm egy kapu kövére, hogy megszusszanjak.

Ekkor szerencsére nem voltunk távol egy nagy háztól, melyben bált adtak. A kapujában sok kocsai állott. Don Ottavio elment, hozott egyet, beleültetett s haza kísért a szállodámba.

Megittam egy nagy pohár vizet, s ez teljesen helyre hozott, ezután elbeszéltem don Ottaviónak mindazt, a mi e baljóslatú ház előtt velem történt, az ajándokba kapott rózsától, egész az ajándokba kapott ólomig.

Don Ottavio egyik kezével félig eltakart lesütött fövel hallgatta elbeszélésemet. Mikor az imént kapott levélkét mutattam neki, elkapta, mohón olvasta és újból fölkiáltott:

«Tévedés volt az egész! iszonyú tévedés!»

«Édes barátom», mondek neki, «abban velem tart, hogy ez nekem is önnek is nagyon kellemetlen. Engem majd megölnék, az ön szép köpenyén pedig tíz—tizenkét lyukat ütnek. Uram fia! milyen féltékenyek az ön honfitársai!»

Don Ottavio leverten szorította meg kezemet, s újból a levélkét olvasta, de nem válaszolt.

«Adja legalább», mondék, «valami magyarázatát ennek a komédiának. Vigyen el az ördög, ha egy cseppet is értek belőle.»

Don Ottavio vállat vonított.

«Legalább», mondék, «mi tevő legyenek? Kihez forduljak ebben az önök szent városában, hogy igazságot szolgáltatassanak nekem azon úri emberrel szemben, a ki az útczán járóktól azt sem kérdi, hogy kinek hívják, hanem csak rájuk puffogat. Megvallom önnek, nagyon örülnék, ha felköttethetném.»

«Attól őrizkedjék!» fölkiálta, «ön nem ismeri ezt az országot. Senkinek se szóljon arról, hogy mi történt önnel. Nagyon kitenné magát.»

«Hogyan s kitenném magamat? Teringettét! visszatorlást követelek. Ha megbántottam volna a kamaszt, nem szólnék; de azért, mert a földről fölvettem egy rózsát . . . lelkemre, nem érdemeltem egy golyót.»

«Bizza reám az egészet», monda don Ottavio, «talán sikerül nekem e titokzatosság megfejtése, de rendkívüli szivessége, irántami barátsága kiváló bizonyítéka gyanánt kérem, hogy a világon senkinek se szóljon erről. Megígéri-e nekem?

Tekintete oly szomorú és esdő volt, hogy nem bátorokdtam ellentállani s mindent megígértem, a mit kívánt. Áradozva köszönte meg és sajátkezüleg tett kölni vizes borogatást a mellemre, azután megszorította a kezemet s Isten hozzádot mondott.

«Most jut eszembe», kérdém tőle a mint ajtót nyitott, hogy kimenjen, «magyarázza meg nekem, hogyan teremhetett ön épen a kellő időben ott az én segítségemre?»

«Hallottam a lövést», felelt nem minden zavarodás nélkül, «s rögtön szaladtam, attól tartva, hogy ön veszélyben forog.»

Gyorsan távozott, de előbb ismételve ajánlotta a titoktartást.

Más nap reggel meglátogatott egy seborvos, kétségkívül don Ottavio küldötte. Kataplasmát rendelt, de egy szóval sem tudakolta, mi ültetett ibolyákat bőröm liliomai közé. Rómában tudnak hallgatni, én pedig alkalmazkodni akartam a helyi szokásokhoz.

Elmúlt néhány nap, a nélkül hogy fesztelenül szólhatam volna don Ottavióval. Elfogódott és szokottnál komolyabb volt, úgy tetszett nekem, mintha menekülni akarna kérdezősködéseim elől. Azokban a ritka percekben, melyeket vele töltöttem, szót sem szólott a Lucretia asszony útczája titokzatos lakóiról. Ünnepeyes fölszenteltetésének ideje közelgett, búskomolyságát azon hivatás iránti ellenszenvének tulajdonítottam, a melyre lépni kényszerítették.

A mi engem illet, én készültem Rómából Florenzbe utazni. Mikor a marquisnének jelentettem, hogy elútaozom, don Ottavio, nem tudom minő ürügy alatt arra kért, mennék föl a szobájába.

Itt, megragadván két kezemet:

«Édes barátom», mondá, «ha meg nem teszi érettem azt a szívességet, a melyre kérem, minden bizonynyal föbe lövöm magamat, mert más mód nincs menekülnöm a bajból. Erősen eltökéltem, hogy soha sem öltöm föl azt az undok csuhát, a melybe erőnek erejével be akarnak dugni. Megszököm ebből az országból. Öntől csak annyit kérek, vigyen el magával. Adjon ki inasának. Útleveléhez toldott egyetlen szó elég lesz szökésem megkönnyebbítésére.»

Előbb megkísérlettem lebeszélni szándokáról, elmondtam mekkora keserüséget okoz az édesanyjának; de látva föltett szándoka mellett rendületlenségét, utóvégre megígértem, hogy elviszem és útleveletem megfelelőleg kiigazítatom.

«De nem ennyi az egész», mondá. «Elútaozásom függ még azon vállalat sikerülésétől, a melybe kezdettem. Ön holnap után akar indulni. Holnap után talán czélt értem, akkor aztán egészen az öné vagyok.»

«Tán csak nem ment el annyira az esze», kérdém nem minden nyugtalanság nélkül, «hogy valamely összeesküvésbe bevolódjék?»

«Nem», felelé, «hazám sorsánál kevésbbé komoly és mégis eléggé komoly érdekek forognak fönn arra, hogy vállalatom sikerültétől életem boldogsága függjön. Ennél többet most nem mondhatok. Két nap múlva mindent meg fog tudni.»

Kezdettem megszokni a titokzatosságot; megadtam magamat. Abban egyeztünk meg, hogy indulunk reggel három órakor s meg sem állunk, míg toskánai területre nem érünk.

Meggyőződven arról, hogy ily korai indulás előtt nincs

miért lefeküdni, Rómában töltendő ulolsó estémet arra fordítottam, hogy látogatásokat tettem mindazon házaknál, a melyekbe járatos voltam. Búcsúzni mentem a marquisnéhez, s színből kezet szorítani a fiával. Éreztem, hogy keze reszket az enyémben. Ezt súgta :

«Ebben a perczen életem forog koczkán. Mikor szállására érkezik, egy levelet fog találni tőlem. Ha pontban három órakeről nem leszek, ne várjon.»

Vonásai annyira el voltak változva, hogy megütköztem rajta, de nagyon természetesnek tartottam részéről ekkora fölindulást abban a perczen, melyben talán örökre elszakad családjától.

Körülbelöl egy óra tájt vissza indultam a szállásomra. Végig akartam menni még egyszer a Lucretia asszony útczáján. Valami fehérség csüngött abból az ablakból, a melyben annyira különböző két tünetet láttam. Óvatosan közelítettem hozzá. Egy göcsözött kötél volt. Vajon ez meghívó volt-e búcsúóra a signoratól. Nagyon is ilyennek látszott; a kísértés igen nagy vala. De még sem engedtem neki, eszembe jutván don Ottavio tett ígéretem, e kívül még — az igazat megvallva — az a kellemetlen fogadtatás, melyet ez előtt néhány nappal sokkal kisebb vakmerőségem vont maga után.

Folytattam útam, de lassan, mert sajnáltam elveszteni az utolsó alkalmat a 13. számú ház titkaiba hatoláshoz. Minden lépésre hátrafordítottam a fejemet, folyton remélve, hogy látni fogok valamely emberi alakot a kötélén fölმásztában, vagy leszálltában. Semmi sem jelent meg. Végre eljutottam az utca végére s be akartam fordulni a Corsoba :

«Isten veled Lucretia asszony», mondék kalapot emelve ama háznak, melyet még láttam. «Keress, ha neked is úgy tetszik, rajtam kívül más valakit, a ki boszút álljon a téged bebörtönözve tartó féltékeny férjen.»

Mikor szállodámba értem, az óra kettőt ütött. A kocsiz udvaron állott egészen fölrakodva. Egyik pinczér levelet adott kezembe. A levél Ottaviotól volt s mivel hosszúnak látszott, úgy véltem jobb lesz a szobámban elolvasni; mondtam a pinczérnek, hogy világítson.

«Uram», mondá a pinczér, «az inasa, a kiről szólott volt, a kinek önnek kell útaznia. . .»

«Jól van, hát eljött?»

«Nem, uram.»

«A postán lesz, majd eljön a lovakkal.»

«Uram, épen az imént jött egy nő s az úr inasával akart beszélni. Okvetetlen föl akart menni az ön szobájába, s azt bírta rám, hogy mondjam meg az úr inasának, mihelyt megjön, hogy Lucretia asszony az ön szobájában van.»

«Az én szobámban?» fölkiálték, erősen megragadva a lépcsőzet karfáját.

«Ott uram. Úgy látszik, ez a nő is útazik, mert egy kis csomagot adott át nekem; a kocsiba tettem föl a hálózatba.»

A szívem erősen dobogott. A babonás félelem és újságvágy nem tudom minő vegyülete fogott el. Lépcsőről lépcsőre haladtam fölfelé. Az első emeletre érve (én a másodikon laktam) az előttem menő pinczér megbotlott, kezéből kihullott a gyertya és elaludt. Ezer meg ezer bocsánatot kért s leszaladt, hogy meggyujtsa. Ez alatt folytonosan mentem fölfelé.

Már a szobám kilincsen volt a kezem. Haboztam. Minő új látomás jutand részembe? A sötétben nem egyszer jutott eszembe a vérző apácza története. Hát engem is kínozt, mint don Alonzót. Úgy tetszett nekem, hogy a pinczér szörnyen késik.

Megnyitottam az ajtómat. Hál' Istennek világ volt a hálószobámban. Az előtte levő nappalin gyorsan keresztül mentem. Egy tekintet meggyőzött arról, hogy a hálószobában senki sincs. De hátam mögött legott könnyű léptekeket és köntössuhogást hallottam. Azt hiszem a fejem minden hajszála fölállott. Hirtelen megfordultam.

Egy fehérbe öltözött s fekete mantillával betakart fejű nő jött felém kiterjesztett karokkal

«Itt vagy valahára szeretett kedvesem!» kezemet megragadva.

Keze hideg volt, mint a jég, vonásai sáppadtak, mint a halál. Egész a falig hátráltam.

«Szent Madonna! hisz ez nem ő! . . . Oh uram, ön-e a don Ottavio barátja!»

Ez a szó mindent megmagyarázott. Az ifjú hölgy bár sáppadt, de korán sem volt amolyan kísértet-forma. Szemeit lesütötte; ezt pedig a kísértetek soha sem teszik, kezeit öve táján keresztbe tette, mely szerény testtartása elhitette velem, hogy az én don Ottavio barátom még sem olyan nagy politi-

kus, mint a minőnek mutatta magát. Szóval, nagy ideje volt elszöktetni Lucretiát; ebben a kalandban, szerencsétlenségemre, nekem csak a meghitt jó barát szerepe jutott.

Ezután egy percz múlva megérkezett don Ottavio álköntösben. A lovak megjöttek s elindultak. Lucretiának nem volt útlevele; de egy nő s főleg szép nő nem kelt gyanút. Egy zsandár mégis akadekoskodott. Azt mondtam neki, hogy ő derék egy vitéz, bizonyosan szolgált a nagy Napoleon alatt. A zsandár igazolta. Megajándékoztam e nagy férfi arany arczképével s azt mondtam, mindig egy barátnőmmel szoktam utazni, hogy ne legyek egyedül; mivel azonban gyakran megcséreltem a barátnőmet, szükségtelennek tartom útlevelembe íratni a nevét.

«Ez», hozzá tevém, «elkísér a legközelebbi városig. Azt mondták, hogy talállok ott különbeket nálánál.»

«Mebánná a cserét», mondá a zsandár, tisztelettel betéve a kocsii ajtaját.

Hogy mindent elbeszéljek: ez a kópé don Ottavio, megismerkedett ezzel a szeretetreméltó teremtéssel, egy bizonyos Vanozzi hűgával, a ki tehetős birtokos, de mint kissé szabadelvű és dugárus be volt jegyezve a fekete könyvbe. Don Ottavio jól tudta, hogy családjá, ha szintén őt nem is szánja vala egyházi pályára, még sem egyezik bele, hogy nőül vegyen egy sokkal alsóbb rangú leányt.

A szerelem találekony. A Negroni abbé tanítványának sikerült titkos levelezést szervezni, minden éjjel kilopózkodott az Aldobrandi-palotából, s mivel nem lett volna biztos a Vanozzi házába bemászni, a szerelmesek a Lucretia asszony házában találkoztak, melynek hírhedtsége védte őket. Egy fügefától eltakart kis ajtó kötötte össze a két kertet. Fiatalok és szerelmesek levén, Lucretia és Ottavio nem panaszkodott a bútorzat elégtelenségéről, a mely — úgy hiszem említettem már — egy bőrös nagy karszékéből állott.

Egy este Lucretia kedvesét várva, engem don Ottavio-nak tartott s megajándokozott azzal, a mit Ottavio helyett vettem föl. Az igaz, termetünkre, magasságunkra nézve hasonlítottunk is némileg egymáshoz, s egy némely gonosz nyelvű egyén, a ki ismerte volt Rómában apámat, azt követelte, hogy e hasonlatosság nem ok nélküli. Történt azonban, hogy az átkozott bátya fölfedezte a cselszövényt, de fenyege-

tései nem bírták rákényszeríteni Lucretiát hogy csábítója nevét megmondja. Olvasóm tudja már a bátya boszúját s hogy nekem miként kelle lakolnom mindnyájokért. Nincs miért elbeszéljem, hogy a két szerelmes külön-külön miként szökött meg.

Berekesztés. — Mind hárman megérkeztünk Florenczbe. Don Ottavio összekelt Lucretiával, s az esküvő után rögtön elútazott vele Párisba. Apám őt oly szívesen fogadta, mint a marquisné engem. Magára vállalta a közbejárást kibékítésére, a mit nem minden baj nélkül keresztül is vitt. Aldobrandi marquis nagyon alkalmoszerűleg megkapta a maremmai lázt s belehalt. Czimét és vagyonát don Ottavio örökölte, én pedig első gyermekök keresztapja vagyok.

MÉRIMÉE PROSPER után, *franciából*

CSURGÓ GYÖRGY.

I T T H O N.

Végre itthon vagyok újra,
Kis lakunkban, véletek!
Lelkem már halálra únja
Azt a lármás életet.

A tolongó ember-árban
Elsodor a nagy tömeg,
Azt se' tudjuk hamarjában:
Oldalunk' ki lökte meg.

Csak önérdek hajtja mindet,
Mást nem ismer, önmagát;
Törtet, félretolni minket,
Félretol, de meg se lát.

És e hitvány kép keretje:
Lelketlen nagy köhalom,
Roppant házak meredekje,
Kalmár-czég minden falon.

Csakhogy itthon vagyok újra,
Kis lakunkban véletek!
Homlokom' fris szellő fújja,
Tőle újra éledek.

Fáim édesen legyenek,
Hüset hajtva szüntelen,
Árny s a napfény váltva reszket
Játszva minden levelen.

Bokrok alján kis virágok,
Virágkelyheken lepék ;
Ott egy gólyafészket látok,
Ide hallom kelepét.

Vig pacsirta kora reggel
Fenn a levegőbe' szánt ;
Holdas este, méla kedvvel
Hallgatom a csalogányt.

Óra-hosszat elbolyongok
Kertem árnyas ösvenyin,
Elfeledve munka, gondok,
— Magamé vagyok megin'.

Csakhogy itthon vagyok újra,
Kis lakunkban, köztetek.
Lelkem túlfeszített húrja,
Ujra lágy, halk, reszketeg.

A magány is édes itten ;
De nem vagyok egyedül.
Feleségem jó, meghitten
Mellém ül, keblemre dül.

Lábainknál hemperegve
Játszadóz kis unokánk ;
Anyja, boldogan merengve
Nézi, fölpillantva ránk :

Mikor ő volt ilyen gyermek,
Mi meg oly fiatalok !
— De én most is úgy szeretlek,
S most is oly boldog vagyok !

PETRARCA SZONETTJEIBŐL.

I.

Fáradt vagyok már — oly sokat kutattam,
 Hogy rád gondolni mért meg nem unom?
 Miért hogy testem nem a föld alatt van,
 Hol nem üldözne ennyi fájdalom?

Mért fürtid', arczod' zengni szakadatlan,
 S szemed', a melyről egyre szól dalom —
 Mért nem fogyatkozám meg sohse' hangban,
 Bár neved éjjel-nappal ajkamon?

Mért nem fáradt ki sohse' még a lábam,
 A mely, bár merre lépsz, nyomodba' van,
 És annyi lépést megteszen hiában?

Mért nem fogyok ki ténta- s papirosbul,
 Melyen dicsőjtöm bájad' ? . . . hogyha rosszul:
 A bűnös Ámor Isten, nem magam!

II.

A föld, a menny, a szél elnémulának,
 Vadat, madárkát álom zaboláz,
 Az éj csillag-fogatján kocsikáz',
 S a tenger nyugton nyomja már az ágyat.

S én ébren, itt sirok. A látomás
 Most is gyötör, mely mindig rám találhat,
 Vív most is bennem a harag s a bánat,
 S most is csak képe enyhít, semmi más!

Egy vízből foly a keserű s az édes,
A melylyel magamat táplálgatom,
Egy kéz, mely orvosol s halálra vérez.

S hogy révbe sohse' jusson bánatom,
Ezerszer hal szívem, s megint fölérez . . .
Oh ! gyógyulásom messze van nagyon !

III.

Ha őt, a kinek párja nem akad,
Körülveszik deli meg ifju szépek :
Ő velök épen úgy tesz, mint a nap,
A mikor apró csillagokra fényt vet.

S Ámor fülembe súg ily szavakat :
«Mig ő lesz ittlen, szép lesz majd az élet ;
De azután majd vége is szakad
Uralkodásom- s mindegyik erénynek.

Mint hogyha nap s hold hullna le az égről,
A lég vón' szellő és a föld fű nélkül,
S szavat meg észet veszítne el az ember,

És lenne hal- meg habtalan a tenger :
Olyan sötét lesz földünk, s még sötétebb,
Ha majd halál küld szemeire éjet !

IV.

Mint félek, ha a napra gondolok,
Hol elhagyám merengő, bús Madonnám'
És szívemet ! Min annyit gondolkodnám,
Oh nincs a földön több olyan dolog !

És látom : szép nők közt hogy állt ott,
Mint a hogy rózsa díszeleg a bokrán
Kisebb virágok közt. Nem bánkodott ám,
De víg se' volt. Félt s okot nem tudott,

A régi jókedv nem honolt szivében,
Nem volt rajt gyöngy, füzér, se víg ruha,
Nem volt oly édes szava, mosolya.

Aggódva hagytam el én drága életem,
S most bánt sok álom és sok borus eszme . . .
Oh! bárha mindez ok nekül epeztne!

V.*)

Ha elmélázva ülök és irok
És panaszosan hangzik a madárdal,
Vagy esti lég susog a lombon által,
Vagy csergnek üde-partu fris habok:

Öt, kit nekünk az ég megmutatott,
S kit most a föld takar örök homálylyal,
Látom, meg hallom, a mint föl- s leszárnyal,
S jajomra válaszolva mint susog.

«Minek emészted egyre magadat?
— Szól szánakozva hozzám — mért e kin?
Mért foly szünetlen' e könyáradat?

Oh ne sirass; halálom: örök élet;
Te azt hívéd, lehúnyom szemeim' —
S kinyitám őket az örökös fénynek!»

VI.

(A vauclosei völgyben.)

Kire, mióta meghalt, egyre vágyom,
Ily tisztán még nem állt szemem előtt;
Nem volt még ilyen édes szabadságom,
Nem szíttam mámorítóbb levegőt!

*) Ez és a következő szonettek a Laura holta után írottak közül valók.

Nem láttam völgyet sehol a világon,
 Hol jobban búghatnának szeretők ;
 Se Ciprus mezein, se bármi tájon
 Nem lehet fészek vonzóbb, búvölöbb !

Víz, lég, füvek, virágok, madarak,
 Itt mind csak szerelemről szólnak ;
 « Szeress megint ! » — mind, mind csak erre kérnek.

De te, ki fenn a mennyországba' vagy,
 Eszembe juttatod halálodat,
 S kérsz : ne kívánjak hiu földi életet.

VII.

A levegő sohajjal van tele,
 Ha nézek le az édes rónaságra,
 Mely szülte őt, ki lebilincsele
 Élte virág- s gyümölcshezó korába'.

Ő elment, hirtelen a mennybe szállva,
 S hivenek ím, mivé kell lennie !
 Fáradt szemem keresi, de hiába,
 S mindent benedvesít a könnyűje !

Ezért nincs e hegyekben szikla, cserje,
 Nincs e vidéknek olyan lombja, berke,
 E völgyben oly levél s virágszirom,

Olyan csepp nem folyik e vízmederbe',
 És nem tanyázik olyan vad se erre,
 A mely ne tudná, mekkora kinom !

VIII.

A szem, a melyről annyit szólt a tollam
 Az arcz, a kar, a kéz, a piczi láb,
 Melyek szívem' úgy átváltoztaták,
 S egészen mássá tettek, mint ki voltam ;

A fürt, mely mint a fényes arany, olyan,
 S a mosoly, mely a földiek honát
 Paradicsommá változtatta át:
 Mind érzéketlen porrá vált a porban!

S én élek egyre, s egyre gyászolom,
 Hogy nincs már itt a Fény, melyet szerettem,
 S roncsolt hajón evezek fergetegben.

Tovább már nem is zengem bús dalom';
 Az annyit használt véna elapadt,
 És gyászlepel takarja lantomat!

IX.

Sé csillag, tiszta kék ivén a mennynek,
 Se gyors hajó, mikor nyugodt a hab,
 Se daliák, a kik csatázni mennek,
 Se ligetekben szökdelő vadak,

Se hogyha bármi jó hírt mondanak,
 Se hogyha költő fennen dall szerelmet,
 Se hogyha réten, hűvös lomb alatt
 Szüzi leányok lágyan énekelnek,

Se semmi más nem ad nekem vigaszt —
 Úgy sírba vitte minden boldogságom',
 Ki szemeimnek fény volt és tükör!

E hosszú kín már elég rég gyötör;
 Én halni vágyom, hogy meglássam azt,
 Kit oh be jobb lett volna sohse' látnom!

X.

Ha tudtam volna, rímes sóhajomban
 Hogy majd gyönyört találnak annyian:
 Már rég emeltem volna fel szavam,
 Sűrűbben énekeltem volna s jobban.

De mivel meghalt, kiről zengni szoktam,
S kiről egyedül képeleg agyam :
Dalom bár durva s sok homálya van,
Már nem tudom kiköszörülni mostan.

Csak az volt vágyam abban az időben,
Hogy kiönthessem búm' valamiképen,
S eszembe dicsvágy sohasem jutott.

Én könyre vágytam csak : nem hírre-névre !
Most vágnám — oh ! de ő már híjja égbe
A fáradt és elnémult dalnokot !

Olaszból

RADÓ ANTAL.

A KAMATLÁB TÖRTÉNETE NÉMETORSZÁGON A JELEN SZÁZADBAN.

A közgazdaságban minden elmélet helyessége a gazdasági törvények helyes fölismerésétől függ. És miután a közgazdaságban úgynevezett történeti, socialis törvények megismeréséről van szó, igen különféle lehet az az értelmezés, melyet egyik-másik elmélet megalkotásánál a gazdasági törvényeknek tulajdonítanak. E törvények ugyanis nem absolutak, nem érvényesek minden időben, minden viszonyok között, mert megváltoztathatók, mert törvényszerű hatásukat az emberi akarat módosíthatja, meggátolhatja. A gazdasági törvények tehát szétozhatnak és ha belőlök elméleteket akarunk alkotni, mindig figyelembe kell vennünk azt a törvényszerűséget is, mely a gazdasági törvények változásában tényleg megvan s hosszú időszakok viszonyainak vizsgálatánál észrevehető.

A hibák, melyek egyik-másik gazdasági elméletben szemünkbe ötlenek, rendszerint épen a socialis törvényekből vont helytelen következtetésekből, vagy — s ezt különösen régiebb közgazdáinknál látjuk, — a socialis törvényeknek a természeti törvényekkel való összezavarásából és ez utóbbiak alá rendeléséből erednek.

Ez utóbbi hiba az, melyben főleg a socialisták tanai leledzenek és innen van, hogy a történet szempontjából lehet elméleteiket leginkább megdönteni. Az oly kevéssé művelt gazdaságtörténet minden egyes lapja egy-egy socialisticus elv megdöntésére szolgálhat érvül és csakis a socialis törvényeknek a történeti adatok nagy halmazából levont következtetésekkel lehet a már igen is túlságba vitt socialis nézeteket a magok valódi értékére devalváltni.

Mintegy önkénytelenül érezte ezt a socialisticus elméletek föltünce után a tudomány és a gazdaságtörténetnek egész majdnem a jelen század közepéig parlagon heverő irodalma csak mintegy a socialismus tudományának ellensúlyozásául vett a legújabb időben nagyobb lendületet. Egyetlen pillantás a gazdaságtörténet irodalmára, meggyőz ennek helyességéről. Minden újabb gazdaságtörténeti mű, mintha csak szándékosan történt volna, egy-egy olyan közgazdasági irány fejlődését tárgyalja, melynek jogosultságát a socialisták legjobban tagadják.

A legújabb, csak néhány nappal ezelőtt megjelent gazdaságtörténeti mű*) szintén hatalmas érvet fog képezni a mai tudományos socialismus egyik legfőbb alapelve ellen. Azt az elvet értjük, melyet Rodbertus-Jagetzow állított föl és annyi elméellel és annyi logikával fejtett ki, és a melyen az egész Marx-Lassale-féle tan épül. Ez elmélet szerint minden értékes tárgy csak munkatermék. A tőke termelt termelési eszköz, előre elvégzett munka. E tőkéből tehát hasznot húzni a nélkül, hogy a tőke tulajdonosa az újabb termelésnél mint közvetlen vállalkozó részt ne vegyen, jogtalanság, mert az ilykép szerzett jövedelem, a kamat csak a tőke tulajdonjoga következtében a munkástól igaztalanul elvont munkatermék. Csakis akkor jogosult a tőkésnek a tőke jövedelmében való részesülése, ha a tőkés képes arra, hogy munkásokat az újabb tőkeképzésnél alkalmazhasson, mert csupán ily esetekben van joga ahhoz, hogy ezen a társadalomnak tett szolgálatért jutalmat kapjon. Rodbertus és követői tehát még messzebb mennek, mint Proudhon, a ki legelső támadta meg a kamattjövdelem helyességét, de nem mert azt jogtalannak vélte, hanem azért, mert a kamattalan tőkehasználatot a gazdasági viszonyok jelenkori fejlettsége mellett bizonyos fajtájú népbankok föllállítása által elérhetőnek hitte. A Rodbertus iskola egyáltalán tagadja, hogy a termelési ágak ketteje, a talaj és a tőke, termelési képességgel bír és tagadja, hogy a tőkés a termelési hozadékhoz tőkéjével való hozzájárulás által is jogot szerzett már magának a hozadék egy részéhez.

*) Dr. Julius Kahn: *Geschichte des Zinsfusses in Deutschland seit 1815 und die Ursachen seiner Veränderung.* (A kamatláb története Németországban 1815 óta és változásának okai.) A müncheni egyetem államtudományi kara által jutalmazott pályamű. — Stuttgart, 1884.

Rodbertusék tehát nemcsak a modern társadalmi rendet támadják meg és vádolják azért, mert a tőkének oly nagy socialis hatalma van, hanem vissza akarnak térni arra az időre, a midőn az egyház, — egészen más indokokból tartva jogosulatlanak a kamatvételt, — elrendelte a kamattilalmat es nem látják be, hogy e középkori, — még az az időtájt leginkább divatozó improductiv kölcsönvétel idején is igazságtalan, — tilalmat kijátszották s hogy annak helytelenségét a történelem már rég bebizonyította.

De a történet e bizonyága ellenére is beszédekben s könyvekben hányszor nem támadták meg a tőkéseket azért, mert munkásaikkal szemben sokkal több jövedelemre tesznek szert vállalataikban s különösen azért, mert még akkor is, ha magok a termelésben részt nem vesznek s a termeléshez csak tőkét szolgáltatnak, — a támadók által fölötte aránytalannak tartott — nagy jövedelmet húznak.

A töke hozadékának az egyes időszakokban való története a legbiztosabb czáfolatot nyújtaná a töke ellen emelt vádakra. Ha számszerűleg ki tudjuk mutatni, hogy mennyit ért meg minden egyes időszakban az, hogy a töke a termelésben szintén részt vett, ki fogja tagadhatni a töke termelési képességét, ha csak a jelen társadalmi rend alapját nem akarja megdönteni?

E számszerű kimutatás azonban csakis a tulajdonos személyes tevékenységének hozzájárulása nélkül értékesített tőkéknél lehetséges. A vállalkozói nyereségnél a tőkére eső rész el nem különíthető az e nyereséget képező egyéb hozadékokból s így a töke termelő erejének számokban való föltüntetésénél csakis a kamatra kölcsön adott tőkékre szorítkozhatunk. A kölcsönadott tőkéért fizetett díj nagysága mindig biztos mértéke annak, mily gazdasági fontossága van a kölcsön vett és kölcsön adott tőkének mind a két félre nézve. A kamat a kölcsönvevőre nézve a díjazásnak legmagasabb, a kölcsönadóra nézve pedig legalacsonyabb mértékét képezi.

A kamatlábra, mint a töke használati értékére e két határon belül még hatással van a kereslet és kínálat általános közgazdasági törvénye, mert az utóbbi emelkedésével, ha a tőkeszükséglet ugyanaz marad, a kamatláb csökkeni fog s a töke magasabb kamatlábú piacokat fog fölkeresni.

A gazdasági téren azonban a kölcsönadó a kamatra

nemcsak a tőkehasználat értékét szedi be adósaitól, hanem mintegy biztosítási díjat is vesz azért a lehetőségért, hogy tőkét akár az adós rosszakarata, akár rendezetlen viszonyai, akár a háború eshetősége, akár az igazságszolgáltatás megbízhatatlansága miatt vagy elveszti, vagy a szükségesnél később kapja meg. Ott pedig, a hol uzsoratórvény van, a kölcsönadó az uzsoráskodásban rejlő veszélyért is követel a kamatban díjazást, ha a törvényes kamatlábat meghaladó díjért kénytelen kölcsön adni.

Mindezek a praemiumok azonban a szokásos kamatlában oly csekélységet képviselnek, hogy a tőkehasználat különböző időkben való értékének számszerű megállapításánál bizvást vehetjük mértékül a kölcsönök különböző alakjainak kamatlábat. E kölcsönformák kamatlábjainak ingadozásaiból vonván le a következtetéseket arra, hogy van-e a tőkének egyáltalán termelő képessége és ha van — a minthogy a történeti fejlődésből annak megtevése világosan kiolvasható — mely viszonyok és hogyan hatnak e képességnek gazdasági, a kamatban számszerűleg kifejezett értékére?

A kamatláb történetéből levonható e következtetések becessége indította bizonyára a müncheni egyetemet, hogy a kamatlábnak a jelen században Németországra való ingadozását tárgyazó munka megírására hirdessen pályázatot. Az egyetem várakozásában nem csalódott. A pályanyertes mű adataiból levonható következtetések valóban igen értékes anyagot szolgáltatnak.

E helyütt nem tekintve a munkában foglalt adatok ismertetését, csak azon következtetésekkel akarunk foglalkozni, melyeket a tulságosan is szárazan nyújtott számokból a kamatláb ingadozására befolyást gyakorló tényezők tekintetében levonni lehet. Minden egyes következtetés egy-egy adat arra, hogy a tőkében rejlő termelő képességet szívesen megfizetik és egy-egy bizonyíték arra, hogy e termelő képesség értéke az általános keresleti és kínálati törvényen kívül ezer meg ezer aprólékos körülménytől függ.

Dr. Kalm, a pályanyertes mű szerzője, a kamatláb ingadozásának phasisait a jelen században három időszakra osztja. Az egyik a napoleoni hadjáratoktól a negyvenes évek közepéig terjedő idő, a csökkenő kamatláb kora; a második az általán véve emelkedő kamatláb korszaka a frankfurti békeig a het-

venes évek elejéig terjed s a kamatlábnak igen jelentékeny hullámzásait tünteti föl, míg a harmadik, az ismét tetemesen csökkenő kamatláb ideje az 1871-diki évtől napjainkba nyúlik be.

A század első felében a kamatláb-hullámzások valódi képét nehéz megismerni. Az uzoratorvények egész Németországban meghatározzák a kamat-maximumot és csakis a folytonosan ingadozó s a legtöbb esetben a helyi körülményektől függő váltódisconttétel meg az államadósságok tényleges kamata az, mely a valódi számadatokat megadja. Mindazonáltal a fluctuatiók még e szűk korlátok közé szorított téren is elég érdekesekek s föltűntetik a rájuk befolyással levő tényezőket.

A század legelején, jóllehet Németország egy majdnem huszonöt évig tartó hadjárat utóhatásait érezte, az ipar és a kereskedelem mesterséges virágzást látott. A háború igényelte nagy érzékenység, az angol árúk kizárása a continensről úgy a nyerstermelésre, mint az iparra jó hatással voltak. De ezt a gyors fejlődést a béke tönkre tette. Anglia ismét elárasztotta Németországot áruival s termékeivel. — A viszonyok ily gyors átalakulása káros hatással volt az iparra, kereskedésre és földművelésre és még károsabbal a tőkeképződésre, úgy hogy a tőke magas kamatlába, mely a háború idején alakult, csak nagy nehezen akart csökkenni. Az állam igen drágán jutott pénzhez s a jelzáloghitel elérte a törvényesen meghatározott kamatmaximumot. A porosz négy százalékos adósság árfolyama 1813-ban huszonnégy és fél (a kamatláb tizenhat százalék), 1814-ben ötven (kamatláb nyolcz százalék), 1818-ban hatvannégy és 1821-ben hetvenöt és fél volt, az osztrák metalliques 1818-ban hét és három negyed és 1820-ban hét százalékot hajtott, a legbiztosabb akkori értékpapír, a pommeraniai négy százalékos jelzálogkötvény hatvankilenc és fél egész nyolczvanhét százalékon volt kapható. Ily viszonyok között elképzelhető, mily nagy lehetett a pusztán személyes hitelen alapuló kölcsönök kamata. Legjobban mutatja azt az akkor meg nem egyetlen bank által szabályzott váltó-árfolyam, mely 1817-ben négy és fél s tíz százalék között és 1820-ban három és fél s hét százalék közt ingadozott, minek okát az akkori kereskedők reszben a speculatio korlátoltabb körének, reszben az államok igen nagy összegeket elnyelő tőkeszükségleteinek tulajdonítottak.

A húszas évek elejétől kezdve aztán elkezdi a kamatláb folytonosan csökkenni. Már az államok pénzügyi helyzetének javulása és a béke tartósságának biztossága kisebbitette a biztosítás díját. A mellett a béke védelme mellett a vámszövetség alakultával az ipar és kereskedés fölvirágozott s a tőkegyűjtést előmozdította. A tőke bérleti árának csökkenéséhez hozzájárult az ekkor alakított württembergi hitelegylet, a szász tartományi járadék-bank, a bajor jelzálog- és váltó-bank s a sok takarékpénztár. Az államkötvényeknek olcsóbb kamatlábúakká változtatása csökkenté a jelzáloghitel kamatát, és a vasútak és részvénytársaságok nem létezése, az államnak csekély tőkeszükséglete, a külföldi sokat hozó állampapírok meg nem honosodása mind közrehatott a kamatláb csökkentéséhez.

A húszas évek kezdetén a tőkéséket biztos értékpapírokba helyező tőkésék aránylag csekély részeinek volt elég négy egész négy és fél százalék, a legtöbb tőkés öt százalékot és még többet látott tőkéből. Az állampapírok ez általános kamatlába azonban a harminczas évek elején már nagyon csökkent s még a nem a legjobb hitelű osztrák négy százalékos metaliques is 1830-ban 98 és hét nyolczaddal jegyeztetett, csak a juliusi forradalom s a lengyel fölkelés következtében csökkenvén árfolyama 68 és öt nyolczadra. — A jelzáloghitel kamatlábanak csökkenése azonban csak a harminczas évektől kezdődik. A földbirtokosra nézve az 1815—1830 terjedő évek igen kedvezőtlenek voltak a gabonaárak alacsonyysága miatt, úgy hogy csakis 1830-tól kezdődnek a jelzálogos adósok tőkefölmondásai és a jelzálogos hitel alacsony kamatlába. — A kereskedelmi kamatláb szintén későn, csak 1825 táján, szilárdul meg. Még 1824-ben is 3—12 százalékon mozog, a bankkamatláb pedig 3—8 százalék közt. Ez ingadozás egyik főoka az Angliában uralkodó elképzelhetetlen speculatio, melynek visszahatása el nem maradhatott s mely rossz következéseit egész Európával érezte. Az e krachot követő időben a bankdiscont, mely a pénz szűke miatt előbb is 7—8 százalék volt, 10 százalékra emelkedett s az általános kamatláb-emelkedés közel egy évig tartott.

1830-tól 1845-ig a kamatláb Németországon oly alacsony fokon állott, mint még addig és azóta soha. Hogy mást ne kelljen idéznünk, csak a sziléziai jelzálogkötvények fluctuatioit említjük. E négy százalékos papírok ára 1832-től 1835-ig

104 és fél s 107 egy nyolczad közt ingadozott; három és fél százalékos változtatván, 1839-ben 101 öt nyolczadra, 1842-ben 103 és egy negyedre, emelkedett áruk s csak 1844-ben estek pari alá, miután húsz éven át voltak százon fölül. — Ép ilyen a viszony az államadósságoknál is, melyeknél a kamatláb csökkenését még az igen gyakran végrehajtott conversiók is bizonyítják. Az összes német államok fölhasználták a tökebőséget a conversióra. Így Poroszország, mely 1810-ben összes államadósságait négy százalékosokra változtatta, 1842-ben — papírjai 104 árfolyamot érven el — 98 millió tallérnyi kötvényt mondott föl hitelezőinek, három és fél százalékosokkal való beváltást tűzvéen föltételül s ez utóbbi esetben két, egy és fél és egy százalék præmiumot s négy éven át a sorsolás fölfüggesztését igérvén. Hogy e kamatláb megfelelt a pénzpiacz viszonyainak, mutatja az, hogy csak 6825 tallérnak kérték a tényleges visszafizetését, s hogy a három és fél százalékos kötvények 1844-ig al pari maradtak. Ugyanígy convertáltattak a porosz jelzálogkötvények s az összes apró német államok kölcsönei.

A takarékpénztárak, melyeknek tagadhatatlanul igen nagy befolyásuk van a kamatlábra, betevőiknek már a húszas években három és egy harmad, egész négy és egy hatod százalékot fizettek. De minthogy ez utóbbi kamatláb mellett a tőkések szívesen adták oda tőkeiket és minthogy az államkölcsönök kamata is leszállott, a harminczas években már csak három és egy harmad, sőt két és fél és két százalékot fizettek a német takarékpénztárak, jöllehet igen sok volt, mely még ekkor is egész négy százalékig ment. — Ennek ellenében a takarékpénztárak az így bérbe vett tőkéket jelzálogos hitelle 4—6 százalékos kamatláb mellett adták ki, míg a tisztán jelzálog-bankok négy és fél, egész öt százalékos hitelt adtak adósaiknak.

De nemcsak az állam és a földbirtokos jutott ez időben olcsón pénzhez. A kereskedelmi kamatláb is igen alacsony volt. A porosz bank discontja 1831-ben négy százalék, 1832-ben öt egész öt és fél százalék, 1833-tól 1836-ig négy egész öt százalék, 1837-ben négy százalék, 1844-ben négy és fél százalék és 1845-ben ismét négy százalék volt. Érdekes megjegyezni, hogy az 1837-diki leszállítás a leszámítolási üzletet megketőztette. A hamburgi discontotétel, mely 1835-ben egy és fél

százalékra csökkent, az 1836 és 1837-diki angol és éjszakamerikai rémítő crisis következtében hét százalékra emelkedett s csak 1837 decemberében lett ismét három és fél százalék. Az 1839-dik év elején az öt és fél százalékos discount az angol bank pénzzavara miatt (gabonáért mintegy 6.850,000 font sterling ment ki Londonból) a hamburgi discount ismét hét és fél százalékra emelkedett, hogy rövid időre rá két és három negyed százalékra essék.

A kamatlábra megmérhetetlen hatással voltak a vasútak s az azok által addig nem ismertté fejlesztett részvénytársasági rendszer. Már a vasútak építése nagy megrázkódtatásokat okozott a tőkepiacon. Az építés igényelte tőke, a csalogató remény a kamaton fölül osztalékot is szerezhetni, elvonta a tőkét az államtól, a földbirtokostól, a kereskedőtől és vasútakba és egyéb részvénytársaságokba helyeztette. A mellett a könnyűvé vált forgalom tág piacot nyitott az iparcikkeknek, lerontotta a kereskedés eddigi korlátait és kiegyenlítőleg hatott a kamatlábnak állására az egyes országokban. — Ez utóbbit még fokozottabb mértékben tette a táviró, mely a tőke árának az egyes piacokon való egyenlőségét, az értékeknek a legalacsonyabb árfolyamú helyen megvásárlását tette lehetővé.

Példaképen arra, hogy az 1845-ben épített vasútnak összesen mintegy 1600 millió forintot igénylő építési költsége mily befolyást gyakorolt a kamatlábra s mennyire elvonta a tőkét kivált a földbirtokostól, idézzük a porosz jelzálogkötvények árfolyamát. Ezek 1845-ben parin alúl maradtak és 1848-ban már 93-on voltak kaphatók.

Az 1848-ik év viharai egyrészt felelmet idéztek elő s a tőkéseket tőkéjük megtartására készítették, másrészt pedig az államok a mozgalmak leverésére tőkét igényeltek, úgy hogy rövid időre ugyan, de a kamatláb mégis jelentékenyen emelkedett, és csak 1852-ben tért ismét vissza előbbi állására. Legkivált az osztrák államkötvények szenvedtek és az 1848 február 15-iki 101 és egy negyed árfolyamról ápril 15-én 55 öt nyolczad árfolyamra estek. — A takarékpénztárak, hogy a betetttőkék fölmondását megakadályozzák, szintén fölemelték a kamatlábot és négy, négy és fél s öt százalékot fizettek.

A földtehermentesítés és a californiai s victoriai arany-behozatal nem gyakoroltak nagy befolyást a németországi kamatlábra, sokkal nagyobb hatással volt annak csökkenté-

sére a francia császárság alakulása s az állampapírok átlagos kamatlába négy egész négy és fél százalék maradt egész 1854-ig a midőn a kamatláb igen nagy ingadozásokat szenvedett a krími háború következtében; csakhamar azonban ismét csökkenés állt be s egész 1863-ig folytonosan kisebbedett, a nélkül, hogy az osztrák-szárd háború lényeges hatással lett volna reá. A csökkenést körülbelül fél százalékra tehetjük, mert míg a krími háború előtt a négy százalékos állampapírok majdnem mind parin alul s a négy és fél százalékosok csak kissé parin fölül jegyeztettek, addig a hatvanas évek elején a négy százalékosok emelkedtek pari fölé, úgy hogy a tényleges kamatláb négy százalékon alúli volt. Majdnem kivétel nélkül négy százalékos papírok bocsáttattak ki al pari. Csak Poroszország bírt a kormány és a haladó párt közti conflictus miatt nehezen négy százalékos pénzt szerezni s a dán háború idején értékpapírai még jobban csökkentek. — 1865 óta úgy a politikai, mint a gazdasági fejlemények emelték a kamatlábat. A porosz-osztrák háború kiütése igen csökkentette az árfolyamokat s a bizonytalanság érzete még a béke megkötése után is domináló maradt a tőzsdéken s hogy indokolt volt, mutatta a luxenburg kérdéskör okozta porosz-francia bonyodalom és a későbbi háború. A mellett a hat egész hét százalék kamatot biztosító vasúti, ipari s nyereszkes vállalati papírok elvontak az állampapíroktól igen sok tőkét s emelték az államadósságok kamatlábat. Azonkívül Ausztria is nagyon igénybe vette a német tőkét, 1864—65-ben kétszáz millió forintot fölül bocsátva ki értékpapírokat. Az amerikai hat egész hét százalékot hajtó kölcsön szintén igen kecsegtető volt és hozzájárult a kamatláb emeléséhez. Az állampapíroknak ezek következtében öt százalékra emelkedett kamatát a német-francia háború Németországon csak rövid időre emelte; a német győzelmek és a harezternek francia földre való áttétele, — miáltal csak francia tőke pusztult — voltak az okai, hogy a béke beálltával a rendes kamat csekély hullámozás után ismét öt százalék volt.

Ugyanazok a körülmények, melyek az imént vázolt időben az államhitelre gyakoroltak befolyást, hatottak a földhitelre s a kereskedelmi kamatlábra is. Csakhogy az előbbinél az emelkedés nem volt oly gyors, mint a mozgó hitelnél. Az 1846 és 1847-diki rossz aratás megdrágította a parasztok

hitelét, míg Németország éjszaki részében a külföldi gabonára vetett vámot leszállító 1846-diki angol cornbill hatással volt arra, hogy a kamatláb alacsony maradjon. Az 1848-diki évek csak localis befolyással voltak a földhitelre s a kamatláb általános emelkedése csupán a hatvanas évekkel kezdődik, midőn oly sok tőke vitetett Amerikába s az átlagos kamatláb három és fél százalékról öt, egész öt és fél százalékra emelkedett a jelzálogos hitelnél. Az 1868-diki jelzáloghitel-enquête idején Poroszország keletén már öt egész hat százalék volt a kamatláb, míg nyugaton csak három egész négy százalék, (mert itt kevesebb tőke kellett) és a kevésbé kedvező helyeken hét egész nyolcz százalék. A földhitelintézetek kamatlába négy és fél százalék volt alacsony árjegyzés mellett. — A kereskedelmi kamatláb legalacsonyabb állását 1849-ben érte el. Az 1848-diki események okozta üzletpangás idézte elő az ennek magyarázatát és alapját képező pénzbőséget. Így Frankfurtban az 1848 elején négy százalékos discount 1849 május havában egy fél százalékra, a hamburgi négy egész hat százalékos háromnegyed egész egy százalékra csökkent. Jótékony hatással volt a kereskedelmi kamatlábra a frankfurti és hamburgi nagy leszámítoló bankok megalakulása 1854 és 1857-ben. Ez által a kereskedelmi kamatláb sokkal rendezettebbé vált. Lényeges befolyással volt a discountotételre az Ázsiába való nagy ezüstkivitel 1855 ben és a nagy 1857-diki crisis, mely a három százalékos tételt nyolcz, kilencz egész tíz százalékra emelte. Csak 1858-ban esett a kamatláb Berlinben négy és egy harmad, Hamburgban két és Frankfurtban három és fél százalékra. Ezután már csak 1866-ban és 1870-ben emelkedik a bankráta ismét hét egész kilencz százalékra.

A hetvenes évek elejétől kezdve ismét csökkenő a kamatláb. Az egyes államoknak nem volt szükségök újabb tőkékre, sőt régibb adósságaikat igyekeztek conversio es törlesztés útján kevesebbiteni.*) Csak Magyarország, Románia és Oroszország igényeltek nagyobb kölcsönöket és ígértek igen magas kamatot, de e kölcsönökbe rendszeren az amerikai bondok visszaváltása által fölszabadult tőkét fektették. A kamat-

*) Az északamerikai egyesült államok hat százalékos adóssága 984.999,650 dollár volt 1876 július elsején és három évre rá, 1879 július elsején, csak 283.681,350 dollár.

láb csökkentésére hatással volt még az is, hogy vasútépítkezésre többé nem vettek annyi tőkét igénybe és a mellett Németország folyton államosította vasutait a részvényesek kamatjövödelmének a busás osztalék erejéig való csökkentésével. Mindez közrehatott, hogy a tőke kétséges vállalatokhoz forduljon és csak az 1873-diki crisisnek köszönhető, hogy a tőkeképzés ismét egészséges irányba tereltetett. — Németországra nézve az öt milliárd francia hadisarcznak befolyása a kamatláb csökkentésére szintén tagadhatatlan, de csak rövid ideig tartott e jó hatás, minek legjobb jele az, hogy a jelzálogos hitelnél a változás észre sem vehető. Ép oly kevés közrehatást tulajdoníthatni a csökkentésre az aranyvaluta behozatalának és a védvámoknak.

Az árfolyam csökkenését a biztos értékeknél egy százaléknál valamivel többre tehetjük. Az 1871-diki béke idején öt százalékos kamatláb most négy százalékra esett s a négy százalékos papírok al pari vagy azon fölült jegyezvek. A jelzálogos hitel egész a hetvenes évek végeig megmaradt öt százalékosnak s csak azóta csökkent négy és fél, részben négy százalékra. A bankráta normalis százaléka a négy. — A német négy és fél százalékos papírok mind négy százalékosokra convertaltattak s árjegyzés szerint az állampapírok csak három, három és fél, négy, négy és fél százalékot hajtanak.

A kamatláb csökkenése azonban még folyton tart. A tőkeképződés Németországban sokkal nagyobb, mint a mennyit a biztos elhelyezésű szükséglet igényel. Új nyereséggel kecsegtető részvénytársaságok életbeléptetése alig remélhető s még a villamosság sem fog már túlságosan sok tőkére szorúlni. Nem kellemes ez a kis tőkésre, a ki csekély tőkéje jövedelméből él, de annál nagyobb és általánosabb hatású a közigazdasági életre, a termelés könnyűségére és olcsóságára. Csakhogy mint fejtegetéseink folyamán láttuk, igen sok tényezőtől függ és miután a közigazdaság története épúgy mint az általános történet a fokozatos haladás és fejlődés mellett igen gyakran mutat föl hanyatlást és visszahatást, bizonyos, hogy e csökkentést is félbe fogja majd szakítani valamely a kamatláb ingadozására közreható fejlemény. E visszahatások azonban sokkal könnyebben lesznek orvosolhatók, ha ismerjük az eddigiek történetét; és hogyha a kamatláb története mellett földolgozható a munkabérek, gabonaárak és a földjára

története is, sokkal több fegyverrel védekezhetünk úgy a socialistáknak a történeti törvényekkel ellenkező tanai ellen és sokkal nagyobb siker reményével küzdhetünk meg a múlhatatlanul bekövetkező crisisekkel.

FEKETE IGNÁCZ.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR.*)

Kegyeletes említés történt utolsó ülésünk alkalmával, a nagy orientalista, Dr. Horace Hayman Wilson felől. Ő jól ismerte Körösi Csoma Sándort és gyakran levelezett vele azon időben, a midőn ez tanulmányainak folytatása végett a buddhista kolostorokban tartózkodott: Zanszkar országban, különösen Pukhtar és azután a felső Beszarh tartományban fekvő Kanumban.

A midőn Wilson 1833-ik az évben Angliába visszatért s titkára lett a *Royal Asiatic Society*nek, ez intézet évkönyveinek első kötetében közzétette Csoma Sándor korábbi élete és munkálatainak ismertetését; ebben oly részletek vannak, melyek még most is kiváló érdekléssel bírnak.

Ez ismertetés azonban hiányos volt, s dr. Archibald Campbell, a berzali *Asiatic Society* journaljában 1843-ban a következő megjegyzést teszi róla:

«A *Royal Asiatic Society* naplójának azon száma, mely Csoma életrajzát foglalja magában, az ő sajátkezű javításával birtokomban van. A helyreigazításokat Csoma maga tette halála előtt.»

E kijavított példány, sajnálatunkra, már föl nem található. De van kezemenél hiteles másolatban Csomának egyik előbbi levele, melynek nyomán az említett életrajz készült. Ez, valamint egyéb számos, eddig nem ismert okirat közölni fog azon teljes életrajzban, mely a nem rég elhunyt mr. Nicholas Trübner kiadásában meg fog jelenni.

*) Fölvastatott Körösi Csoma Sándor irodalmi hagyatékának bemutatása alkalmával a londoni *Royal Asiatic Society* 1884 június 16-dikán tartott ülésében.

Ez alkalommal nem akarom a tudós Society türelmét hosszasan igénybe venni; időm sincs arra, hogy kapcsolatban előadjam mind azon részleteket, melyek kellő világot vetnének munkálkodásaira, azon fáradhatatlan s módfölötti szerény «tanulónak», a ki úttörőnek vállalkozott, a mint maga mondja, egy «terra incognita» tágas mezején. Most csak azt óhajtanám kiemelni, hogy az itt következő szavak, melyeket dr. Campbell 1843-ik évi december havában írt, még ma is állanak Csoma tekintetében.

Campbell ezeket írja:

«Halála óta sem szüntem meg remélni, hogy a Berjal Societynek valamely tagja egy kapcsolatos leírást fog készíteni Körösi keleti pályájának részleteiről. Több, mint másfél éve már, hogy őt elvesztettük, és még mindig hiányában vagyunk egy ily emléknek, mely tanúsítaná azt, hogy Csoma fáradozásai becsesek valának e tudományos társulat előtt, melyet ő, legfontosabb céljainak elérésében, annyi buzgalommal szolgálni mindig készen állott; és hogy magunk részéről tanúsítsuk azt, hogy munkálatait kellőleg méltányoltuk.»

Nem lesz meglepő tehát, ha egy teljesen hiteles adatokon alapult életrajz hiányában csak keveset tudunk Csoma felől maiglan. Igen különös nézetek és vélemények terjedtek el az ő szándékai és törekvései felől. Saját honfitársai, mondhatnám, legkevesebb hiteles adatokkal bírtak, s meleg érdekeltsgökben sorsa iránt oly vélemények elfogadására bíráttak, melyeket, meggyőződésem szerint, bizonyos ferde vagy félreértett adatokra vihetni vissza. Ez adatok, úgy látszik, báró Hügel Károlytól származnak, a ki 1835-ben Kasmirban utazott s azokat báró Eötvös Józseffel közölte. Egyebek között azt állították, hogy miután kilencz esztendőfől áldozott a tibeti nyelv elsajátítására, Csoma végre Kalkuttában megérkezvén, akkor az ottani tudósoktól arról értesült, hogy a tibeti nyelv csak «romlott dialektusa a szanszkritnak», vagy a mint Hügel írja, «nur eine untergeordnete Sprache» s hogy ez új fölfedezés által «szívének leírhatatlan fájdalmában kórággyra vettetett».

Ily alaptalan dolgokat gyakran ismételtettek, s belőlök azon hibás következtetést vonták, hogy Csoma «éretlen philologiai speculatióknak esett áldozatul» s így fáradalmas életének célját eltévesztette.

E vélemény nagyon nyomatékosan és félreérthetetlenül van kifejezve a Trübner által nem rég kiadott egyik könyvben: tudniillik Ralstons *Tibetan Tales*. *)

De pusztá föltevésék, a hogy én azokat nevezni bátorokodom, nem ronthatják le a méltányos hírnevet, mely Csomát mint útazót és tudományos philologust megilleti. Ralstonnak most említett munkájában bizonyos állításokat olvashatni Körösire nézve, melyek mind nyelvészeti, mind históriai és geographiai tekintetből kétségen kívül hibásak. Ezeket itt most nem részletezhetem; de miután a *Royal Asiatic Society* volt az első tudományos testület Európában, mely Csomát megtisztelé azzal, hogy életpályájának korábbi éleményeit megismertette: illőnek látszik, hogy megjegyzéseimet, ugyanezen tárgyban, ámbár mintegy félszázaddal későbbben, szinte ezen tudós Society kebelében tegyem meg.

Több, mint harmincz éve annak, hogy Kalkuttában partra szállottam, mint a bengali hadsereghez kinevezett tábori orvos. Elkövettem akkor mindent, hogy részletezett adatokat gyűjtsek össze honfitársamnak életpályájáról a keleten, kinek érdemeiről s hazaszeretetéről, eperjesi tanárain, különösen Vandrák András, méltányoló szavai mély benyomást tettek vala reám.

Kutatásaimban a bengali *Asiatic Society* akkori elnöke, Grote Arthur, Babu Rajendrolála Mitra, dr. Roer, orvostársam, dr. Liebig s mások szívesen segédkezet nyújtottak. Annyi hitelesen tudva volt, hogy Csoma hosszú tudományos előkészületek után elindult Nagy-Enyedről Erdélyországból 1819 vége felé s útazott, a mint alkalma nyílt, sokszor gyalog is, Oláhországon és Bulgárián át a tengerpartig s aztán meglátogatta Cyprus szigetét s Egyiptomot. A sziriai partoktól útja vezetett Latakia, Aleppo felé, Moszál, Bághdád, Teheran nak, Perzsia, Bokhara, Kulm, a bamiani hegyszoroson át Afghanistanba, a hol 1822-ik évi január elején megérkezett.

És e hosszú es fáradalmas út, Közép-Ázsiának perzselő sivatagjain s a Hindú Kus és a Himalája havas bércein át csupán azért tette volna Csoma, hogy megvalósítsa, a mint állították, ábrándos ideáit, tudniillik, hogy fölkeresse azon népet, mely saját magyar anyanyelvéhez hasonló nyelv-

*) Ismertetését lásd a *Vasárnapi Újság* 1882. évi 24-ik számában.

ven beszél. Ezt tulajdonították neki némely honfitársai, ugyan úgy, a mint történt a minapában gróf Széchenyi Bélával is. Nem szükség azonban említenem, hogy ilyen agyrém után való vágyakodásnak Csoma sehol kifejezést nem adott; ellenben kutatásainak indokait s irányát tisztán bevallva, föltaláljuk azon szavaiban, melyeket tibeti szótárának bevezetésében elég érthetően ekkép kifejezett:

«Nem tartozom én azon gazdag urak sorába, kik saját költségekön utaznak élvezet keresés végett vagy kíváncsiságból; én csupán «szegény tanuló» vagyok, a kinek óhajta az, hogy lássa Ázsiának különféle országait, az őskor annyi eseményeinek e színpadát; hogy megfigyelje a különböző népek szokásait, s megtanulja azok nyelveit, oly reményben, hogy az ily eredménynek hasznát, a világ majd egykoron be fogja látni.» Ilyen volt tehát azon férfi, a ki tudományos czéloknak szánt útjában mások kegyeitől függött, hogy megélhessen.

Csoma hálával emlékezett meg kötelezettségeiről a brit indiai kormány irányában, s egyenkint megnevezi mind azon angol urakat, a kik iránta bárminemű szívességet tanúsítottak s nyilvánosan kifejezi tiszteletteljes köszönetét mindazoknak, a kik törekvéseit előmozdították.

Kabul városából Csoma Pesaóvnak utazott, onnan Lahorba s Amritsziren és Dzsamún át Kasmirba; s onnan ismét Lehbe és Jarkand felé ment, mert a mongolok és ujugurok országába akart hatolni, Khina éjszaki részein át.

De e szándékát ki nem vihethén, visszatért. Lehből Szrinagg (Kasmir) fele utazván, a Drász völgyében történetesen találkozott Moorcrofttal. A két rokonszenvező utazó együtt maradt majdnem egy fél évig. Ez alatt Moorcroft Csoma kezébe adta pater Giorgii *Alphabetum Tibetanum* vaskos kötetét. Csoma ez által nyomára jutott egy terjedelmes, de még mindig parlagon heverő területnek a keletázsiai irodalom mezején: elszánta magát a tibeti nyelvnek megtanulására s írásbeli egységre lépett Moorcrofttal, hogy az angol kormány számára egy tibeti szótárt és nyelvtant készít, ha az angol kormány mindennapi szükségeiről gondoskodik; s e kötelezettségének teljesítésére életének legjobb éveit szentelte.

Ez az egyszerű felelet azon kérdésre, hogy miért bibelődött Csoma oly soká a tibeti nyelvvel. A buddhista kolostorokban tett hosszúra terjedt tanulmányainak részletezését itt

most mellőznünk kell; ennek eleven, hű leírását bírjuk dr. Gerardnak tollából, melyet egy más helyen közölni fogunk, csak annyit akarunk ez alkalommal megjegyezni, hogy 1831-ik évi ápril havában, a mint Csoma Kalkuttába megérkezett, munkálkodásai eredményének megszerezése végett, e foglalkozásában Horace Hayman Wilson neki tetemes segélyére volt; és miután Wilson elhagyta Indiát, James Prinsep volt azon igazi rokonszenvező barát, a ki, mint számos eddig még közzé nem tett okirat tanúsítja, maga is mély tudományú férfi lévén, Csomának érdemeit teljesen méltányolni és méltányoltatni semmi alkalmat el nem mulasztott.

James Prinsep halála után Reverend dr. Malan, a kalkuttai püspöki seminarium egyik tanára, utána pedig Henry Torrens lettek a bengali *Asiatic Society*nek titkárai. E két utóbbi név is Csomának élettörténetével szoros kapcsolatban áll, mivel ez időszakra esik Csomának irodalmi működése s könyvtárnoki hivataloskodása Kalkuttában.

Láttuk, hogy 1823-ban nem folytathatta útját éjszának, Mongoliába a Jarkand felé vezető ösvényen, oda eljutni pedig volt egyik föladata, hogy az ujugurok országával megismerkedjék. Bírván most (1842-ben) a tibeti nyelvet, mely ott száz milliónak vallási nyelve, keleti Tibetország felé fordult Lhásszának, még pedig azon kétséget nem szenvedő czélból, hogy a Dalai Láma könyvtárait átvizsgálhassa, mivel alapos oka volt hinni, hogy azokban fontos okiratokra talál, melyek útmutatásul szolgálnának neki Mongoliában.

De a gondviselés sorsa fölött máskép rendelkezett. Meghalt Dardsilingben 1843-ik évi ápril 11-dikén malaria lázban, melyet a Himalája tövét ellepő posványos Perai nevű vidéken kapott, miután csak néhány nappal ezelőtt betöltötte vala életének ötvennyolczadik évét. A mije volt, azt mind a bengali *Asiatic Society*nek hagyományozta. Szép síremléke, mit a Society emelt, tartalmazza epitaphiumát, mely méltányló szellemet lehel Csoma munkássága felől. Nagylelkű, kegyeletes, elismerés ez, mit az angol jellem soha nem fukar följajnlani az igazi érdemnek, találja föl azt saját honfitársaiban vagy bár olyannál, ki egy idegen hazának szülöttje — mint volt Körösi. Requiescat in pace!

* * *

Kilencz év lefolyta után, 1883-ik évi február 6-dikán ismét meglátogattam a dardzsilingi temetőt s kimondhatatlan meglepetésemre a régi síremléket már többé nem találtam, mert helyét egy hason alakú ugyan, de egészen új építmény foglalta el.

A dardzsilingi temető ugyan is a hegynek déli oldalán fekszik s Nepál bércei felé néz; a buddhista kolostor, melyet dr. Monier Williams utolsó ülésünkben említett, a bhotia busztinak (tibeti falu) közepén áll, Lebong nevű bérczormon. Két évvel azelőtt erős esőzések következtében hegyomlás történt Dardzsilingben s a temetőnek egy része tetemes kárt szenvedett. Bengalia akkori kormányzója, Sir Ashley Eden, megparancsolta a szükséges helyreállítások azonnal való végrehajtását s a helyszínén arról is értesültem a kormányi hivatalnokoktól, hogy Csomának sírját most már azon nyilvános monumentumok sorába vették föl, melyek mindenkorra a kormány tisztjeinek gondozása alatt fognak állani.

Ez egy új bizonyítéka az angol nagylelkűségnek a magyar tudós irányában!

Kalkuttában időzven, az ottani *Asiatic Society* tanácsának és a külügyi miniszterium titkári hivatalának előzékenysége által azon kedvező helyzetbe jutottam, hogy becses adatok bocsátottak rendelkezésemre, melyek Csoma életrajzának kiegészítését végre lehetővé tevék. Megjegyzem itt még azt is, hogy a magyar tudományos akadémia különös érdekeltséget köt e munka megjelenéséhez s azt magyar nyelven saját költségén kiadni elhatározta. Csomának sajátkezű levelein kívül vannak irományaim között levelek Kennedytől, Moorcrofttól, dr. Wilsontól, Mc. Naughtentől, herczeg Eszterházy, Döbrentey Gábor és másoktól.

Mivel a *Royal Asiatic Society* ez ülésben már másrésztől is igénybe volt véve, attól tartok, hogy a nekem szánt időhatárt már jóval túlléptem. Bátorokodom még néhány percnyi türelemért esedezni, hogy bemutassam a ritka ajándokot, mely Csoma honfitársainak szemeiben — megbecsülhetetlen. Ez ajándok származik Reverend S. C. Malan, Oxford egyetemi hittudóstól, ki jelenleg broadwindsori vicarius Dorsetben. Ezen úr egy pár hét előtt nagyszerű ajándokot tett Oxford számára, a midőn kétezer kötetre menő keleti könyvtárát egyetemének följánlotta.

Dr. Malannak a magyar tudományos akadémiának tett ajándoka magában foglalja Csomának azon tibeti könyveit és kéziratait, melyeket honfitársunk a buddhista kolostorokban szerzett; ezek a jövőben Buda-Pesten fognak őriztetni. Azon eredeti alapok ezek, melyekre a tibeti szótár és nyelvtan építve van, állanak pedig: huszonnégy nyomtatványból, tizenhárom d'vuchan vagyis nagybetűs, három d'vumed, azaz kisbetűs kéziratból, összesen tehát negyven darabból. A részleteket lásd alább.

Bezárom e közleményemet néhány kivonat ide mellékelésével dr. Malannak leveleiből, melyeket a szíves adományozó hozzám intézett:

1844 april 5-dikén így ír dr. Malan:

«Sir! Könyvtáramról rendelkeznem kell. Sajnálám, ha szétszóródnának Csomának azon tibeti könyvei és kéziratai, melyeket ő 1839-ben nekem ajándékozott s én azokat azon idő óta használtam s kegyeletes emlékül iránta megőriztem. Azonban úgy hiszem, hogy Buda-Pest lenne e kincseknek méltó hazája (would be the proper home for those Treasures). Van összesen körülbelül harmincz könyv (some thirty volumes) és ha ön azt hiszi, hogy ezek ott méltóknak fognak tartani az elfogadásra s ha ön kézhez juttatásukat magára vállalandja, örömet fogom azokat elküldeni önhöz . . .

Átnézegetvén rajtok, elevenen emlékeztetnek azok engemet a boldogúltra. Modorában rejlett egy bizonyos valami, mi oly kedves, oly egyszerű, oly megnyerő volt (there was something so simple, so kind and winning in his manner), de nekem úgy tetszett akkoron, hogy ő nem részesült érdeme szerinti méltánylatban.»

1884 april 17-dikén :

«Csoma életrajzának egy példányát szívesen fogom venni.

Ha philologia alatt azon rendszert értik az illetők, a mi jelenleg divatban van, tudniillik hogy nyelvek kovácsoltassanak, még pedig egy nyelv, két vagy három nyelvből, avagy valamely nyelvből két vagy három új nyelv: akkor bizonyára Csoma nem volt philolog s én sem vagyok az. Volt ő azonban sokkal több ennél. Ő kitűzött céljának szentelte életét, mestere volt több nyelveknek, de mindenek fölött örök dicsősége és érdeme gyanánt fog megmaradni az, hogy ő volt a tibeti tanulmányoknak Európában a megalapítója.

Ő nem fürkésztette (scrutinize) a hypothesisok bonyodalmaid; sokkal több józan észszel volt megáldva, mintsem hogy ilyenekkel foglalkozzék; azonban ő alapokat rakott le, hogy mások építhessenek reájok.

A könyveket küldöm ma-holnap.

Egy időben arra gondoltam, hogy Csoma könyveit Oxfordnak ajándékozom, de újabb megfontolás után elhatározám, hogy az igazsággal az lesz inkább megegyező, ha azokat ön közvetítése által Magyarországra küldendem.

Higye el uram, hogy nem csekély fájdalomba került, búcsút venni tőlök. Érzem azonban, hogy illetékes pihenő helyök Buda-Pest, a hol, remélem, méltó gondozásban és megbecsülésben fognak részesíttetni, ha nem másért, tehát a kedves Csoma Sándor emlékéért.»

* * *

Hogy ily irodalmi maradványok még létezzenek, arról a tudós világ mit sem tudott, s hogy e «kincsek» oly híven megőrizve végre is a magyar hazába kerüljenek, az egy pusztá véletlen.

Úgy hiszem, nem lesz helyén kívül, a midőn dr. Malannak ajándokáról van szó: kiegészítésül s illetőleg megmagyarázására a tárgy folyamatának ide csatolni azon jelentésemet is, melyben ez ajándékot a magyar akadémia elnökségének tudomására hoztam.

A levél ez:

«Nagyméltóságú akadémiai elnök úr!

Kegyelmes uram!

Már a múlt évi október havában volt szerencsém tudósítani az első osztály tisztelt titkárát, hogy az akadémia által reám bízott, Körösi Csoma Sándor életrajzához szükséges adatok iránt a broadwindsori lelkész, dr. S. C. Malanhoz is fordultam s vele azóta folytonos levelezésben állok.

Ennek következtében alkalmat veszek, a legnagyobb meglepéssel jelenteni, hogy Csoma Sándornak legbecsesebb irodalmi hagyományait, tudniillik tibeti könyv- és iratgyűjteményét, mely hírneves munkálatainak alapja gyanánt tekintendő, a tudományos akadémia számára biztosítani elég szerencsés valék.

A nevezett tisztelt hittudor kegyes ajándoka ez. Tudós hazánkfia ez iratokat a zanszkari, yanglai és kanumi kolostorokban történt időzése alatt a buddhista szerzetesektől szerzte s dr. Malannak adta 1839-ben.

Az általam elkészített lajstrom részletesen mutatja a már birtokomban levő becses s a hazában mindenesetre páratlan gyűjtemény tartalmát, melyből kitetszik, hogy van benne huszonnégy nyomtatvány, tizenhárom nagybetűs és három kisbetűs kézirat, összesen tehát negyven darab. Ugyanannyi könyvnek lehetne azokat nevezni, jóllehet nem olyan sem összeállítása, sem alakja, mint a nyugaton divatozó köteteké, mivel a könyvek lapjai, egynéhány kézirat kivételével fűzve sincsenek, csupán egymásra illesztve s fadarabkák közé lerakva. Minden oldal rendszerint öt, hét, néha több sort tartalmaz s a levelek 50 + 10 centiméter nagyságúak általán véve. A lajstromban az egyenkénti részletezéseket följegyeztem. Minden darab egyszerű zsineggel van most külön beköötözve.

Dr. Malan, mint az *Asiatic Society of Bengal* egykori titkára, Körösivel közelebbi viszonyban állott és egyike azon már is igen csekély számú egyéneknek, a kik honfitársunkat személyesen, ott ismerték. Ő még mindig a legnagyobb kegyelettel viseltetik Körösi emléke iránt, a mint azt a már októberben közlött s újlag most ez ajándokára vonatkozó magánlevelek kivonatai eléggé tanúsítják.

Arra kérem tehát egész alázattal Excellentiádat, hogy a nagylelkű ajándékozónak kellő elismerés juttattassék a tudományos akadémia részéről ez ereklyéknek a hazai tudományosság számára annyi éveken át hű megőrzéseért.

Igaz, hogy dr. Malan adományának valódi és czélzatos becsét a hazában csak a jövőnek munkásai fogják kellően méltányolhatni.

Az összes iratokat, okiratokat és könyveket, melyek Körösi Csoma Sándorra vonatkoznak, biztos úton a tudományos akadémiához Buda-Pestre küldendem.

London, május 12. 1884.

Végül ide csatolom Körösi Csoma Sándor tibeti nyomtatvány- és kézirat-gyűjteményének lajstromát :

Folyó szám	Munka minősége	A könyv czíme	Hány lap	Az egyes levelek nagysága oldalankint
1	Nyomtatvány	Esoténica buddhimus ---	354	22½ + 4 ^m 6 sorral
2	Nyomtatvány	A buddhimus káthéja	57	22 + 3 " 10 "
3	Nyomtatvány	Bevezetés a valláshoz ---	81	22 + 4½ " 4—6 " ¹⁾
4	Nyomtatvány	Religio elemei ---	61	20 + 4 " 4 " ²⁾
5	Nyomtatvány	Esoténica philosophia ---	181	22 + 3 " 6 " ³⁾
6	Nyomtatvány	Vallástani értekezés a Lonts'ha és tibeti betűkkel	50	22½ + 4 " 3—6 "
7	Nyomtatvány	Buddhismus időszakai ---	31	20 + 3½ " 6 "
8	Nyomtatvány	Ugyanazon tárgy ---	59	19 + 3 " 7 "
9	kézirat kisbetűs	Buddhista időszámlálás ---	48	20 + 4 " 7 " ⁴⁾
10	kézirat nagybetűs	Évszámítási rendszer ---	18	9½ + 5 " 24 " ⁵⁾
11	Nyomtatvány	Időszámlálás ---	42	20 + 3 " 7 "
12	Nyomtatvány	Lámpa, Buddha utjai	6	6 " ⁶⁾
13	kézirat nagybetűs	Végmegszabatulásról ---	11	24 + 4 " 6—9 " ⁷⁾
14	Nyomtatvány	Vallásos énekek ---	23	22 + 4 " 5—6 "
15	Nyomtatvány	Sanskrit szók átvevése tibetire ---	15	4—6 " ⁸⁾
16	kézirat nagybetűs	Nyelvtan ---	5	22 + 4 " 7 "
17	Nyomtatvány	Nyelvtan ---	27	23½ + 4 " 4—6 "
18	Nyomtatvány	Nyelvtani magyarázatok	65	21 + 3½ " 6 "
19	Nyomtatvány	Ugyanaz ---	30	20 + 3½ " 6 "
20	Nyomtatvány	Ahitatosság tüköre	122	21 + 4 " 6 "
21	kézirat nagybetűs	Ó-tibeti szavak magyarázata	12	22 + 4 " 7 "
22	kézirat kisbetűs	Töredék (vörösrás és vonalok)	3	20½ + 3 " 5—8 "
23	Nyomtatvány	A bűnbánásról, apáczáknál	8	20 + 3½ " 6 "
24	Nyomtatvány	Kérdések és feleletek különféle tárgyakról ---	13	22 + 4½ " 4—6 "
25	Nyomtatvány	Hittani értekezés ---	10	23 + 4 " 6 "
26	Nyomtatvány	Hittan ---	20	24 + 5 " 4—6 "
27	kézirat nagybetűs	Bölcsészeti értekezés ---	42	9½ + 5 " 10 "
28	kézirat nagybetűs	Ugyanaz ---	44	9½ + 5 " 7 "
29	kézirat nagybetűs	Ugyanaz (töredék) ---	13	9½ + 5 " sok üres lap
30	Nyomtatvány	Bevezetés a Buddha vallásához ---	190	20 + 3½ " 7 sorral
31	Nyomtatvány	Hittani műszavak --- (szép nyomtatás)	10	4—6 "
32	Nyomtatvány	Siva, Gotama neveik --- (vöröspontok Cs. jegyzeteivel)	29	21 + 3½ " 6 "
33	Nyomtatvány	Manjusri dicsőítése ---	10	21 + 3½ " 6 "
34	kézirat kisbetűs	Sakyanak száz cselekedete	197	16 + 2½ " 6 "
35	kézirat nagybetűs	A megszabadulásról ---	28	14 + 2½ " 4 "
36	kézirat nagybetűs	Számtan ---	17	10 + 2½ " 4 "
37	kézirat nagybetűs	Orvostan (Cs. jegyzeteivel) ---	28	9½ + 5 " 7 "
38	kézirat nagybetűs	Hittani értekezés ---	29	9½ + 5 " 7 "
39	kézirat nagybetűs	Ugyanaz ---	30	9½ + 5 " 7 "
40	kézirat nagybetűs	Ugyanaz ---	29	9½ + 5 " 7 "

¹⁾ Ábrákkal. ²⁾ Öt ábrával. ³⁾ Színezett ábrák. ⁴⁾ Közben vörös tinta. ⁵⁾ 18 lap, tibeti írás, 4½ ^m, 11 lap üres. ⁶⁾ Ábrákkal. ⁷⁾ Vörös oldalvonalakkal. ⁸⁾ Csoma sajátkezű magyar jegyzeteivel.

É R T E S I T Ő.

*Ausztria és Magyarország a XIX. század első tizedében.
Kiadatlan források alapján írta Wertheimer Ede. Első kötet.
Buda-Pest. Kiadja Ráth Mór. 1884. 8adr.*

Egy új adatokban gazdag s jól átgondolt történeti munka mindig haszon az irodalomnak, még az esetben is, ha nem köszönünk többet annak, mint annyit, hogy tudásunkat szaporítja, s látkörünket szélesíti. De Wertheimer könyvének ennél több érdeme van — elfogulatlanul keresi a történeti igazságot.

A mint az első kötetét elolvastuk, eszünkbe jutott a régi dal :

Meg is nyernek
Meg is vernek

s elgondoltuk, hogy hányszor és hogy megverték azt a szegény Ausztria-Magyarországot a XIX-dik század első tizedében — a harcztéren, s hány és még keservesebb csapásokat mérnek rá azóta folytonosan a — történetírás terén. S a legszomorúbb ebben az egész dologban rá nézve, hogy maga kereste magának. Olyan politikával mint a Ferenc császáré volt, nem is lehetett máskép: «Tu l'as voulu, George Dandin». Az ő diplomatáinál, kik a század első tizedében szerepeltek, az ő történetírói, kik a következő félszázadban írtak, semmivel sem voltak jobbak: azok rövidlátósága s ezek együgyűsége szépen kiegészítette egymást. S mikor aztán a bécsi kormány által vérig sértett Hormayr külföldre menekült és kiadta *Anemonen*jeit, ennek úgy nevezett «leleplezései» az Ausztriára nézve különben sem kedvező közhangulatot még jobban ellene fordíták. Az osztrák hivatalos historiaírásnak különben sem volt tekintélye: ezzel szemben az *Anemonen* egész forrásmunkává nőtt ki, történeti forrásává annak a gomba-

módra szaporodó röpirat-irodalomnak, mely épen annak megjelenése idejében az európai s főként a németországi könyvpiacot előzőnlé, s teljes erővel s aránylag elég sikerrel izgatott Ausztria ellen.

Ezeknél a kérészéletű s pillanatnyi hatású munkáknál mélyebb benyomást tettek az európai közvéleményre a komoly történeti munkák. A napoleoni korszak dicsősége bő anyagot szolgáltatott a francia történetíróknak s a hazafias fölébredés korszaka hálás tárgy volt a porosz íróknak. Se tárgyakhoz, se czéljokhoz nem tartozott az Ausztriával való összeütközést vagy szövetséget más mint a magok szempontjából tárgyalni s erre saját forrásaik nyújtottak elég anyagot. S mint hogy szándékos elfogultság nem mindig vezette tollukat — legalább a nagyobb részét nem — ha találnak olyan osztrák munkát, mely az itteni viszonyok behatóbb tanulmányozását lehetővé teszi, vagy megkönnyíti, aligha szívesen nem használták volna föl.

De hogy ilyen ne létezzék, itthon arról gondoskodott a censura, s hogy külföldön se jöhessen létre, azt úgy sikerült elérniük, hogy az osztrák levéltárakat a kutatók elől hermetice elzárták. Ezzel természetesen semmi egyebet sem értek el, mint azt, hogy a censura által eltiltott könyveknek biztosították a kelendőséget. Így aztán a köztudat a napoleoni korszakról nálunk is részint egyoldalú, részint hibás fogalmakat alkotott magának.

A forradalom után annyiban javultak a viszonyok, hogy a levéltárak nem mindenkire nézve voltak hozzáférhetetlenek. Hanem persze ekkor két mértékkel mértek: a mi szabad volt Ausztriában, nem volt szabad Magyarországon. A Bach-korszak hatalmasai azt hitték, hogyha Magyarországon elfojthatják a történeti tudást, ezzel az alkotmányos reminiscentiákat is ki fogják irthatni: azon idők történetírói pedig siettek e fölfogásnak mennél jobb szolgáltatásokat tenni. A mit akkor írtak, legnagyobb részben az sem szolgált az igazság földerítésére.

A későbbi időkben szándékos mellőzésről vagy szándékos ferdtésről nem panaszkodhatunk. De az előzmények nem voltak olyanok, hogy a historiaírásban az egyoldalú fölfogást meg lehetett volna szüntetni. Az osztrák történetíró nem is tartotta érdemesnek Magyarország történetét másként tanulmányozni mint osztrák provinciáét: vagy a legjobb esetben nem hitte tárgyhöz tartozónak fölvetni a kérdést, hogy volt-e s ha igen, minő befolyása ez országnak a monarchia sorsára? Beer és Fournier minden esetre nyomatékkal bíró munkáikban csak az osztrák diplomatia történetével foglalkoznak, s a gondolat, hogy a birodalom két felének, bár legalább kül-

politika tekintetében, egymásra hatását vázolja, más osztrák történetíró agyában sem villant meg. Így aztán maradt minden a réginél: egyik részről egyoldalú osztrák történetírás, másik részről porosz és francia irány-történetírás nem egészítik ki egymást úgy, hogy a történeti igazság kiderüljön: valamint a hivatalos és félhivatalos porosz és francia kútfőkiadások egész roppant halmaza sem juttat el ahhoz. A mit erre vonatkozólag levéltáraik rejtenek, épen oly kevéssé veszik föl kiadványaikba, mint történetíróik nem találják szükségesnek foglalkozni e kérdéssel.

Valóban időszerű volt a gondolat az osztrák-magyar monarchia történetét a napoleoni korszakban megírni: de a nyomtatott kútfők roppant tömege mellett is a legnehezebb föladatok egyike — mert ezekben aránylag kevés használható anyag van, előmunkálat pedig épen ezért hasonlólag nem sok. Az anyagot pedig magában a birodalomban, sőt annak két felében sem lehet teljesen összegyűjteni — mert nem lehet figyelmen kívül hagyni a külföldi levéltárak fenn érintett anyagait sem, azokat tudniillik, melyek se a hivatalos kiadványokba, se a magán történetírók munkáiba nem illvén be, fölhasználatlan itt maradtak.

Ha hát Wertheimer egy igen időszerű gondolatot tűzött maga elé — sietünk megjegyezni, hogy nem kímélte a fáradságot lehető jól meg is oldani azt. Beer és Fournier a kiadatlan történeti forrásokat oly mértékben használták föl, mint előttük tárgyakra vonatkozólag senki: ők aknázták ki először a titkos levéltárt. De ez még is csak a kormány levéltára s a kép, mit ebből kaptak (bár Fournier azt a meráni hercegekből igyekezett kiegészíteni) még sem ment teljesen az egyoldalúságtól. Azonban a kormánnyal szemben hatalmas párt állott, mely azzal kitartó harczot vívott: Károly főhercege — s Wertheimer az első a történetírók közül, ki ennek levéltárát tüzetesen fölhasználta. S miután ő még a József nádor levéltárát is föl-kuttatta, továbbá a magyarországi francia emissariusok jelentéseit is tekintetbe vette, e korról elődeinél jóval teljesebb képet alkothatott.

Wertheimernek hát alkalmá volt ha nem is az összes aktákból, még is azok túlnyomó nagy részéből formálhatni s vonni le ítéleteit, következtetéseit, s tárgyának legapróbb részleteivel is megismerkedni. Nagy előny oly író kezében, ki az összehordott anyagnak ura tud lenni, s nem engedi magát oda csábítatni, hogy mindent a mit tud, s még minden érdekest is, a szerkezet jó áttekinthetőség kárára, begyúrjon művébe. Wertheimer művének átlátszóságát, jó áttekinthetőségét igyekezett megőrizni s ez a roppant anyag arra szolgált neki,

hogy megkísértse a korszak főbb szereplőinek s magának a kornak találó vonásokkal való festését. S valóban az a megaláztatás, szenvedés, melyeken Ausztria keresztül ment, mint politikai actiói elkerülhetetlen következménye tűnik föl előttünk. És Ausztria mellett látjuk élni működni Magyarországot, mint fontos tényezőt, melylyel számolni kellett: s a kettőnek egymáshoz való viszonya egymásra hatása is jól kifejtetvén, sok esemény új érthető színben tűnik föl előttünk.

Főként a két főhercegnek Károlynak és Józsefnek szereplése nyer új világlátást. Nem csak oppositíójuk szemben a Thugut-féle kormányval, hanem terveik és törekvéseik egész összege. És sok más közt ez az egyik leglényegesebb eltérés Wertheimer és Fournier könyvei közt, kik közül ez utóbbi még nem ismerte a két főhercegi levéltár adatait s így nem is lehetett ítéleteiben ment bizonyos egyoldalúságtól. De vajon Wertheimer, ki bőven merített azok gazdag forrásaiból, midőn tanulmányainak fő alapjait ezekből meríté, az azokból merített benyomásainak nem engedett-e kelletlenül is több befolyást ítéletei kimondásában, az események csoportosításában?

Valóban egészen mentté lenni e befolyástól nem tudott. Ha Károly főherceg még a legtöbb külföldi író ítéletében is az akkori ausztriai történet legrokonszenvesebb alakja: Wertheimer könyve után több oldalú és fényesebb tehetségnek fogjuk tartani mint a milyennek ismertük — de végrehajtó képessége iránt nem fogunk sokkal jobb véleménnyel lenni, mint eddig voltunk. Látjuk éles eszét, mely őt a bajok fölismerésére vezette, látjuk hogy még ezek gyógyítására is meg tudja találni a legjobb orvosszert — de azt is látjuk, hogy a mint ezek végrehajtásáról van szó, erélye elhagyja. Mihelyt gyökeres reformokról van szó, azonnal habozóvá lesz.

Igaz, hogy nem is tehetjük őt egészen felelős é ezért. Gyöngye testalkata, folytonos betegeskedése bénítólag hatott tevékenységére is — aztán nyárspolgárius császári bátyjának phlegmaticus természete még bénítóbban. Ilyen ember végelhatározásától függeszteni föl a Napoleon ellenes coalitiók sorsát már egy maga is kizárta a siker lehetőségét. Válthatták föl egymást a külföldi politikában Cobenzl Fülöp, Thugut és Cobenzl Lajos ellentétes áramlatai, hiában bukatta meg az elsőt Lengyelország fölosztása, a másodikat a compoformiói béke, a harmadikat az austerlitz katasztrophia: nem is annyira őket, hanem a császárt sújtja Pitt híres szava, hogy «Ausztria mindég elkésik egy évvel, egy sereggel, egy eszmével.»

Talán legjobb oldala Wertheimer könyvének, hogy ezt tisztán

elénk állítja. Nem szóval, hanem a tények csoportosítása által. Maga nem mondja ki, hanem munkája végig olvasása után ez a fő benyomás. Az által, hogy mind azokról, kik a harcztéren és diplomátiában egymással szemben állanak, egy-egy világos jellemrajzot fest, lehetővé teszi az olvasónak megtalálni a lélektani indokokat, melyek azokat tetteikben vezették s nemcsak a küzdőfelek megítélését könnyíti meg, hanem az események fátumszerű szükségességét is elénk állítja. Csaknem látjuk, hogy Ausztria izoláltatásának a lunevillei béke után be kelle következni, s érthetővé lesz, hogy oly hadvezérrel szemben, mint Károly főherceg, hogyan lehetett fővezérré nápolyi kudarczai daczára Mack, ugyanaz, kiről a francziák jellemzőleg éneklék «*Mic, Mac, nous avons pris le general Mac, comme une prise de tabac*», s hogyan szoríthatták le befolyását a cabinetben a Mack companistái Cobenzl és Collenbach, kik akkora veszélybe dönték Ausztriát, hogy Károly már csak egy menekülési utat látott; «*ha a császár fölakasztja őket*».

Nem első eset történetünkben, hogy hatalmas szónok — mert az volt Mack és semmi egyéb — beszéde erejével nagy vezér és ügyes államférfi hírére tudott szert tenni.

Ám, hogy ily emberek kerülhettek fölszínre s oly embereket mint Károly és József szoríthattak háttérbe, annak a rejtélynek is kulcsát a császár egyéniségében találhatni meg. Nem különös-e, hogy Ferencznek és Napoleonnak a korlátlan uralkodásra vonatkozólag annyira megegyeztek elveik s míg is az első abba a kényszerhelyzetbe jutott az utóbbi által, hogy ő is mint végső eszközre népei szabadságszeretetére appellált — arra a népére, melyet ügyefogyott egyénisége juttatott a legkétségbeesettebb helyzetbe? Bizony azon fejezetek, melyekben Wertheimer Ausztria-Magyarország nemzetgazdasági viszonyait fejti, könyvének legszomorúbb, de legjobban írt fejezetei is. Itt már egy előtte senki által föl nem dolgozott tért talált: a mit ád, az újság ingerével is bír. De így volt jól — egész képet e korról csak így adhatott, csak e fejezetekkel tette munkáját teljessé. Természetesen az által, hogy Ausztria-Magyarországot úgy vette, mint volt: Magyarországot sem hanyagolta el — hanem igyekezett kimerítően tárgyalni.

E részben is sok az új adat könyvében: nemcsak az mit a magyarországi levéltárakból, hanem a mit a franczia emissariusok először általa használt jelentéseiből merített. Mindezt elég sikerrel törekszik egy képpé összefoglalni, kiegészítve József nádor jóakarátú törekvéseivel, a ki a nemzet gazdasági bajain s az ország süllyedt állapo-

tán segíteni törekszik. S ha törekvései többször hajótörést szenvedtek, látjuk, hogy rajta semmi sem múlt, mert benne megvolt a legfőbb kellék, hogy hazánkat jól kormányozza: szerette azt. E szívélyes viszony rajza is a nádor és nemzet közt jól sikerült Wertheimernek — s általán elmondhatjuk művéről, hogy előadása élénk, de baj, hogy a magyar kiadásnak nincs oly jó stílje, mint a németnek. Azonban így is megérdemli, hogy elolvastassék.

SZILÁGYI SÁNDOR.

Sappho. Moeurs parisiennes par Alphons Daudet. Paris, 1884.

Daudetnek egyik legkiválóbb regénye. Nem egészen abból a genreből való, a melyben Daudet eddig jeleskedett, de a jellemek rajzát és lélektani fejlődését tekintve, leghíresebb műveivel is vetekedhetik. *Fromont és Risler* cselekvénye drámaibb, *Jack* meghatóbb, a *Nabob* gazdagabb cselekvényben és alakokban, *Numa Roumestan* ragyogóbb színezetű és stílű, mint eme legújabb regénye, de a lelki fejlemények rajza egynél sem igazabb. Daudet rendkívüli megfigyelő tehetsége és finom, ideges költészete itt mintegy egészen a belső világra vetette magát; a kitanúlt művész biztos technikájával érdekes regényt tudott írni a regényírók rendes érdekfeszítő fogásai és ismert apparatusának alkalmazása nélkül.

Sappho mindenekelőtt két fontos sajtáságra nézve különbözik eddigi regényeitől: hősei nem sympathikusak és cselekvénye szegényes. Daudet előbbi regényeiben mindig volt az előtérben egy-két alak, ki lekötötte a szerző meg az olvasó rokonszenvét. Daudet nagy gyöngédsége mintegy arra utalta, hogy azon alakok mellé, kiket hideg, objectiv gyűlölettel jellemzett, szeretetreméltó, többé-kevésbé boldogtalan teremtéseket állítson, kik szeretetünket vagy legalább is részvétünket kiérdemelik. Daudetnek egyik főjellemvonása a nagy részvét, a melylyel azok iránt van, kiket az emberek megbántanak és a sors sújt; a kit mindenki elhagyott, a kinek senkije e világon, ki szeretné, — az szeretetének és megfigyelésének legkedveltebb tárgya. A *Sappho*ban nincs ilyen gyöngéd indulata, nincs boldogtalanja, kit a sorssal és az emberekkel szemben pártolhatna: a szerelmi pár — *Sappho* és kedvese — mely az előtérben van, épen nem nyeri el rokonszenvünket s a hős közömbös, a hősnő már kissé gyűlöletes is. E mellett a regény cselekvénye is egyszerű, alig van benne meglepő fordulat, bonyolulata szinte mindennapi. A mi e regényben, mely-

nek főalakjai és cselekvénye önmagokban véve, mint olyanok hidegen hagynának bennünket, mégis leköti részvétünket is, figyelmünket is, az a szerző előadása, az a rendkívüli művészet, mely a külső tárgyakat úgy bírja leírni, hogy mintegy magunk előtt látjuk, a lelki tünetényeket pedig úgy tudja indokolni és fejleszteni, hogy a cselekvény egész folyása az igazság meggyőző erejével hat reánk. A valószínűség, mely Daudet regényeinek cselekvényében rejlik, általában bámulatos egy írói sajátosság és egymaga megérdemelné, hogy egész æsthetikai tanulmányt írjanak róla. Az eseményeket, melyeket leír, mindig oly tökéletes összhangzásba hozza a jellemekkel és a situációval, melyek annak alapján, hogy a cselekvény mintegy természetesen egymásból folyik és az olvasó az adott körülmények és az előforduló személyek mellett, mindig azt tartja a legvalóbbszínűnek és legigazabbnak, a mi a regényben történik. Ily módon a főalakok is, ha nem keltik is föl rokonszenyvünket, de érdekünket magokra vonják, mint a valódi élet művészi jellemzése általán.

Daudet új regényének a tárgya egy szerelmi viszony egy fiatal délfrancia és egy kiszolgált courtesane közt. A nő, ki fiatalabb korában egy Sappho szobor modellje volt, a honnan neve — már nem nagyon csábító, az érzelem pedig, melyet a regény fiatal hőse iránta érez, az az izgatott föllobbanása az érzékiségnek, mely az iránta való részvétet föl-fölváltja, nem a valódi szerelem. És mindamelllett a hős nem tud tőle szabadulni: a múlt, mely ehhez a nőhöz csatolta, a részvét, az érzékiség, a szokás, a túlzott kötelességérzet, a szakadás botrányának kerülése, a szerelemföltés szerelem nélkül mind visszatántorítja abba a mérges növényű, langvos vizű mocsárba, melyben mindinkább és inkább elsülyed. Ez a léha szerelem, mely utálatos, de erős, a jól előkészített szakadások, melyek lázas kibékülésekkel végződnek megkapó igazsággal vannak rajzolva. Az a fejezet, a melyben a hős sűrű erdőbe vezeti Sapphót, hogy elmondja neki nősülési szándékát, és mindig mélyebbre és mélyebbre hatolnak a rengetegbe, mint egy gyilkos, ki áldozatát biztos helyen akarja lemészárolni, míg végre egy egészségtelen párakat lehelő tó partján akadozva vallomást tesz kedvesének, hogy el akarja hagyni, mire a nő, kibén fölbred aljas múltja, erőszakos szerelme, sértett hiúsága, el kezd könyörögni, kiabálni, szitkolódnizni, a sárban hentereg, haját tépi, hogy az erdő csősze a távolban megrémül — ez a fejezet, mondom egy elsőrangú író tollára vall. A regény végén persze, Sappho — kihez kedvese ismét visszatért — elhagyja őt, ki mindent — becsületet, szerelmet, vagyont föláldozott érte.

A regény fősúlya a nő — Sappho — jellemzésében van. Nagyön csalatkozik a ki őt a csudaszép, de gonosz csábító nő hagyományos regényalakjának képzeli. Az ember lelke mindig bonyolult organismus: a jó tulajdonságok, nemesebb velleitások vegyítve vannak benne erkölcsileg közömbös érzelmekkel és hiú, önző szándékokkal. Ez a sokféle sajátság nem egyszer merő ellentétben van egy és ugyanazon embernél. Daudet is azon nőalakjainak rajzában, kiket hideg megvetéssel leleplez, a gyűlöletes főtulajdonságaik mellett nem mulasztja el jó sajátságait kiemelni, melyek bizonyos tekintetben ellensúlyozzák a rosszakat. E részben költészete objectiv, mint maga a természet.

Daudet regényét fiainak ajánlta, ha majd húsz évesek lesznek. Nyilván való, hogy a jó apa fiait az illetén *faux menages* viszontagságaitól meg akarja óvni. Nem gondoljuk, hogy ép ennek az eszköznek, egy regénynek ilyen hatása lehetne. Hogy megértsük Sappho lélektani igazságát, ahhoz több kell húsz évnél. Némely bírálók, köztük a *Journal des Débats* kritikusa is szemére vetette ugyan Daudetnek, hogy a regénye nem is olyan erkölcsös, a minőnek ő maga gondolja: hőse tudniillik nem bűnhődik elegendőkép. Apja kitagadta: de ismét befogadhatja; Sappho elhagyja: se baj, annál jobban nősiülhet; menyasszonyával szakított Sappho miatt: most tán ismét visszaédesítheti magához. Megvallom nehéz ezekben a kifogásokban osztozkodni: *Sappho* nem volna erkölcsösebb regény, ha a hőst a végén fogházra vagy hivatalvesztésre ítélnék. Bűnhődése nem abban van, a mi reá vár, hanem abban, a mit átélt; egy «Sappho» szerelme magában is büntetés.

rf.

Przsevalszki ezredes harmadik útja Közép-Ázsiába. Oroszból dolgozta Csopey László. Buda-Pest, 1884. Ára 2 forint 60 krajczár.

A magyar földrajzi társaság a földrajzi ismeretek terjesztése és népszerűsítése végett az *Útazások könyvtárát* indította meg, ennek kiadására a Franklin-társulat vállalkozott. Eddigél négy kötet jelent meg; az első Nordenskiöld útazását éjszaki Ázsia körül, a második Asboth János utazását a Zaharától az Arabáig, a harmadig Serpa Pinto utazását Afrikán keresztül, végre a negyedik Przsevalszki orosz utazó harmadik útját Közép-Ázsiába foglalja magában. Három kötetben tehát külföldi híres utazók munkálatait közli velős kivonatban az *Útazások könyvtára*, egy kötetben pedig Asboth Jánosnak Egyiptom

ban és Palesztinában tett útazásának eredeti leírását. Korunkban, mikor a gőz és elektromosság a távolságokat megszüntette, a világ összes országait és népeit solidaritásba hozta, az úti rajzok a művelt köröknek és nagy közönségnek nélkülözhetetlen olvasmányúl szolgálnak; azért az útazási munkák minden fejlettebb irodalomban nagy helyet foglalnak el. Az úti rajzok, melyekben a különböző országok és népek viszonyai és állapotairól alapos értesülést nyerhetünk, tanulságos és egyszersmind kellemetes olvasmányúl szolgálnak. A magyar földrajzi társaság által megindított *Útazások könyvtára* mind jobban érezhető hézagot akar kipótolni, és egyedül csak a közönség pártolásától függ, hogy a kötetek sűrűbben jelenjenek meg. Az eddig megjelent kötetek közül legvaskosabb és legtartalmasabb Przsevalszki munkája, melynek teljes címe ez: Zajzánból Khámin át Tibetbe és a Sárga folyó vidékére.

Przsevalszki Közép-Ázsiának egyik legbuzgóbb és legszerencsésebb kutatója. Már 1873-ban, mikor első útjára készült, főczélul azt tűzte vala ki, hogy Tibetbe nyomúl elő, melynek határait oly féltékenyen őrzik, hogy az újabb időben egyetlenny európai útazónak sem sikerült azon ország küszöbén átlépnie; az ország, melynek kolostoraiban hazánkfia Körösi Csoma éveken át búvárkodott, most a titok leplével van beburkolva; gróf Széchenyi Bélának sem sikerült határain átlépni. Első útjában Przsevalszki el nem érhetette fő czélját, második útjában, melyet 1876—77-ben tett, a Lob tóig nyomúlt elő. Alig hogy ez útjának sanyarúságait és nélkülözéseit kiheverte vala, már ismét új útra készült; az orosz kormány megadta a 29,000 rubelre számított költséget, s 1879 április elején Przsevalszki megint elindult, még pedig a Zajzán tó déli oldalán levő orosz városkából, Zajzánszkból. Terve az volt, hogy lehetőleg egyenest déli irányban Közép-Ázsia sivatagjain keresztül, Khámi, Szá-Dzseu és Czajdám érintésével Tibetbe nyomuljon elő. Expedíciója sokkal jobban volt felszerelve, mint az előbbi útazásain; úti társai mind kipróbált emberek voltak, szám szerint tizenketten. — Afrika belsejében az útazásokat a nyers s egymással folyvást hadakozó benszülött népek ellenséges indulatán kívül leginkább az a körülmény nehezíti, hogy nincsenek teherhordó állatok, hogy az élelmi szereket és podgyászt emberekkel kell czeveltetni. Tehát ott egy sereg fegyelmezetlen embert kell szegődtetni, s a teherhordó embereken kívül egy csapat fegyverviselő emberre is van szükség. S azért minél nagyobb az expedíció, rendesen annál kevesebb sikerrel jár. — Közép-Ázsiában, melyet köröskörül magas hegylánczok öveznek, a kopár, élelemben

és vízben szűkölködő sivatagok nehezítik az útazásokat. Szerencse, hogy ott a tevét használhatják, mely az éhet és szomjat sokáig tűri s mely jókora málhákat képes czepelni. Przsevalszkinak 23 teve kellett a teher hordozására, pedig csak a legszükségesebb dolgokra szorítkozott. Érdekesen írja le a teve indulatát és sajátságait, általában úti rajzában legérdekesebbek azok a leírások, melyekben az állatokat és embereket ismerteti meg. Szenvedélyes vadász s egyik célja volt, a múzeumok számára gyűjteményeket szerezni. E célját teljesen elérte, Oroszország tudományos intézeteit nagy kincsekkel gazdagította. Közép-Ázsia természeti viszonyai olyanok, hogy ott csak nomád népek lakhatnak; ősidőktől fogva nomádok népesítették, a népek az idők folyamában változtak, megváltoztak a vallások is, a fetisimadás és a samanismus átengedé helyét a buddhavallásnak, de a nomádok életmódja nem változott. Nagy területek egészen népetlenek és lakatlanok, a népesített vidékek csak kisebb-nagyobb oázisok. Nagy sivatag van az Altaj és Tien-Sán heglánczolatok között, ez a Dzsungári sivatag, mely hullámzatos síkság, déli része Közép-Ázsia legmélyében fekvő vidékei közé tartozik, a Tien-Sán vagyis Mennyei hegység éjszaki tövénél fekvő Guesen városnak tenger feletti magassága csak 700 méter. E sivatag belső vidékein a nomádok sem tudnak megélni, csak a határszélein s a termékenyebb hegyes vidékein, nevezetesen nyugaton és éjszakon barangolnak turgoutok és kirgizek, a Tien-Sán előhegyei között pedig sinaiak és dungánok meg tárancsik vannak letelepedve. Przsevalszki szerencsésen elérte Bárkult, hol sinai helyőrséget talált, azután átkelt a Tien-Sán keleti szakaszán s így elérte Khámit, mely Közép-Ázsia egyik legnagyobb és legtermékenyebb oázisa; lakosai az ujugurok ivadécai, kik mongolokkal és turkesztáni betelepülőkkel keveredtek össze; mindnyájan mohamedánok. Khámi mind kereskedelmi mind hadi tekintetben nagyon fontos; rajta keresztül megyen az egyedüli út nyugati Sinából keleti Turkesztánba és Dzsungáriába; tőle jobbra és balra a Gobi sivatagnak legjárhatatlanabb vidékei terülnek el. A sinai helyőrség parancsnoka elég barátságosan fogadta Przsevalszkit, meg is vendégelte. Útazónk azután folytatá útját a rettenetes sivatagon át, mely a Tien-Sán és Nan-Sán heglánczok között terül el. Csak éjjel utazhattak, mert nappal a hőség kiállhatatlan volt, az árnyékban is rendszeren több mint 35° C-t mutatott. Szádseu oázisban sinaiaktól népesített vidéket talált, nem igen barátságosan fogadtatott, mindazonáltal kikutatván a Nán-Sán hegység egyes lánczolatait, a Szürtün sivatagon át Czajdámba nyomult elő. E tartománynak keleti részén áthaladván, a Bumza hegyig

jutott, mely az éjszaki szélesség 32-ik foka alatt fekszik. Ott kénytelen volt tábort ütni, a további utazást semmi áron sem akarták neki megengedni. A Lhászából, Tibet fővárosából érkezett küldöttség kerekén kijelenté, hogy a Tibetbe való utazást az oroszoknak meg nem engedik; az egész népség kész volt fegyvert ragadni, mert azt híresztelték el, hogy az oroszok a dalai lámát akarják ellopni s a buddhavallást eltörölni. Przsevalszki tehát kénytelen volt megfordulni, a Hoang-ho forrásvidékét kutatá ki s az Álá-Sán hegységen és a Gobi sivatag közepén át Urgába és Kiakhtába ment. Mind a három útját jobbára ismeretlen területeken tette meg, összesen 23,750 kilométert járván be. Mindezzel még be nem érte, 1883 nyarán ismét fölkerekedék s Urgából újra elindult Közép-Ázsia felé. —s.

Az Abderiták. Írta Wieland. Fordította Farkas Albert. Budapest, Franklin-társulat, 1884. 512 lap. (Olcso könyvtár, 180. szám.) Ára 1 forint.

Wieland összes regényei közül csak az *Abderiták* jutottak a jelenkorra. Míg a többiek irodalom- s művelődéstörténeti szempontból és mint a költő szellemi fejlődésének tanulságos jelenségei inkább csak irodalomtörténeti értékkel bírnak s nagyobbára csak a szakférfiút érdeklik, az *Abderiták* mint költői alkotás is életben maradt és ma is gyönyörködteti azokat az olvasókat is, kik a költészet termékeiben csak mulatságos szórakozást keresnek. Pedig Wielandnak e munkája is, mint művészi alkotás, igen kifogásos: sem egysége, sem világos terve nincsen; nem annyira regény mint inkább epizódok sorozata, melyeket csak néhány mellékes alak szereplése kapcsol össze. Ha e mű mégis ma is mulattató, érdekes és vonzó könyv, ennek oka egyrészt a költő egészséges humorában, másrészt pedig azon körülményben keresendő, hogy az alakok és tények a reális életből vannak ellesve.

Wieland maga beszéli, hogy mikor jutott arra a gondolatra, hogy az *abderiták* történeteit megírja; 1773-ban, — a költő akkor már Weimarban élt, mint hercegi nevelő, — ősszel, midőn egyszer mindenféle kellemetlenségek elrontották jó kedvét és ő munkát keresett, mely rossz hangulatát megszüntesse, határozta el magát e regényének megírására. Epikai terv nem lebegett szeme előtt; czélja

egész általánosságban a kisvárosi polgári élet korlátoltságának rajza volt. Előre is sejtette, hogy a regényben sokan valóságos, a legközelebb múltban megtörtént tényeknek és élő alakoknak kigúnyolását fogják keresni. Hogy ennek elejét vegye, a regény első részét egy előszóval nyitotta meg, melyben kijelenti, hogy nem akar senkit és semmit satirizálni. Persze, e nyilatkozat után a közönség csak annál biztosabban satirának vette a művet és kereste az elmesélt hóbortoknak eredetieit, mert — qui s'excuse s'accuse!

A regénynek ez első része megjelent a Wieland folyóiratában (*Teutscher Merkur*) 1774-ben. Ez a későbbi teljes műnek első két könyvét (*Demokritus az abderiták között és Hippokrates Abderában*) tartalmazta.

Ez első részben kevés az egyenes satira. Wieland a legnagyobb szorgalommal szedte össze mind azokat az adatokat, melyeket az ókori íróknál Abderáról és híres lakosairól talált. Itt-ott fölvelt oly történeteket is, melyeket a régi források más városokról, például Megaráról, mesélnek. De mindez végre is nemcsak nagyon töredékes és összefüggéstelen, hanem fölötte csekély anyag is volt. A költő gyorsan megvigasztalta magát; hiszen, mint maga mondja, annyi abderitával és abderai tettel találkozott már életében, hogy nem fogyhatott ki egyhamar a szükséges anyagból.

E nyilatkozata bizonyítja, hogy eleve el volt határozva, élményeit és tapasztalatait is fölhasználni regényében. Ez éppen Wielandnál legkevésbé sem tekinthető föltűnőnek, ki minden egyes munkájába beleszötte életét és ismerőseit. *Don Sylvio* című regényének egy fejezetéhez maga megjegyzi, hogy az olvasó annak tartalmát jobban megérti, ha figyelembe veszi, hogy a szerző e regény megírásakor «egy kis köztársaságban élt és működött»; Donna Felicia pedig, a regény egyik főalakja, a költő első szerelmének ideálja, La Roche asszony; — *Agathonjának* hőse és e hős fejlődése, a költő határozott nyilatkozata szerint, azonos magának Wielandnak alakjával és fejlődésével; *Dionysius* pedig, ugyanazon regényben, jellemének fővonásaiban, Károly württembergi herceg, az ifjú Schillernek ismeretes ura és zsarnoka; — *Oberonjában* Scherasmin szép versekben dicsőíti kies szülővárosát, és e rajz pontosan illik Biberachra, hol Wieland gyermekéveit élte és melyet mindig szülővárosának tekintett és mondott (bár maga e város közelében, Ober-Holzheimban született); — az *Arany tükör* című regény harmadik része félreismerhetetlenül II. József császár uralkodásának rajza, stb. stb. És az *Abderiták* egyes adatai-

ról Wieland maga elismerte*), hogy a jelenkorból vannak véve, mely abderai bölcsességben olyan gazdag!

De nemcsak egyes adatok, ennek az egész első résznek alapja és főiránya *tényleges viszonyok* rajzát adja, — ha az egyes tényeket nem tudjuk is mind, a források hiányosságánál fogva, pontosan kimutatni. Demokritus, e rész központja, Wieland maga. Demokritus hosszú távollét után visszatér szülővárosába; sokat látott, tapasztalt, tanult; számos jeles férfival ismerkedett meg a külföldön, kik gondolkodására, világnézetére átalakító hatással voltak; látköre tág, élethölcsesége korának teljes műveltségén alapszik, ítélete elfogulatlan és nagy elvek kifolyása. És e férfiú most Abdera lakosai közé jut, kik korlátolt, elfogúlt, kiskörű nyárspolgárok, kik mindent a magok mértékével, melyet abszoltnak tartanak, mérnek, kik magokat a világ legjelesebb embereinek tekintik s mindenkit bolondnak vagy gonosznak hisznek, ki az övékétől eltérő véleménynyel akar lenni. Ez ellentét a nagyvilági, művelt Demokritus és az abderai philisterek közt teszi a regény 1774-ben megjelent részének tartalmát.

Demokritus valósággal Wieland maga, mert Wieland sem járt jobban a jó biberachiakkal. Hosszabb távollét után, — Wieland nyolcz esztendő (1752—1760) töltött a minden tekintetben előhaladottabb Svájcban — került az ifjú, eszniekben gazdag költő vissza Biberachba, hol senator lett. Mily emberekkel volt itt dolga, mily viszonyokban kellett élnie! Biberach köztársaság volt, még pedig vegyest katholikus és protestans. A két felekezet jogai pontosan körül voltak írva. Minden «állami» hivatal két emberrel volt betöltve, egy protestanssal és egy katholikussal. Volt protestans és katholikus polgármester, orvos, éjjeli őr, gyógyszerész, harangöntő, sírásó, hóhér. Némely hivatal csak egy ember kezében volt, de itt azután idegesen vigyáztak arra, hogy protestans és katholikus emberek pontosan fölváltsák egymást. Ilyen volt a Wieland hivatala, az irodai főnökség, és a katholikus párt négy esztendeig folytatott a költő ellen pört a bécsi birodalmi tanácsnál, mert azt állították, hogy most katholikus emberen van a sor, s Wieland csakis Stadion gróf pártfogásával nyerte meg végre 1764-ben pörét. A köztársaság összes ügyeit intrigákkal intézték el, az asszonyok roppant befolyást gyakoroltak minden kérdés eldöntésére, nyárspolgári tekintetek voltak mindenkor a

*) A költő ez elszórt nyilatkozatait együtt találhatni Seuffert B. előadásában: *Wieland's Abderiten*. Berlin, 1878.

döntők. Es e kicsinyes világgal Wieland állt szemben, kit tanulmányai, tapasztalatai s utazásai valóságos világpolgárrá tettek volt, ki mindig nagy eszmékkal foglalkozott s mindenben nagy szempontokból akart kiindulni! Csodálhatjuk-e, ha folyton hadi lábbon állt tisztelt polgártársaival, ha nagyon rosszul érezte magát e német Abderában, ha örömmel kapott az alkalmon, mely őtet (1769) e sanyarú helyzetéből kimentette, — ha végre, abderai regényének megírásánál, folyton ifjú éveinek tragikomikus élményei, melyeket most már tárgyvilágos humorral fogott föl, lebegtek szeme előtt, és műve, félig nolens, félig volens, a biberachi köztársaságnak félre nem ismerhető képévé vált?

A biberachiak föl is zúdultak a költő ellen, midőn regényének ez első része megjelent; de nemcsak ők. Minden oldalról fölhangzottak a vádak, hogy Wieland tisztességes községeket és hivatalnokokat gúny tárgyává tett, legerélyesebben, ha nem is a legszellemesebben a *Deutsches Museum* című folyóiratban, 1775-ben. E zenebona, mely jó ideig eltartott, annyira elkésérite a költőt, hogy teljesen lemondott regényének folytatásáról, bár az első részszel együtt már a második résznek első fejezete is megjelent volt. Végre 1778-ban, négy év múlva, mégis csak folytatta regényét, — illetőleg nem annyira folytatta, mint inkább egy egészen új, önálló részletet dolgozott ki és csatolt az első részhez, az olvasóhoz intézett azon kéréssel, hogy a második résznek már megjelent első fejezetét meg nem írottak tekinteni szíveskedjék.

E tényállásból kettő következik: először, hogy e négy év alatt, mely a regény két részének kidolgozása közt fekszik, oly kiváló abderitaság történhetett Wieland életében, mely a jogtalan vádaktól elkedvetlenített költőt végre mégis rávette, hogy az *Abderitáknak* egy újabb részét kidolgozza; és másodsor, hogy ez újabb rész nem áll benső összefüggésben az első részszel, hiszen a költő a második résznek már megjelent első fejezetéhez sem tudta kapcsolni. Ez új rész a teljes regénynek harmadik könyve: *Euripides az Abderiták közt*, alapját pedig Wieland viszonya a mannheimi színházhoz teszi. Euripides azonban nem Wieland, hanem Lessing, kivel szemben a mannheimiak csak oly lelkes abderitáknak mutatkoztak, mint később Wielanddal szemben. «Nemzeti» színházat akartak alapítani, mintantézetet, és meghívták Lessinget dramaturgnak. De midőn aztán e szép terv megvalósítására került a sor, oly gyerekesen és nevetségesen viselték magokat, oly korlátolt nyárspolgári észjárással léptek Lessing elé, hogy ez teljesen kedvét veszítette és ott hagyta őket a

faképnél. Ez ügy nagy zajt ütött Németországban és Wieland is jól ismerte.

De nemsokára maga személyesen is ismerkedett meg Mannheim-Abderával, mert 1776-ban fölkérték Wielandot, hogy írjon a nemzeti színház számára egy operát s jöjjön el személyesen az előadásra. A költő megírta *Rosamunde* című gyöngé drámai művét*), mely miatt Mannheimban is járt, de mely mindenféle komikus és tragikus körülmények miatt ottléte alatt színre nem került, úgy hogy Wieland tele haraggal és elkeseredéssel tért vissza Weimarba. Mannheimból írt leveleiben ismételve nevezi a várost Abderának és lakosait abderitáknak; visszatérte után mind jobban elpárolgott boszúsága, illetőleg egészséges humorra változott át, és 1778 januárjában azt írja egyik barátjának: «A mannheimi historia lassankint csinos regévé dereng fejemben», — a *Merkur* júliusi füzete pedig már közli az új rész kezdetét, mely rögtön roppant föltűnést keltett. Főleg a mannheimiak voltak dühösek és nagy lárnát csaptak a költő ellen, ki magán leveleiben csak azt tagadta, hogy a mannheimiakat «portraitirozta», de beismerte, hogy «modelljei» voltak.

Sőt a regénynek e hatása még fokozta a költő munkakedvét, úgy hogy az *Abderiták* e részének befejezése után nyomban megírta a regény negyedik és utolsó részét is, melynek tárgya a híres *Pör a számar árnyéka miatt*. A száraz tény, hogy tudniillik egy Athénből Megarába vagy Delphibe utazó ember pörbe keveredett, mivel a bérbe vett számarnak árnyékát is igénybe akarja venni, mit a számar birtokosa túrhetetlen jogbitorlásnak tekint, — e száraz tény ókori hagyományon alapszik, de csakis e száraz tény; az az életteljes, humoros, mulattató kép, melyben a költő e pör egész bonyolódott lefolyását és számos izgatott szereplőit rajzolja, teljesen Wieland érdeme, — illetőleg annyiban teljesen, mint a regény többi részénél, mert a költő ebben a részben is saját élményeit és tapasztalatait dolgozta föl.

E mulattató részlet alapját a Brechter-ügy**) képezi, Wielandnak egyik legfuresább és legkomikusabb élménye. Alig hogy a költő

*) Ez alkalommal írja Wieland, 1777 május 26-dikán egy magánlevélben, hogy megvallja és beismeri Isten és emberek előtt, hogy a drámához sem érzéke, sem tehetsége nincsen, és esküszik, hogy soha többé drámai művel meg nem próbálkozik.

**) Ezt bőven, levéltári források alapján, tárgyalja Ofterdinger: *Chr. M. Wieland's Leben und Wirken in Schwaben und in der Schweiz*. Heilbronn, 1877. 179—208. l.

Biberachban megkezdte hivatalos működését, megüresedett az első lelkész helye, mire a többi lelkészt mind előbbre léptették (ekkor lett Wieland atyja első lelkész), úgy hogy az utolsó lelkészi állomás betöltendő volt. Pályázók nagy számmal jelentkeztek s természetesen minden pályázónak meg volt a maga pártja. A csendes biberachi élet izgalmassá és elevenné vált, hiszen nemcsak a polgárok, hanem a polgárnők is nagyon érdeklődtek a választás iránt. Wielandék és az intelligentia jelöltje egy Brechter nevű igen képzett és jeles tehetségű fiatal ember volt, ki kitűnő vizsgálatot tett s nagy sikerrel prédikált. De a biberachi legifjabb lelkész, egy Zell nevű obskurus ember, nem tartotta a fiatal jelöltet elég vallásosnak és azért minden tisztességes és nem tisztességes eszközzel izgatott ellene. Ha már ez maga is elég ok volt arra, hogy egész Biberachot folytonos izgalomban tartsa, a dolgot még veszedelmesebbé tette egy igazán tragikomikus tény. Midőn Brechter ugyanis második próbabeszédét tartotta, egy kóbor csodadoctor is megjelent egész csapatával Biberachban és véletlenül a templomba tévedt. A predicatio alatt a népcsaló keservesen zokogni kezdett, mire szomszédai így szóltak hozzá: úgy-e, ez az új papunk a szív mélyére tud hatni. Ah, felelt a kóbor csodatevő, ez az úr az én Hanswurstom volt és nekem fáj az a gondolat, hogy ilyet sohasem kapok többé. Képzellhetni e hírnek, mely villámgyorsasággal elterjedt a városban, hatását Brechter barátjaira, de főleg elleneire! És a doctor nem hazudott. Brechter igen szegény fiú volt; midőn egyszer teljesen kifogyott minden pénzéből, kénytelen volt vándor-zínészekhez csatlakozni, s midőn e csapat fölbomlott, a nyomorúság a csodadoctor Hanswurstjává tette. Később nemes emberbarátok segélyével kimenekült e szomorú helyzetéből és nagy szorgalommal folytatta tanulmányait, melyeket fényes sikerrel befejezett.

Az izgatottság most a legmagasabb fokot érte el a sváb köztársaságban. Zell valóságos kis lázadást próbált létrehozni; összeesdítette a népet és ostrommal fenyegette a Brechter-párt házait. De Wielandék és a polgármester nem tágitottak, szétkergették a csöcseléket és keresztül vitték Brechter választását. De azért nem volt a szegény fiatal papnak kellemes élete Biberachban, úgy hogy néhány év múlva örömmel fogadta egy tisztársának ajánlatát, hogy vele állomást cseréljen. Brechter utóbb mint író is föllépett és élete végig vidékének legtiszteltebb s legkedveltebb lekipásztora volt.*)

*) Brechter 1772-ben halt meg Schwaigernben, Heilbronn mel-

E nagy perpatvar egyes eseményeit és szereplőit helyezte át Wieland a görög Abderába, némelyiket oly híven, hogy a biberachiak rögtön fölismerték. A regény e részének elevensége és igazsága kétségtelenül az elbeszélés ama reális alapjában gyökerezik.

E történettel a regény be volt fejezve, már tudniillik Wieland nem folytatta tovább, mert az ötödik könyv (*Latona békái*) csak külső berekesztése az egész műnek. A költő többször járt avval a gondolat- tal, hogy folytassa munkáját; főleg 1795-ben, midőn Zürichben volt s ott sok hóbortos és nevetséges dolgot tapasztalt, már azon volt, hogy hozzáfogjon az *Abderitáknak* egy harmadik kötetéhez. De egyéb dolgozatai háttérbe szorították e tervet, melyet utóbb egészen elejtett.

Természetes, hogy a regény, mely ily módon keletkezett, melybe a költő életének különböző periodusaiból tarka élményeit beleszőtte, nem válhatott egységes műremekké. Nincs is sem egységes hőse (ha csak az összes abderai népet nem akarjuk annak tekinteni), sem egységes cselekvénye — epizódok, rajzok, képek sorozata az, melyet csak az egységes fölfogás és humor fonala kapcsol egymáshoz. Ha a regény, ez alapgyöngéje mellett is, mégis életben maradt, sőt túlélte Wieland sokkal egységesebb és kerekébb szerkezetű regényeit is, ezt első sorban a rajzok elevenségének és igazságának, valamint a szereplők humoros jellemzésének köszönheti. Az *Abderiták* kedves és vonzó olvasmány fog maradni, míg az abderiták ki nem hálnak; — azonkívül még művelődéstörténeti értékkel is bír, mint a múlt századi német kis községek ártatlan hóbortjainak életteljes és hű rajza.

Még a fordításról, melyet örömmel üdvözlünk, kellene szólnom. De itt nem sok a mondani valóm, mert nem szándékom a fordítás elszórt kis tévedéseit*) helyreigazítani. A fordítás jól olvastatja magát, bár egy kissé nehézkesen indul; látszik, hogy a fordító csak munka közben élte magát bele Wieland sajátos stílusába, melynek fordítása sokkal több nehézséggel jár, mint az olvasó első pillanatra hinné. A közönségnek élvezetét azonban semmikép sem fogják kisebbiteni a magyar *Abderiták* egyes döcögösebb periódusai, melyek különben sem nagy számúak.

HEINRICH GUSZTÁV.

lett. Élete utolsó éveiben baráti viszonyban volt La Roche asszony- nyal, Wieland első szerelmi eszményével, ki *Das Fräulein von Sternheim* című regényében Brechttert és nejét portrairitozta.

*) Föltűnő már az előszó azon tévedése, hogy a fordító Keresztélynek nevezi Wielandot, pedig Kristófnak hívták.

Max Wirth: Ernste und frohe Tage. Aus meinen Erlebnissen und Streifzügen. Köln, 1884. Du-Mont-Schauberg. 382 l.

Az európaszerte ismert nemzetgazda, Wirth Miksa, föntebbi cím alatt emlékirataiból közöl néhány lapot. Emlékiratokra általában véve áll, hogy értékek nem az átélt események nagyságától, hanem az író személyétől, gondolkozó s megfigyelő képességétől függ. A leg-egyszerűbb élet is annyi érdekes, tanulságos epizódot kínál, csak látni tudjuk azokat, míg a legnagyobb szabású mélyebb benyomások nélkül folyhat le, ha magunk üresek voltunk hozzá. Wirth Miksa egyike azon szerencséseseknek, kik az abstract tudományos munkát az étellel összeegyeztetni képesek. Valamint egyéniségében, úgy műveiben is a mélyen gondolkozó tudós az értelmes gyakorlati emberrel párosul. Mindkettő nyer általa. A tudós nemesebbé tette a gyakorlati embert, a gyakorlati ember pedig élvezhetőbbé, közvetlen az életnek dolgozóvá a tudóst. Actív részese nem világra szóló eseményeknek, de mint képviselő, író, utazó a vele történeteket éber szemmel vizsgálja és elemeire bontva magyarázza. Majdan pedig, ha fáradt vándorkép a befutott útra visszatekint, szemei sikerrel végzett munka egymásutánján pihenhetnek meg. Jelen, apró monographiákban írt műve mélyebb fejtegetéseket és könnyebb vázlatokat tartalmaz. Itt is föltüntetni óhajtván azon életelvét, hogy a komoly munkának a szó-rakozás a pihenője és az új munka alapja.

A mű eleje atyja, Wirth Agoston, emlékének van szentelve, ki a harminczas években, mint pionier küzdött és szenvedett a sajtószabadságért. Szerzőnk e küzdelmeket vele együtt élte át, valamint társa volt diadalainak is. E rész a német culturtörténetre valódi becs-sel bír és a szeretet, tisztelet meleg hangján van írva. Az atya egyike volt a legnemesebb jellemeknek, egész életét a népjólét előmozdítására áldozta. Jutalmúl a sors megengedte, hogy elvei győzelmét a távolból láthassa. Elhalt 1848-ban, mint a frankfurti nemzetgyűlés tagja. Sírjára alkalmazták Hartmann versét:

«Er starb wie Moses auf dem Sinai,
Nachdem er Kanaan von Fern gesehen.»

További szép részeket képeznek: *Schultze-Delitzsch; Ein Diner bei Victor Emanuel; Bei einem deutschen Grundherrs; Ein Besuch*

in der Bank von England ; Die gute alte Zeit ; Eduard Hallberger und sein Tusculum ; Vom geographischen Congress in Venedig ; Land und Leute in Welsch-Tirol ; Beobachtungen bei einer Weinlese in Ungarn ; der Ausbruch einer neuen Wirthschaftsepoche stb. Ró-lunk hosszabban szól. Érdekesen írja le első magyarországi útját, melyet 1875-ben tett. A magyar faj különösen meglepte úgy józan értelmével, mint egyenes nyíltszívűségével. Ellenben a szlávokat éles kritika alá veszi. Behatólag foglalkozik még a magyar termelési viszonyokkal, különösen a nagyváradvidéki szőlőműveléssel.

Ha mindehhez hozzáteszszük, hogy a stílen meglátszik az író egyénisége, mindenütt szellemes és világos, azt hisszük, hogy a művet nem kell bővebben ajánlanunk. N. E.

A Székelyföldön és az Al-Dunán. Útirajzok. Írta K. Nagy Sándor. Buda-Pest, Kilián Frigyes. 1883.

Ez igénytelen úti rajz, s épen azért megérdemli, hogy azt a *Budapesti Szemle* olvasóinak néhány szóval bemutassuk. Az utazás gyönyörködteti a lelket s tágítja ismeretkörünket, kivált akkor, ha az útvonalat már előre némi tanulmány tárgyává tettük. Az előleges ismeretekre rendszeres földrajzi munkák, úti rajzok és Bædecker-féle úti könyvek olvasása által tehetünk szert. Az útirajzoknak és Bædecker-féle úti könyveknek csakugyan nagy kelendőségek van ; ilyenek nélkül külföldi ember sohasem kel útra. Hazánkfiak közül sokan szintén utazgatnak ; igaz, leginkább a külföldre szeretnek kirándulni, a külföldi fürdőket keresik föl, s az idegen nyelven szerkesztett úti könyveket használják. Magyar nyelven írt úti könyveink alig vannak, csak a legújabb időben jelentek meg ilyenek hazánkról, de azoknak sincs nagy kelendőségek. Úti rajzunk is nagyon kevés van, s a mi van, az majdnem mind külföldről szól. Pedig hazánk egyes vidékei oly érdekesek, oly szépek, hogy a természeti szépségek tekintetében bármely külföldi tájékokkal versenyezhetnek. A kárpáti egylet dicséretesen fáradozik a szép havasi vidékek ismertetése körül, mindenképen törekszik az oda való utazást is előmozdítani. De a saját édes hazánkban teendő kirándulásokra, kisebb-nagyobb utazásokra való hajlamot és ösztönt leginkább a sikerült úti rajzok ébreszthetik föl. Azért örömmel üdvözöljük a kis könyvet, melynek czímét föntebb közlöttük. K. Nagy Sándor, mint mondja, gyermekkorától fogva

bizonyos előszeretettel viseltetett a Székelyföld iránt, ezt kívánta régóta meglátogatni. Tehát Nagy-Váradról elindult s Kolozsváron át Maros-Vásárhelyre utazott. Onnan a Maros völgyén fölfelé menve, meglátogatta a regényes Gyergyót, Borszéket, a Tölgyesi szorost, a szép Csíkot; Csík-Szeredától a Hargitán át Udvarhelyre, onnan vissza Csík-Szeredára ment, azután az Olt mentén folytatá útját, meglátogatta a Büdös kénbarlangját, a Csomág aljában levő szent Anna tavát, továbbá bejárta a háromszéki térséget, Előpatakot s a málnási fürdőt, végre Hidvégnél búcsút vevén a székelyektől, Brassóból a vasúton haza felé utazott. Útjába ejté Tordát, a tordai híres hasadékot, Toroczkót és gyönyörű völgyét. Úti vázlatának második részében az *írók és művészek társaságával* 1882 július végén az Al-Dunán tett kirándulását írja le, kedves emlékül a volt úti társaknak.

A kis könyv érdekesen, könnyen folyó nyelven van írva, s az olvasó figyelmét mind végig ébren tartja. Kivált a fiatal olvasók szórakozást és tanulságot meríthetnek belőle. Hogy a szerző a székelyeket Attila hún ivadékainak tartja, s komolyan hiszi, hogy az Udvarhely mellett levő régi várat Buda, Attila öcscse, építette, hogy ez a rhabonbának székhelye volt, stb., ezeket rossz néven nem veszszük tőle, nagyobb tudósok komolyabb munkákban is hirdették a *Csiki krónika* hitelességét. —s.

Alkibiadesz. Tragédia öt fölvonásban. Írta Koroda Pál. Budapest, 1884. 93 lap. Ára 1 jrt 50 kr.

Tragédia? Vajon hogyan értelmezi szerző a tragikumot? Mit akar, mi ellen küzd, mit vét darabjának hőse? E kérdésekre már a dráma rövid tartalma is elég felelet.

Alkibiadesz vígan mulat társaival s tánczosnókkal, mert reggel Szicziába indul:

Csak hajnalig lesz szép Athén miénk,
De addig minden gyönyörét nekünk
Feltárja pazarul. Hosszú időkre
Veszszük ki részünk néhány röpké perczen.
... Sohsem volt szebb napom!
Ma indulunk a legdicsőbb csatába,
A mit görög kar vívott valaha.

Szivem legforróbb vágya teljesül,
 Hogy én Athénnek meghódíthatom
 Szicziát s a világot vele.

De van e legforróbb vágya mellett egyéb kívánsága is.

Elég volt abból, a mit Athén adhat.
 Erő forr bennem meghódítani,
 Mi a világból meghódítható.
 Dús kert ez a világ. Sok a virága,
 Sokféle bájjal. Nékem semmi nyugtom,
 Míg nem szívom ki *mindnek* illatát.

A démagogok föllázítják a népet ellene s megcsonkítják Hermes szobrait, a hőst vádolva e szentségtelen tettel. A nép halált kiált rá, de Alkibiadesz — habár nagyon is könnyen — újra megnyeri, mire útnak indul. Az első fölvonásban tehát nem történik semmi.

A II. fölvonásban Alkibiadesz, kit az athéni nép távollétében halálra ítelt, Spártába jön s boszút forral szülővárosa ellen. A géruzia, Agisz király ellenzését semmibe sem véve, elfogadja összes tanácsait és vakon követi szavát. A tanács előtt megtagadja Athént:

Ki mondja azt, hogy nékem van hazám?
 A férfi tépjen ki *mindent* szívéből,
 Mi megalázni vagy *bánkódni* készíti.

Azon vádra, hogy meg fogja rontani a spártaiak erkölceit, így felel:

Ne higyétek, hogy itt
 Megtartom Athénnek szokásait,
 Melyeket én már szívemből elúntam.

Nyomban rá pedig elcsábítja a királynét, Timeat, még pedig tisztán érzei élvezetek kilátásba helyezésével.

A III. fölvonásban megjön a hír, hogy Tisszaphernes szövetséget köt Alkibiadeszszel, százötven hajót bocsátva rendelkezésére. Most megérkezik álruhában Theramén, az athéni arisztokraták feje és gyorsan újra megnyeri a hőst Athén ügyének. Alkibiadesz olcsó hazugsággal segíti magát túl e salto mortalén:

Helyrehoztad szívemet!
 Nincs veszve semmi, Athén megtanúlta

Eröm ismerni s megtanúlta azt is,
 Hogy vész hallgatni ellenségeimre.
 Igaz, hogy drágán — ámde megtanúlta.
Csak ezt akartam.

Es alább :

Beteltem Spártával. Mit ér az élet,
 Ha tápot annak adhatunk csupán,
 Mi bennünk állaterő, durvaság?
 Szívem lázong és mindennek, mi itt van,
 Ellenkezőjét szomjuhozza most.

Timeát magával akarja vinni, de a királynét Medea sorsa ré-
 míti. Alkibiadesz vigasztalja :

Ily borzalmas álmokat ne álmodj!
 Te kedvesem vagy: Légy olyan, minő én.
 Nekem virágos Athénben csupán
 Játék az élet, pajzán, gyönyörű.
 Perzsák közt sima és pazar vagyok,
 Tinálatok vad, edzett és komoly.
 Oh jöjj Athénbe! Én ujjá teremtlek.

Es még realiztikusabban :

Nem tart sokáig, a mi rendkívül
 Gyönyörű, édes, bűvölő, hatalmas,
A mi szerelmünk hogy tartson sokáig?

Ha Timea e megjegyzésre azt mondja, hogy két Alkibiadeszt
 ez a világ nem bírna el, arra bizony minden olvasó azt fogja gon-
 dolni: van ily szédelgő svihák jó nagy számmal!

Most Agisz ledőfi nejét, ki elárulta szerelmi viszonyát a görög
 ifjúval, Alkibiadesz maga pedig, mivel a spártaiak már nem bíznak
 benne, Szardiszba menekül Tisszapherneshez.

Itt találjuk a következő színben a szép Mirha ölében, míg gö-
 rög kedvesét, Timandrát, kit Perzsiába hívott, a féltékenység marja!
 Ezt is megvigasztalja :

Nem az vagyok, ki egy szük körben élve
 Egész világot lomhán ott találja,

Kivüle minden idegen neki.

Egy ilyen ember, az szerethet egyet.

De én, kiérzem mindemből a bűbájt,

Virágos völgyből és a büszke bérczből stb.

Theramén jön és tudatja vele, hogy az athéniek visszahívják, Trazibul, az athéni demokraták feje, pedig az arisztokraták ellen hívja segítségül. Alkibiadesz kibékíti az ellenséges pártok fejeit s megszökik velök, mert Tisszaphernes ellene fordul; különben ő is megúnta már Perzsiát:

Alig várom, hogy elmehessek innen,

A kérkedő bűn, rút cselek honából,

Megifjúl szívem Athén anyakeblén!

A IV. fölvonásban az athéni nép határtalan lelkesedéssel fogadja a győztes Alkibiadeszt, ki ellen az irigység újra fölébred és fondorkodik.

Az V. fölvonásban (Androsz mellett) arról értesül, hogy az athéniek megfosztották a fővezérségtől, mire egy spártai nyíl leteríti. Az utolsó két fölvonás csak egy-egy rövid jelenet. Végszavai:

Tűz voltam! Tűzbe megyek vissza én

És mint tűz élek mindörökre —

mire csak azt mondhatni: Dunkel ist der Rede Sinn!

Ez a darab cselekvénye. Cselekvénye? De hát ki cselekszik? Hogy érdekelhessen bennünket ez a hős? Minden jelenetben mást meg mást akar: sem jelleme, sem igaz szenvedélye, sem erős akarata nincsen, — labda, melylyel árnyékos ellenfelek játszanak. Mert erélyes, világos ellenfele sincsen, melylyel küzdene, sem önmagában, sem magán kívül. E hiányokból önkényt következik, hogy a darabnak sem egységes cselekvénye, sem bonyodalma nincsen, — hogy tragikus összeütközésről szó sem lehet.

Alkibiadesz alakja, a mint az ókori írók ellenmondásos adataiból kidomborúl, érdekes probléma, de e probléma megoldásához nagy drámai tehetség kell. Koroda hőse élvyszomjas szájhős, kit semmi sem zseniroz, ki mindent megmagyaráz, a legrosszabb eszközökkel él és minden helyzetben jól érzi magát, míg — megúnja. Az ily ember elpusztulásában semmi tragikum.

Van a darabnak néhány csinosabb részlete, nyelve itt-ott lendületes, a dialektika benne helyenként elég ügyes, — de a sok szó végre is nem ad világos képet, hőse pedig se nem vonz se nem érdekel bennünket. Az ily tragédia azért van írva, hogy senki élvezettel ne olvassa és hogy soha színpadra ne kerüljön.

f.

